

nn 08201

793

J.H. de Ru

C

LANDBOUW EN MAATSCHAPPIJ

NN08201.793

**Een analyse van een boerenbeweging
in de crisisjaren**

Landbouw en Maatschappij

Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS

0000 0040 6369

**Promotor: dr. E.W. Hofstee, hoogleraar in de empirische sociologie
en sociografie, alsmede de sociale statistiek**

NH 0201

793

J.H. de Ru

Landbouw en Maatschappij

Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouwwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. H.C. van der Plas,
hoogleraar in de organische scheikunde,
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 27 februari 1980
des namiddags te vier uur in de aula
van de Landbouwhogeschool te Wageningen

ISBN=102126-03

BIBLIOTHEEK LH.

24 JAN. 1980

ONTV. TIJDSCHR. ADM.

Voor Ali

- I De onrust en ontevredenheid onder een deel van de Nederlandse boeren in de jaren dertig kunnen niet goed worden begrepen wanneer men zich niet realiseert dat er van een paritair inkomen voor de landbouw, ondanks alle landbouwcrisismaatregelen, geen sprake was. In de Jongs beschouwing over de economische crisis en zijn bespreking van Landbouw en Maatschappij, komt zulks onvoldoende tot uiting.

(zie: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 1. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1969, blz. 122 e.v., blz. 253 e.v.)

- II De evaluatie van de landbouwpolitieke denkbeelden van Jan Smid, en daarmee van Landbouw en Maatschappij, is na de oorlog gebrekkig of onvolledig geweest en niet conform hun landbouweconomische betekenis.

(zie: C.H.J. Maliepaard, *De Nederlandse landbouw in de crisis voor de tweede wereldoorlog*, in Z.W. Sneller e.a., *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw*. Groningen, 1951², blz. 481; G. Minderhoud, *Inleiding tot de Landhuishoudkunde*. Haarlem, 1948, blz. 216 e.v.)

- III "Maatschappelijke relevantie" is doorgaans een onbruikbare maatstaf voor de beoordeling van wetenschappelijk onderzoek. Zij die wèl precies weten hoe dit criterium te hanteren, dienen in eerste instantie te worden gewantrouwd.

- IV De aardappel was in een groot deel van Nederland reeds tegen het midden van de 18e eeuw als volksvoedsel aanvaard, en niet, zoals gewoonlijk wordt aangenomen, pas in het laatste kwart van die eeuw of het begin van de 19e eeuw.

BIBLIOTHEEK

100

COL

- V De recente "resource mobilization"-benadering van sociale bewegingen accentueert terecht hoe tal van bewegingen betrekkelijk onafhankelijk kunnen worden van actieve steun en participatie van een omvangrijke achterban, als de leiding over voldoende "hulpmiddelen" (geld, massamedia enz.) kan beschikken. Het is echter onjuist te concluderen dat de "klassieke" benadering van sociale bewegingen daarmee haar bruikbaarheid verliest.
- (zie: J.D. McCarthy en M.N. Zald, *The Trend of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization*. Morristown, 1973)
- VI Het scherpe onderscheid dat soms wordt gemaakt tussen het "rationele" handelen (of de "rationele" ideeën) van gevestigde groepen en het "irrationele" handelen (of de "irrationele" ideeën) van sociale bewegingen, is onjuist.
- (zie o.a.: R.H. Turner en L.M. Killian, *Collective Behavior*. Englewood Cliffs, 1972, blz. 9 e.v.; dit proefschrift)
- VII De veronderstelling dat ontstaan en ontwikkeling van boerenbewegingen vergemakkelijkt worden wanneer boeren reeds vrij hecht in bestaande sociale verbanden (boerengemeenschappen, organisaties) zijn geïntegreerd, is empirisch beter gefundeerd dan die hypothese waarin juist "desorganisatie" van de boeren als bevorderlijk voor hun mobilisatie wordt geaccentueerd. Ook de eerste hypothese moet echter worden gekwalificeerd.
- (dit proefschrift)
- VIII De aanwezigheid van "romantische" ("Catonistische") aspecten in de ideologie van boerenbewegingen is niet voldoende om deze bewegingen, zoals Barrington Moore suggereert, uitsluitend als "reactionair" te typeren.
- (zie: B. Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston, 1966, blz. 452, 491 e.v.)
- IX De "Marxistische" empirische agrarische sociologie zoals in Polen bedreven, verschilt niet wezenlijk van de "burgerlijke" agrarische sociologie zoals in Nederland of bijv. de VS beoefend.
- (zie: B. Galeski, *Basic Concepts of Rural Sociology*. Manchester, 1972)

X Boerenorganisaties in Nederland zullen, door hun grote afhankelijkheid van de landbouwpolitieke maatregelen van de overheid, ten opzichte van overheid en politieke partijen in hoofdzaak slechts een strategie van "overreding" kunnen kiezen; vooropgesteld dat een strategisch denken overheerst. Voor een "onderhandelingsmodel" ontbreken in de huidige omstandigheden gewoonlijk de "ruilmiddelen" en een "dwangmodel" zal algemeen als onaanvaardbaar worden beschouwd.

XI Beschermende maatregelen t.b.v. de landbouw zijn in tal van westerse landen gerechtvaardigd door de aanzienlijke macht (d.w.z. controle over prijzen, lonen enz.) die grote industriële ondernemingen en vakbonden hebben verworven.

(zie bijv.: J.K. Galbraith, *Economics and the Public Purpose*. Hammondsworth, 1975; of van dezelfde auteur: *Power and the Useful Economist*, *The American Economic Review* 63 (1973), blz. 1-11)

XII Boerenorganisaties (en boeren) die het redelijk vinden dat door overheidsmaatregelen de hoogte van de prijzen van verschillende landbouwprodukten wordt beïnvloed, zullen redelijkerwijs ook moeten gedogen dat de produktie van die produkten waarvan structurele overschotten bestaan, aan banden wordt gelegd.

XIII Boerenorganisaties en overheid die serieus ook het inkomen van de kleine boer willen verbeteren, zullen daartoe minder de traditionele factor-, prijs- en marktinstrumenten moeten hanteren, maar meer het accent op inkomensinstrumenten moeten leggen.

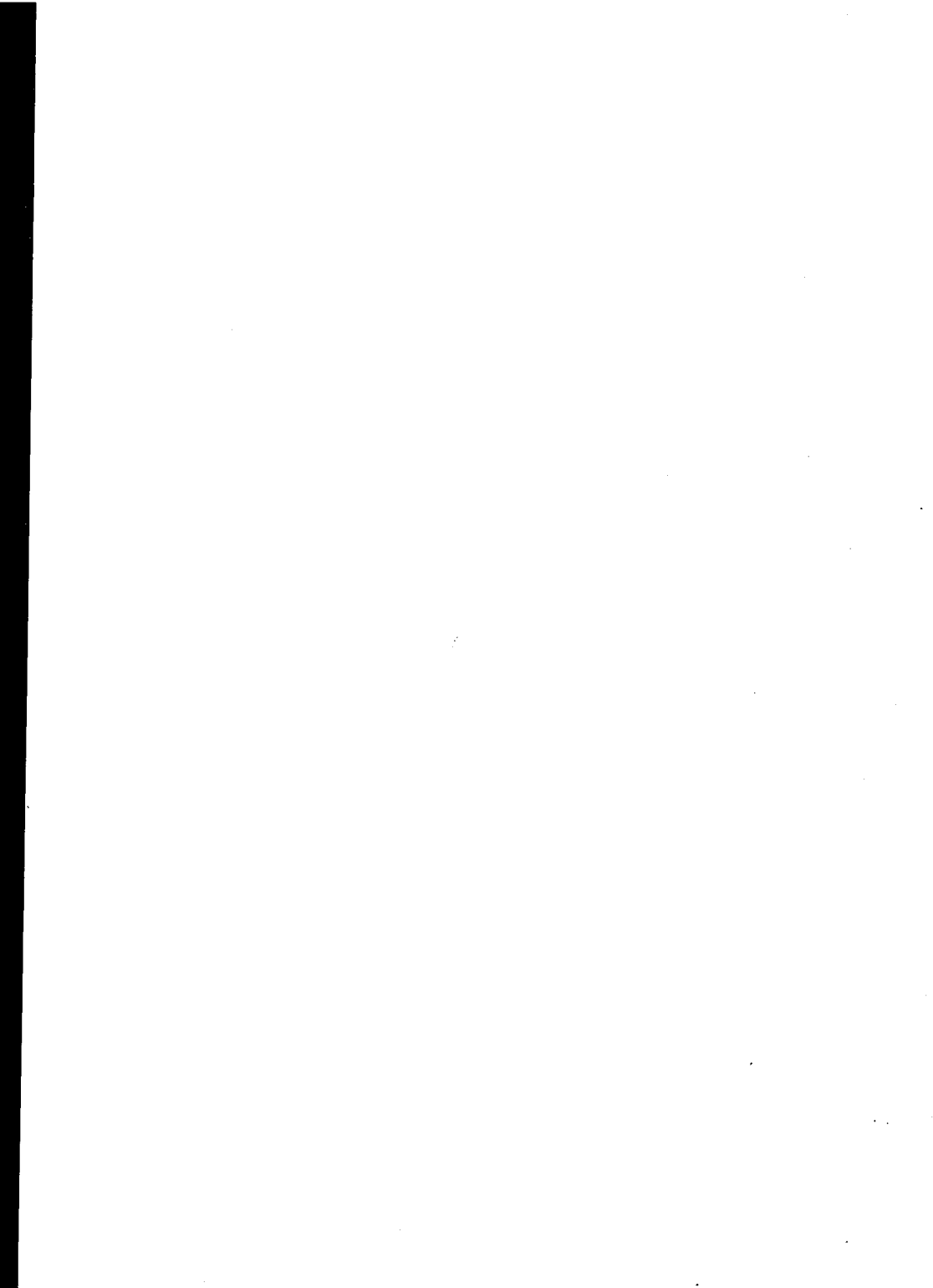
XIV Wanneer alleen vrouwen vrouwen kunnen begrijpen, zoals sommige feministen schijnen te geloven, kan de mannen hun onbegrip voor deze "nobeles wilden" ook moeilijk worden verweten.

J.H. de Ru

Landbouw en Maatschappij;

Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren.

Wageningen, 27 februari 1980

Inhoud

WOORD VOORAF	ix
1 INLEIDING	1
2 SOCIALE BEWEGINGEN	6
2.1 Inleiding: "collective behavior" en sociale bewegingen	6
2.2 Enkele theoretische benaderingen	13
2.3 Smelers theoretische benadering	17
2.3.1 Inleiding	17
2.3.2 Structurele permissiviteit	19
2.3.3 Structurele spanning	23
2.3.4 "Generalized beliefs"	24
2.3.5 Versnellende factoren	28
2.3.6 Mobilisatie van participanten	29
2.3.7 Sociale controle	34
2.3.8 Slotopmerkingen	36
3 BOERENBEWEGINGEN	38
3.1 Inleiding	38
3.2 Structurele permissiviteit	39
3.3 Structurele spanning	47
3.4 Ideeën, doeleinden en ideologie	53
3.5 Organisatorische aspecten	67
3.6 Sociale controle	71

4	LANDBOUW EN MAATSCHAPPIJ: OPKOMST, ONTWIKKELING EN ONDERGANG	74
4.1	Inleiding	74
4.2	Malaise in de landbouw in de jaren twintig	79
4.3	De eerste reacties op de landbouwcrisis	83
4.4	"Assen 1931" en de opkomst van de "politieke" boerenbonden	87
4.5	Jan Smid, ideologisch leider van de agrarische beweging	94
4.6	Snelle groei van de Drentsche Boerenbond; het beginselprogramma van de "Samenwerkende Boeren- bonden"	99
4.7	<i>Landbouw en Maatschappij</i> ; verdere groei van de beweging	105
4.8	Steunmaatregelen voor de landbouw in 1932	108
4.9	Overleg met de Groninger Maatschappij van Land- bouw en politieke partijen	110
4.10	Het stemadvies voor de Kamerverkiezingen van 1933	116
4.11	Oprichting van de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij	117
4.12	De Landbouw-Crisiswet 1933 en de landbouw- politieke denkbeelden van L en M	120
4.13	L en M van fascistische sympathieën beticht	125
4.14	De economische situatie in de landbouw in 1933 en 1934	130
4.15	Groei van het ledental; toenemende kritiek op landbouwpolitieke denkbeelden van L en M	131
4.16	Teleurstelling over politieke partijen in 1934; houding t.o.v. de NSB	137
4.17	De economische situatie in de landbouw in 1935; discussies rond het "systeem-Smid"	140
4.18	Het stemadvies voor de Statenverkiezingen van 1935	144

4.19	Kritiek op de Plan van de Arbeid	148
4.20	Bestrijding van L en M	150
4.21	De sociaal-culturele betekenis van de boerenstand	152
4.22	Opkomst van de jeugdclubs; propaganda	155
4.23	De N.V. De Agrarische Pers	159
4.24	Ledental in 1935	161
4.25	De economische situatie in de landbouw in 1936	163 °
4.26	De Commissie-Van Loon; geen paritair inkomen voor de landbouw	164
4.27	L en M en de andere landbouworganisaties	167
4.28	L en M: een boerenbeweging	170
4.29	L en M en de NSB omstreeks 1936	171
4.30	Overleg met politieke partijen; kritiek op de "praktijk van de democratie"	176
4.31	De economische situatie in de landbouw in 1937	180 °
4.32	"Leidraad" voor de Kamerverkiezingen van 1937; kritiek op L en M	182
4.33	Een nieuw beginselprogramma; de Volkshogeschool	192
4.34	Ledental in 1937; de jeugdclubs	198
4.35	De economische situatie in de landbouw in 1938 en 1939; groeiende ontevredenheid bij L en M	201 °
4.36	Een discussie tussen Smid en Schermerhorn	204
4.37	De denkbeelden van Smid en een rapport van het KNLC	207
4.38	Op zoek naar bondgenoten; scherpere actie overwogen	209
4.39	Verflauwend enthousiasme; moeilijkheden bij de Agrarische Pers	214
4.40	Begin 1940: opnieuw toenadering gezocht tot het KNLC	219
4.41	Na de Duitse inval: bouwen aan een "nieuwe volksgemeenschap"	221

4.42	Voorstellen voor een reorganisatie van de Nederlandse landbouworganisaties	224
4.43	Acties van L en M voor één agrarische orga- nisatie	227
4.44	L en M en het KNLC in de zomer van 1940	231
4.45	Het einde van L en M: de fusie met het Boerenfront	235
5	LANDBOUW EN MAATSCHAPPIJ: EEN NADERE ANALYSE	244
5.1	Structurele permissiviteit	244
5.2	Structurele spanning	249
5.3	Ideeën, doeleinden en ideologie	251
5.4	Organisatorische aspecten	258
5.4.1	Leiding	258
5.4.2	Binding aan de beweging	265
5.4.3	Strategie	269
5.5	Sociale controle	276
5.6	Slotopmerkingen	283
	NOTEN	289
	BIJLAGE 1	
	LANDBOUW EN MAATSCHAPPIJ: EEN KWANTITATIEVE ANALYSE	318
	BIJLAGE 2	
	ENKELE AANVULLENDE OPMERKINGEN OVER DE LANDBOUW- POLITIEKE DENKBEELDEN VAN SMID	345
	BIJLAGE 3	
	KAART EN TABELLEN	350
	PERSONENREGISTER	370
	SUMMARY	374

Woord vooraf

Het onderzoek van "Landbouw en Maatschappij" is een activiteit geweest die mij jarenlang heeft beziggehouden. Velen hebben in die periode, op verschillende tijdstippen, een belangrijke rol gespeeld. Niet allen kan ik hier bij name noemen, maar voor enkelen moet een uitzondering worden gemaakt.

Prof.Dr. E.W. Hofstee heeft nooit van een Wageningse School willen weten, hoewel hij onder zijn Wageningse leerlingen zeker school heeft gemaakt. Het is zijn inspirerend voorbeeld geweest dat indertijd van een afvallig bodemkundig student een agrarisch-socioloog heeft gemaakt. Als leermeester, in vele opzichten, heeft hij op mijn post-doctorale vorming een buitengewone invloed gehad. Ik ben hem daarvoor veel dank verschuldigd.

Tijdens het onderzoek heeft Prof.Dr. G.A. Kooy mij talloze malen met raad en daad bijgestaan. Zijn grote kennis van het onderwerp en zijn belangstelling hebben mij meer gestimuleerd dan hij zich vermoedelijk zelf zal realiseren. Er is geen hoofdstuk in het oorspronkelijk manuscript dat niet door zijn corrigerende pen is getekend. Ik ben hem bijzonder erkentelijk voor zijn waardevolle kritiek.

Dank wil ik ook betuigen aan mijn collega's van de vakgroepen Sociologie en Marktkunde en Marktonderzoek die mij op verschillende manieren behulpzaam zijn geweest.

Zeer erkentelijk ben ik de heer M. Keuls van de vakgroep Wiskunde voor de vele statistische adviezen en de tijd die hij aan mijn onderzoek heeft besteed.

Van de opmerkingen van Dr. L. Buning, Dr. J.M.G. van der Poel en Drs. M.F. Otto heb ik veel profijt gehad. Prof.Ir. A. Franke attenderde mij op gegevens die voor het onderzoek van essentiële betekenis zijn geweest.

Dit boek zou nooit in deze vorm tot stand zijn gekomen zonder het belangrijke archief dat Mr. D.H. Schortinghuis onder zijn hoede had. Ik prijs mij gelukkig dat hij indertijd bereid was dit archief aan mij te leen te geven. Ik ben hem daar bijzonder dankbaar voor.

Van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie heb ik voor mijn onderzoek alle gewenste steun ontvangen. In het bijzonder dank ik mevrouw P.C. Gerritse en de heer J. Zwaan voor de voorbeeldige wijze waarop zij behulpzaam zijn geweest. Mijn dank gaat ook uit naar Mr. F. Keverling Buisman, plaats-

vervangend rijksarchivaris in de provincie Drenthe, en de medewerkers van het Algemeen Rijksarchief en de afdeling Post- en Archiefzaken van het Ministerie van Landbouw en Visserij. Van de Groninger Maatschappij van Landbouw en het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité heb ik de nodige medewerking ontvangen.

Verschillende informanten hebben waardevolle gegevens of inlichtingen verstrekt; sommigen worden op andere plaatsen in dit boek vermeld, allen ben ik voor hun medewerking zeer erkentelijk. Zonder iemand te kort te doen wil ik hier alleen de heer J. ter Haar met name noemen. Wat hij aan mijn onderzoek heeft bijgedragen is van niet te overschatten betekenis geweest. Voor de wijze waarop hij in de loop der jaren, in vaak dagenlange gesprekken, mijn kennis heeft aangevuld en mij gecorrigeerd heeft waar dat, zeer terecht, noodzakelijk bleek, betuig ik hem graag mijn grote dank.

De heer J.W. te Kloeze was, zoals steeds, een perfecte schakel met het rekencentrum en heeft het computerwerk verzorgd. De heer A. Bosch ben ik erkentelijk voor het vele rekenwerk dat hij met grote zorgvuldigheid verrichtte. De heer P. Holleman dank ik voor het tekenwerk.

Corry Rothuizen tenslotte ben ik meer erkentelijk dan ik hier passend kan verwoorden. Zij heeft het hele manuscript getypt en, onverstoorbaar, in een verbazingwekkend tempo opnieuw bewerkt en "persklaar" gemaakt toen dat door onverwachte omstandigheden noodzakelijk was geworden.

J.H. de Ru
Wageningen, september 1979.

1 Inleiding

In het begin van de jaren '30 ontstaat in het noorden van Nederland een agrarische beweging die onder de naam "Landbouw en Maatschappij" ook landelijk bekendheid zal verwerven. Het is een beweging van, voornamelijk, boeren, door De Jong in het eerste deel van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* beschreven als een uiting van "rechts-autoritair" protest (1). Kooy heeft, in *Het echec van een "volkse" beweging*, Landbouw en Maatschappij, behalve een beweging die "meest geradicaliseerden onder het tot klassebewustzijn gekomen deel der Nederlandse agrariërs bundelt", ook wel een "kweekplaats van nazistische gedachten" genoemd (2). Anderen, tijdgenoten vooral, hebben voormannen van Landbouw en Maatschappij (voortaan ook: L en M) verweten wegbereiders of meelopers van het fascisme te zijn.

Maken de nadagen van de beweging en de gebeurtenissen in oorlogstijd deze laatste beschuldigingen misschien begrijpelijk, zij geven weinig zicht op wat zich eerder in de crisisjaren heeft afgespeeld. Hoewel mogelijk wat "radicaal" gemeten met de maatstaven van toen, maakt L en M in een lange fase van haar ontwikkeling op de onderzoeker van vandaag een vaak alleszins redelijke en gematigde indruk. Zij is, als protestbeweging, aanvankelijk geen voorbeeld van politiek extremisme, noch wat middelen, noch wat doeleinden betreft.

Opmerkelijk is, dat de beweging tot nu toe nauwelijks de aandacht van onderzoekers heeft getrokken (3). Waarom niet, is onduidelijk. Misschien dat de perceptie van een "foute" beweging na de oorlog om verschillende redenen een rol heeft gespeeld, wij weten het niet. Zowel voor agrarisch-sociologen als voor historici of landbouweconomen met historische belangstelling - voor de laatsten verdienen met name de landbouwpolitieke denkbeelden van L en M de aandacht - vormt deze agrarische beweging echter in menig opzicht een interessant studieobject.

Het is het genoemde boek van Kooy geweest waarin veelvuldig op L en M wordt geattendeerd, dat de aanleiding vormde voor ons onderzoek. Systematisch sociologisch onderzoek van boerenbewegingen is tot het begin van de jaren '70 slechts sporadisch verricht. In verschillende van deze onderzoekingen worden bewegingen bovendien nauwelijks als "groep" benaderd, maar

gaat het veeleer om het vinden van verbanden tussen bijv. bepaalde kenmerken van individuen en participatie in een beweging, of om de analyse van bepaalde deelaspecten, bijv. de ideologie, van boerenbewegingen. Breed opgezet, theoretisch gericht onderzoek naar ontstaan en ontwikkeling van boerenbewegingen is zeldzaam, al zijn er vrij recent enkele belangrijke studies verschenen; we komen er verderop in dit boek nog op terug. Nu zijn boerenbewegingen niet meer dan een bijzonder type van sociale bewegingen en deze laatste worden in de literatuur vaak als een bepaalde vorm van "collective behavior" beschreven. Onderzoekers van boerenbewegingen zullen, als het goed is, dan ook dankbaar gebruik maken van regelmatigheden die het onderzoek op een hoger generalisatieniveau, dat van sociale bewegingen, heeft opgeleverd; de relevantie daarvan blijkt echter voor het onderzoek van concrete bewegingen tot nog toe betrekkelijk gering. Hofstee heeft in dit verband wel eens gesteld, dat "naarmate het generalisatieniveau van bepaalde theorieën hoger ligt, en daardoor het aantal theorieën beperkter is, het verklarend vermogen met betrekking tot het concrete sociale leven van afzonderlijke groepen lager zal liggen" (4). De constatering lijkt ons terecht. Er is meestal geen sprake van dat men uit "theorieën" van een hoog generalisatieniveau betrekkelijk gemakkelijk hypothesen of theorieën met een grote verklarende kracht op een lager generalisatieniveau kan afleiden; zeker wanneer het gaat om zeer complexe sociale verschijnselen, waaronder sociale bewegingen, zijn de mogelijkheden in dit opzicht beperkt. Daarbij komt, dat veel sociologische theorievorming op sociale statica betrekking heeft en onze kennis van de dynamiek van sociale verschijnselen gebrekkig is. Inzicht hierin is speciaal van belang voor het onderzoek van sociale bewegingen, per definitie immers "groepen-in-ontwikkeling". Zonder kennis van hun historische ontwikkelingsgang zijn sociale bewegingen moeilijk te begrijpen. L en M van 1940 laat zich nauwelijks begrijpen wanneer men niet de ontwikkelingen in de jaren '30 in zijn beschouwing betreft.

Het onderzoek van L en M waarover hierna verslag wordt uitgebracht, kan met recht een sociografische of historisch-sociografische studie worden genoemd. In het onderzoek staat de vraag centraal welke factoren ontstaan en ontwikkeling van deze agrarische beweging hebben beïnvloed. Daarnaast hebben wij echter de bedoeling gehad de studie te maken tot meer dan een "case" van mogelijk historisch belang. Het gaat ons niet alleen om historische "fact-finding", zo goed mogelijk in een sociologisch begrippenapparaat verrat, of om het aandragen van sociografisch materiaal waarmee de socioloog eventueel zijn voordeel kan doen. Wij hebben gepoogd het onderzoek zoveel mogelijk te plaatsen tegen de achtergrond van min of meer gangbare inzichten, op een bepaalde wijze gesystematiseerd,

omtrent sociale bewegingen of boerenbewegingen. Daarbij was het ons niet louter om verdere toetsing van enkele "simpele" hypothesen te doen, maar vooral om de theoretische oriëntatie van Smelser - vereenvoudigd en zeer tentatief zoals nader zal blijken - op haar bruikbaarheid te onderzoeken. Deze oriëntatie is weliswaar zeer complex en moeilijk operationeel te maken, maar biedt ons inziens een van de meest systematische pogingen tot theoretisch denken op het terrein van "collective behavior" tot nu toe, welke kritiek men er op mag hebben. Ook echter als men de merites van Smelsers theoretisch "model" in twijfel wil trekken, lijkt de relevantie voor ontstaan en ontwikkeling van sociale bewegingen van de meeste door hem genoemde factoren moeilijk te ontkennen. Daarover zouden zelfs adepten van zeer verschillende sociologische scholen het eens kunnen zijn; want niet zozeer de factoren als zodanig, als wel het verband ertussen dat Smelser aangeeft, maakt zijn benadering uniek. Wij menen bovendien dat dezelfde factoren ook voor het inzicht in de differentiële ontwikkeling van een sociale beweging van belang kunnen zijn.

Een en ander betekent dat het onderhavige onderzoek, afgezien van de historisch-sociografische betekenis, ook enigmater kan bijdragen tot het algemeen sociologisch inzicht in factoren die ontstaan en ontwikkeling van sociale bewegingen bepalen. Natuurlijk zal dit slechts in bescheiden mate het geval kunnen zijn, omdat het per slot van rekening onderzoek van één geval betreft, welke de "ingebouwde" vergelijkingen met andere bewegingen ook mogen zijn. Wel is het zo, dat de diachronische benadering die in deze studie wordt toegepast, beter dan in een synchronische benadering mogelijk is de werking van de verschillende factoren kan illustreren.

In hoofdstuk 2 wordt een beknopte beschouwing aan sociale bewegingen gewijd, gevolgd door een vrij uitvoerige uiteenzetting over de theoretische zienswijze van Smelser. Vervolgens wordt in hoofdstuk 3 aangegeven in welke mate de belangrijkste variabelen uit Smelsers verklaringsmodel van sociale bewegingen ook in sociologisch onderzoek van boerenbewegingen een rol hebben gespeeld.

In hoofdstuk 4 worden ontstaan en ontwikkeling van L en M uitgebreid geanalyseerd. Hoewel in deze historische verhandeling niet telkens expliciet vermeld, is de analyse wel gericht tegen de achtergrond van de theoretische inzichten die in de voorgaande hoofdstukken aan de orde zijn geweest. Speciale aandacht is geschonken aan de interactie tussen de agrarische beweging en de voor haar relevante sociale omgeving - de uitgeoefende sociale controle inclusief -, een aspect dat voor de ontwikkeling van een beweging van essentieel belang wordt geacht.

In hoofdstuk 5 tenslotte wordt L en M opnieuw geanalyseerd, maar nu worden de historische feiten in een uitdrukkelijk

sociologisch kader geplaatst. Dezelfde factoren die in de hoofdstukken 2 en 3 in algemene zin zijn besproken en, zoals gezegd, in belangrijke mate aan Smelters theoretische optiek waren ontleend, worden nu, situationeel gespecificeerd, op hun verklarende betekenis voor ontstaan en ontwikkeling van L en M onderzocht.

De werkwijze die bij het onderzoek is gevolgd is op zichzelf vrij eenvoudig geweest, zij het dat de geschreven bronnen waarvan voornamelijk gebruik is gemaakt, de onderzoeker niet in de schoot zijn gevallen en mede daardoor het onderzoek nogal tijdrovend is geweest. Aanvankelijk werd het sterk bemoeilijkt omdat veel van de gewenste - en noodzakelijke - informatie onvindbaar was. Het archief van de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij is, evenals dat van verschillende provinciale afdelingen en individuele bestuursleden, na de oorlog in beslag genomen en waarschijnlijk na enkele jaren grotendeels vernietigd. In ieder geval is het spoorloos verdwenen, enkele belangrijke stukken, waaronder een notulenboek van het hoofdbestuur en dagelijks bestuur uit de laatste jaren van de beweging, daargelaten. In het begin moesten wij dan ook grotendeels volstaan met een uitvoerige inhoudsanalyse van het officiële orgaan van de beweging, *Landbouw en Maatschappij*, en andere door de beweging gepubliceerde geschriften. Essentieel voor ons onderzoek was daarnaast het materiaal waarover het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie bleek te beschikken, met name ook onmisbaar om beter inzicht te verkrijgen in wat zich in de verwarde periode na de Duitse inval in 1940 heeft afgespeeld. Eveneens belangrijk was in dat opzicht het archief van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité (KNLC). Vele vragen zouden echter onbeantwoord zijn gebleven als wij niet, een paar jaar na het begin van ons onderzoek, een zeer belangrijk archief uit toen nog particuliere handen ontvangen hadden en niet, kort daarvoor, in contact waren gebracht met de oud-secretaris van Landbouw en Maatschappij. Deze, de enige topman van L en M die nog in leven was, bleek in het bezit van een zeer waardevol "document humain". Bovendien beschikte hij over een fenomenaal geheugen en daardoor over een onwaarschijnlijke kennis van zaken die zich veelal meer dan 40 jaar geleden hadden afgespeeld. Iedere socioloog weet dat het gevaarlijk is op de, vaak subjectief gekleurde, inlichtingen van één of slechts enkele informanten af te gaan, zeker wanneer het een wat gevoelige materie zoals de onderhavige betreft. Wij hebben dat in ons onderzoek dan ook praktisch niet gedaan en hoofdzakelijk, althans wat de "feiten" betreft, gerefereerd aan wat in diverse geschreven bronnen te vinden is. Maar opgemerkt moet worden, dat alle feitelijke informatie die ons door de oud-secretaris in de loop van het onderzoek werd verstrekt, telkens vrijwel exact bleek te kloppen met gegevens die wij, vaak maanden later, in archieven of bij het opnieuw

doorzoeken van het reeds verzamelde bronnenmateriaal ontdekten. Ook voor de interpretatie van verschillende gegevens die voor ons een raadsel waren, heeft deze deskundige informant een onmisbare rol gespeeld.

In totaal is een negental personen, waaronder enkele vroegere "tegenstanders" van L en M, eens of meermalen geïnterviewd. Voor globale achtergrondsinformatie waren ook deze vraaggesprekken nuttig, al bleek het herinneringsvermogen van sommigen, zonder verdere geheugensteun, vrij gebrekkig; maar dat was niet anders dan verwacht.

2 Sociale bewegingen

2.1 INLEIDING: "COLLECTIVE BEHAVIOR" EN SOCIALE BEWEGINGEN

Sociale bewegingen vormen al een oud onderwerp van onderzoek in de sociale wetenschappen, een onderwerp echter waarvoor van sociologische zijde, vooral sinds het midden van de jaren vijftig, een hernieuwde theoretische belangstelling is gegroeid. Gezien de vele en veelsoortige sociale bewegingen die de wereld telt en gekend heeft, is een dergelijke interesse schijnbaar voor de hand liggend, maar kennelijk - de betrekkelijke verwaarlozing, jarenlang, van verschijnselen van sociale dynamiek toont het aan - niet vanzelfsprekend.

Hoewel over sociale bewegingen al veel is geschreven en de woorden op zich zelf suggestief zijn, is niet steeds duidelijk op welke sociale verschijnselen het begrip van toepassing moet worden geacht; er is een vrij grote variatie in de gangbare definities. Dat laatste zal de ingewijde overigens nauwelijks verbazen. De geringe abstractiegraad van de meeste sociologische begrippen die min of meer direct aan het heersend spraakgebruik zijn ontleend, lijkt daarvoor grotendeels verantwoordelijk. Vele begrippen worden door de verschillende onderzoekers misschien wel qua betekenis wat scherper toegespitst, maar niet steeds op gelijke wijze, en daardoor soms verwarrend.

Een bekende, al wat oudere omschrijving van sociale bewegingen luidt als volgt:

"Social movements can be viewed as collective enterprises to establish a new order of life. They have their inception in a condition of unrest, and derive their motive power on one hand from dissatisfaction with the current form of life, and on the other hand, from a new scheme or system of living" (5).

Dit veelvuldig in sociologische literatuur gebruikte citaat is afkomstig van Blumer, die na de Tweede Wereldoorlog - en ook Heberle moet in dit verband met ere worden vermeld - een van de belangrijkste nieuwe impulsen heeft gegeven tot een meer systematische bestudering van sociale bewegingen, als onderdeel van dat nog veel bredere sociologische terrein dat met de eigenlijke niet goed vertaalbare term "collective behavior"

wordt aangeduid. Niet goed vertaalbaar - trouwens ook in de engelsprekende landen wordt de woordkeus door sommigen weinig gelukkig geacht (6) -, omdat elk groepsgedrag in feite "collectief" genoemd zou kunnen worden, maar niet elke vorm van groepsgedrag "collective behavior" is in de gebruikelijke betekenis die dit begrip in de sociologie (of sociale psychologie) heeft gekregen. Met dit laatste wordt immers bedoeld op het gedrag, al of niet agressief, van menigte of massa; verschijnselen als paniek, mode en rage worden er meestal toe gerekend, evenals bijv. opstanden, revoluties of andere sociale bewegingen door dit brede begrip worden gedekt. Soms vindt men ook verschijnselen als migratie als "collective behavior" aangeduid, al wordt dan duidelijk een grens overschreden waar geen consensus onder onderzoekers meer heerst. Het veld van "collective behavior" blijkt echter moeilijk te omgrenzen, en classificaties binnen het gekozen gebied zullen van auteur tot auteur nogal eens verschillen vertonen. Wat de "buitengrenzen" betreft, wordt echter door de meeste auteurs op één aspect van "collective behavior" veel nadruk gelegd. In tegenstelling tot het gedrag van bestaande, gevestigde groepen dat voor een belangrijk deel genormeerd of cultureel bepaald is, is "collective behavior", zoals Blumer het noemt, "spontaan" en niet veroorzaakt door "pre-established understandings or traditions" (7).

In een vrij recente theoretische bijdrage hebben Weller en Quarantelli een uitvoerig pleidooi gehouden voor een meer sociologische benadering van "collective behavior" in die zin, dat niet alleen, zoals vaak het geval is, oorzakelijke factoren of gevolgen van "collective behavior" op sociaal niveau worden geanalyseerd, maar ook in de omschrijving van "collective behavior" de sociale kenmerken - en niet de psychologische - worden geaccentueerd (8). Te veel nog wordt dit gedrag, naar de mening van beide auteurs, met psychologische begrippen of met behulp van atypische vormen van interactie (bijv. Blumers "circular reaction") gedefinieerd (9). Zelfs iemand als Smelser - die toch een van de meest systematische en grondig sociologische analyses heeft geboden in zijn *Theory of Collective Behavior* - zou niet ontsnappen aan een individualistische opvatting van "collective behavior", getuige de centrale plaats die het begrip "generalized beliefs" in zijn theorie inneemt (10).

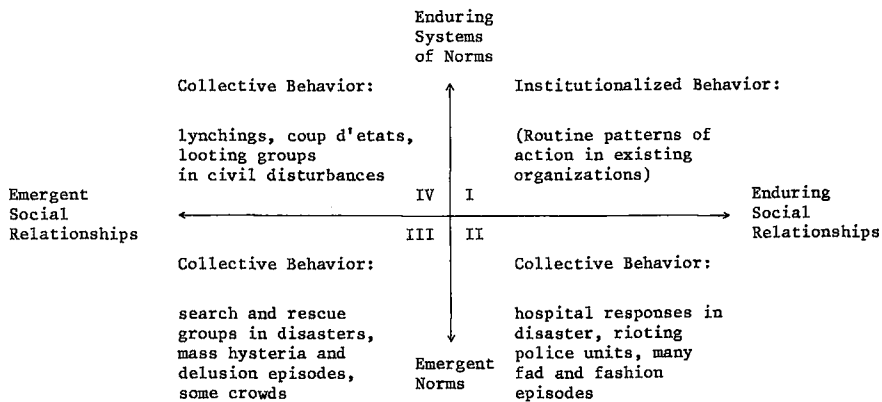
Nu vinden wij het op zich zelf niet zo belangrijk of iemand al dan niet als zuiver in de sociologische leer kan worden beschouwd, maar het punt waarvoor de schrijvers o.a. de aandacht vragen, is interessant. Immers, een voordeel van een meer sociologische benadering zou kunnen zijn dat daarmee een brug wordt geslagen tussen onderzoekers op het terrein van "collective behavior" en onderzoekers van meer geïnstitutionaliseerde

vormen van gedrag (bijv. organisatiesociologen), een verbinding die door velen reeds lang wenselijk wordt geacht omdat van wederzijdse beïnvloeding - althans tot voor kort - te weinig sprake zou zijn. Een ander voordeel is, tenminste wanneer de specifieke benadering van Weller en Quarantelli zou worden gevolgd, dat ook allerlei sociale verschijnselen tot het terrein van "collective behavior" gerekend kunnen worden die momenteel vrij gemakkelijk aan de sociologische aandacht ontsnappen. Een voorbeeld moge illustreren wat hier wordt bedoeld. Weller en Quarantelli schrijven:

"In natural disasters, for example, there is often the concurrent appearance of many new or reorganized collectivities such as search and rescue groups, informal communication and coordination centers, committees of distant outsiders organized to assist victims, expanded welfare groups, highly elaborate and unplanned systems for handling intense medical problems, and the switching of organizations from predisaster to disaster-relevant domains of action" (11).

Gezegd wil zijn, dat sommige van de genoemde voorbeelden niet passen bij die vormen van "collective behavior" waarvoor de menigte doorgaans als prototype fungeert; maar evenmin bij typen van "collective behavior" als paniek, vijandige uitbarstingen, sociale bewegingen e.d.. En toch, aldus - terecht - de auteurs: "they are undeniably not institutionalized behavior" (12). Want wat moet onder het laatste worden verstaan? Geïstitutioniseerd gedrag is gebaseerd op min of meer duurzame systemen van sociale normen en sociale relaties, terwijl "collective behavior" weliswaar op soortgelijke complexen van normen en relaties is gebaseerd, maar dan wel op die welke geheel of ten dele nieuw zijn gevormd en in ontwikkeling zijn. Nieuw wat sociale normen betreft en/of nieuw wat betreft systemen van sociale relaties. Sociale normen en sociale relaties vormen, globaal gesproken, de basis van het handelen van elke groep. Het zijn - nog steeds volgens Weller en Quarantelli - dan ook deze dimensies die vruchtbaar gebruikt kunnen worden voor een classificatie van de verschillende vormen van "collective behavior". "Our conceptionalization of collective behavior avoids the use of logically unrelated criteria drawn from everyday language. For example, labels like crowd, mob, riot, crazes, booms, publics, revolutions and so on are seldom logically derived from a generic conception of the behavior involved" (13). Wat de schrijvers precies voor ogen staat kan het best worden geadstrueerd aan de hand van de volgende figuur waar verschillende typen van "collective behavior" worden weergegeven.

Figuur 1. "Collective Behavior" en geïnstitutionaliseerd gedrag.

(Bron: J.M. Weller en E.L. Quarantelli, *AJS* 79 (1973), blz. 676)

In figuur 1 - terwille van de eenvoud zijn de dimensies gedi-chotomiseerd, terwijl in werkelijkheid bijv. allerlei meng-vormen van "oude" en "nieuwe" normen zullen voorkomen - zijn drie typen van groepen aangegeven die verschillen van groepen waarvan het gedrag geïnstitutionaliseerd is. "Emergent" be-tekent hier nieuw met betrekking tot de sociale zetting waarin het gedrag plaats vindt. In de eerste sector vinden we groepen waarvan het gedrag geïnstitutionaliseerd is, gekenmerkt dus zowel door "enduring systems of norms", als door "enduring systems of social relations". De overige sectoren bevatten de verschillende mogelijke typen van "collective behavior". In sector III bijv. hebben we te maken met zowel opkomende normen als met nieuwe systemen van sociale relaties, maar ook kan het voorkomen, zoals in sector II is aangegeven, dat binnen be-staande groepen of organisaties nieuwe normsystemen ontstaan, als grondslag voor sociale actie die niet geïnstitutionali-seerd genoemd kan worden. Hoewel Weller en Quarantelli nog een vierde type van "collective behavior" onderscheiden, dat niet opgevat kan worden als geïnstitutionaliseerd gedrag, maar ook geen "emergence" zou vertonen in een van beide dimensies, slechts een integratie van voorheen "dissociated dimensions" zou zijn, geven wij er de voorkeur aan het begrip "emergence" in een wat ruimere betekenis te gebruiken. Het voorbeeld in het artikel van Weller en Quarantelli van een genootschap van leraren dat zich tot een militante "sociale beweging" ontwik-kelde "by adopting the norms of collective bargaining", zouden

wij tot het type "collective behavior" willen rekenen van sector II. Collectieve onderhandelingen mogen dan gebruikelijk zijn voor andere groepen in de samenleving, dat neemt niet weg dat ze iets "nieuws" waren voor de betreffende lerarenorganisatie, binnen de sociale context waarin deze groep functioneerde. In theorie is het verder misschien mogelijk een onderscheid te maken tussen "creatie" en "adoptie" van normen, praktisch zal het vaak bijzonder moeilijk zijn te bepalen of men bijv. met geheel nieuwe normen te maken heeft of niet. Samenvattend, is volgens Weller en Quarantelli "collective behavior" dus: "social action engaged in by one or four types of collectivities" (14); de vier genoemde typen die wij, zoals gezegd, tot drie hebben gereduceerd.

Hoewel de classificatie van Weller en Quarantelli als eerste aanzet belangrijk lijkt, zal er ons inziens - voorlopig nog - behoefte bestaan aan meer verfijnde indelingen dan op basis van de twee door deze onderzoekers gehanteerde criteria mogelijk is. Immers, een sociale beweging en een menigte kunnen in het gevolgde schema tot hetzelfde type "collective behavior" behoren, terwijl een nader onderscheid tussen beide theoretisch en praktisch op zijn plaats lijkt. Ook kan het voor sommige onderzoekdoeleinden zinvol zijn om sociale bewegingen in bepaalde soorten verder onder te verdelen. Daar wij hier evenwel geen taxonomie van "collective behavior" beogen, zullen we ons in hoofdzaak beperken tot een korte beschouwing over sociale bewegingen, voor zover althans voor ons onderzoek van belang. Blumers omschrijving van sociale beweging gaf reeds een eerste indruk van wat onder dit begrip moet worden verstaan. Aanvankelijk, schrijft Blumer, is zo'n sociale beweging amorf, weinig georganiseerd, maar:

"As a social movement develops, it takes on the character of a society. It acquires organization and form, a body of customs and traditions, established leadership, an enduring division of labor, social rules and social values - in short, a culture, a social organization, and a new scheme of life" (15).

Een beweging ontwikkelt dus met andere woorden een eigen sociale en culturele structuur, wordt van wat men een betrekkelijk ongeorganiseerde groep zou kunnen noemen, een georganiseerde groep (16).

Onder verschillende benamingen vindt men verder in de sociologische literatuur ook een globaal onderscheid terug dat door Blumer tussen verschillende sociale bewegingen is gemaakt. Wij doelen op de door hem als "general social movements" en "specific social movements" aangeduide bewegingen. Hoewel in het vervolg van deze studie de nadruk op de "specifieke" sociale

bewegingen zal liggen, kan voor een goed begrip aan de "algemene" bewegingen niet zonder meer worden voorbijgegaan. Blumer geeft de volgende omschrijving:

"By general social movements we have in mind movements such as the labor movement, the youth movement, the women's movement, and the peace movement. Their background is constituted by gradual and pervasive changes in the values of people - changes which can be called cultural drifts. Such cultural drifts stand for a general shifting in the ideas of people, particularly along the line of the conceptions which people have of themselves, and of their rights and privileges" (17).

Deze "algemene" sociale bewegingen nemen volgens Blumer de vorm aan van

"groping and unco-ordinated efforts. They have only an general direction, toward which they move in a slow, halting, yet persistent fashion. As movements they are unorganized, with neither established leadership nor recognized membership, and little guidance and control" (18).

Blumer karakteriseert ze als "rather formless in organization and inarticulate in expression" (19).

Voor zover nu de sociale structuur van dit soort bewegingen "amorf" zou zijn, zullen wij ze niet tot sociale bewegingen rekenen zoals door ons gedefinieerd (zie blz. 13). Trouwens, in dat geval is een onderscheid tussen "general social movements" en "cultural drifts" of "sociale trends", de aanduiding van Heberle, nauwelijks zinvol meer. Maar ook wanneer, los van de samenstellende "specifieke" bewegingen, "algemene" bewegingen geen sociaal-structurele identiteit bezitten, zullen ze buiten onze omschrijving van sociale beweging vallen.

We willen hiermee niet de pretentie hebben een "harde" classificatie te bieden. De vraag of iets wel of niet als sociale beweging kan worden aangeduid, vinden we in deze vorm - afgezien van de nog altijd vrij arbitraire criteria - ook daarom minder interessant, omdat er steeds van interne dynamiek en geleidelijke overgangen sprake zal zijn: van niet of nauwelijks naar vrij sterk georganiseerde groepen. Maar dit gezegd zijnde: zonder althans globaal aan te geven wat met bepaalde begrippen wordt bedoeld, vaart geen onderzoek wel en is ook de helderheid van de volgende discussie niet gediend. Wellicht ten overvloede zij hieraan toegevoegd dat die verschijnselen van socioculturele verandering die door Blumer als "general social movements" worden aangeduid, wat betreft hun betekenis niet worden onderschat. Integendeel. Terecht wordt door Blumer en vele andere auteurs onderstreept, hoe grote socio-

1

culturele veranderingen in de samenleving vaak de voedingsbodem vormen voor de "specifieke" sociale bewegingen, waartoe Blumer bijv. hervormings- en revolutionaire bewegingen rekent. Van deze soort bewegingen is het aantal typologieën in de literatuur overigens betrekkelijk groot. Elk redelijk sociologisch handboek vermeldt er wel enkele, zoals: sociale bewegingen en protestbewegingen; "norm-oriented" en "value-oriented movements"; "value-oriented", "power-oriented" en "participation-oriented movements" enz. (20).

In bijna alle gevallen gaat het om groepen die zowel wat culturele als wat sociaal-structurele aspecten betreft in ontwikkeling zijn, mogelijk uit zullen kristalliseren tot georganiseerde groepen of sociale organisaties zoals door Blumer aangeduid, maar die ook - een theoretisch belangrijk punt - kunnen verdwijnen vóór dit stadium is bereikt. In verband hiermee moet dan ook de "duurzaamheid" als veelgenoemd kenmerk van sociale bewegingen enigszins worden gerelativeerd, al wordt natuurlijk niet ontkend dat sociale bewegingen tot de meest duurzame vormen van "collective behavior" behoren.

Van alle definities van sociale beweging die in de literatuur gevonden worden kan zonder moeite een waslijst worden aangelegd (21). Wij willen ons hier echter tot een tweetal bekende beperken, die een belangrijke overeenkomst vertonen met Blumers omschrijving van een "specifieke" sociale beweging. Zo definiëren Turner en Killian een sociale beweging als "a collectivity acting with some continuity to promote or resist a change in the society or group of which it is a part" (22). Als "collectiviteit" is een beweging een groep "with indefinite and shifting membership and with leadership whose position is determined more by the informal response of the members than by formal procedures for legitimizing authority" (23). Duidelijk is in deze definitie het niet-geïstitutionaliseerde karakter van een beweging en de gerichtheid op het aanbrengen van veranderingen in samenleving of groep waarvan de beweging deel uit maakt, of het tegengaan ervan. Dit laatste, een poging om verandering te keren, komt niet duidelijk tot uiting in Blumers omschrijving van sociale beweging. Om misverstand te voorkomen willen we er bovendien op wijzen dat er geen dwingende noodzaak is alleen dan van sociale beweging te spreken, wanneer het gaat om zeer fundamentele en veelomvattende veranderingen in de samenleving, al zijn deze grote bewegingen natuurlijk het meest spectaculair en dramatisch wat effect betreft. Nee, sociale bewegingen kunnen ook, behalve "value-oriented", "norm-oriented" zijn, zoals Smelser schrijft, gericht op verandering van bepaalde normen (een wetswijziging bijv.), waarvan de sociale gevolgen voor groep of samenleving minder diepgaand of verreikend zijn (24). Een "norm-oriented movement" is volgens Smelser: "an attempt to restore, protect, modify or create norms in the name of a

generalized belief". En wanneer het woord "norm" door "value" wordt vervangen, verkrijgt men op analoge wijze de definitie van een "value-oriented movement".

Ook Smelser, die "collective behavior" formeel karakteriseert als een "uninstitutionalized mobilization for action in order to modify one or more kinds of strain on the basis of a generalized reconstitution of a component of action" - daarover straks meer -, beschouwt deze vorm van gedrag als tegengesteld aan wat cultureel is voorgeschreven en daarmee als niet-geïstitutionaliseerd (25). Het is gedrag "formed and forged to meet undefined or unstructured situations".

Het bovenstaande in aanmerking genomen, willen wij zelf een sociale beweging als volgt definiëren:

Een sociale beweging is een onvolledig georganiseerde groep die poogt om bepaalde socioculturele veranderingen aan te brengen, of tegen te gaan, in de samenleving of groep waarvan zij deel uit maakt.

Gezien het dynamisch karakter van een beweging zullen in werkelijkheid allerlei overgangsvormen tussen ongeorganiseerde en georganiseerde (of als men wil: geïstitutionaliseerde) groepen voor kunnen komen. Uiteindelijk kan een georganiseerde groep ontstaan met, zoals in elke georganiseerde groep, een centraal, min of meer consistent systeem van waarden en normen dat de reden van bestaan vormt van de groep, met normen die de sociale differentiatie en stratificatie van de groep bepalen, die rechten en plichten, status en rollen van de leden regelen enz. (26).

2.2 ENKELE THEORETISCHE BENADERINGEN

Tot dusver hebben we ons beziggehouden met een poging tot omschrijving van het begrip sociale beweging, zonder op oorzakelijke factoren nader in te gaan. Aan een enigszins systematische ordening van oorzakelijke factoren is in de sociologische theorie lange tijd - een enkele hierna nog te noemen uitzondering daargelaten - nauwelijks aandacht besteed. Meestal werd volstaan met de opsomming van een aantal verklarende factoren waarvan de onderlinge verhouding verder onbepaald werd gelaten. Vaak kwamen (en komen) in het onderzoek alleen bepaalde deelaspecten van sociale bewegingen aan de orde: zo is bijv. relatief veel aandacht besteed aan de ideologie van verschillende sociale bewegingen, terwijl ook de psychologische make-up van de participanten betrekkelijk veel belangstelling heeft genoten. Niet zelden vindt men verder vrij eenzijdig bepaalde psychologische of sociale factoren als "de" voornaamste oorzaken van een sociale beweging bestempeld. Gewezen kan worden op de vele psychologisch georiënteerde onderzoekingen of beschouwingen waarin bijv. frustratie,

autoritarisme, anomia of vervreemding als sleutelvariabelen fungeren, of meer sociologisch (of sociaal-psychologisch) gerichte onderzoeken waarin overeenkomst van "sociale positie" in bepaalde situaties tot een gelijke respons van individuen zou predisponeren (27). Voornaamste variabelen in het laatste geval zijn dan variabelen als klasse, inkomen, opleiding, relatieve deprivatie enz. Zo constateren, aldus Turner en Killian, Morrison en Steeves in een onderzoek naar de kenmerken van de leden van de National Farmers' Organization (NFO) in de Verenigde Staten, een grote mate van homogeniteit in relatieve deprivatie als een belangrijke factor die de samenstelling van de beweging zou beïnvloeden. Wat economische situatie betreft waren de leden van deze boerenorganisatie er veeleer beter dan slechter aan toe dan hun collega's in de landbouw, maar zij hadden, in vergelijking met deze, een hoger aspiratieniveau en waren daarom ontevreden. Op grond van dit onderzoek kwamen Morrison en Steeves tot de volgende conclusie:

"Although we would not discount the importance of attitude and belief changes which are consequences of movement participation, we submit that attitudes existing prior to membership will strongly influence the very fact of individual membership and, ultimately, whether, when, and where a movement will emerge" (28).

Zo gesteld is het bovenstaande een goed voorbeeld van wat in de sociaal-wetenschappelijke literatuur de convergentietheorie wordt genoemd (29). De psychologische variant hiervan verklaart het ontstaan van "collective behavior" door middel van een gelijktijdige activering van reeds bestaande predisposities die een aantal mensen als latente neiging bezit, de sociologische variant accentueert de overeenkomst in sociale positie als cruciale variabele. In beide gevallen - en dat is één punt van kritiek die op deze theorie wordt uitgeoefend - wordt de suggestie van homogeniteit van een menigte, sociale beweging enz. gewekt die niet met de werkelijkheid overeenkomt. In het onderzoek van Morrison en Steeves wordt bijv. statistisch aangetoond dat boeren met bepaalde kenmerken oververtegenwoordigd zijn onder de leden van de NFO. Zonder twijfel is dat een zeer belangrijk gegeven, maar op zich zelf onvoldoende om ontstaan en ontwikkeling van een beweging te verklaren. Zoals Turner en Killian betogen, kan met behulp van dergelijke statistische resultaten gemakkelijk een beeld opgeroepen worden van het typische NFO-lid, dat niet meer is dan een stereotype dat statistisch bepaalde tendensen weerspiegelt, niet echter de verscheidenheid van participanten in een sociale beweging (30). Een dergelijke simplificatie onthult bijv. niets over de interactie die tussen individuen of groepen plaats vindt en negeert bijv. het feit dat een zeer atypisch lid een hoofdrol kan spelen bij het uitzetten van de koers die door een beweging wordt gevolgd.

Ook de psychologische variant wordt door sommige onderzoekers te eenvoudig geacht. Mensen kunnen, zo wordt gesteld, verschillende latente neigingen bezitten die gewoonlijk niet alle tot uitdrukking worden gebracht. Is eenmaal een bepaalde vorm van gedrag manifest geworden, dan is het natuurlijk verleidelijk te concluderen dat dit gedrag de uiting is van één enkele predispositie, precies bij een bepaalde situatie passend. Een door meerdere individuen gedeelde predispositie zou dan de verklaring vormen voor het groepsgedrag.

Gaat men evenwel uit - en dat doen de critici, waaronder Turner en Killian - van de veronderstelling dat steeds gelijktijdig meerdere latente neigingen bestaan, dan wordt deze verklaring ontoereikend. In dat geval zijn ook andere factoren nodig om te verklaren waarom de ene latente neiging, en niet de andere, gekozen wordt.

In de convergentietheorie wordt bijv. het gedrag van een menigte als een min of meer automatisch antwoord gezien op een situatie die voor de participerende individuen zo niet volledig, dan toch voldoende duidelijk zou zijn. Daarmee wordt stilzwijgend voorbijgegaan aan de omstandigheid dat tal van situaties - en juist die waarin "collective behavior" ontstaat - door individuen als ondoorzichtig, onzeker, of dubbelzinnig ervaren kunnen worden. In zulke gevallen is het, zo schrijven Turner en Killian, de gemeenschappelijke definitie van de situatie, door interactie ontwikkeld, die van wezenlijk belang zal zijn voor de bepaling van de richting van het gedrag (31). Dat gedrag wordt beïnvloed door wat zij "emergent norms" hebben genoemd. Naast theorieën die, zoals de convergentietheorie - maar ook de bekende "besmettingstheorie" moet in dit verband worden genoemd - een homogeniteit van gevoelens, opvattingen en gedragingen impliceren, hebben genoemde auteurs hun "emergent norm"-benadering geplaatst, die ook door Weller en Quarantelli is overgenomen. Hierbij wordt, gesteund overigens door resultaten van empirisch onderzoek, niet zozeer de homogeniteit, als wel de heterogeniteit van participanten in "collective behavior" beklemtoond. Volgens Turner en Killian wordt door de ontwikkeling van nieuwe normen in een bepaalde situatie, aangevend dus welk gedrag passend moet worden geacht, in de perceptie van waarnemers of participanten de schijn van homogeniteit gewekt. Het normconform gedrag van een deel van de participanten in bijv. een menigte, wordt als het gedrag van de hele menigte gezien en gekenschetst. De ontwikkeling van nieuwe normen maakt dat afwijkend gedrag wordt tegengegaan of belemmerd. Zulks neemt echter niet weg dat individuen in een menigte door verschillende motieven of gevoelens kunnen worden beheerst. Bovendien is het zo dat het gedrag van participanten in een menigte niet gelijk is, al blijft dat door een selectieve perceptie vaak onopgemerkt. Aldus, als wij het goed interpreteren, de verklaring van Turner en Killian voor de illusie van homogeniteit die veel

vroegere beschouwingen heeft gedomineerd. Aanvullend zouden wij evenwel nog een heel simpele verklaring willen suggereren: de illusie kon mede zo lang stand houden omdat echt empirisch onderzoek slechts sporadisch werd verricht.

Hoewel, zoals duidelijk is, de "emergent norm"-benadering kritiek inhoudt op beide andere genoemde theorieën, zullen deze, enigszins aangepast, niet als onbelangrijk terzijde geschoven kunnen worden. De theoretische benadering van Turner en Killian sluit immers niet uit dat het voornaamste idee van de convergentietheorie, in iets afgezwakte vorm, toch een rol kan blijven spelen, omdat alle accent op heterogeniteit niet wegneemt dat recruterij van individuen in bijv. een menigte of sociale beweging - onderzoek toont het aan - zeer select kan plaats vinden. Zoals boven opgemerkt, de oververtegenwoordiging van boeren met bepaalde sociale kenmerken in de NFO vormde een zeer belangrijke factor bij de verklaring van het ontstaan van die beweging. Niet anders is het gesteld met bepaalde ideeën uit de besmettingstheorie. Hoewel, volgens verschillende onderzoekers, ter verklaring van het gerichte handelen van bijv. een menigte niet meer uitsluitend de weinig reflexieve vormen van interactie kunnen worden aangevoerd, die voor de besmettingstheorie kenmerkend zijn, zouden deze interactievormen, in combinatie met andere, niet zonder betekenis zijn voor de overdracht van emoties in bepaalde vormen van "collective behavior". Het standpunt van Turner en Killian in deze is niet geheel duidelijk, al lijken zij wel het mechanisch karakter van die overdracht te ontkennen. Voor zover interactievormen als bijv. "milling" in "collective behavior" een rol spelen, zijn het vormen die toch ook als "symbolische interactie" zouden moeten worden beschouwd, waarbij het interpretatieve moment dus niet ontbreekt.

Een pluspunt van de door Turner en Killian voorgestelde benaderingswijze is verder, dat met behulp van de in een bepaalde situatie opkomende normen ook een verklaring kan worden geboden voor het feit dat aan bepaalde vormen van agressief gedrag (een agressieve menigte bijv.) in de praktijk vaak paal en perk blijkt te worden gesteld. De grenzen van de actie worden eveneens door normen bepaald, een limitering die noch de convergentietheorie, noch de besmettingstheorie kan bieden. Tenslotte: een belangrijk voordeel van de ideeën van Turner en Killian uit sociologisch oogpunt is, dunkt ons, dat "collective behavior" niet op psychologisch, maar meer op sociaal niveau wordt geanalyseerd. Immers, processen van sociale interactie en communicatie ("symbolic communication") en normontwikkeling worden beklemtoond, en in zoverre is er dus duidelijke verwantschap met de beschouwing van Weller en Quarantelli.

Hoe belangrijk deze ideeën van Turner en Killian ook zijn, duidelijk is dat nog allerm minst een adequate verklaring kan worden geboden voor het ontstaan van "collective behavior" of

zelfs maar voor de inhoud van de opkomende normen. De "theorie" is dan ook nog meer een theoretische oriëntatie in die zin, dat de aandacht gevestigd wordt op zeer wezenlijke elementen in het ontstaans- en ontwikkelingsproces van "collective behavior", dan een min of meer systematisch opgebouwde verklaring voor het ontstaan en de ontwikkeling ervan. Van dat laatste zijn de beide auteurs zich overigens zeer wel bewust. Niet voor niets wordt in hun meest recente, omvangrijke publicatie over "collective behavior" - zonder dat volledigheid wordt nagestreefd of ook maar gepretendeerd - een zeer breed scala van factoren en omstandigheden opgesomd, worden hypothesen opgesteld enz., die voor een mogelijke verklaring van de verschillende vormen van "collective behavior" relevant zullen zijn, en die bijzonder duidelijk demonstreren hoe rudimentair en onvolmaakt alle gangbare theoretische formuleringen nog zijn (32).

2.3 SMELSERS THEORETISCHE BENADERING

2.3.1 *Inleiding*

Uit het voorgaande moge al wel duidelijk zijn geworden dat het idee van opkomende normen in een betrekkelijk ongestructureerde situatie niet alleen belangrijk is voor een verklaring van meer elementaire vormen van "collective behavior", maar evenzeer een rol speelt wanneer het meer duurzame en georganiseerde vormen van sociale interactie betreft, zoals bij een sociale beweging het geval is. Ook dan immers gaat het om vormen van gedrag die ontstaan in een situatie waarin de "traditionele" groepscultuur, om welke reden ook, geen aanvaarde of aanvaardbare richtlijnen meer biedt voor het gedrag. Vandaar dan ook, dat door de meeste onderzoekers van sociale bewegingen veel aandacht wordt besteed aan de aard en ontwikkeling van de ideologie, de "constitutieve ideeën", de "generalized beliefs", de "emergent norms", of hoe een en ander ook moge worden genoemd, begrippen die weliswaar niet geheel synoniem zijn, maar toch dit gemeen hebben, dat zij betrekking hebben op opvattingen, normen, waarden die voor een herdefinitie van de situatie verantwoordelijk zijn. Met behulp van deze opvattingen wordt in het ideale geval enerzijds een verklaring geboden voor het ontstaan van de situatie die als problematisch wordt ervaren, anderzijds worden middelen gesuggereerd om aan de onbevredigende situatie te ontkomen. Deze ideologische elementen van een sociale beweging, hoe belangrijk ook, zijn op zich zelf echter onvoldoende om ontstaan en ontwikkelingsgang van een beweging te verklaren. Met name Smelser heeft daarom een uiterst systematische poging gedaan om door middel van een configuratie van bepaalde factoren, die alle noodzakelijk en met elkaar voldoende zouden

zijn ter verklaring van het ontstaan van "collective behavior" (niet alleen van sociale bewegingen dus), een theorie van "collective behavior" op te bouwen.

We zullen bij deze theorie van Smelser - die overigens duidelijk meer pretendeert dan Turner en Killian voor mogelijk houden en menen dat wordt waargemaakt - uitvoerig stil blijven staan, omdat het door hem gepresenteerde theoretisch kader, ten dele althans, het uitgangspunt van ons onderzoek heeft gevormd.

In zijn *Theory of Collective Behavior* (1962) geeft Smelser zowel een typering van de voornaamste soorten van "collective behavior" als een specificering van de algemene determinanten ervan. Daarbij maakt hij enerzijds gebruik van Parsoniaanse denkbeelden over de "components of social action", anderzijds benut hij het idee van het proces van "toegevoegde waarde" (waarover straks meer) als middel om de determinanten van "collective behavior" in een verklaringsmodel te gieten. De onderscheiden actiecomponenten zijn een middel om sociale actie te beschrijven en te classificeren. Bij het proces van "toegevoegde waarde" gaat het echter om een verklaring van "collective behavior": "What determines whether an episode of collective behavior of *any sort* will occur? What determines whether one type *rather than another* will occur"? (33). Alvorens aan te geven hoe de elementen van sociale actie en de verschillende oorzakelijke factoren in Smelsers analyse in samenhang worden gebruikt, lijkt een korte uiteenzetting over het idee van de "toegevoegde waarde" op zijn plaats. Smelser zelf illustreert het idee aan de hand van het voorbeeld van het productieproces van auto's. Verschillende stadia, vanaf de winning van ijzererts, het smelten enz. tot en met het lakken van de auto's toe, kunnen daarbij onderscheiden worden. Elke fase voegt iets toe aan de uiteindelijke vorm (waarde) van het eindprodukt. Essentieel is, dat elke voorgaande fase op een bepaalde manier gecombineerd moet worden, wil een volgende fase zijn bijzondere waarde aan het produkt kunnen toevoegen. Het lakken van ijzererts in de hoop dat er een auto uit voort zal rollen, is duidelijke onzin. Het spuiten van auto's moet wachten tot de andere processen zijn voltooid; pas dan kan het als "determinant" actief worden. Elke fase in het proces van toegevoegde waarde is een noodzakelijke voorwaarde voor de effectieve toevoeging van waarde in een volgende fase. En de voldoende voorwaarde voor het eindprodukt is een combinatie van alle noodzakelijke voorwaarden, gerangschikt volgens een bepaald patroon. Naarmate het proces verder is voortgeschreden, zijn de alternatieve aanwendingsmogelijkheden van het tussenprodukt meer beperkt: uit ijzererts kan nog van alles worden vervaardigd, is het metaal eenmaal tot platen voor auto-onderdelen geperst, dan is het voor weinig anders dan voor een auto bruikbaar.

Een analoge redenering wordt toegepast bij de poging tot verklaring van "collective behavior". Verschillende determinanten, of noodzakelijke voorwaarden, moeten aanwezig zijn, voordat verschijnselen van "collective behavior" kunnen optreden. Een zestal wordt door Smelser genoemd: "structural conduciveness", "structural strain", "growth and spread of a generalized belief", "precipitating factors", "mobilization of participants for action" en de "operation of social control" - ze zullen hierna uitvoerig worden besproken (34).

Kenmerkend is, dat de factoren in volgorde van afnemende algemeenheid worden gerangschikt, hoewel - Smelser geeft het zelf trouwens ook al toe - een factor als sociale controle in zo'n rangschikking niet past, in feite bij de activering van alle overige determinanten een rol speelt (35). De betekenis van de rangschikking is, dat naarmate meer factoren in het model gecombineerd worden, de soort van gedrag in toenemende mate wordt gespecificeerd, en alternatief gedrag dus als mogelijkheid wordt uitgesloten. Het is voorts nuttig erop te wijzen dat Smelser in zijn model geen gebruik maakt van "ongewone" factoren om "collective behavior" te kunnen verklaren. Integendeel, dezelfde begrippen die voor een analyse van het "normale", conventionele gedrag bruikbaar zijn, worden - zij het op een bepaalde manier gecombineerd - in Smelsers theorie van "collective behavior" toegepast. (Let wel: niet wordt beweerd dat "normaal" gedrag bijv. steeds door "generalized beliefs" - waarover straks - meer wordt gekenmerkt.) We zullen de zes factoren hieronder één voor één bespreken, waarbij de lezer dus steeds in gedachten moet houden dat elk van de factoren noodzakelijk, maar slechts in combinatie met alle andere factoren voldoende zal zijn om een bepaalde vorm van "collective behavior" te produceren.

2.3.2 *Structurele permissiviteit*

Bij "structural conduciveness" gaat het om brede achtergrondsfactoren - wel te onderscheiden van de hierna te behandelen spanningsfactor - die bepaalde soorten van "collective behavior" al dan niet stimuleren. In geval van sociale bewegingen kan men bijv. denken aan de mogelijkheden waarover een groep beschikt om eisen, bezwaren, wensen of verlangens tot uiting te brengen, aan de mate van sociale en culturele differentiatie in een samenleving, of aan de mogelijkheid tot communicatie. Met enkele voorbeelden kan vermoedelijk het beste worden geïllustreerd wat met deze globale factor wordt bedoeld. Voor een juist begrip van Smelsers redenering zij erop gewezen, dat de meest complexe vormen van "collective behavior", de sociale bewegingen, slechts voor zullen komen als andere, meer elementaire vormen van "collective behavior" geen kans lijken te hebben in een situatie de gewenste verbetering te brengen. (Hetgeen niet wegneemt dat sociale bewegingen met meer elemen-

taire vormen van "collective behavior", zoals paniek of vijandige uitbarstingen, gepaard kunnen gaan.) Bovendien zullen "value-oriented movements", die in Smelsers beschouwing gericht zijn op fundamentele veranderingen in de samenleving, pas ontstaan wanneer "norm-oriented movements", op meer beperkte veranderingen gericht, geen kans van slagen hebben. Vroege stadia van koloniale overheersing bijv. werden, aldus Smelser, veelal gekenmerkt door een effectief en krachtdadig breken van elk inheems verzet (36). De mogelijkheid om via een korte, gewelddadige actie de vreemdelingen te verdrijven, was zodoende uitgesloten, en bovendien bleken de koloniale machthebbers over 't algemeen weinig ontvankelijk voor zelfs betrekkelijk gematigde eisen en verlangens die door de inheemse bevolking werden geuit. Ook normgerichte bewegingen zouden dus, althans naar verwachting, geen kans hebben op succes. In zo'n sociale context - een koloniale macht die betrekkelijk effectief is in de "pacificatie" van de koloniën en niet of weinig ontvankelijk voor door de inheemse bevolking geuite grieven - was het klimaat na verloop van tijd gunstig voor het ontstaan van waardegerichte bewegingen die de beloofden de vreemdelingen te zullen verjagen en pre-koloniale toestanden te zullen herstellen, of zelfbestuur te zullen vestigen. "Value-oriented beliefs, then - and here we lump millenarian beliefs with all other value-oriented beliefs - arise when alternative means for reconstituting the social situation are perceived as unavailable", aldus Smelser. "In terms of our scheme of analysis, this unavailability has three main aspects: (a) The aggrieved group in question does not possess facilities whereby they may reconstitute the social situation; such a group ranks low on wealth, power, prestige, or access to means of communication. (b) The aggrieved group is prevented from expressing hostility that will punish some person or group considered responsible for the disturbing state of affairs. (c) The aggrieved group cannot modify the normative structure, or cannot influence those who have the power to do so" (37).

Een soortgelijke redenering kan worden toegepast wanneer de ontwikkeling van normgerichte ideeën in het geding is. Structureel zijn de omstandigheden voor het ontstaan van normgerichte bewegingen gunstig als de mogelijkheid bestaat om normatieve veranderingen te realiseren (een mogelijkheid die in het koloniale voorbeeld ontbrak) en andere mogelijkheden om ontevredenheid te uiten ontbreken of geen soelaas kunnen bieden.

De Amerikaanse historicus Hicks vermeldt bijv. hoezeer de situatie van de Amerikaanse boeren aan het eind van de vorige eeuw verschilde van die uit een iets vroegere periode. In de benarde omstandigheden van de jaren '80 en '90, aldus Hicks,

"what was more natural than to fix the blame for this situation upon the manufacturers, the railroads, the moneylenders, the middlemen - plutocrats all, whose "colossal fortunes, unprecedented in the history of mankind", grew even greater while the multitudes came to know the meaning of want. Work was denied when work might well have been given, and "the fruits of the toil of millions were boldly stolen". And the remedy? In an earlier age the hard-pressed farmers and laborers might have fled to free farms in the seemingly limitless lands of the West, but now the era of free lands had passed. Where, then, might they look for help? Where, if not to the government, which alone had the power to bring the mighty oppressors of the people to bay? So to the government the Populists turned. From it they asked laws to insure a full redress of grievances. As Dr. Turner puts it, "the defences of the pioneer democrat began to shift from free land to legislation, from the ideal of individualism to the ideal of social control through regulation by law" (38).

De sociale structuur van een samenleving kan voorts zodanig zijn, dat alle eisen inzake normatieve veranderingen vrij gemakkelijk veralgemenen tot een conflict over fundamentele waarden. In het voetspoor van Almond komt Smelser tot de conclusie dat zulks vooral het geval zal zijn wanneer processen van "interest-articulation" en "interest-aggregation" structureel onvoldoende zijn gedifferentieerd, zowel intern als ten opzichte van elkaar. "Interest-articulation" verwijst naar structuren door middel waarvan eisen, wensen of verlangens kenbaar gemaakt kunnen worden; allerlei politieke en religieuze organisaties, verwantschapsgroepen, etnische groepen enz. kunnen daartoe behoren. "Interest-aggregation" heeft betrekking op structuren waar de geëxpliciteerde belangen worden samengebracht, onderling worden afgewogen en in een bepaald beleid tot uitdrukking worden gebracht. Voorbeelden van dergelijke structuren zijn wetgevende organen, politieke coalities e.d. In vele groepen of organisaties zullen natuurlijk beide processen in meerdere of mindere mate herkenbaar zijn. Het gaat in dit verband echter vooral om het onderscheid tussen die groepen en organisaties die bepaalde wensen en verlangens formuleren en die, welke op het politieke vlak de verlangens in een bepaald beleid verdisconteren.

Wanneer nu wat de articulering van belangen betreft een geringe differentiatie tussen groepen in een samenleving bestaat, wanneer bijv. politieke scheidslijnen tussen groepen samenvallen met economische, religieuze of andere scheidslijnen, is de kans groot, aldus Smelser, dat elk belangenconflict uitloopt op een conflict over waarden. Evenzo zal een

geringe differentiatie tussen belangenaggregerende sociale structuren niet bevorderlijk zijn voor de ontwikkeling van specifieke, beperkte eisen ten aanzien van veranderingen op een bepaald gebied. Waar bijv. kerkelijk en politiek gezag samenvallen - zoals in verschillende middeleeuwse samenlevingen - "protests against specific normative arrangements inevitably tend to generalize into heresies" (39). En waar, zoals in totalitair geregeerde landen, bepaalde politiek-ideologische waarden dominant zijn en alle andere institutionele sectoren aan de ideologische belangen van de staat ondergeschikt worden gemaakt, zal protest op economisch gebied of bijv. op het terrein van het onderwijs, gemakkelijk als een politieke en ideologische bedreiging worden gezien en tot een politieke crisis escaleren.

In de beide laatste gevallen is het ons inziens duidelijker wanneer over de dominantie van bepaalde groepen (en daarmee van opvattingen, normen, waarden) gesproken wordt dan over de wat dubbelzinnige structurele differentiatie. Waar één bepaalde (bijv. religieuze of politieke) groep sterk domineert, worden andere groepen in de samenleving meer of minder ondergeschikt gemaakt, worden zij minder autonoom wat hun functioneren betreft, worden afwijkende opvattingen, normen, waarden onderdrukt of tegengegaan.

Een ander aspect dat in het kader van de structurele permisiviteit aandacht verdient, is de mogelijkheid van individuen tot onderlinge communicatie. Immers, ideeën moeten verspreid kunnen worden en mensen moeten worden gemobiliseerd (40). Zowel de aanwezigheid van communicatiekanalen als controle over de communicatiemedia zijn in dit opzicht van belang. Voorts wijst Smelser er op dat ook een gemeenschappelijke taal en cultuur de communicatie en organisatie van individuen kunnen vergemakkelijken. En tenslotte kan worden gewezen op de relevantie van een zekere mate van organisatie van een groep - waardoor dus communicatiemogelijkheden aanwezig zijn, maar ook, zouden we toe willen voegen, enige kennis van elkaars ideeën en opvattingen bestaat, sociale controle mogelijk is enz. - als basis voor het ontstaan van sociale bewegingen. Zo zou de Grange, één van de grote boerenorganisaties in de Verenigde Staten, volgens Smelser de vorming van bepaalde protestbewegingen onder de Amerikaanse boeren mede hebben beïnvloed. De historicus Buck schreef al lang geleden, dat de Grange weliswaar geen directe politieke actie ondernam, maar dat die politieke actie van de boeren mogelijk werd gemaakt "by establishing among them a feeling of mutual confidence and trust whereby they could organize to work harmoniously for their common cause" (41). Vóór de komst van de Grange leefden de boeren, aldus Buck, vaak bijzonder geïsoleerd en bleek samenwerking veelal onmogelijk. Zonder de moderne transport-

en communicatiemiddelen van later tijd, was het sociale isolement van de gemiddelde boer rond het midden van de vorige eeuw in grote gebieden bijna onvoorstelbaar. "His dislocation from any but his nearest neighbors made him unsocial, narrow-minded, bigoted, and suspicious. (-) He believed that every man's hand was against him, and he was therefore often led to turn his hand against every man" (42).

De stelling van sommige auteurs, dat de "desorganisatie" van een samenleving of groep een gunstige voedingsbodem vormt voor het ontstaan van "massabewegingen", lijkt tegen de achtergrond van het voorgaande enige kwalificatie te behoeven. Het hangt er natuurlijk vanaf wat in dit verband met "desorganisatie" wordt bedoeld - mogelijk is er slechts een semantisch probleem -, maar naar onze mening lijkt slechts een beperkte mate van desorganisatie (in de zin van "ontregeling" van sociale interactiepatronen en/of verzwakking van bepaalde waarden en normen) voor het ontstaan van sociale bewegingen gunstig te zijn. Een sterk gedesorganiseerde sociale structuur zal eerder, veronderstellen wij, remmend dan stimulerend werken op ontstaan en ontwikkeling van sociale bewegingen.

Bovenstaande illustraties van de eerste determinant uit Smelers schema, maken al wel duidelijk dat het om een zeer globale, weinig specifieke variabele gaat. Hoogstens zal een bepaalde sociale structuur bevorderlijk voor een bepaalde soort van "collective behavior" zijn. Maar, zoals gezegd, binnen het raam van de structurele mogelijkheden zijn vele soorten van gedrag denkbaar. Pas door "toevoeging" van andere bepalende factoren wordt deze scala van mogelijkheden ingeperkt.

2.3.3 *Structurele spanning*

Een tweede factor die door Smelser wordt geïntroduceerd, is structurele spanning. Deze spanning, in een of andere vorm, zou aan alle soorten van "collective behavior" ten grondslag liggen.

De verscheidenheid van spanningen die tot sociale bewegingen kan leiden is bijzonder groot. De geschiedenis van sociale bewegingen levert voorbeelden te over van groepen die in beweging zijn gebracht omdat een werkelijk of vermeend verlies van rijkdom, macht of prestige werd geleden (43). Soms liggen fysieke vormen van deprivatie (bijv. honger of ziekte) aan sociale bewegingen ten grondslag. Een ander maal zijn het vormen van deprivatie of frustratie zoals teleurstelling over het falen van een regering in oorlogstijd, verwijdering van stammen van hun traditionele gronden, intensivering van religieuze of politieke vervolgingen enz. die een belangrijke rol kunnen spelen. Niet zelden vormt een discrepantie tussen waarden en normen enerzijds, en de heersende sociale omstan-

digheden anderzijds (vooral wanneer die omstandigheden in korte tijd snel zijn veranderd) een belangrijke bron van spanning, terwijl ook bijv. de opkomst van nieuwe waarden en normen, waardoor een bepaalde situatie als "onrecht" wordt gedefinieerd, een mobiliserende factor kan zijn. Soms zullen verstedelijking en industrialisatie bijv., waardoor bepaalde traditionele waarden en normen worden aangetast of bedreigd, bewegingen kunnen stimuleren (44). Over 't algemeen trouwens kunnen makkelijk spanningen ontstaan wanneer een samenleving aan snelle en ongelijke sociale verandering onderhevig is. Van deprivatie, zoals boven genoemd, hoeft zeker niet steeds in "absolute" zin sprake te zijn. Integendeel, vele individuen of groepen zullen in sociale bewegingen participeren op grond van bepaalde vormen van relatieve deprivatie. Tenslotte is het zeer goed mogelijk dat een verscheidenheid van spanningen aan één en dezelfde beweging ten grondslag ligt. "Modern nationalist movements", aldus Smelser, "have emerged from that vast complex of changes described frequently as "modernization" or "development", which includes colonialization, agricultural commercialization, industrialization, and urbanization, each complicated in its own right" (45).

De veelheid en complexiteit van spanningen lijkt hiermee voldoende geïllustreerd. Ook deze voorbeelden geven aan dat de tweede determinant uit het model van Smelser een zeer globale variabele vormt. In concreet, empirisch onderzoek zal het bovendien bijzonder moeilijk zijn vast te stellen welke soort van spanning aanwezig is; de theorie van Smelser geeft daar geen richtlijnen voor. Twee dingen evenwel zijn in de beschouwing van Smelser duidelijk. In de eerste plaats ligt aan "collective behavior" steeds een of andere vorm van spanning (door Smelser gedefinieerd als "an impairment of the relations among and consequently inadequate functioning of the components of action" (46)) ten grondslag. In de tweede plaats hangt de soort van "collective behavior" af van de accumulatie van andere determinanten in het proces van toegevoegde waarde. Dat wil zeggen, dat niet gepoogd moet worden speciale causale relaties vast te stellen tussen een bepaalde soort van spanning en een bepaalde vorm van "collective behavior", bijv. tussen economische deprivatie en vijandige uitbarstingen. Nee, "any kind of strain may be a determinant of any kind of collective behavior", schrijft Smelser (47).

2.3.4 *"Generalized beliefs"*

Een derde, zeer belangrijke determinant is de "growth and spread of a generalized belief". Zoals boven vermeld, is deze determinant ook in Smelsers definitie van sociale bewegingen (en van "collective behavior") opgenomen. Wat wordt nu met deze "generalized beliefs" bedoeld? Het lijkt ons goed, al-

vorens daarop dieper in te gaan, eerst enkele opmerkingen te maken over de "components of social action" die al meermalen, terloops, werden genoemd. Zij spelen een belangrijke, zij het "slechts" beschrijvende rol in de systematiek van Smelers analyse. We zullen ons hierbij tot enkele punten beperken, omdat de schematisering die door Smelser wordt toegepast dermate gecompliceerd is - naar onze mening te gekunsteld -, dat een adequate bespreking vele pagina's zou vergen en niet zinvol is in de context van dit boek, dat aan dit aspect verder geen aandacht besteedt.

Aan elke vorm van sociale actie worden door Smelser vier componenten onderscheiden: waarden (die in zeer algemene zin richting geven aan doelgericht sociaal gedrag); normen (regels m.b.t. het nastreven van de gestelde doelen); mobilisering van individuele energie om, binnen de normatieve context, de bepaalde doelen te bereiken (op individueel niveau betekent dit aandacht voor de motivatie van individuen, op sociaal niveau voor de wijze waarop gemotiveerde individuen in rollen en organisaties worden georganiseerd); "situationele faciliteiten", d.w.z. de middelen die ter beschikking staan voor het bereiken van de concrete doeleinden in het kader van rol of organisatie. Deze componenten staan verder tot elkaar in een hiërarchische verhouding, met waarden, als de meest algemene oriëntaties voor het gedrag, gerangschikt aan de top en "faciliteiten" onderaan geplaatst. Dat betekent, dat veranderingen op de hogere niveaus, op het niveau van de waarden bijv., ook aanpassingen vragen op alle lagere niveaus, maar dat verandering op een lager niveau, bijv. op dat van de "faciliteiten", niet noodzakelijkerwijs een verandering in de componenten van hoger niveau teweegbrengt, bijv. op het niveau van de normen (48). Bijzonder ingewikkeld wordt de stratificatie vervolgens, wanneer Smelser ook nog eens elk van de componenten in een zevental niveaus, eveneens hiërarchisch geordend van algemeen naar meer specifiek, onderscheidt. Daarbij gaat Smelser naar onze mening wel erg ver in zijn drang tot systematisering. Bovendien is de indeling, door het wat arbitraire karakter van de gebruikte criteria, niet erg bevredigend. We zullen Smelser op die weg dan ook niet verder volgen.

Welke functie hebben nu deze actiecomponenten in het geheel van Smelers theorie? Smelser gebruikt ze enerzijds om de verschillende typen van elke determinant te beschrijven, en anderzijds om de verschillende soorten van "collective behavior" aan te duiden. Wat de determinanten betreft: men kan bijv. spanning typeren naar de component waar de spanning is gelocaliseerd, op het niveau van de waarden, normen enz. Zo worden de bovengenoemde voorbeelden van deprivatie (verlies van rijkdom, macht e.d.) door Smelser gerangschikt onder het hoofd: "strain and organization". Iets dergelijks gebeurt ook met de andere factoren die in het proces van toegevoegde

waarde een rol spelen. Ook de verschillende soorten van "collective behavior" worden door Smelser in zekere zin getypeerd aan de hand van de door hem onderscheiden componenten. De voornaamste soorten van "generalized beliefs" namelijk, die aan de verschillende vormen van "collective behavior" ten grondslag liggen en daarvoor kenmerkend zijn, worden eveneens uit de actiecomponenten afgeleid (49). Tot zover deze korte uitweiding, die ons inziens voor een goed begrip van wat volgt niet gemist kon worden.

De "generalized beliefs" vormen, zoals gezegd, een zeer essentiële factor in het stelsel van onderscheiden determinanten. Trouwens, niet alleen bij Smelser, maar in elke theoretische beschouwing over sociale bewegingen wordt aan de ideologische aspecten (hier in ruime zin genomen) van een beweging veel aandacht besteed. Niet zo verwonderlijk, want het zijn per slot van rekening deze "constitutieve ideeën", die de *raison d'être* van een sociale beweging vormen. In uitgekristalliseerde vorm bieden zij veelal een diagnose van de situatie, indiceren zij de krachten die tot de heersende spanning hebben geleid, en geven zij nieuwe wegen aan voor een oplossing van de problemen, waar de oude, beproefde middelen hebben gefaald. De "verklaring" van de situatie hoeft intussen empirisch niet juist te zijn om een ideologie effectief te maken. We komen daar in ander verband nog op terug en willen hier alleen op het bijzondere karakter van Smelsers "generalized beliefs" wijzen. Dat bijzondere is gelegen in het zogenaamde proces van "kortsluiting" dat voor deze "beliefs" kenmerkend wordt geacht. Situaties van spanning vormen toestanden van onzekerheid die om een oplossing vragen. "When strain exists, we might say that the components of social action are out of order and require fixing. How, *in general*, is strain overcome?" (50). Het antwoord van Smelser luidt dat op "hogere" niveaus van de actiecomponenten naar middelen wordt gezocht om de spanning te elimineren. Om een voorbeeld te geven: "The principle of moving up the levels of generality, then, is that when any given level (e.g., technology) reaches a limit and becomes inadequate to deal with the condition of strain, it is necessary to move to the next higher level (e.g., basic research) in order to broaden the facilities for attacking strain" (51). Een ander voorbeeld ter verduidelijking van wat bedoeld wordt, is het volgende. Men stelle zich een situatie voor van economische crisis, waarin sommigen werkeloos worden, anderen grote financiële verliezen lijden. Een voorbeeld van economische deprivatie dus. Deze situatie roept spanningen op en de vraag rijst welke oplossing voor de problematiek kan worden geboden. In eerste instantie zou men een "bestraffing" van die individuen - bijv. ondernemers, politici - kunnen vragen die zich onverantwoordelijk hebben gedragen. Een reactie die, vanuit het totale economisch systeem beschouwd, nog niet zo drastisch

is. Een meer algemene oplossing zou zijn om zodanige wettelijke maatregelen te treffen dat onverantwoordelijk gedrag in de toekomst wordt uitgesloten. En een nog algemenere oplossing zou gezocht kunnen worden in een aanval op het economisch systeem zelf, bijv. het kapitalistische, en de vervanging ervan door een systeem op socialistische waarden geschoeid. Wat in dit voorbeeld plaatsvindt, is een beweging van specifieke naar meer algemene niveaus, waarbij getracht wordt door een herstructurering op een algemener niveau een oplossing voor het specifieke probleem te forceren. En in dat proces openbaart zich wat door Smelser eigenlijk als een essentieel kenmerk van de "generalized beliefs" wordt beschouwd en het idee van "kortsluiting" demonstreert: heeft namelijk eenmaal op het "hogere" niveau een herdefinitie plaats gevonden, dan blijkt dat "people do not proceed to respecify, step by step, down the line to reconstitute social action. Rather, they develop a belief which "short-circuits" from a very generalized component *directly* to the focus of strain" (52). De verwachting daarbij is, dat de spanning opgeheven kan worden door een directe toepassing van de algemene component, zonder dat de voor een situationele specificering noodzakelijke tussenstappen worden gedaan. Smelser noemt "collective behavior" dan ook wel een "*compressed* way of attacking problems created by strain". Het is een "action of the impatient. It contrasts with the processes of social readjustment that do not short-circuit the journey from generalized belief to specific situations" (53). Op welke "hoogte" de oplossing voor de heersende spanning wordt gezocht zal onder meer afhankelijk zijn van de intensiteit van de spanning en de toereikendheid van de middelen op elk niveau om de spanning het hoofd te kunnen bieden.

Het is dit proces van "kortsluiting" dat veel vormen van "collective behavior" het vaak geconstateerde karakter geeft van overdrevenheid, simplisme e.d. van ideeën. Kenmerken, die sinds Le Bons klassieke studie over de menigte door tal van auteurs zijn benadrukt. Onjuist is het echter te stellen, zoals Currie en Skolnick in een recente kritiek doen (54), dat Smelser daarmee die traditie in het onderzoek van "collective behavior" voortzet, die een verband legt tussen irrationaliteit en "collective behavior". De bewering van Smelser dat de kans groot is dat ideeën overdreven zijn wat bijv. de krachten of machten betreft die in de wereld werkzaam zijn, wat betreft het vermogen van de beweging om de wereld te veranderen enz., is bepaald niet identiek met de beschrijving van "collective behavior" als irrationeel, zoals door Le Bon geschiedde. Bovendien - en dat is essentieel - vormen de "generalized beliefs" slechts één van de determinanten in Smelsers model, wat door Currie en Skolnick om onduidelijke redenen verwaarloosd wordt. Maar toegegeven: Smelser had hier en daar in zijn uiteenzetting wat duidelijker kunnen zijn. Want "generalized

beliefs" blijken niet altijd "overdreven" of "overtrokken" te zijn, en bovendien kunnen kennelijk, ook naar de mening van Smelser, sociale bewegingen ontstaan zonder dat ooit van "generalized beliefs" (in bovengenoemde betekenis) sprake is geweest (55). Blijkbaar - al zegt hij het niet zo expliciet - hebben deze "generalized beliefs" bij Smelser de kwaliteit van een variabele: er zijn gradaties in de mate waarin "veralgemening", maar vooral ook "kortsluiting" optreedt. Boven schreven wij reeds dat ook de verschillende typen van "generalized beliefs" verband houden met de actiecomponenten zoals door Smelser onderscheiden. Twee soorten zijn hier voor ons van belang: de "norm-oriented" en de "value-oriented beliefs", die een cruciale rol spelen in het ontstaan van sociale bewegingen.

2.3.5 Versnellende factoren

De vierde determinant die door Smelser wordt genoemd is een soort versnellende factor. "A precipitating factor is an event that creates, sharpens, or exaggerates a condition of strain or conduciveness", aldus de schrijver (56). Deze factor fungeert dus als een soort ontstekingsmechanisme waarvan, zoals de beeldspraak impliceert, alleen explosieve effecten te verwachten zijn indien de andere omstandigheden daarvoor gunstig zijn. Ook deze factor kan slechts werkzaam zijn indien tegelijk de andere determinanten aanwezig zijn. De vraag die evenwel in dit verband rijst, is, of deze factor wel in het analytisch schema van Smelser past. Het door hem gebruikte model is namelijk een "analytisch" model waarbij geen bepaalde volgorde van ontstaan van de determinanten in de loop van de tijd wordt voorondersteld. Dat wil zeggen, dat bijv. een situatie van spanning wat ontstaan in de tijd betreft, niet hoeft te volgen op een voor een sociale beweging gunstige structurele situatie. Nee, spanning kan reeds lang hebben geheerst, vóórdat deze factor, door de introductie van andere factoren, als determinant in het proces van toegevoegde waarde werd geactiveerd. De logica van dit proces houdt wel in dat determinanten in een bepaalde volgorde worden geactiveerd, maar zegt alleen niets over de volgorde van ontstaan in de tijd. Datzelfde zou dus ook moeten gelden voor deze "ontstekingsfactor" (57), maar dat laat zich, ons inziens, moeilijk voorstellen. Bovendien lijkt het ook analytisch moeilijk deze factor te onderscheiden van de determinanten spanning of structurele permissiviteit. In wezen is er veeleer sprake van een accentuering van deze determinanten, een plotselinge opvoering van spanning bijv., dan van een factor die afzonderlijke onderscheiding zou verdienen (nogmaals: in dit als analytisch bedoelde model). Een aanwijzing daarvoor levert Smelser zelf wanneer hij stelt dat een snelle daling van de landbouwprijzen een belangrijke kracht vormde achter de meest

explosieve bewegingen van de Amerikaanse boeren aan het eind van de vorige eeuw. In dat geval - "as in all collective behavior" - "strain and precipitating factors shade into one another. Depending on the time perspective, a single event may be treated as a condition of strain or a precipitating factor, or both" (58).

Daarmee evenwel wordt een tijdsperspectief geïntroduceerd dat in het "tijdloze" analytisch model niet thuishoort (reden vermoedelijk, waarom in een latere publicatie deze determinant door Smelser niet meer apart wordt genoemd (59)). Dat het model van Smelser wat verklaringsmogelijkheden voor een concrete sociale beweging betreft tekort schiet, juist door het verwaarlozen van de tijdsdimensie en daarmee van het procesmatige, dynamische karakter van een sociale beweging, is een andere zaak, waarop we hierna nog terug zullen komen.

2.3.6 Mobilisatie van participanten

De vijfde determinant in het proces van toegevoegde waarde dat in een sociale beweging resulteert, is de "mobilization of its participants for action" (60). Deze mobilisering is een zeer gecompliceerd en tijdvrageend proces, dat bovendien voor een goed begrip in nauwe samenhang met de zesde en laatste determinant, de sociale controle, bestudeerd moet worden. Een beweging ontstaat immers vaak in een sociale omgeving die vijandig of afwijzend op haar komst zal reageren, een reactie die in belangrijke mate de ontwikkeling van de beweging zal beïnvloeden. "Whether a value-oriented movement becomes a passive cult, a sect, an isolated community experiment, or a revolutionary movement, depends largely on the conditions of conduciveness and on the way the parent society receives the movement once it has arisen" (61). Het leek ons goed dit nog eens uitdrukkelijk te vermelden, alvorens te kijken naar de verschillende aspecten die aan de mobilisatiedeterminant onderscheiden worden. Smelser bespreekt er vier: a) de rol van de leiders bij de organisatie van de beweging, b) de "real" en "derived" fasen van de sociale beweging, c) het effect van succes of falen van een specifieke strategie of tactiek op de ontwikkeling van de beweging, en d) het effect van het totale succes of falen van de beweging op haar ontwikkeling. Elk van deze aspecten heeft een belangrijke invloed op de stabiliteit en eenheid van de beweging en dit, door Smelser terdege onderkend, demonstreert eigenlijk al een van de zwakke kanten van het model wanneer het, voor zover mogelijk althans, wordt toegepast bij het onderzoek van een concrete sociale beweging. De interactie tussen de verschillende variabelen of determinanten, de interactieprocessen binnen de beweging en tussen de beweging en de voor haar relevante groepen of personen - hoewel de externe sociale controle, zoals dadelijk nog zal blijken, in Smelsers theorie een voorname plaats inneemt -

blijven in het model onderbelicht. Juist het, overigens bewust - vermoedelijk in het besef dat een dynamisch model voorslagnog een onbereikbaar ideaal vormt -, verwaarlozen van de tijdsdimensie zal daartoe mede hebben geleid. Het model dat Smelser biedt is meer een statisch, factorieel model dan een dynamisch model dat adequaat zou zijn voor de analyse van een beweging in ontwikkeling, al geeft het uiterst belangrijke oriëntatiepunten. Wellicht ten overvloede zij hier nog opgemerkt dat deze kritiek niet is bedoeld om ook maar iets af te doen aan de belangrijke waarde van Smelsers verhandeling, zoals de lezer uit al het voorgaande wel zal hebben begrepen. Maar wel signaleren we hier een probleem waar Hofstee, zoals gezegd, recentelijk nog eens op heeft gewezen, namelijk de kloof die gaapt tussen een algemeen sociologische benadering en theorievorming en de verklarende kracht ervan voor concrete gebeurtenissen of verschijnselen.

Hofstee wijst erop hoe in wezen in de sociologie het onderzoek van algemene sociologische regelmatigheden een doel is dat men naast, zo niet tegenover het doel van het begrijpen en verklaren van het sociale leven van concrete groepen zou moeten stellen (62). Men kan namelijk, aldus Hofstee, sterk betwijfelen of het algemeen sociologisch onderzoek - waarvan de belangrijkheid niet wordt ontkend - de beste weg biedt tot het begrijpen en verklaren van het sociale leven zoals zich dat in concrete groepen voordoet. Nog afgezien van het feit dat de meeste wetmatigheden die de algemene sociologie op dit moment kan verschaffen, betrekking hebben "op de sociale statica en op sterk geabstraheerde en geïsoleerde sociale kenmerken", is het zo, dat ter verklaring van sociale verschijnselen in concrete groepen deze abstracte generalisaties "terugvertaald" zouden moeten worden "naar de concrete aan tijd en plaats gebonden situatie in de betreffende groep". In dat geval zou men over een zeer grote hoeveelheid regelmatigheden van een hoog generalisatieniveau moeten kunnen beschikken om dit te kunnen realiseren en het ontbreken daarvan - nog daargelaten de zeer grote complexiteit van zo'n verklaringsproces - noopt Hofstee tot de conclusie dat met regelmatigheden van een lager generalisatieniveau een veel grotere verklarende potentie bereikt kan worden bij de studie van het concrete, individuele geval.

Smelser zelf lijkt hiervoor trouwens recent ook in zoverre oog te hebben, dat hij de moeilijkheid van toepassing van zijn theorie in een concreet, specifiek geval van een sociale beweging onderkent (63).

Na deze korte uitweiding willen we terugkeren tot de door Smelser behandelde punten. Daartoe behoort, zoals we zagen, in

de eerste plaats het leiderschap van sociale bewegingen. Smelser onderscheidt in de beginfase van een sociale beweging een tweetal algemene typen dat men ook, zij het soms onder andere benaming, bij andere auteurs kan terugvinden: leiderschap bij het formuleren van de ideeën of theorieën en leiderschap bij het mobiliseren van personen voor de actie. Soms vindt men beide rollen in één persoon verenigd, in andere gevallen kan er van rolverdeling sprake zijn (64). Is een beweging eenmaal tot ontwikkeling gekomen, dan kunnen ook nieuwe typen van leiders op de voorgrond treden. Door velen is bijv. al het type van de "bureaucraat" beschreven, dat als het ware door de organisatorische vereisten van de beweging in het leven wordt geroepen en niet in de eerste plaats is gepreoccupeerd met de propaganda van ideeën en idealen van de beweging. Het is deze entree van verschillende soorten van leiders die de kans op interne conflicten vergroot, vooral wat aangelegenheden van strategie en tactiek betreft. "Many bases for internal conflict and fragmentation of the movement arise from this proliferation of leaders into formulators, promoters, bureaucrats, power-seekers, and prestige-seekers", aldus Smelser (65).

Wie zich afvraagt hoe de recrutering van de leiders plaatsvindt, merkt, dat algemene uitspraken daarover nauwelijks verantwoord zijn. Soms lijken deze leiders "uit het niet" te voorschijn te komen, soms zijn het in een samenleving gerespecteerde figuren, maar soms ook wordt in onderzoek juist hun marginale positie in de samenleving onderstreept. Intussen kan het ook voorkomen, dat leiders permanent aanwezig zijn in extremistische groepen, in afwachting van een geschikt moment om in actie te komen (66).

Een ander type van leiderschap is het charismatische type. Door Smelser wordt het charismatisch leiderschap vooral in verband gebracht met de waardegerichte bewegingen, dat wil dus zeggen bewegingen die een vrij fundamentele reconstructie van de samenleving beogen. De aard van de beweging zou de opkomst van deze vorm van leiderschap in belangrijke mate stimuleren. "To follow the leadership of one man in such an adventure involves a diffuse, total kind of commitment on the part of the followers. Charismatic leadership is, in short, the most generalized form of leadership, for in such a leader is placed the hopes for a collective reconstitution of values" (67). Wat Smelser bedoelt - duidelijk is het niet - is vermoedelijk het volgende. In een situatie waarin de nood zó hoog is gestegen dat alleen zeer fundamentele maatschappelijke veranderingen nog een uitweg lijken te kunnen bieden, in buitengewone omstandigheden dus waar beproefde middelen tot oplossing van de problematiek hebben gefaald, in zo'n situatie is de kans groot dat op de vermeende bijzondere kwaliteiten van een bepaalde persoon wordt vertrouwd voor de tocht naar het beloofde land.

Daarmee wordt geen theorie van de "grote man" geïntroduceerd ter verklaring van het ontstaan van sociale bewegingen. Ook de charismatische leider, zo hij al in een beweging voorkomt, heeft slechts een plaats in het geheel van het proces van toegevoegde waarde en kan geen leider worden dan nadat andere stadia van het proces zijn gerealiseerd (waartoe hij zelf overigens een bijdrage kan hebben geleverd).

De behoefte aan charismatisch leiderschap neemt volgens Smelser af, als de beweging materiële hulp uit externe bron ontvangt en reeds bestaande organisatiestructuren kan overnemen.

Tot slot rijst in dit verband de vraag in welke mate de bovennatuurlijke of bijzondere gaven die de charismatische leider worden toegeschreven, "Dichtung" of "Wahrheit" zijn. Smelser laat zich daar niet expliciet over uit, maar volstaat met een bekend citaat van Max Weber over de aard van het charismatisch leiderschap. Gezien echter de teneur van zijn betoog zal zijn opvatting, vermoedelijk, weinig verschillen van die van bijv. Turner en Killian. Zonder twijfel zijn er bepaalde persoonlijke kenmerken zonder welke een individu geen charisma wordt toegedacht. Weinig mensen zullen dan ook potentiële charismatische leiders zijn, maar de meeste charismatische kwaliteiten die de leider worden toegeschreven, zijn meer beeld dan werkelijkheid (68).

Een tweede aspect waarop de Smelser de aandacht vestigt is dat van de "real" en "derived" mobiliseringsfasen, misschien te vertalen als primaire en secundaire mobilisering. Wat ontwikkeling in de tijd betreft zou men drie fasen van een beweging kunnen onderscheiden: een beginfase, een fase van enthousiaste mobilisering en een fase van institutionalisering of organisatie. "The movement begins with slow, searching behavior; accelerates into a period of supercharged activity; then settles gradually into decline or routine, day-by-day activity" (69). Vooral in de enthousiaste fase, wanneer de beweging groeit en tekenen van succes vertoont, is de kans groot dat een aanhang wordt verworven om redenen die met de oorspronkelijke doeleinden van de beweging weinig meer van doen hebben. Op die manier kan een heterogeniteit binnen een beweging ontstaan - bovendien vaak gestimuleerd door een betrekkelijke vaagheid en veelomvattendheid van ideeën en idealen - die interne wrijvingen oproept en factievorming bevordert.

In de derde plaats wijst Smelser op de relevantie van het al of niet slagen van een bepaalde strategie of tactiek. Voornamelijk ook weer aan de hand van zijn methode van "systematic comparative illustration" geeft hij aan hoe, afhankelijk van het bereikte succes, nu eens de ene dan weer de andere strate-

gie wordt gevolgd. Verliest een methode zijn effectiviteit, dan wordt een andere, meer belovende aanpak gekozen. Elke belangrijke verandering van strategie of taktiek houdt evenwel duidelijke risico's in voor de eenheid en stabiliteit van een beweging. Dergelijke veranderingen kunnen namelijk gemakkelijk een twistpunt gaan vormen en in de beweging tot afsplitsingen leiden.

Hoewel Smelser wel enige aandacht schenkt aan factoren die succes of falen van strategie of taktiek beïnvloeden - met name wordt de invloed van sociale controle onderstreept - is zijn analyse van omstandigheden of factoren die de strategische keuze beïnvloeden erg beperkt en ons inziens niet conform de betekenis die dit aspect voor de ontwikkeling van een beweging moet worden toegekend.

Tenslotte het vierde aspect waarop door Smelser wordt geattendeerd. In zekere zin zal elke beweging waar "generalized beliefs" volledig tot ontwikkeling zijn gekomen, óók bij aanvaarding van haar voorstellen, tot falen zijn gedoemd. "Because its fears and hopes are likely to be exaggerated through the processes of generalization and short-circuiting, even the adoption of the concrete proposals it advocates does not approach its expectations" (70). Afgezien echter van de mogelijkheid dat de bereikte resultaten niet steeds aan de hooggespannen verwachtingen zullen beantwoorden, heeft natuurlijk niet elke beweging succes in die zin, dat de gestelde doeleinden worden bereikt. Sommige bewegingen zullen na korte tijd al volledig zijn mislukt, andere zullen hun wensen slechts ten dele in vervulling zien gaan, of ervaren dat hun programma door een andere groep wordt overgenomen. "Generally speaking, a successful movement usually begins to focus on other, related reforms, or becomes a guardian of the normative changes it has won; correspondingly, an unsuccessful movement usually declines" (71).

Opmerkelijk is, dat zowel succesrijke als weinig succesvolle bewegingen in de latere fasen van hun ontwikkeling vaak gelijkenis vertonen. Ook na de fase van actieve agitatie blijven beide soms nog lang voortbestaan. Beide krijgen vaak ook nieuwe functies - recreatieve functies, handhaving van de organisatie enz. - naast of zelfs in de plaats van wat oorspronkelijk als doeleinden werd nagestreefd.

Het proces van institutionalisering van een beweging, dat een aanpassing aan en inpassing in de samenleving impliceert, kan eveneens gevolgen hebben voor de eenheid en stabiliteit van een beweging. Idealisten kunnen bemerken dat de idealen van de beweging niet gerealiseerd kunnen worden en verliezen vroeger of later de hoop die aanvankelijk op de beweging was gesteld. Andere individuen of groepen vinden de praktische compromissen waartoe consolidatie en voortbestaan van de beweging bijna

noodzakelijkerwijs leiden, onaanvaardbaar, en opteren voor afscheiding. In religieuze bewegingen zijn de schisma's van dit laatste een bekend voorbeeld.

2.3.7 *Sociale controle*

De laatste determinant in het model, een factor waaraan door Smelser - terecht - een groot gewicht wordt toegekend, is die van sociale controle. Zoals opgemerkt, is deze determinant in zekere zin niet op zijn plaats in een serie variabelen die van algemeen naar meer specifiek zijn gerangschikt. Immers, zoals de auteur ook zelf al stelt: "in certain respects this final determinant arches over all others" (72).

Met sociale controle wordt hier speciaal bedoeld op de pogingen van bepaalde groepen of personen in een samenleving om de ontwikkeling van een sociale beweging te reguleren, tegen te gaan enz. Het gaat dus, anders gezegd, om tegendeterminanten. Deze tegenkrachten zou men natuurlijk in principe ook kunnen onderzoeken in relatie tot verschillende afzonderlijke determinanten in het proces van toegevoegde waarde, in die zin dat wordt nagegaan hoe structurele omstandigheden ten ongunste worden gekeerd, hoe spanning wordt gereduceerd enz. Sociale controle is in zo'n geval preventief werkzaam. In de discussie van Smelser gaat het echter vooral om sociale controle die in werking treedt wanneer de mobilisering van een beweging reeds heeft plaatsgevonden. Dat laatste kan misschien het best worden geïllustreerd met het volgende voorbeeld dat aan Smelser wordt ontleend en hier beknopt wordt weergegeven. Het heeft betrekking op de ontwikkeling van revolutionaire bewegingen, door Smelser gerekend tot de categorie van "value-oriented movements".

De richting waarin een "value-oriented movement" zich kan ontwikkelen is, aldus Smelser, in hoge mate afhankelijk van de sociale controle die op de beweging wordt uitgeoefend. Een vreedzame ontwikkeling bijv. van een waardegerichte beweging binnen een sociaal systeem, vooronderstelt enerzijds dat bepaalde acties onmogelijk worden gemaakt, anderzijds dat andere selectief worden toegelaten (73). Van de betreffende autoriteiten wordt in dat geval het volgende optreden verwacht:

- (1) uitsluiten van de mogelijkheid van vijandige uitbarstingen;
- (2) voorkomen dat de legitimiteit van het gezag rechtstreeks kan worden aangetast. Dat wil zeggen, dat bijv. bepaalde overheidsactiviteiten grondwettelijk worden beschermd en niet dan met inachtneming van de wettelijk vastgestelde procedures veranderd kunnen worden. Wanneer deze gedragsalternatieven met succes worden buitengesloten, spreekt Smelser van "politieke effectiviteit";
- (3) openen van kanalen waardoor vreedzame agitatie voor nor-

matieve veranderingen mogelijk wordt. In dat geval worden bezwaarde groepen gehoord enz. Wanneer gezagsdragers deze mogelijkheid creëren, wordt gesproken van "flexibiliteit"; (4) pogen om de spanning te verminderen die tot de waardegerichte beweging heeft geleid. Een dergelijk gedrag van de kant van de autoriteiten zou men "ontvankelijkheid" kunnen noemen.

Welnu, "if authorities behave in these ways, we should expect the value-oriented movement either to disappear, to change into some other, less threatening kind of movement (e.g., a norm-oriented movement) or to assume a value-oriented form which is containable within the system (e.g., an institutionalized cult, sect, or denomination)" (74).

Een dergelijk beheersmodel wordt natuurlijk niet altijd door de politieke machthebbers gevolgd, met alle consequenties, aldus Smelser, van dien. Zo wijst hij er bijv. op hoe vele potentieel revolutionaire ideologiën in koloniale gebieden in de eerste helft van de twintigste eeuw, voorafgegaan waren door een periode waarin de koloniale mogendheden verschillende vormen van protest tegen de koloniale overheersing onmogelijk hadden gemaakt (75). In die periode hadden zij betrekkelijk veel succes wat de "pacificatie" van de koloniën betreft - d.w.z. in het voorkomen van vijandelijkheden - en waren zij, zoals eerder gememoreerd, weinig ontvankelijk voor verlangens naar bepaalde institutionele hervormingen van de kant van de inheemse bevolking. De geschiedenis van vele koloniën vóór het ontstaan van een agressief nationalisme toont volgens Smelser het beeld van koloniale machten die de inheemse bevolking, zo nodig met geweld, duidelijk maakten dat zij zowel "effectief" waren wat het opleggen van hun wil betreft, als weinig "flexibel", en niet "ontvankelijk" voor de geuite grieven of verlangens. In zo'n sociale context nu waarin bepaalde actie-vormen waren uitgesloten - gecombineerd met een veelheid van spanningen - konden verschillende nativistische en andere ideologische voorlopers van een revolutionair nationalisme geleidelijk tot ontwikkeling komen. De opkomst echter van een potentieel revolutionaire ideologie hoeft niet noodzakelijkerwijs tot een agressieve revolutionaire uitbarsting te leiden. Mogelijk is bijv. ook dat de ideologische bewegingen ondergronds worden gedreven of in de vorm van een cultus voortbestaan. De ontwikkeling van potentieel revolutionaire ideologiën wordt in de gedachtengang van Smelser in hoge mate beïnvloed door de sociale controle die wordt uitgeoefend. Als autoriteiten bij voortduring kans zien iedere oppositie de kop in te drukken, als zij uitingen van revolutionair sentiment onderdrukken en niet van zins zijn aan de grieven of verlangens van een bevolking of bevolkingsgroep tegemoet te komen, is de kans groot dat de beweging de vorm van een cultus aanneemt. Gaat de politieke effectiviteit echter vrij plotseling verloren, dan kan een beweging in openlijk revolutionaire

richting keren. Het is in dat geval niet zozeer de aard van de ideologie, als wel het gedrag van de politieke machthebbers dat deze verandering van richting bepaalt. De ineffectiviteit kan verschillende oorzaken hebben. Er kan bijv. sprake zijn van onenigheid tussen de heersende groepen onderling of van onbetrouwbaarheid van het militaire of politionele apparaat. In zijn *The Anatomy of Revolution* schreef Brinton reeds lang geleden "that no government is likely to be overthrown until it loses the ability to make adequate use of its military and police powers" (76). Ook, een ander voorbeeld, kan een heersende groep door een militaire nederlaag zijn verzwakt. Het is interessant te zien hoe Smelser de Nederlandse positie na de Tweede Wereldoorlog in Indonesië beoordeelt. "Up to World War II the Dutch had been *effective*, on the whole, in their use of force to prevent hostile outbursts and challenges to legitimacy, relatively *inflexible* (though not completely so) in permitting normative agitation and relatively *unresponsive* (though not completely so) in meeting demands for normative change. The war and the Japanese occupation undermined Dutch effectiveness in keeping down the nationalist movement" (77). Aldus de analyse van Smelser, die in de geschiedenis van de Indonesische nationalistische beweging de houding weerspiegelt ziet van de politieke gezagsdragers waarmee de beweging voortdurend werd geconfronteerd.

Tot zover deze voorbeelden, die mogen illustreren wat in dit verband met sociale controle wordt bedoeld, en die tevens duidelijk maken welke belangrijke betekenis deze determinant in Smelsers theorie heeft wanneer een ideologie in actie moet worden vertaald.

2.3.8 Slotopmerkingen

De theoretische benadering van Smelser is, zoals we hebben kunnen zien, stellig primair een sociologische benadering. Hoewel sociologen als Weller en Quarantelli Smelser een individualistische opvatting van "collective behavior" toeschrijven, door de centrale plaats die het begrip "generalized beliefs" in zijn theorie inneemt, zou het onjuist zijn Smelsers verklaring van "collective behavior" als psychologisch te kenschetsen. Weliswaar is het begrip "belief", zoals de sociaal-psycholoog Roger Brown opmerkt (78), een psychologisch begrip, maar het ging Smelser vooral om de "growth and spread of a generalized belief", al is dat niet op alle plaatsen in de *Theory of Collective Behavior* even duidelijk.

Op zich zelf zou deze etikettering overigens nauwelijks interessant zijn, als de discussie op dit punt niet een belangrijke leemte in de theorie van Smelser had geïndiceerd. De complete verklaring van "collective behavior" namelijk die Smelser met zijn theorie beoogde te geven, behoeft volgens Brown en andere auteurs op z'n minst een psychologische aan-

vulling. Want niet alleen impliceert Smelsers theorie dat de verschillende sociale determinanten min of meer op dezelfde plaats werkzaam zijn, ook wordt eigenlijk impliciet aangenomen dat de verschillende externe omstandigheden op de betrokken individuen een min of meer gelijke uitwerking zullen hebben. En dat is, aldus Brown, een te simpele veronderstelling. Dezelfde omstandigheden kunnen voor verschillende individuen verschillende psychologische betekenissen hebben en daarom ook tot verschillende reacties leiden. Smelser zelf heeft in een latere publicatie deze tekortkomingen van zijn theorie ook toegegeven en een synthese van sociale en psychologische factoren voorgesteld (79). Wat de psychologische aspecten betreft is Smelser daarbij tot een sterk psychoanalytische benadering geneigd. We zullen hier verder geen poging doen om deze psychologische complementering - die trouwens nog vrij schetsmatig is - kort weer te geven. Enerzijds niet, omdat ons historisch onderzoekmateriaal geen adequate psychologische benadering toelaat en wij ons op dit terrein ook geen oordeel willen aanmatigen, anderzijds niet, omdat de psychologische benadering van Smelser - voor zover dan door ons te beoordelen - ons niet erg aanspreekt. Wel lijkt het ons juist, dat een psychologische aanvulling op Smelsers theorie noodzakelijk is, wil bijv. een toereikende verklaring gegeven kunnen worden voor het feit dat onder overigens vergelijkbare omstandigheden sommige individuen wel, andere niet in een beweging participeren, of voor de differentiële wijze waarop die participatie plaatsvindt: sommigen treden op als leiders, anderen als actieve volgelingen, weer anderen als passieve supporters enz.

Tenslotte is een laatste opmerking over Smelsers theorie op zijn plaats. Verspreid in voorgaande paragrafen hebben wij meerdere punten van kritiek geuit. Meestal betrof het onderdelen van de theorie. Maar ook de theorie als geheel verdient onze aandacht. Als wetenschappelijke theorie is de theorie nog onvolgroeid, want eigenlijk - anders dan Smelser lijkt te suggereren (80) - niet goed falsificeerbaar. Dat uit Smelsers werk vele belangrijke hypothesen zijn af te leiden, heeft soms minder te maken met de theorie als zodanig, als met de rijkdom aan andere inzichten waarmee Smelsers boek is doorspekt. Voor toetsing als geheel lijkt de theorie vooralsnog, vanwege het zeer globale karakter van de gehanteerde begrippen, minder goed bruikbaar. Daarvoor zou nadere "invulling" van de determinanten noodzakelijk zijn.

Een en ander neemt niet weg dat Smelser naar onze mening een zeer belangrijke theoretische oriëntatie heeft geboden en een zeer interessant model voor de ordening van de verschillende determinanten.

3 Boerenbewegingen

3.1 INLEIDING

De sociaal-wetenschappelijke literatuur over agrarische of boerenbewegingen is de laatste jaren sterk in omvang gegroeid, vooral door de belangstelling, van verschillende kanten, voor boerenprotest of boerenbewegingen in de ontwikkelingslanden. In toenemende mate is ook vergelijkend onderzoek van boerenbewegingen verricht, wat in de jaren '60 en later tot een aantal belangwekkende studies heeft geleid (81).

Het is opvallend, dat de agrarische sociologie in West-Europa en de Verenigde Staten tot voor kort zo weinig belangstelling heeft getoond voor een systematische, theoretisch gerichte bestudering van boerenbewegingen, zoals nog niet zo lang geleden, althans voor de Verenigde Staten, ook door Morrison is gesignaleerd (82). Vrij eenzame uitzonderingen vormen Sorokin en Zimmerman in een al ver verleden (83), vooral echter ook Taylor van wie in 1953 het bekende *The Farmers' Movement 1620-1920* verscheen, maar daarna is er tot in de jaren '60 van enig belangrijk Amerikaans agrarisch-sociologisch werk op dit terrein nauwelijks meer sprake. Wat er vóór die tijd aan publikaties verschijnt - een respectabele hoeveelheid overigens - is vooral van de hand van historici of politieke wetenschappers, de professionele agrarische sociologie toont echter niet veel interesse. Misschien daarom niet, omdat, zoals C. Arnold Anderson indertijd schreef (84), het historisch-sociologisch onderzoek in de agrarische sociologie - op het werk van Taylor na - schittert door afwezigheid en ook, zo zou men toe kunnen voegen, de relevantie van dit soort onderzoek voor de sociologische theorievorming niet groot werd geacht. Daar komt bij dat onderzoek als van Taylor vermoedelijk slecht paste bij de stijl van sociologiebeoefening die vooral na de Tweede Wereldoorlog in de agrarische sociologie ingang vond en bij de sterk "practische" gerichtheid die voor het grootste deel van de Amerikaanse agrarische sociologie kenmerkend mag worden geacht. Hoe belangrijk dit historisch gerichte onderzoek ook theoretisch-sociologisch kan zijn, wordt ons inziens in werk als van Barrington Moore, Landsberger en Wolf, om slechts enkelen te noemen, aangetoond (85).

De toegenomen sociologische belangstelling voor boerenprotest

of boerenbewegingen in ons land moge vooral blijken uit het onderzoek dat door Kooy en Nooij in de jaren '60 werd verricht. Terwijl Nooij aan het eind van de jaren '60 een toen actuele vorm van boerenradicalisme, de Boerenpartij, uitvoerig heeft onderzocht, vestigde Kooy, vrij uitvoerig maar zijdelings, in zijn onderzoek naar de ontwikkeling van de NSB, de aandacht op de boerenbeweging Landbouw en Maatschappij die in de jaren '30 in het noorden van ons land furore maakte (86).

We zullen in het vervolg van dit hoofdstuk aan de hand van bestaande literatuur een overzicht geven van een aantal hypothesen of gezichtspunten die voor ontstaan en ontwikkeling van een boerenbeweging van belang mogen worden geacht. Niet alle hypothesen zijn op even stevige empirische basis gestoeld, maar dat mag in een voornamelijk beschrijvend-theoretiserend onderzoek als het onderhavige geen bezwaar heten. De meeste hypothesen zijn bovendien betrekkelijk eenvoudig in die zin, dat ze slechts op één of enkele variabelen betrekking hebben, en geenszins de pretentie hebben een voldoende verklaring te bieden voor ontstaan en ontwikkeling van een boerenbeweging. Het gaat in wezen nog maar om een indicatie van factoren die ontstaan of ontwikkeling van een boerenbeweging kunnen bevorderen of tegengaan. Zoals zoëven opgemerkt, was Smelsers theorie oorspronkelijk wel bedoeld om een min of meer volledige verklaring van "collective behavior" te geven, al viel daar, zoals we schreven, wel het een en ander op af te dingen. Voor de structurering van ons onderzoeksmateriaal zullen we echter het schema van Smelser blijven volgen. Ook het idee van "toegevoegde waarde", het idee dus dat een specifieke combinatie van verschillende factoren gelijktijdig en op dezelfde plaats werkzaam moet zijn, wil een sociale beweging kunnen ontstaan, achten we, het zij nogmaals herhaald, bijzonder interessant. Hoewel dit "accumulatie-idee" niet geheel origineel is, wordt het in onderzoek maar al te vaak verwaarloosd, terwijl het ons inziens mede een belangrijke verklaring kan bieden voor de vaak lage correlaties tussen bepaalde verklarende en afhankelijke variabelen in het onderzoek van "collective behavior" (87).

3.2 STRUCTURELE PERMISSIVITEIT

We hebben in het voorgaande gezien dat volgens Smelser een structurele differentiatie wat articulering en bundeling van belangen betreft, de kans op sociale bewegingen die specifieke, beperkte doeleinden nastreven, vergroot (zie blz. 21, 22). Ook door onderzoekers van boerenbewegingen is hier, met wat andere woorden, reeds op gewezen. Zo stelde Taylor bijv. in zijn *The Farmers' Movement*, dat in een samenleving die gelooft in democratisch geïnitieerde verandering en die deze

ook toestaat, sociale bewegingen kunnen worden verwacht (88). En resumerend schreef hij aan het eind van zijn boek:

"In a highly static society, the issues (d.w.z. de agrarische problemen waarmee de boeren werden geconfronteerd - dR) would have to be attacked and resolved by revolution or not attacked at all. In a dynamic society, which assumes that change is inevitable, and encourages the masses to initiate change by democratic methods, the issues are attacked and their resolution attempted by means of movements" (89).

Landsberger komt op grond van vergelijking van een aantal verschillende onderzoeken tot de conclusie, dat hoe meer de verschillende instituties (godsdienstige, politieke, economische) waarmee de "low-status group" (= peasants - dR) wordt geconfronteerd, onderling verbonden zijn, hoe groter de kans is dat de eisen van de boeren breed en veelomvattend zullen zijn (90). In de Europese feodale samenleving, met een nauwe verweving van kerk en staat met agrarische eigendomsstructuren, hebben boereneisen vaak op alle drie de instituties betrekking gehad. En een andere conclusie van Landsberger, eveneens in overeenstemming met wat Smelser beweert, is, "that cleavages other than economic ones may be of critical importance both in strengthening and weakening peasant movements, depending simply on whether or not they coincide with, or cut across class lines" (91).

Wanneer de "tegenstanders" van de boeren door verschillende scheidslijnen - nationaal, religieus, etnisch enz. - zijn verdeeld, zal het ontstaan van boerenbewegingen vergemakkelijkt worden (92). Zijn de boeren zelf door religieuze, nationale, regionale of andere scheidslijnen in verschillende groepen gesplitst, dan zal dit een negatief effect hebben op ontstaan en ontwikkeling van boerenbewegingen.

Ook Johnson kwam reeds lang geleden in zijn beschouwing over agrarische bewegingen tot soortgelijke conclusies als Smelser. De tegenstelling tussen stad en platteland en de tegen de steden gekoesterde haatgevoelens, zouden voor agrarische bewegingen kenmerkend zijn. "This hatred becomes all the more violent when racial, national or sectional differences add weight to the social-cultural differences of country and town" (93).

Opgemerkt zij, dat de uitspraken van Landsberger met name betrekking hebben op "peasants" en niet op "farmers", maar ze worden toch ook door onderzoek onder deze laatsten gesteund. Zo wijst Lipset er in een nieuw voorwoord bij zijn al wat oudere *Agrarian Socialism* op, dat particularistische groepsidentificaties, speciaal etnisch en regionaal, in Canada het ontstaan van "third parties" - waaronder de door Lipset bestudeerde socialistische Cooperative Commonwealth Federa-

tion in het overwegend agrarische Saskatchewan - hebben bevorderd (94).

Bekend is verder, dat samenwerking onder Amerikaanse boeren vaak is bemoeilijkt door regionale scheidslijnen, al is niet steeds duidelijk wat met "regionaal" wordt bedoeld. Er kan sprake zijn van sociaal-culturele verschillen, maar vaak ook zullen vooral, of tegelijk, economische factoren in het geding zijn geweest. Immers, "commodity particularism" heeft in de VS steeds een belangrijke rol gespeeld (95).

Ook in Duitsland en Frankrijk hebben politieke, religieuze, of regionale factoren de boeren vaak verdeeld gehouden (96).

Dat in ons land de eenheid van boerenorganisaties door o.a. religieuze factoren is belemmerd, hoeft hier verder geen betoog en zal bij de analyse van Landbouw en Maatschappij nog uitvoerig aan de orde komen.

Een punt dat op deze plaats speciale aandacht verdient, is de homogeniteit van economische belangen van de boeren zelf. De neiging van sommige onderzoekers om de boerenbevolking als één "sociale klasse" te beschouwen is, zoals Heberle in het verleden reeds schreef, vaak weinig realistisch (97). Voor tal van onderzoekdoeleinden zal het nuttig zijn oog te hebben voor de verschillende strata of subgroepen waarin de boerenbevolking is verdeeld. Niet alleen kunnen er verschillen zijn in belangen tussen "grote" en "kleine" boeren, maar soms ook zijn er belangenverschillen tussen akkerbouwers en veehouders, eigenaren en pachters enz.

Het is opmerkelijk dat een groot kenner van boerenbewegingen in de Verenigde Staten als Carl Taylor aan deze economische heterogeniteit van de boerengroep betrekkelijk weinig aandacht schenkt - de noord-zuid-tegenstellingen worden overigens wel signaleerd -, al is het denkbaar dat eventuele interne antagonismen tussen de boeren in de 19de en het begin van de 20ste eeuw, naar het oordeel van Taylor, overschaduwd werden door de gemeenschappelijke strijd die men te voeren had tegen allerlei exponenten van een commercieel kapitalisme. Anderen daarentegen, zoals Key en McConnell bijv., wijzen voor recentere tijd uitvoerig op de tegenstellingen tussen de verschillende boerenorganisaties in de VS (98). Tegenstellingen die zowel berusten op verschillen in economische belangen tussen producenten van verschillen produkten, als op verschillen in bedrijfsgrootte. Hoewel onder bijzondere omstandigheden, zoals tijdens de Tweede Wereldoorlog, soms samenwerking plaatsvond, is een andere situatie blijkbaar meer typerend: "the major farm organizations urge upon congress conflicting programs" (99). Het gaat dan wel, zoals de lezer niet zal zijn ontgaan, om gevestigde boerenorganisaties - door Taylor overigens ook tot de Farmers' Movement gerekend - en niet zozeer om bewegingen zoals door ons gedefinieerd, maar dat onderscheid lijkt ons hier niet zo belangrijk.

Ook Lipset heeft onderstreept hoe verschillen in economische status van de boeren hun geneigdheid tot participatie in verschillende soorten van politieke bewegingen beïnvloedt (100).

Landsberger c.s. geeft aan hoe antagonismen binnen de "peasantry" zelf de opbouw van sterke en omvangrijke boerenbewegingen of organisaties kunnen belemmeren (101). Een omstandigheid waarvan door tegenstanders van de boeren dankbaar gebruik gemaakt wordt, omdat een dergelijke situatie als het ware noodt tot toepassing van een verdeel-en-heers-politiek. En deze conclusie lijkt ook voor andere dan boerenbewegingen geldig. "Cultivation of internal jealousies is a tactic that is often effective in forestalling serious challenge to established intergroup relationships", aldus Turner en Killian (102).

Zorgvuldig wordt ook door Galjart in zijn recente Chileense onderzoek het vraagstuk van de heterogeniteit van de boeren in beschouwing genomen (103), terwijl in ons land, in het verleden duidelijker dan thans, de heterogeniteit van de boeren tot uiting kwam, zowel in de mate van participatie in de landbouworganisaties, als in de neiging om aparte organisaties van "grote" en "kleine" boeren te vormen (104).

Het zou mogelijk zijn deze reeks van illustraties nog eindeloos uit te breiden, maar we willen hier met deze beknopte aanduidingen volstaan. Wel is het noodzakelijk - we komen er trouwens naderhand nog op terug - er op te wijzen, dat het resultaat van de vele onderzoekingen niet tot een eenvoudig antwoord kan leiden op de veel gestelde vraag: welke boeren, de "grotere" of bijv. juist de "kleinere", het gemakkelijkst tot actie te bewegen zijn. Hoewel Landsberger in een vroegere studie wel eens de stelling heeft geponeerd dat het de "better off sectors of the peasantry" zijn "who will be more likely to organize and certainly the most depressed sectors will be underrepresented" (105), lijkt deze hypothese toch te veel door tijd en plaats bepaald om algemene geldigheid te kunnen krijgen.

In zijn meest recente werk, gebaseerd op veel grondiger vergelijkend onderzoek, moest Landsberger dan ook tot de conclusie komen dat een veel gecompliceerder antwoord noodzakelijk lijkt (106). Dat antwoord moeten wij de lezer schuldig blijven, al lijkt het wel zo dat, zonder allerlei conditionele verbanden in de beschouwing te betrekken, de vraag zoals boven gesteld in z'n algemeenheid niet zo zinvol is, dat wil zeggen los van de specifieke sociaal-structurele en culturele omstandigheden die bij het ontstaan van boerenbewegingen een rol kunnen spelen en de aard van de heersende spanning. De discussie hierover blijft natuurlijk wel actueel, gezien het politieke potentieel van de kleine boeren in bijv. landen van de Derde Wereld, maar zelfs wanneer men zich beperkt tot "revolutionaire" bewegingen, heerst er allerminst eenstemmigheid onder

deskundigen. Althans, wanneer men, zoals Landsberger doet, het begrip revolutionair wat verder uitdiept.

Lenin was indertijd bijv. van oordeel dat in elk geval de armere boeren tot revolutie te bewegen waren en dat, om de overblijfselen van het feodalisme op te ruimen, zelfs rijkere boeren revolutionair zouden zijn. En bekend is dat Mao Tse-Toeng een nog groter vertrouwen had in de revolutionaire gezindheid van de "peasant". Landsberger nu wijst er op - we komen daar in een volgende paragraaf nog op terug -, dat het zinvol is om onderscheid te maken tussen de bereidheid van de boer tot radicaal gedrag (bijv. tot het hanteren van revolutionaire middelen) en zijn belangstelling voor fundamentele revolutionaire doeleinden op lange termijn. Wat het laatste betreft zou er, volgens Landsberger, niemand zijn die beweert dat de "poor peasant" een revolutionair is (107).

Een andere structurele factor waarvan boven reeds gewag werd gemaakt, is de mogelijkheid tot communicatie. Ideeën, zo schreven wij, moeten immers verspreid worden en mensen moeten worden gemobiliseerd. Het zijn deze aspecten waaraan ook door onderzoekers van boerenbewegingen aandacht is besteed. Taylor bijv. heeft de essentiële betekenis van moderne transport- en communicatiemogelijkheden heel duidelijk onderkend. Het ontbreken daarvan zou volgens hem zelfs een van de redenen zijn waarom Jefferson bijv. niet de directe leider werd van een krachtig georganiseerde boerenorganisatie. "Such organizations were not possible under the transportation and communication conditions of that time" (108). Gollwitzer wijst erop hoe in het verleden in tal van Europese landen de ontwikkeling van boerenpartijen belemmerd werd door het geografische en sociale isolement van een groot deel van de plattelandsbevolking (109). We memoreerden ook reeds hoe Buck, omstreeks 1920, het isolement van de gemiddelde boer rond het midden van de vorige eeuw beschreef. Sorokin signaleerde al in een ver verleden hoe het betrekkelijke isolement waarin de boeren verkeerden voor het ontstaan van revoluties een belemmering was.

"For the actual outburst of a revolution, it is necessary that the wave of disturbances come simultaneously in many places and involve a multitude of people. Scattered as they are over a vast territory, the low density and isolation of the farmer-peasant population is a considerable obstacle for that. Many farmers and peasants may suffer and be dissatisfied; they may even try to resist the authorities; but as these actions are not co-ordinated and organized and do not happen in one place and at one time, they are easily quieted or suppressed. The enormous density of the city population and better com-

munication, on the contrary, makes a simultaneous outburst of big masses of revolt much easier and even permits its artificial organization, as we see clearly at the present moment" (110).

Ook Landsberger komt in zijn reeds meermalen genoemde onderzoek tot de conclusie dat de geografisch verspreide woonwijze van kleine boeren een ernstige handicap vormt voor hun organisatie. Mede daardoor zou de organisatie van kleine boeren op boven-lokaal niveau ernstig worden bemoeilijkt (111). Niet anders was de situatie soms zelfs in een land van beperkte afmetingen als het onze. Zo werd bijv. in het verleden de toetreding van boeren tot de Friesche Maatschappij van Landbouw door de "grote afstanden" belemmerd. In 1895 nog bereikte het hoofdbestuur van deze landbouworganisatie de klacht dat de afdeling Oldeberkoop was samengesteld uit leden die tot negen uur gaans van elkaar verwijderd waren, in een gebied dat noch trein, noch tram, noch vaarwater kende (112). Maar zelfs nog in de jaren '50 blijkt in een door Benvenuti te Winterswijk verricht onderzoek, hoe geografische factoren op houding en gedrag van boeren van invloed kunnen zijn (113). Tenslotte komt ook in het onderzoek van Galjart in Chili tot uiting, hoe het fysieke isolement van de boeren een belangrijke verklaring vormt voor het feit dat in sommige plaatsen wel, in andere niet een syndicaat was gesticht (114).

Door Smelser is er op gewezen hoe bestaande organisatievormen, door een gevestigd communicatiepatroon, de vorming van sociale bewegingen kunnen vergemakkelijken. Daarbij gaat het, zoals gezegd, om meer dan louter communicatiemogelijkheden; mensen hebben leren samenwerken, een bepaalde leiderschapstructuur is aanwezig enz.

Ook onderzoekers van boerenbewegingen hebben de relevantie van deze factor, hoe globaal veelal ook in beschouwing genomen, onderkend. Kijken we naar het verleden, dan wordt door de historicus Slicher van Bath opgemerkt dat men voor West-Europa boerenoorlogen van opstanden dient te onderscheiden (115). De grote boerenoorlogen hebben vaak jarenlang geduurd.

"Het tijdperk van de boerenoorlogen ligt in de 13e en begin van de 14e eeuw. De boeren verdedigden zich in deze oorlogen tegen een van buiten komende landsheerlijke macht (Friesland), of zij verzetten zich tegen een reeds aanwezige, doch zich uitbreidende landsheerlijke macht (Drente, Vlaanderen, en Zwitserland). Het was deze boeren mogelijk de strijd zo lang vol te houden, omdat zij beschikten over eigen organisaties. Vaak hadden ze de rechtspraak in eigen hand weten te houden; zij hadden zich aaneengesloten tot water- of polderschappen in de

strijd tegen het water, tot markgenootschappen voor het gebruik van de wilde gronden, tot gemeenschappen voor het transport over de Alpenpassen. De opstanden daarentegen waren plotselinge uitbarstingen van een fel verzet; zij waren van korte duur en meestal slecht georganiseerd" (116).

De opstanden, een begeleidingsverschijnsel van economische recessie, kwamen voor in de tweede helft van de 14de, aan het eind van de 15de en het begin van de 16de eeuw. Bekende voorbeelden zijn o.a. de Jacquerie, met het centrum ten noorden van Parijs, in 1358, de opstand van Wat Taylor in de omgeving van Londen in 1381 en die in de omgeving van Cambridge in 1381, en de Duitse "boerenoorlog" uit 1525.

Boven citeerden wij reeds Buck in zijn beschrijving van de invloed van de Grange in de VS. Barrington Moore oppert voor een heel ander deel van de wereld soortgelijke denkbeelden:

"The main areas where peasant revolutions have in modern times had the greatest importance, China and Russia, were alike in the fact that the landed upper classes by and large did not make a successful transition to the world of commerce and industry and did not destroy the prevailing social organization among the peasants" (117).

Wat die sociale organisatie betreft is het bij Moore vooral de mate van solidariteit of samenhang die de boerengemeenschap vertoont, die van cruciale betekenis is:

"As I read the evidence, the absence of solidarity (or more precisely a state of weak solidarity, since some cooperation always exists) puts severe difficulties in the way of any political action" (118).

Galjart heeft in zijn reeds genoemde Chileense studie deze solidariteit onder boeren een centraal thema van zijn onderzoek gemaakt (119).

Ook Landsberger komt tot de conclusie dat het bestaan van sterke gemeenschappen met vroegere ervaring op het punt van samenwerking, of tenminste met kennis van elkaar, de organisatie van boeren vergemakkelijkt (120).

Turner en Killian hebben er voorts op gewezen, dat juist het bestaan van zelfbewuste groepen - groepen met eigen interne communicatiemogelijkheden, met besef van eigen identiteit en, in bepaalde opzichten, een eigen subcultuur - het ontstaan van gevoelens van onrecht kan vergemakkelijken. In een algemene variant op de ideeën over de ontwikkeling van klassebewustzijn, stellen zij dat deze gevoelens, deze "emergent norms of

injustice", essentieel voor het ontstaan van sociale bewegingen, niet automatisch met de situatie als een "objectief" feit gegeven zijn, maar, integendeel, eerst als zodanig moeten worden gedefinieerd:

"the view being advanced is that disadvantage or misfortune is transformed into injustice only when appropriate definitions take place" (121).

Alle genoemde opvattingen gaan in wezen van de veronderstelling uit, dat wanneer mensen deel uitmaken van bestaande, min of meer duurzame groepsverbanden, het ontstaan van sociale bewegingen vergemakkelijkt wordt. In strijd daarmee lijkt dan die hypothese uit de sociologische literatuur, dat sociale bewegingen - het gaat dan overigens meestal wel om omvangrijke sociale bewegingen - bevorderd worden, juist door een desintegratie van oude groepsverbanden. Zo stelt Hoffer bijv. dat iemand die deel uitmaakt van een "compact group has a higher 'revolting point' than an autonomous individual" (122). En Hannah Arendt komt, aldus Gusfield, tot een soortgelijke conclusie, namelijk dat totalitaire bewegingen uit het jongste verleden in Europa vergemakkelijkt zijn door de "destruction of a class structure in which group affiliation had governed behavior and attitude" (123). Uitgaande van dergelijke theorieën, zou men mogen verwachten dat leiders en aanhangers van antidemocratische bewegingen afkomstig zijn uit slecht geïntegreerde bevolkingsgroepen. Door hen die menen dat juist georganiseerde groepen essentieel zijn voor de vorming van effectieve bewegingen, is daarentegen wel gesteld dat ook de moderne samenleving niet zo'n versplinterde groepsstructuur vertoont als auteurs als Arendt willen doen geloven, en dat ook de omstandigheden van de moderne industriële samenleving niet zo "vervreemdend" werken als theoretici van de "mass society" beweren (124).

Turner en Killian nemen wat dit betreft een meer genuanceerd standpunt in:

"What y Gasset, Lederer, and Hannah Arendt can agree to is that people who are firmly identified with interest groups, whether the groups are anchored in socioeconomic stratification or some other organizing framework, are attracted to movements whose goals and ideologies are congenial with their own interests and world views. But people whose interests and world view have not been articulated through such membership have no frame of reference to apply to the appeals of diverse movements, and they respond to negative appeals and to the display and promise of dramatic power. A society that effectively organizes its population into interest segments produces value-oriented movements; a society that remains amor-

phous produces power-oriented movements" (125).

Deze op macht gerichte bewegingen, gecentraliseerd en autoritair wat organisatie betreft, lijken vooral aantrekkelijk door de beslissende en drastische actie waartoe ze in staat worden geacht. Voor deze aantrekkingskracht hoeven geen "pathologische" verklaringen aangevoerd te worden. Integendeel, zo schrijven Turner en Killian, wat zou natuurlijker zijn wanneer het gevoel heerst dat (1) omstandigheden niet veel slechter kunnen worden dan ze al zijn en (2) er geen werkelijke alternatieven zijn, wat zou natuurlijker zijn voor mensen wier belangen onvoldoende behartigd worden dan een gok te wagen met een beweging die tot effectief handelen bij machte is (126).

Concluderend hebben wij de neiging om voorlopig de hypothese te aanvaarden dat ontstaan en ontwikkeling van boerenbewegingen vergemakkelijkt worden wanneer boeren reeds vrij hecht in bestaande sociale verbanden zijn geïntegreerd. Vooropgesteld dan, dat het om de bevordering van door die boeren erkende belangen gaat.

Dat neemt niet weg dat ook andere dan agrarische bewegingen - de "mass movements" zoals door Arendt en andere auteurs bedoeld - boeren in hun kielzog mee kunnen slepen. Waarbij dan hier de strijdvraag in het midden mag worden gelaten of deze boeren als "vervreemd", "gedesoriënteerd" enz. beschouwd moeten worden, in ieder geval zonder duidelijke identificatie met die groepen waartoe ze vroeger hebben behoord.

3.3 STRUCTURELE SPANNING

Aan elke sociale beweging ligt spanning ten grondslag. Een spanning die naar soort zeer verschillend kan zijn, maar door de meeste onderzoekers in verband zal worden gebracht met sociale veranderingen die zich in de samenleving voltrekken. Het lijkt goed dit nog eens expliciet te vermelden, omdat het in menig onderzoek, vooral in het verleden, aan een adequate analyse van de bredere maatschappelijke context heeft ontbroken (127).

Barrington Moore heeft er al eens op gewezen, dat vele hypothesen die in de loop van de tijd zijn ontwikkeld ter verklaring van het ontstaan van boerenbewegingen, hierin te kort schoten, dat de aandacht te sterk op de boerengroep werd gericht. "A moment's reflection on the course of any specific preindustrial rebellion reveals that one cannot understand it without reference to the actions of the upper classes that in large measure provoked it" (128).

Maar al veel eerder werd ook door Taylor de invloed van maatschappelijke veranderingen op het ontstaan van boerenbewegingen geaccentueerd. In het werk van Taylor stond zelfs de

"that the American Farmers' Movement grew out of and has been continued by the more or less organized efforts of farmers either to protect themselves against the impact of the evolving commercial-capitalist economy or to catch step with it" (129).

Bij Munch vindt men uitvoerig beschreven hoe het proces van verstedelijking (in de culturele betekenis van het woord) de achtergrond vormde van de boerenbeweging in Noorwegen (130). En Landsberger schrijft recent dat er aanzienlijke overeenstemming over bestaat dat boerenbewegingen en boerenopstanden onveranderlijk, zij het niet simpel, gerelateerd zijn aan economische en politieke veranderingen die buiten de agrarische sector plaats vinden (131). Uit dit alles moge duidelijk zijn dat bij de bestudering van boerenbewegingen de bredere achtergrond van sociale en economische veranderingen in de samenleving bijzondere aandacht verdient en voor een verklaring van deze bewegingen zeker niet kan worden gemist. Verder willen wij er hier, zoals in het tweede hoofdstuk, nog eens aan herinneren dat het niet erg vruchtbaar lijkt - althans niet voor de vorming van algemene hypothesen - om te zoeken naar een causaal verband tussen een bepaalde soort van spanning en boerenbewegingen. Een bepaalde spanning krijgt zijn waarde in het ontstaansproces van een boerenbeweging wanneer andere factoren, eveneens voor het ontstaan noodzakelijk, aanwezig zijn. Vanuit deze gedachten-gang redenerend is het ook niet zo verrassend dat Barrington Moore verschillende theorieën over het ontstaan van boerenbewegingen als te simpel van de hand moet wijzen; theorieën, die bijv. een verband leggen tussen een verslechtering van de economische situatie van de boeren onder invloed van handel en industrie en het ontstaan van een boerenbeweging, tussen de aanwezigheid van een groot landloos proletariaat en een boerenbeweging enz. (132). Te simpel, want telkens blijken belangrijke uitzonderingen voor te komen. Zelf komt Moore dan met de volgende verklaring:

"To sum up, the most important causes of peasant revolutions have been the absence of a commercial revolution in agriculture led by the landed upper classes and the concomitant survival of peasant social institutions into the modern era when they are subject to new stresses and strains. Where the peasant community survives, as in Japan, it must remain closely linked to the dominant class in the countryside if revolution is to be avoided. Hence an important contributing cause of peasant revolution has been the weakness of the institutional links binding peasant society to the upper classes, together

with the exploitative character of this relationship. Part of the general syndrome has been the regime's loss of the support of an upper class of wealthy peasants because these have begun to go over to more capitalist modes of cultivation and to establish their independence against an aristocracy seeking to maintain its position through the intensification of traditional obligations, as in eighteenth-century France. Where these conditions have been absent or reversed, peasant revolts have failed to break out or have been easily suppressed" (133).

Maar zelfs deze vrij ingewikkelde hypothese van Moore is niet toereikend om alle gevallen van boerenbewegingen te verklaren - ook niet als men zich beperkt tot pre-industriële samenlevingen. Landsberger heeft daar in zijn onderzoek op gewezen en heeft onderstreept dat boerenbewegingen niet steeds samenhangen met structurele veranderingen in de landbouw, noch ook steeds tegen grootgrondbezitters zijn gericht (134). Boerenbewegingen kunnen bijv. ook de stad tot mikpunt van hun aanvalen hebben. Daarover schreef Johnson in een veel oudere publicatie reeds het volgende:

"True agrarian movements have arisen whenever urban interests have encroached, in fact or in seeming, upon vital rural interests. Such encroachment may take the form of the absorption of the better agricultural lands by urban wealth, through violence as in Ireland, legal chicanery as in nineteenth century Mexico, the superior bargaining power of groups trained in trade, or by a combination of alle three, as in England of the seventeenth and eighteenth centuries" (135).

Opmerkelijk, want verrassend in overeenstemming met de resultaten van het meest recente sociologische onderzoek, is in dit verband de conclusie van Sorokin, een halve eeuw geleden al geformuleerd:

"Some of the farmer-peasant revolts and radical movements have been directed against the city and its classes, sometimes the upper and sometimes the lower classes. The encroachment by the church, the nobility, or the city bourgeoisie upon the land or landrights of the agricultural cultivators followed by oppressive natural or money taxes and duties put on the peasants by these urban landlords; or, as in the Middle Ages, the exploitation of the cultivators by the cities and an extraordinary control by urban authorities of the economic affairs of the cultivators in the form of requisition of agricultural produce, its registration, regulation of production, marketing, consumption, and oppressive and numerous

taxes; or again, when in order to pacify the menacing city proletariat, the cities attempt to feed and provide this loss with necessities (free from charge) at the cost of the agricultural classes whose produce and labor directly or indirectly have been stolen, by the city, as in in Rome (frumentariae leges); or in the Middle Ages, or in contemporary Russia, where during the years of the Revolution the cities have been half-parasitically existing at the cost of a robbed and exploited peasantry; or in protectionism, custom-duties and taxes on industrial and agricultural produce at the cost of the agricultural classes (as in America at present); these and similar forms of exploitation and oppression of peasants and farmers by the cities, when it reaches extraordinary forms makes the life of the cultivators unbearable and exhausts their patience, generally calls forth revolts, unrest, and radicalism directed against the city and its classes" (136).

Ook in dit nogal lange citaat van Sorokin - interessant genoeg overigens om volledig te vermelden - blijkt de grote verscheidenheid van vormen van deprivatie waarmee de boerenonrust gerelateerd kan zijn.

Naarmate men zich meer beperkt wat tijd en plaats betreft, in meer vergelijkbare sociaal-structurele en culturele omstandigheden dus, zal mogelijk frequenter een verband gevonden kunnen worden tussen een bepaalde bron van spanning en de opkomst van een boerenbeweging, al moet men zich wel realiseren, dat men in dat geval met regelmatigheden van een lager generalisatieniveau te maken heeft, die bepaald geen algemene geldigheid bezitten. Niettemin zal het duidelijk zijn dat voor onderzoek van een concrete boerenbeweging, waarbij de interesse van de onderzoeker zich niet alleen richt op de algemene kenmerken die de beweging met andere bewegingen, in heden of verleden, gemeen heeft, maar ook een verklaring wordt gezocht voor het ontstaan van de betreffende beweging zelf, dat in zo'n geval juist deze beperktere generalisaties een belangrijke verklarende kracht kunnen hebben. Zo zijn bijv. de resultaten van het onderzoek van Noord-Amerikaanse boerenbewegingen zoals door Taylor verricht, voor ons onderzoek van de beweging Landbouw en Maatschappij belangrijker dan, laten we zeggen, de uitkomsten van het onderzoek van een boerenbeweging uit de Middeleeuwen.

Het zijn de bekende problemen van een commerciële landbouw die in Taylors beschouwing een hoofdrol spelen. De *Farmers' Movement* waarover Taylor spreekt is een "general movement" in de betekenis van Blumer. Immers, zij is niet zozeer een

"social structure as it is a body of ideologies and

sentiments about a continuing set of issues. These were the issues of an evolving social order, society, or economy. The movement has been, and is most precisely observed in, the dramatic episodes marking its course (sociale bewegingen zoals door ons gedefinieerd - dR), because they clearly reveal the issues about which it revolves and the ideologies and sentiments which constitute its norms. These ideologies and sentiments did not arise anew with each farmer upheaval; they have been in existence in all of the periods between episodes and are still in existence" (137).

De punten waar het, onder invloed van de algemene sociale en economische ontwikkelingen in de Verenigde Staten, steeds om blijkt te draaien, zijn prijzen en markten, krediet, belastingen e.d. Men zou kunnen zeggen dat de ontevredenheid van de Amerikaanse boeren varieerde met de beweging van het economisch getij. "The high tides in the Farmers' Movement in the United States have come during periods when farmers found themselves at comparative disadvantage in relation to prices, markets, and credits (that is, debts)" (138).

Niet anders is de conclusie van Key, die constateert dat economische depressies steeds nauw verbonden zijn geweest met een intensivering van de politieke activiteit van de Amerikaanse boeren en die stelt dat de prijzen van landbouwproducten en het inkomen van de boer als een ruwe graadmeter kunnen dienen voor diens politieke temperatuur (139). Ook McConnell deelt deze conclusie van Taylor en Key en schrijft dan ook dat "when this pressure of prices relaxed, the agrarian movement faltered" (140).

Economische factoren voedden de boerenonrust in Sleeswijk-Holstein in de jaren '20 en het begin van de jaren '30, zoals Heberle uitvoerig beschrijft, en ook de zeer grote aanhang van de NSDAP bij de verkiezingen van 1932 zou in dat gebied voor een belangrijk deel door de economische crisis moeten worden verklaard (141). (Door Heberle worden overigens ook socio-culturele factoren ter verklaring aangevoerd.) Gelijkluidend is de opvatting van Loomis en Beegle die, grotere gebieden van Duitsland in hun onderzoek betreffend, constateren dat de "high proportion of Nazi votes and various uprisings in the Geest and Heide area of Schleswig-Holstein and Hannover indicate that economic insecurity was an important contributing element to the growth of Nazism" (142).

Relatieve (economische) deprivatie is een belangrijke verklarende variabele in het reeds genoemde onderzoek van Morrison en Steeves van een meer recente boerenbeweging in de Verenigde Staten, terwijl ook Nooij in zijn studie van de Boerenpartij in ons land aantoonde, hoe relatieve deprivatie een van de belangrijke verklarende variabelen vormt voor de aantrekkingskracht van de Boerenpartij. Lipset tenslotte merkt ten aanzien

van Canada en de Verenigde Staten op, dat het bereiken van het agrarisch doel van gegarandeerde tarweprijzen de steun voor agrarisch radicalisme sterk heeft gereduceerd, daarmee eveneens de invloed van economische factoren onderstrepand (143).

Resumerend menen wij te mogen stellen dat het weinig zin heeft te zoeken naar een specifieke vorm van structurele spanning die algemeen aan boerenbewegingen ten grondslag zou liggen - de verscheidenheid van spanningen blijkt immers zeer groot en particularistische hypothesen - niet onbelangrijk overigens voor tal van onderzoekdoeleinden - zullen weinig algemene geldigheid hebben. Zelfs wanneer men, zeer globaal, zou stellen dat economische deprivatie of spanningen op politiek terrein aan de basis van boerenbewegingen liggen, zijn er uitzonderingen, zoals wanneer religieuze factoren eveneens een belangrijke rol lijken te spelen (144). De meeste boerenbewegingen zijn volgens Landsberger echter een collectieve reactie op de "lage status" van de "peasant". (Landsberger heeft daarbij niet de situatie van de "farmers" in Noord-Amerika en West-Europa op het oog, die volgens hem niet die zeer lage status hebben, en beperkt zich in zijn hypothese tot de "peasants", maar ons inziens is deze hypothese voor verruiming vatbaar.) Liever zouden wij willen spreken over verandering van status als spanningsbron, een verandering waarop ook de boven genoemde voorbeelden in wezen betrekking hadden. Steeds waren het immers bepaalde veranderingen die tot deprivatie leidden, "absoluut" of "relatief". Juist die verandering in een bepaald statusaspect (economisch, politiek, of sociaal) lijkt belangrijk, omdat langdurige armoede bijv. niet noodzakelijk tot activiteit, maar ook tot inactiviteit kan leiden. Met Hoffers woorden: "they (de "traditionele armen" - dR) are awed by the immutability of the order of things" (145). Er zou een ramp nodig zijn - een invasie, een plaag, of welke andere ramp ook -, aldus Hoffer, "to open their eyes to the transitoriness of the "eternal order". Nu zal ook wel langs andere wegen (economische groei, verbreiding van informatie, ontwikkeling enz.) deze "eeuwige orde" aangetast kunnen worden, maar daar gaat het nu niet om. Gezegd wil zijn dat niet allen die arm zijn door duidelijke frustraties worden geplaagd en voor actie beschikbaar zijn. Dat is ook de mening van Barrington Moore:

"Massive poverty and exploitation in and by themselves are not enough to provide a revolutionary situation. There must also be felt injustice built into the social structure, that is, either new demands on the victims or some reason for the victims to feel that old demands are no longer justifiable" (146).

Gaan we er nu van uit, dat niet louter de lage status van boeren, maar vooral verandering van status de cruciale span-

ningsbron vormt, dan kunnen globaal de volgende soorten van spanning worden onderscheiden.

In de eerste plaats kan er sprake zijn van een werkelijk "objectieve" verslechtering van status of bepaalde status-aspecten. Dat is bijv. het geval wanneer boeren zwaardere lasten krijgen opgelegd, van hun traditionele landbouwgronden worden verdreven, inkomensverlies lijden enz.

In de tweede plaats kan er sprake zijn van vormen van relatieve deprivatie, waartoe we die vormen van deprivatie rekenen die ook door Landsberger en Smelser worden genoemd en die betrekking hebben op statusinconsistentie (hier: een ongelijke verbetering van verschillende statusaspecten), die kunnen ontstaan door vergelijking met andere groepen (bijv. door een relatieve verschuiving wat sociale positie betreft t.o.v. andere of nieuwe groepen), of die resulteren uit veranderingen in verwachtingen omtrent bepaalde levensomstandigheden, de bekende "rising expectations". Aan deze veranderde verwachtingen zal vaak een beperkte verbetering van de economische situatie ten grondslag liggen (147), of, zoals Hoffer het pregnant uitdrukt: "it is not actual suffering but the taste of better things which excites people to revolt" (148).

Volgens Landsberger zou echter ook zelfstandige invloed uit kunnen gaan (zonder dat dus van verbetering van economische situatie sprake is) van de verbreiding van bepaalde ideologieën waarin bijv. egalitaire waarden worden beklemtoond (149).

Vrij onduidelijk blijft overigens hoe de relatie tussen verbetering van omstandigheden en "rising expectations" precies verloopt, omdat verbetering vermoedelijk ook tot grotere tevredenheid, in plaats van ontevredenheid kan leiden. Tenslotte kan ook een combinatie van verschillende soorten van spanning werkzaam zijn.

3.4 IDEEEN, DOELEINDEN EN IDEOLOGIE

Zoals in de uiteenzetting over het schema van Smelser reeds naar voren werd gebracht, vormt een bepaalde set van ideeën - Smelsers "generalized beliefs" - een belangrijke component in het samenstel van factoren dat voor ontstaan en ontwikkeling van een sociale beweging bepalend wordt geacht. In een situatie waarin individuen of groepen aan spanning onderhevig zijn en de maatschappelijke structuur enerzijds beperkingen oplegt, anderzijds, in een bepaalde richting, mogelijkheden voor een oplossing van de spanning biedt, kunnen ideeën ontstaan die zowel een "herdefinitie" van de situatie beogen, als een "herstructurering" voorstellen ter bestrijding van de problematiek. We herinneren er in dit verband nog eens aan dat de ideeën of ideologie van een beweging op zich zelf niet geheel nieuw hoeven zijn - en dat vaak ook niet zullen zijn - in de

zin van gegroeid nadat de andere determinanten: structurele permissiviteit en spanning, reeds waren gevormd. Ideeën krijgen "betekenis" in het proces van toegevoegde waarde, in combinatie dus met de andere determinanten die voor het ontstaan van een sociale beweging noodzakelijk zijn. Het is mogelijk dat ze in essentie reeds lang bestonden, vóórdat ze in het wordingsproces van een sociale beweging als determinanten werden geactiveerd. In Taylors beschouwing bijv. vormt, we zagen het reeds, de continuïteit van bepaalde opvattingen, normen, waarden zelfs de kern van de American Farmers' Movement:

"These ideologies and sentiments did not arise anew with each farmer upheaval; they have been in existence in all of the periods between episodes and are still in existence" (150).

Niet alleen door Smelser, wiens opvattingen hiervoor werden weergegeven, maar ook door vele andere auteurs is vaak op de extravagantie, de onwerkelijkheid enz. van de ideeën in sociale bewegingen gewezen.

"For men to plunge headlong into an undertaking of vast change, they must be intensely discontented yet not destitute, and they must have the feeling that by the possession of some potent doctrine, infallible leader or some new technique they have access to a source of irresistible power. They must also have an extravagant conception of the prospects and potentialities of the future. Finally, they must be wholly ignorant of the difficulties involved in their vast undertaking. Experience is a handicap" (151).

In deze regels van Hoffer vindt men in belangrijke mate terug wat, zij het genuanceerder, ook door Smelser naar voren is gebracht. Genuanceerder, want, zoals boven werd opgemerkt, met onderkenning van gradaties wat de mate van overdrevenheid van ideeën en de genoemde "kortsluiting" betreft. Ook de "irrationaliteit" van ideeën wordt in menige beschouwing over "collective behavior" als kenmerk genoemd, maar volgens critici sterk overdreven (152). Gesteld wordt dat tal van vormen van "collective behavior" aanzienlijk meer structuur, doelgerichtheid en rationaliteit vertonen dan in de conventionele theorieën aangenomen wordt. Gesteld wordt ook dat "established behavior" niet noodzakelijkerwijs door rationele principes wordt geleid en dat ideeën of opvattingen in vormen van "collective behavior" dan mogelijk vaak wat overdreven zijn, maar dat zulks ook het geval is met "commonly held beliefs about racial minorities by dominant groups, the perception of foreign threats to national security, of the causes of crime,

of threats to internal security, and so forth" (153).

De achtergrond van deze kritiek lijkt vooral gevormd door het feit dat uitingen van protest, sociale bewegingen e.d. in de traditionele theorie te vaak als vormen van "abnormaal" of verwerpelijk gedrag worden gezien en dat te veel aandacht aan psychologische factoren wordt geschonken en te weinig op sociale, in 't bijzonder politieke, factoren wordt gelet. Ook Landsberger verzet zich in zijn onderzoek van boerenbewegingen tegen de zijns inziens sterke neiging van sommige sociologen en sociaal-psychologen om sociale bewegingen te beschouwen als in belangrijke mate beheerst door emoties en geladen met een sterk irrationeel element (154).

Turner en Killian hebben er eveneens op gewezen dat "collective behavior" vaak ten onrechte met rationeel gedrag wordt gecontrasteerd (155). Afgezien van het feit dat begrippen als emotionaliteit en irrationaliteit beter van toepassing zijn op individueel gedrag dan op het gedrag van een groep, is een belangrijker argument dat emotie en rede niet strijdig met elkaar hoeven zijn. Voorts levert bij nadere beschouwing ook het onderscheid rationeel-irrationeel problemen op. Wanneer rationeel gedrag een efficiënte manier is om een bepaald doel te bereiken, dan is veel geïnstitutionaliseerd gedrag irrationeel en kan veel "collective behavior" rationeel zijn.

Wanneer men interne criteria voor rationaliteit aan zou willen leggen, dan kan, aldus Turner en Killian, gedrag irrationeel worden genoemd, als het individu bijv. niet alle mogelijke alternatieven waarvan het zich bewust kan zijn, bij het bepalen van zijn handelwijze heeft betrokken. Welnu, in dat geval zou veel geïnstitutionaliseerd gedrag irrationeel genoemd kunnen worden, omdat de scala van mogelijkheden die in beschouwing kunnen worden genomen, door sociale normen wordt beperkt. Het menselijk handelen lijkt meer, zoals Hofstee recentelijk betoogde, door een streven naar normatieve consistentie dan door een streven naar rationele consistentie gekenmerkt (156). De verwarring in de discussie wordt vermoedelijk mede hierdoor veroorzaakt, dat wij gemakkelijk geneigd zijn rationaliteit te verwarren met gedrag dat conform de "dictates of culture" is. Een rationalistische maatschappij-opvatting die, zoals Hofstee schrijft (157), tot vandaag de dag in het denken over mens en samenleving zo'n grote rol heeft gespeeld, zal aan deze neiging niet vreemd zijn.

Een en ander brengt ons er toe voorlopig aan te nemen dat de centrale ideeën van boerenbewegingen niet onvermijdelijk irrationeel, overdreven enz. zullen zijn, al is het ons inziens wel zaak te voorkomen dat men in het andere uiterste vervalt en de doelgerichtheid, rationaliteit, gesophisticteerdheid enz. van opvattingen en ideeën van deze bewegingen gaat overtrekken. Daar is ook geen reden voor, want er zijn te veel aanwijzingen voor het tegendeel (158).

Ideeën, ideologieën, "generalized beliefs", constitutieve ideeën, we hebben de begrippen tot nu toe door elkaar gebruikt op een voor de lezer misschien wat verwarrende manier. Onder ideologie nu zullen we in het kader van deze beschouwing het min of meer samenhangend complex van opvattingen, normen, waarden verstaan dat aan denken, voelen en handelen van de aanhangers van een beweging richting geeft. Zowel een visie op het heden als een beeld van de toekomst zullen in een ideologie, mits voldoende uitgekristalliseerd, zijn vervat. Niet steeds echter zal een ideologie in enigszins uitgewerkte vorm aanwezig zijn en in vele bewegingen is de ideologie aanvankelijk niet expliciet geformuleerd en zijn de ideeën nogal vaag. Doeleinden of programma's van een beweging zullen gewoonlijk nauw met de ideologie verweven zijn of ervan zijn afgeleid. Voor de aanhangers van een beweging heeft een ideologie een aantal belangrijke functies die door Turner en Killian op heldere wijze worden opgesomd (159). Zij wijzen er op dat ideologieën in de eerste plaats een leidraad bieden voor de interpretatie van gebeurtenissen en een bepaalde optiek bieden op mens en maatschappij. Evenals bij Smelser, vinden we ook bij hen een accent op het vaak gesimplificeerde beeld dat de participanten wordt geboden.

In de tweede plaats worden de beweging en haar doeleinden in een historisch perspectief geplaatst. Een uitleg van het gebeuren dat tot de onbevredigende situatie heeft geleid is essentieel om de voorgestane oplossing te rechtvaardigen. Vaak zal de "conventionele" geschiedenis te veel als een ideologische creatie worden gezien ter ondersteuning van heersende normen en waarden, of te complex en vol tegenstrijdigheden, om de beweging van nut te kunnen zijn. Tegelijk met deze herziene geschiedenis wordt ook het uitzicht geboden op een toekomst die wenselijk wordt geacht.

De ideologie vertaalt in de derde plaats het eigenbelang in een ideaal door het groepsbelang met het algemeen welzijn te identificeren. "This step is essential if the movement is to have the force of a moral crusade against injustice, a revitalization of the culture" (160). Bovendien vindt ook vrijwel altijd een herwaardering plaats van bepaalde bevolkingsgroepen die in een gunstiger licht worden gesteld dan tevoren: "the forgotten man is actually the foundation on which the nation was built" (161).

In de vierde plaats, verbonden aan deze opwaardering van bepaalde groepen, vindt een creatie van "schurken" plaats. "Besides devaluating a broad class of people, the ideology identifies a delimited set of individuals who are engaged in a deliberate conspiracy against the general welfare, in the service of their own sinister interests" (162). Zo was Wall Street, volgens vele Amerikaanse boeren, in het verleden met "schurken" bevolkt. Of, in de woorden van Mary Elizabeth Lease, die eens de boeren in Kansas aanspoorde "to raise less

corn and more hell": "Wall Street owns the country. It is no longer a government of the people, by the people and for the people, but a government of Wall Street, by Wall Street, and for Wall Street" (163).

Hoewel sociale bewegingen, zoals opgemerkt, niet altijd zeer extreem of radicaal hoeven zijn, lijkt het samenzweringsthema, althans volgens Turner en Killian, vrij algemeen voor te komen. Misschien dat hier toch enige voorzichtigheid geboden is. De vraag rijst namelijk of dit wel zo categorisch gesteld kan worden óók ten aanzien van bewegingen die niet "extremistisch" zijn en zich beperkte veranderingen ten doel hebben gesteld. Recent hebben Lipset en Raab nog eens de duidelijke aanwezigheid van een "conspiracy theory" in het Amerikaanse politieke denken belicht (164), maar ook in die uiteenzetting het om "extremist politics" (van "links" of van "rechts"). De creatie van schurken, de ontdekking van - en dat is een essentieel kenmerk van de samenzweringstheorie - veel of allesomvattende samenzweringen, het daaraan bijna inherente simplistische denken, lijken ons niet algemeen kenmerkend voor boerenbewegingen; misschien wel voor de meest radicale vormen, niet, of veel minder geprononceerd, voor de meer gematigde vormen van boerenprotest.

In de vijfde plaats komt in de ideologie de aard van de beweging - ten dele althans - tot uiting. Dat lijkt een wat overbodige opmerking, maar het is belangrijk te constateren dat de ideologie in hoge mate de recrutering van de aanhang van een beweging kan beïnvloeden, evenals de strategie en tactiek en bijv. de keuze van bondgenoten. Zo schrijft Toch dat

"a group which supplies a simplistic formula to explain complex events may appear uninviting to relatively educated people, who have learned to apply logical criteria to arguments and to look for substantiation of conclusions in evidence" (165).

In het reeds vaak genoemde onderzoek van Landsberger c.s. wordt een aantal interessante hypothesen vermeld die betrekking hebben op verschillende aspecten van doeleinden en ideeën of de ideologie van boerenbewegingen. De hypothesen zijn gebaseerd op onderzoek dat door verschillende experts, afkomstig uit verschillende wetenschappelijke disciplines, werd verricht aan de hand van door Landsberger opgestelde richtlijnen. Zo werd gekeken naar beperktheid of breedte van de doeleinden (bijv. gericht op één of meerdere sectoren (economisch, politiek, cultureel) van de samenleving) en naar het "radicalisme" ervan (radicaal, d.w.z. met een vermoedelijk aanzienlijk effect op de sociale structuur). Ook werd onderzocht of doeleinden "self-" of "collectivity-oriented" waren (d.w.z. in welke mate veranderingen werden gezocht ten behoeve

van anderen dan de participanten in de beweging zelf) en of de gestelde eisen "forward-" of "backward-looking" waren. Een en ander leidde tot de volgende veronderstellingen:

- a) Encroachment on existing rights will initially lead to relatively narrow, specific, backward-looking demands for preservation or restoration of the *status quo*. If these demands are not met, more radical demands, blending old and new, will be formulated and their corresponding ideologies welcomed (Mexico, 1910; industrial Britain, 1810-40).
- b) Relative deprivation due to the rise of new classes will lead more immediately to the formulation of comprehensive, though still backward-looking demands and the acceptance of supporting ideologies (as in the case of the peasantry in interwar Eastern Europe and of the French utopias for industrial workers in the period 1820-60).
- c) The break-up of a feudal society and its halting change towards an individual, private property system will lead to relatively specific forward-looking demands that private property rights be universally established and the remaining feudal impositions abolished (rural France in 1789, Latin American peasant demands for private property today).
- d) The diffusion of new ideologies will, by definition, stimulate movements with specific or general demands, depending on the nature of the ideology. There seems to be no agreement on the circumstances under which new ideologies spring up, except that they flourish at times of change and strain. And of that, there seems to be no lack at any stage in history.
- e) The more interconnected are various institutions opposing the low-status group - religion, state authority, economic status - the more likely it is that demands will also be broad and comprehensive, as well as profound. Typically in European feudal society, Church and State were intertwined with the agrarian economic property structure, and as a result, peasant demands would often cover all three institutions (166).

Wat de ontwikkeling in de tijd betreft van radicaliteit van doeleinden en middelen van een beweging, werden de volgende hypothesen geformuleerd:

- a) On the whole, the early spontaneous demands made by peasants (and industrial workers) are specific and limited to their own situations, "self-oriented" rather than

embracing society-wide changes, and are not overly "radical".

- b) Initially, too, collective peasant reactions are not violent, "radical", in means.
- c) Prolonged frustration will, however, radicalise all low-status groups, probably more with respect to means than to goals. Only a small group within each will have visions of a "new" society. A larger proportion may tacitly support violent means.
- d) It is possible that the lower, propertyless strata of each group, e.g. of peasants, are more easily radicalised with respect to means; while the better-off strata, when they do become radicalised at all, are more likely than the former to become radicalised with respect to goals. By virtue of education, the higher strata are more likely to grasp the interrelation between institutions and the need to change them simultaneously (167).

De uitspraken van Landsberger inzake de genoemde aspecten van doeleinden en ideeën van "peasant movements" (een paar keer werd ook aan arbeidersbewegingen gerefereerd), geven ons aanleiding tot de volgende suggesties voor een verdere uitbouw van de hypothesen, zodat ze ook voor andere dan "low-status groups", dus ook voor "farmers" in plaats van alleen "peasants", bruikbaar zijn. Deze hypothesen luiden dan als volgt:

- 1) Die vormen van deprivatie die verband houden met een bedreiging of aantasting van bepaalde statusaspecten (politiek, economisch, sociaal) van een groep, zullen in eerste instantie tot een "behoudende" reactie leiden wat doeleinden en daarmee verbonden ideeën (of ideologie) betreft; gepoogd zal worden bestaande macht, economische voordelen of sociale status te handhaven of te herstellen.
Bedoeld worden die vormen van deprivatie die hiervoor (zie blz. 53) werden genoemd, en die enerzijds betrekking hebben op situaties waar bijv. inbreuk wordt gemaakt op bestaande rechten, anderzijds op vormen van relatieve deprivatie die bijv. door de opkomst van nieuwe groepen in de samenleving kunnen ontstaan.
- 2) Die vormen van deprivatie die verband houden met een verbetering of verwachte verbetering van bepaalde statusaspecten van een groep zullen tot een "innoverende" reactie leiden wat doeleinden en daarmee verbonden ideeën (of ideologie) betreft; gepoogd zal worden om bestaande macht of economische voordelen te vergroten of een verhoging van de sociale status te bewerkstelligen.
In dit geval gaat het om vormen van deprivatie, eveneens

hierboven genoemd, die verband houden met een ongelijke verbetering van bijv. verschillende statusaspecten (statusinconsistentie) of met "rising expectations" waaraan onvoldoende tegemoet wordt gekomen.

Hypothese e (blz. 58) zoals door Landsberger geformuleerd, is in overeenstemming met wat Smelser betoogde en waarvan boven reeds melding werd gemaakt. Ook in het onderzoek van boerenbewegingen vindt deze hypothese dus steun.

Wat de ontwikkeling in de tijd betreft van de eisen die door de boeren worden gesteld, zijn er verschillende onderzoeken die de hypothesen van Landsberger staven. Slechts enkele voorbeelden willen we hier noemen.

Met name in de beginfase van een beweging zijn de eisen die door de boeren worden gesteld vaak vrij specifiek en gematigd en tot de eigen situatie beperkt, niet gericht dus op veranderingen die de hele samenleving betreffen en ook niet "radicaal" wat middelen betreft. Taylor wees daar in zijn studie reeds op (168) en ook Galjart schrijft bijv. dat boeren zich vooral mobiliseren ten behoeve van lokale doeleinden. "The wish to achieve a desired situation for themselves, for their own locality" (169). Al lang geleden concludeerde Johnson dat de meeste agrarische bewegingen in de geschiedenis beperkt zijn gebleven tot gebieden "limited relatively to the political system within which they have operated. This fact had most frequently foredoomed them to failure" (170). En ook wat middelen betreft zijn boerenbewegingen aanvankelijk meestal niet gewelddadig of radicaal (hypothese b). Pas wanneer voortdurende frustratie van verlangens optreedt zou radicalisering plaats vinden, en meer dan nog wat middelen dan wat doeleinden betreft (hypothese c). Wederom vindt men in Taylors studie vele voorbeelden die deze hypothesen ondersteunen. Ook Heberle lijkt - althans ten dele - tot soortgelijke conclusies geneigd (171). Wel schrijft Heberle dat de kans groot is dat "peasant movements" hun toevlucht nemen tot geweld, maar daarbij blijft onbesproken of dit zowel in de begin- als in de eindfase van de beweging het geval is.

Volgens Landsberger bestaat er, zoals gezegd, in de literatuur vrij veel overeenstemming over de potentieel "revolutionaire" gezindheid van de "peasant". Alleen was, zoals eveneens werd opgemerkt, een belangrijke kwalificatie op zijn plaats, zoals ook in de hypothese van Landsberger tot uitdrukking is gebracht. Radicalisering immers zou vooral optreden na "prolonged frustration" en dan bovendien vooral wat middelen betreft, niet zozeer wat betreft het beoogde doel op lange termijn. Zelfs ten aanzien van de "poor peasant", zegt Landsberger, is er niemand die werkelijk beweert dat deze revolutionair zou zijn in de laatst genoemde zin (dus met een visie van een "nieuwe" samenleving) en, zo voegt hij toe, "we would

strongly agree with not making any such claims" (172). Let wel: daarmee wordt niet gezegd dat mobilisering van boeren uitsluitend plaats vindt met het uiteindelijk doel voor ogen: traditioneel te blijven. Nee, soms zullen er ideeën met betrekking tot veranderingen in de samenleving ontstaan die "forward-looking", of in onze terminologie "innoverend", genoemd kunnen worden, zonder echter revolutionair te zijn. Ook Barrington Moore vestigt de aandacht op de "backward-looking" en "reactionaire" aspecten van veel boerenradicalisme, maar onderstreept tegelijkertijd dat het juist vaak de boeren zijn geweest die in moderne revoluties het dynamiet hebben aangedragen waarmee het bouwwerk van de samenleving werd vernield (173).

En aan het eind van de jaren '20 schreef Sorokin:

"It seems typical for the majority of urban revolutions and the aspirations of the labor classes that urban revolutions, as a rule, are marked to a greater or a less degree by socialist and communist tendencies. The revolutions of the peasants only rarely and very inconspicuously have these characteristics. Even in those cases where rural movements embrace socialist and communist tendencies they do so only in the initial stage of the revolution and in so far as a redistribution of land and farmproperty is concerned. As soon as this objective is achieved, the socialist tendencies disappear, the land is turned into juridical or factual private property and the peasant class turns against socialism and communism if they are still promoted by the urban revolutionary classes" (174).

Het is eigenlijk verrassend te zien hoe weinig deze conclusie van Sorokin, wat de boerenrevoluties betreft, afwijkt van wat nadien door andere onderzoekers is gevonden en ook nog recent in het onderzoek van Galjart beklemtoond werd. "Although", zo schrijft deze, "in the initial phase of organization, the peasants may sometimes appear to constitute a revolutionary force, they are in fact solely concerned with depriving a particular category of people of their power to dispose of land which in their opinion should be divided up amongst themselves. Once land reform has been carried out the peasants prove the most fervent supporters of a situation in which the private possession of the means of production predominates" (175).

Enmaal geformuleerd zullen doeleinden en programma van een beweging ook op zich zelf een zelfstandige invloed uit kunnen oefenen op recruteringsvermogen en continuïteit van een beweging (176). Bij de bespreking van de functies van een ideologie is in dit verband op één ding reeds gewezen, namelijk op

het mogelijk effect van het simplistisch karakter van een ideologie. Voor de doeleinden van een beweging, die min of meer consistent met de ideologie zullen zijn, geldt hetzelfde. Zij zullen geloofwaardig moeten zijn, wil aantrekkingskracht uitgeoefend kunnen worden.

Het recruterend vermogen van een boerenbeweging zal verder worden geschaad wanneer doelen worden gekozen die slechts een deel van de boeren verenigen, maar in de groep als geheel verdeeldheid zaaien.

In de derde plaats stellen Turner en Killian dat "to achieve sustained effectiveness a movement must present a hierarchy of goals, ranging from some that are almost immediately attainable to others that are virtually unattainable" (177). Doelen alleen op korte termijn doen een beweging, zo de doelen worden bereikt, vaak spoedig weer verdwijnen. Wordt uitsluitend succes op zeer lange termijn beloofd, dan is de kans groot dat de steun voor de beweging door vermindering van het enthousiasme verloopt. Dezelfde hiërarchie van doeleinden, van algemeen naar specifiek, maakt, indien de omstandigheden zulks vereisen, een zekere flexibiliteit van doelstellingen mogelijk. Bepaalde korte-termijn-doeleinden kunnen door andere worden vervangen, zonder dat daardoor de beweging in gevaar wordt gebracht.

Tenslotte zullen doeleinden van een beweging niet alleen aan het eigenbelang van een groep moeten appelleren, maar ook het algemeen welzijn moeten omhelzen. Immers, behalve in het geval van actief revolutionaire bewegingen, zal elke beweging in belangrijke mate afhankelijk zijn van en gediend worden door een sociale omgeving die haar, zo niet met sympathie begroet, toch althans tolereert. En sympathie lijkt moeilijk te verwerven wanneer het algemeen welzijn aan het eigenbelang van de groep ondergeschikt wordt gemaakt.

Tot nu toe is in deze paragraaf slechts aan een aantal formele of algemene aspecten van ideeën en doeleinden van boerenbewegingen aandacht besteed en is inhoudelijk op de ideeën niet nader ingegaan. Gezien de grote variatie in opvattingen en denkbeelden kan dat ook beter worden nagelaten. Enkele vrij algemene inhoudelijke aspecten mogen evenwel niet onopgemerkt blijven. Zo schreef Johnson indertijd dat anti-stedelijke gevoelens voor een groot aantal agrarische bewegingen in het verleden kenmerkend zijn geweest (178) en Barrington Moore stelde vast, dat de "peasant" door de eeuwen heen zeer gewillig de anti-stedelijke, anti-rationalistische, anti-materialistische, anti-moderne enz. denkbeelden, voor een belangrijk deel door conservatieve "upper classes" geformuleerd, heeft overgenomen (179). Gedeeltelijk in overeenstemming hiermee is ook de uitspraak van Lipset dat

"common to most forms of agrarian protest movements, whether of the left or right, has been antagonisms to symbols of urban power, often in the form of banks, middlemen, and big business, but sometimes also trade unions" (180).

Afhankelijk van aard en fase van de sociale en economische ontwikkeling van een samenleving, zal nu eens de ene, dan weer de andere bevolkingsgroep door de boeren als tegenstander worden gezien en bestreden. Amerikaanse boeren aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw trokken bijv. van leer tegen

"corporations" and "monopolies", against "the grain exchange and the stock exchange", "the harvester trust", "the jute and binder twine trusts", "railroad rates", "high taxes", "high government expenditures" and "too much government". All of these are part and parcel of what Beard, Commons, and others have called "commercial capitalism" (181).

Bij alle verschil in materiële doeleinden wordt agrarische agitatie, volgens Johnson, voorts gekenmerkt door een half-mystiek geloof in de allesoverheersende betekenis van de agrarische produktie (182). Moore brengt hetzelfde onderwerp ter sprake, wanneer hij schrijft dat waar de "peasant economy" door commerciële relaties wordt ondermijnd, "the conservative elements in society are likely to generate a rhetoric of extolling the peasant as the backbone of society" (183). Een retoriek die overigens niet tot de moderne tijd of Westelijke beschaving beperkt is en door Moore als "Catonisme" wordt bestempeld (naar Cato genoemd, die reeds ver voor het begin van onze jaartelling de lof der boeren gezongen heeft). Hoewel Moore heel duidelijk verband legt tussen de positie van de heersende elite die evenals die van de "peasant" door dezelfde krachten wordt bedreigd en de schepping van de ideeën die in het Catonisme hoogtij vierten, sluit hij niet uit dat deze ideeën, meer of minder bewust, ook bij de boeren zelf hebben geleefd en in ieder geval weerklank hebben gevonden. Alleen is moeilijk na te gaan welke ideeën van een "conservatieve" elite en welke van de boeren zelf afkomstig zijn.

In verschillende uitingen van het moderne Catonisme kan men anti-plutocratische, anti-stedelijke, anti-intellectuele en anti-moderne ideeën aantreffen; woorden als "organisch" e.d. zouden, aldus Moore, geliefkoosde begrippen van het Catonisme zijn: het organisch leven ten plattelande is superieur aan de atomistische, gedesintegreerde wereld van de stedelijke beschaving; de gehechtheid aan de grond wordt bezongen; traditionele vroomheid wordt als een deugd beschouwd; "volkse" culturele manifestaties (klederdracht, dansen e.d.) vinden

herwaardering; vaak is een vijandige houding manifest tegenover handelaren en woekeraars, tegenover "grootkapitaal", intellectuelen enz. (184). Door Moore wordt vooral het "reactionnaire" karakter van dit soort ideeën beklemtoond, maar het is ons inziens de vraag of daarmee, in z'n algemeenheid, het accent niet wat eenzijdig wordt gelegd. Weliswaar ontkent Moore niet dat de sentimenten achter het Catonisme een realistische ondergrond kunnen hebben, maar het verschil met het "linkse" radicalisme zou vooral gelegen zijn in de mate waarin een realistische analyse plaatsvindt van de situatie en in de wijze waarop een beeld van de toekomst wordt geschetst. "Catonism conceals the social causes and projects an image of continued submission. The radical tradition emphasizes the causes and projects an image of eventual liberation", aldus Moore (185).

Hoewel de kans op misverstand bij voorbaat al groot is wanneer men zulke globale begrippen als Catonisme (of "agrarianism", "peasantism" e.d.) hanteert - begrippen die bovendien, afhankelijk van tijd en plaats, een verschillende inhoud blijken te hebben - lijkt het niet juist de agrarische "ideologieën" die daarmee worden bedoeld als uitsluitend "reactionair" of, om een wat minder geladen woord te gebruiken, behoudend te kenschetsen. Verschillende Noord-Amerikaanse boerenbewegingen bijv. hebben wel degelijk allerlei catonistisch-ideologische elementen gekend, zonder "reactionair" te zijn. Ook Moore is dat niet ontgaan. Maar, zegt hij, ideeën als van Jefferson mogen niet als tegenbewijs worden aangevoerd dat de verheerlijking van de boeren een reactionair symptoom is. Waarom niet? Wel, omdat Jefferson vooral, op de manier van het vroege liberale kapitalisme, de kleine bezitters en kleine zelfstandigen verdedigde. Men zou in zijn denken het militante chauvinisme missen en de "glorification of hierarchy and submission" zoals in de latere versies van Westers en Aziatisch fascisme tot uiting komt (186). Dat laatste moge waar zijn, het lijkt ons een reden te meer om een onderscheid te maken tussen enerzijds ideeën waarin de importantie van de boeren of de landbouw tot uitdrukking wordt gebracht en anderzijds de combinatie van dergelijke ideeën, samen met andere, in specifieke ideologieën zoals fascistische bewegingen die hebben voortgebracht. Daarmee wordt dus niet ontkend dat bepaalde personen en groepen soms zeer bewust en bedrieglijk een Catonistische toon hebben aangeslagen om zich een aanhang te verwerven. Maar wel moet er ons inziens op worden gewezen, dat romantische ideeën waarin de lof der boeren gezongen wordt, in tal van agrarische bewegingen zijn opgebloeid, zonder dat het predikaat "reactionair", zoals door Moore bedoeld, op zijn plaats lijkt. Dat geldt dus o.a. voor tal van bewegingen in de Verenigde Staten. Jeffersons accent op de landbouw moge dan door sommige auteurs wat overdreven worden voorgesteld - hij had, zoals McConnell memoreert, meerdere sympathieën en inte-

ressen (187) -, bij Jeffersons vriend en politieke geestverwant John Taylor bijv. vindt men weinig twijfel gekoesterd over de vraag of de boeren wel het uitverkoren volksdeel waren waarop de natie rustte. "Agrarianism", aldus McConnell,

"is commonly rooted in such a faith. Agrarians who find it impossible to accept the old physiocratic belief that only agriculture is productive tend to take refuge in the conviction that agriculture is more fundamental and basic than other occupations, and therefore its practitioners are better than others" (188).

Maar deze ideeën, als onderstroom in vele Amerikaanse boerenbewegingen aanwezig, gingen niet gepaard met een overdreven verheerlijking van hiërarchisch denken. Integendeel, het egalitaire denken voerde de boventoon.

"The great farmer movements of the nineteenth century were upwellings of protest against the system of power growing out of the raw and turbulent capitalism of the era. The protest was made not merely against injustice to farmers but against injustice to all common men. Agrarianism spoke in the name of all. The enemy which it challenged was power" (189).

Evenals de Amerikaanse boerenbewegingen en de populistische beweging (aan het eind van de 19de eeuw hoofdzakelijk een agrarische beweging (190)) uit de vorige eeuw, zijn ook de Oosteuropese populistische of boerenbewegingen, vooral tussen de beide wereldoorlogen, zeker niet uitsluitend "reactionair" of "backward-looking" te noemen. Zoals Jackson betoogt, hebben allerlei Westerse studies deze bewegingen te snel verworpen als extreem romantische en naïeve pogingen om een dood of fictief verleden nieuw leven in te blazen (191). Niet terecht, naar het oordeel van deze historicus. Jackson beschouwt deze politieke boerenbewegingen vooral als een "natuurlijk" verschijnsel in de overgangsfase tussen een agrarische en een geïndustrialiseerde samenleving. In sommige opzichten tegen "modernisering" gekant, zijn ze anderszins zonder een zekere mate van modernisering ondenkbaar:

"Peasant political movements were a welcome phenomenon because, despite their hostility to urbanisation and many features of modernisation, they offered a path to modernisation uniquely suited to their needs, since it proposed to provide many of the missing ingredients for successfully negotiating the trip, namely self-reliant, productive peasant households, a mass market for consumer goods, capital accumulation through taxation and private savings, co-operative organisations for pooling the

limited capital resources available, and a wider political experience for the ordinary peasant" (192).

Behalve allerlei andere kenmerken van een agrarische ideologie zoals door Moore genoemd, vindt men ook in het Oosteuropese populisme dezelfde wat romantische verheerlijking van de "peasant" terug: de kleine boer die nog vele deugden zou bezitten die in de stad verloren zouden zijn gegaan (193). Ook het Oosteuropese voorbeeld biedt ons inziens een illustratie van een agrarische ideologie die, bij alle verheerlijking soms van de boer en bij alle behoudende opvattingen die zeker kunnen worden geconstateerd, tegelijk ook innoverende ideeën omvat. De weg die verschillende Oosteuropese boerenbewegingen of boerenpartijen verkozen te gaan, althans in theorie, was een soort derde weg, aldus Jackson, waarbij men de hoge kosten aan menselijk welzijn van zowel kapitalisme als communisme meende te kunnen vermijden (194). Of, zoals een van de leiders van een agrarische partij, de Tsjechische minister Milan Hodža het in de jaren '20 verwoordde:

"Liberalism failed to serve as a basis for farmers, ideas and organization. Socialism is equally unsatisfactory. The idea of collectivism failed also. All this is superseded by (the ideology of) Agricultural Democracy as a new ideology of the Agrarian movement and agricultural classes" (195).

Tenslotte, een laatste illustratie, treft men ook in de Noorse boerenbeweging aan het eind van de 19de eeuw enerzijds een romantische verheerlijking aan van de boer, maar anderzijds ook duidelijk, naast een conservatief, een innoverend aspect, tot uiting komend in de voorstellingen die men zich maakte van de democratie (196). De romantische, oorspronkelijk stedelijke stromingen met een nieuwe appreciatie van het "primitieve", het "natuurlijke", met belangstelling voor "volkse" tradities, kunst, muziek enz. - overigens een "belangstelling op afstand" - vonden weerklank op het platteland. Zij gaven de boeren een nieuw gevoel van belangrijkheid en waardigheid en velen aanvaardden en cultiveerden "the romantic idea that *their* peculiar customs and ethical values were the only true expressions of the "national character" (-)" (197). Traditionele waarden en normen konden zo tot belangrijke symbolen worden van groepsidentificatie, en dit socioculturele symbolisme, zoals Munch het noemt, lijkt van essentieel belang geweest voor de "consolidation of the peasantry".

De Noorse boerenbeweging was een beweging van een sociaal en politiek ondergeschikte boerenstand. "The consolidation of the peasant class, and especially its articulation in terms of socio-cultural symbolism, was in itself a protective adjustment *against* the dominance of the bourgeoisie, and it natu-

rally implies a certain negation of the cultural values of the urban society", aldus Munch (198).

Resumerend lijkt het belangrijk het voorgaande te plaatsen in het licht van wat boven reeds over de functies van een ideologie werd geschreven. Herwaardering van bepaalde bevolkingsgroepen door accentuering van bepaalde waarden en normen, "declassering" van andere, herschrijving van de geschiedenis waarin de essentiële rol van de "vergeten" of onderdrukte bevolkingsgroep wordt onderstreept, dat alles speelt een rol waar het gaat om de vorming of versterking van de groepsidentiteit, om vergroting van gevoelens van eigenwaarde, om versterking van het geloof in eigen kracht en kunnen, zonder hetwelk men zo vaak tot machteloosheid en daadloosheid was gedoemd. In zoverre is de "mythe van de boer" niet anders dan die welke rond de "gewone man", de "proletariër", of welke andere "nobeles wilde" dan ook is gesponnen.

3.5 ORGANISATORISCHE ASPECTEN

Aan goed gefundeerde kennis omtrent typen van leiders of leiderschapstructuren, heeft het onderzoek van boerenbewegingen weinig bijgedragen. Het charismatisch leiderschap krijgt wel de nodige aandacht - dat kan ook nauwelijks anders gezien het opvallend optreden van "grote figuren" in verschillende boerenbewegingen -, maar aan de functies van het leiderschap wordt betrekkelijk weinig aandacht besteed, evenals aan de betekenis van bijv. verschillende typen van leiders in de verschillende ontwikkelingsfasen van een boerenbeweging. Over het algemeen trouwens worden interne organisatorische aspecten, ten onrechte naar onze mening, tamelijk stiefmoederlijk behandeld.

Een en ander neemt niet weg, dat de cruciale betekenis van het leiderschap voor boerenbewegingen terdege wordt onderkend. Een belangrijke vraag die in verband daarmee in veel onderzoek heeft gespeeld is die naar de herkomst van de leiders van boerenbewegingen. Zijn deze leiders ook uit de groep van de boeren zelf afkomstig? Op basis van het verrichte onderzoek - nogmaals: het betreft onderzoek van "peasants" - concludeert Landsberger dat het antwoord op die vraag vrij duidelijk kan zijn. Hoe groter en meer nationaal van omvang een beweging is, en hoe langer zij bestaat, hoe onwaarschijnlijker het is dat de leiding in handen van boeren is of blijft (199). En met boeren worden dan personen bedoeld die althans in een vroegere fase van hun leven ook als boer werkzaam zijn geweest. Iets talrijker lijkt het aantal leiders dat van boerenafkomst is. Mao Tse-Toeng is van de laatste categorie natuurlijk een befaamd voorbeeld - hoewel niet van de armste komaf -, evenals bijv. de gebroeders Radić in Kroatië (200). Zapata, uit Mexico,

is een bekend voorbeeld van de eerste categorie, evenals bijv. de Hongaarse boerenleider Nagyatádi-Szabó en de vroegere Poolse minister-president Witos.

In gelijke geest, hoewel voornamelijk in verband met revolutionaire bewegingen, schrijft Moore: "By themselves the peasants have never been able to accomplish a revolution" (201); steeds bleken leiders uit andere maatschappelijke groepen noodzakelijk. Deze, en dergelijke uitspraken die te noemen zouden zijn, zijn belangrijk, maar een verdere evaluatie ervan wordt bemoeilijkt omdat de structuur van het leiderschap veelal onbesproken blijft. Onduidelijk is vaak of één of meerdere leiders aanwezig zijn, of met name bepaalde functies - bijv. op het gebied van agitatie of propaganda en ideologische of programmatische formulering - meer door personen van buiten de boerengroep dan door de boeren zelf worden verricht enz. Duidelijk blijkt dat dit o.a. uit een belangwekkende publikatie van Quijano, die enerzijds wel de nodige aandacht schenkt aan de leiding van de kant van de boeren zelf, ook de verdienste heeft de historische ontwikkeling van het leiderschap, in verschillende soorten van boerenbewegingen, in zijn beschouwing te betrekken, maar door de schaarsheid van onderzoekgegevens onvoldoende aan kan geven in welke mate, en op welke wijze, er van boerenleiderschap sprake is en op welk niveau: lokaal, regionaal, of nationaal. Wel is duidelijk dat in veel boerenbewegingen in Latijns-Amerika agitatie vanuit de stedelijke centra een belangrijke rol heeft gespeeld (202). Op lokaal en regionaal niveau treft men volgens Landsberger wel veel boeren in leidende posities aan, maar ook daar vindt men in tal van bewegingen personen van buiten de landbouw in een leidende rol: geestelijken, onderwijzers, handelaren enz. (203). In feite zou dit naar zijn mening ook de meest typische situatie zijn, vooral in gebieden waar "the peasantry did not have a tradition of some literacy, and of internal authority and a certain degree of autonomy". Deze traditie zou, schrijft Landsberger, wel hebben bestaan in het middeleeuwse Europa, vooral West-Europa, vandaar dat in dat gebied de boeren vrij gemakkelijk hun eigen leiders produceerden. Nu moge dat soms het geval zijn geweest - vergelijk ook Slicher van Bath (204) -, men hoede zich echter voor overdrijving, ook wat latere tijd betreft.

Het is wat moeilijk om in ons land bijv. over de agrarische organisaties, de verschillende "Genootschappen", uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw te spreken als over boerenbewegingen, en in dit opzicht gaat de volgende vergelijking dus mank. Maar wel waren deze organisaties lange tijd verenigingen van "voormannen" van de landbouw, door "heeren" geleid, om met Homan te spreken (205), al waren er provinciaal verschillen die, zoals Hofstee aangeeft (206), ongetwijfeld verband hielden met het sociaal-culturele ontwikkelingspeil van de boerenbevolking. Op plaatselijk niveau was de situatie vaak duide-

lijk verschillend, maar ook daar was het beeld wat de leiding betreft geschakeerd: in plaatselijke landbouwverenigingen en coöperaties vond men naast boeren ook vele niet-landbouwers in leidende posities.

Ook in de verschillende Noord-Amerikaanse boerenbewegingen uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw hebben "buitenstaanders", d.w.z. niet-boeren, een belangrijke rol gespeeld: men kan denken aan Kelley in de Grange (207), Gresham bij de oprichting van de Farmers' Union (208), Everitt bij de oprichting van de American Society of Equity (209), Loftus in de Equity Cooperative Exchange (210), George in de National Farmers' Alliance enz. (211).

In de Landvolkbewegung in Sleeswijk-Holstein, aan het eind van de jaren '20, waren naast boeren ook "beroepsrevolutionairen" actief (212).

Het is voor ons van weinig belang deze reeks voorbeelden nog verder uit te breiden, het zou niet anders dan een eindeloze herhaling opleveren. Meer dan dat niet-agrariërs vaak een belangrijke rol hebben gespeeld in boerenbewegingen, valt er niet uit te leren. De omstandigheden waaronder zulks vooral het geval is geweest, blijven vrij duister, al lijkt het niet vergezocht te veronderstellen dat het ontwikkelingspeil - in de wideste betekenis van het woord - van de boerenbevolking een belangrijke factor vormt en in het verleden heeft gevormd (213).

Ook aan de andere aspecten die door Smelser tot de mobilisatiedeterminant worden gerekend, is in het sociologisch onderzoek van boerenbewegingen slechts betrekkelijk summier en weinig systematisch aandacht besteed. Verschijnselen als heterogeniteit van een beweging, verandering van doeleinden of strategie e.d. zijn niet onopgemerkt gebleven, maar slechts sporadisch worden deze factoren in verband gebracht met de stabiliteit of eenheid van een boerenbeweging.

Wel geeft o.a. Taylors studie verschillende voorbeelden van doelverandering en van organisaties die in boerenbewegingen zijn opgegaan terwijl aanvankelijk sterk verschillende doeleinden werden nagestreefd. Zo wordt in de Verenigde Staten, aan het eind van de vorige eeuw, de Grange meegesleept in een boerenbeweging die in het Middenwesten was ontstaan en controle over de spoorwegen en economische samenwerking van de boeren in haar vaandel had geschreven. Beide doelen waren nieuw voor de Grange. De Farmers' Alliance was indertijd op de ene plaats begonnen als een "anti-horse-thief association", op de andere plaats als een discussiegezelschap enz. (214). De Texas Farmers' Alliance was oorspronkelijk niet, later wel politiek gericht. De American Society of Equity (opgericht in 1902) was eigenlijk de eerste algemene boerenorganisatie in de Verenigde Staten die primair voor economische doeleinden was opgericht

en niet, zoals vele andere organisaties, "with some other purpose - either educational or fraternal - and later shift to economic and political behavior" (215). In alle gevallen lijkt door de heterogeniteit van samenstelling, door verandering van doeleinden, door de keuze van een andere strategie, de kans op interne conflicten, op factievorming, of op scheuring van de beweging vergroot, soms ook gaat de beweging ten onder. Verandering van strategie leidt tot een breuk in de American Society of Equity (216). Interne conflicten, vóór 1892 al merkbaar, verscherpen zienderogen als de grote Farmers' Alliances in dat jaar besluiten "third-party"-activiteiten te ontplooiën, waaruit de People's Party resulteert (217). Het politieke succes is echter slechts kortstondig en met de Populistische beweging verdwijnen ook de Alliances weer van het agrarisch toneel (218). Opvallend is trouwens, dat zodra boeren in de Verenigde Staten het middel van een eigen politieke partij te baat nemen om invloed te verwerven, het lot van de beweging of organisatie bezegeld lijkt. Ook de Nonpartisan League, die rond de jaren '20 in North Dakota grote politieke macht verkrijgt en veel opzien baart, treft hetzelfde lot als al haar voorgangers: even snel als de opkomst is de neergang van de beweging geweest. Weinig anders is het beeld dat bijv. de Oosteuropese boerenbewegingen te zien hebben gegeven. Ook daar was het destabiliserend of splijtend effect van doelverandering, verandering van strategie e.d. vaak duidelijk waarneembaar. We vermelden hier slechts wat Jackson aan het eind van zijn uitvoerige beschouwing schreef:

"Having failed through their own measures to fulfil the trust placed in them by their own peasantry immediately after World War I, the peasant political parties naturally gravitated toward those aspects of their own programme that had no bearing on peasant welfare, and that had an appeal beyond the peasant class, like the drive for national independence in the Croation Peasant Party and the Slovak Peasant Party, or towards an essentially capitalist programme, as in the case of the Czech Agrarian Party and the Rumanian National Peasant Party. In their drift away from the seemingly insoluble problem of peasant poverty, the Hungarian, Croation and Rumanian peasant parties lost several of their leaders to the new extremists, the fascist movements. The mass following of the peasant parties spilled over into fascist and communist front movements that promised to accomplish those tasks that the peasant parties had left undone, like the restoration of a sense of dignity and security for small and landless peasants" (219).

Zoals opgemerkt, wordt het falen of behalen van succes (in de

zin van het bereiken van de gestelde doeleinden) niet steeds door opheffing van de beweging gevolgd. Vaak treedt doelverandering of doelverschuiving op, zoals ook de Oosteuropese boerenbewegingen soms lieten zien, en kan een beweging nog vrij lang voortbestaan.

In sociologische publikaties wordt vaak de Townsend Movement, in de Verenigde Staten, aangehaald als voorbeeld van een beweging die volledig van doel kon veranderen zonder dat het voortbestaan in direct gevaar werd gebracht. Van een beweging gericht op de invoering van een algemeen ouderdomspensioen werd de Townsend Movement een federatie van clubs met een voornamelijk recreatieve functie.

Men kan zich natuurlijk afvragen in hoeverre hier nog van een beweging kan worden gesproken. Per slot van rekening heeft men met een bijna volledig georganiseerde groep te maken die haar oorspronkelijke, op maatschappelijke verandering gerichte doeleinden heeft laten varen. De vraag is terecht, maar opmerkelijk blijft dat kennelijk een aanzienlijk deel van de oude aanhang behouden kon blijven.

Ook boerenbewegingen hebben soms een zelfde ontwikkelingsgang vertoond. De Grange bijv., in de jaren '70 van de vorige eeuw in een grote boerenbeweging meegesleept en daarvan een van de belangrijkste componenten, was na het mislukken van die beweging vrij spoedig in verval geraakt. McConnell vermeldt, dat zelfs nog in het eerste kwart van deze eeuw de zorg voor het behoud van de organisatie overheersend was, waarbij politieke vraagstukken - op dat punt had men een gevoelige les geleerd - zorgvuldig werden gemeden. "The greater love of the organization was for its ritual, its apostrophes to Ceres, Flora, and Demeter, and all of the harmless mumbo-jumbo of its pseudo-Masonry" (220). Ook in dit geval kan van doelverandering worden gesproken - hoewel de Grange terugviel op een doel dat indertijd, bij de oprichting, het voornaamste was -, maar ook de Grange kon in die fase van haar bestaan nauwelijks meer een beweging worden genoemd zoals door ons gedefinieerd (221).

3.6 SOCIALE CONTROLE

Sociale controle vormt een factor van moeilijk te overschatten betekenis in het ontwikkelingsproces van sociale bewegingen. Brinton heeft reeds lang geleden in zijn klassieke *The Anatomy of Revolution* op een regelmatigheid geattendeerd die bij elk van de vier door hem bestudeerde revoluties kon worden waargenomen, namelijk het politieke onvermogen van overheid en overheidsapparaat (222). Of, met andere woorden: revoluties krijgen niet zozeer, of niet alleen, een kans door de kracht van de revolutionairen als wel door de zwakte van het bestaande regime. Smelser heeft deze conclusie, zoals we zagen, eveneens onderstreept in zijn discussie over politieke effec-

tiviteit en Landsberger lijkt met betrekking tot revolutionaire boerenbewegingen dezelfde mening toegedaan (223).

Belangrijk is in dit verband ook het oordeel van verschillende onderzoekers, dat in die gevallen waarin "peasant movements" succes hebben gehad - d.w.z. een belangrijke statusverbetering kon worden bereikt -, deze bewegingen steeds ingebed waren in die van andere maatschappelijke groepen, of in elk geval van machtige groepen uit de samenleving steun ontvingen. We herinneren er nog eens aan hoe Moore schreef dat "by themselves the peasants have never been able to accomplish a revolution" (224). Quijano merkt ten aanzien van Latijns-Amerika op dat boerenbewegingen, althans in de 20ste eeuw, veelal door personen uit de stedelijke centra werden georganiseerd. "In general these efforts were undertaken by urban based political groups or parties, who sent radical reformers, or revolutionaries, to the country" (225). En Landsbergers conclusie is eensluidend: boerenbewegingen die succes hebben gehad, zijn daartoe in staat gesteld door de activiteiten van machtige bondgenoten. In de meeste gevallen kunnen de boeren bovendien niet tot de initiatiefnemers van opstand of revolutie worden gerekend, al wordt niet ontkend dat zij daarin vaak een cruciale rol hebben gespeeld (226).

Ook indien het geen revolutionaire boerenbewegingen betreft, en het niet om "peasants" maar om "farmers" gaat, zoals in West-Europa en Noord-Amerika, lijkt de hulp van bondgenoten voor succes op politiek of economisch terrein bepalend; bondgenoten van politiek "rechts" of "links", stedelijke intellectuelen of landelijke aristocraten. In die zin is, aldus Landsberger, de situatie van de "farmers" in de westerse wereld vergelijkbaar met die van de "peasants" elders (227). Wij kunnen deze conclusie onderstrepen, maar voegen er direct aan toe dat hij weinig schokkend is. Immers, als het niet om revolutionaire bewegingen gaat, maar om acties van bevolkingsgroepen die veelal getalsmatig een minderheid vormen en bovendien vaak nog in diverse subgroepen zijn verdeeld, lijkt het behalen van politieke of economische voordelen op andere wijze dan met behulp van bepaalde bondgenoten, bijzonder onwaarschijnlijk.

Niet alleen overheid of overheidsorganen, ook tal van andere groepen - pers, kerken enz. - oefenen sociale controle uit. Bijna elke studie van boerenbewegingen levert vele voorbeelden op. We willen daarom besluiten met één illustratie van een boerenbeweging die mede door de virulente oppositie van een vijandige omgeving ten onder is gegaan. Het betreft dan de reeds genoemde Nonpartisan League. Door sommige tijdgenoten werd de spectaculaire groei van deze beweging met een prairiebrand vergeleken. Ontstaan in 1915, in North Dakota, werden in 1918 al grote triomfen gevierd: "The League, in fact, elected a complete state ticket that year, including control of the legislature, with a majority in both the house and senate"

(228). Vergroting van overheidsinvloed op het particuliere bedrijfsleven vormde een belangrijke doelstelling van de beweging. Sommige kranten schreven dan ook al spoedig over "bol-shevistic, red-radical Townleyism" (Townley was de oprichter van de beweging geweest). Binnen enkele jaren was een omvangrijke anti-League literatuur gegroeid; van vele kanten werd de League van "socialisme" beschuldigd. Na Amerika's ingrijpen in de Eerste Wereldoorlog werd de League bovendien een pro-Duitse en pacifistische gezindheid verweten en daarmee werd de League, zwaar in diskrediet gebracht, volgens Taylor een slag toege-diend waarvan zij zich nooit meer volledig heeft kunnen herstellen. In 1922 werd de League bij verkiezingen vernietigend verslagen en, schrijft Taylor, "all that was left of the League in 1923 was its office furniture, a large volume of uncollected postdated checks, a fleet of old Ford cars, and the *Nonpartisan Leader* (-)" (229).

4 Landbouw en Maatschappij: opkomst, ontwikkeling en ondergang

4.1 INLEIDING

De situatie in de Nederlandse landbouw was aanvankelijk in de jaren twintig al weinig rooskleurig, maar aan het eind van die periode werden de ontwikkelingen zonder meer catastrofaal. De jaren '28 en '29 waren, bijna overal ter wereld, jaren van buitengewoon grote oogsten (230). Gevoegd bij de vooral ook in de jaren twintig zo sterk gegroeide produktiecapaciteit van de landbouw in tal van landen, leidde dit tot een desastreuze prijsval van verschillende landbouwprodukten. Die prijsdaling was al begonnen vóór in de herfst van 1929 de grote beurscrisis in New York plaats vond en een recessie begon die niet alleen duurzaam zou blijken, maar in het begin van de jaren dertig verergerde.

De in 1920 in ons land zeer hoge prijzen van akkerbouwprodukten waren door een daling van de prijzen in 1922 ongeveer gehalveerd. Na 1928 vond nogmaals een halvering van de prijzen plaats. Niet lang daarna volgde ook een prijsdaling van dierlijke produkten. Veel akkerbouwers hadden in '30 en '31 hun bedrijf in die zin gewijzigd dat meer vee werd gehouden en akkerbouwprodukten aan het vee werden gevoerd. Veehouders hadden hun bedrijf uit kunnen breiden door aankoop van goedkoop graan. Kon in 1930 de economische situatie voor de veehouderij nog vrij bevredigend worden genoemd, al spoedig bleek het moeilijk de vergrote dierlijke produktie tegen enigszins redelijke prijzen af te zetten. Rampzalig werd het óók voor de veehouderij toen in 1931 in Engeland en de Scandinavische landen de gouden standaard verlaten werd. Ook de tuinbouw, die vooral op Engeland was aangewezen nadat Duitsland in 1930, als gevolg van een groeiend economisch nationalisme, al veel minder tuinbouwprodukten had afgenomen dan tevoren, werd door deze devaluatie ernstig getroffen.

In 1932 waren de prijzen van akkerbouwprodukten gedaald tot 60 à 70% van het peil van vóór 1914. De prijzen van veeteeltprodukten lagen toen nog op een iets hoger peil. Belangrijk was echter dat de produktiekosten veel hoger waren dan vóór de oorlog. Pacht- en koopprijzen van de grond waren na de eerste wereldoorlog steeds hoog gebleven, enerzijds als gevolg van de grote vraag naar grond van de kant van een groeiende agrarische bevolking, anderzijds tengevolge van de neiging om, uit

vrees voor inflatie, kapitaal in grond te beleggen. Ook de lonen bleven naar verhouding zeer hoog. Na 1918 vond wel een daling van de lonen plaats, maar de landarbeidersorganisaties waren erin geslaagd deze op ongeveer het dubbele van vóór 1914 te houden. Uit sociaal oogpunt was dat, aldus Minderhoud aan wie wij een en ander ontleenden, niet onredelijk, maar economisch beschouwd konden deze lonen uit de bedrijfsresultaten onmogelijk worden betaald (231).

De misère onder de boerenbevolking was in 1931 algemeen, de akkerbouwers en die tuinbouwers die grove groenten produceerden, waren het ergst getroffen. Vanzelfsprekend moest in een situatie waarin grote verliezen werden geleden, bezuinigd worden. Een groot deel van de uitgaven van het land- en tuinbouwbedrijf bestond uit vaste kosten, maar op arbeidskosten kon worden bespaard. Zo onstond aan de ene kant een drang tot loonsverlaging, terwijl er daarnaast ook sprake was van een toenemende werkloosheid onder land- en tuinbouwarbeiders.

Op de regering werd druk uitgeoefend om hulp te bieden, maar aanvankelijk werd aan deze aandrang geen gehoor gegeven. De regering werd in deze houding versterkt, schrijft Minderhoud, door velen uit de grote handelssteden die de mening verkondigden dat de crisis overwonnen moest worden op dezelfde wijze als men vroeger crises te boven was gekomen: door aanpassing, verlaging van produktiekosten, het verdwijnen van te duur werkende producenten, door "uitzielen" derhalve. Door Minderhoud was in een pre-advies voor de Vereeniging voor de Staatshuishoudkunde en de Statistiek in 1931 echter al aangetoond, dat dit bij de toen heersende prijzen zou betekenen dat alle cultuur, zelfs die op de beste gronden, zou moeten worden stilgelegd. Overigens moet men zich, dunkt ons, realiseren dat in de houding van de regering en stedelijke woordvoerders - even afgezien van het eigenbelang van importeurs van granen en veevoeder - niet zo zeer een bijzondere onnozelheid of cynisme, als wel de "poor state of economic intelligence" weerspiegeld werd (232). Het was immers nog vóór de tijd dat, zoals Joan Robinson eens stelde, Hitler reeds uitgevonden had "how to cure unemployment before Keynes had finished explaining why it occurred" (233).

Men kan, zoals Van den Noort uitvoerig heeft aangetoond, het verloop van de prijzen van agrarische en industriële produkten in de jaren twintig en dertig met behulp van inkomenselasticiteiten van de vraag en prijselasticiteiten van vraag en aanbod globaal verklaren (234). Daarmee laat zich tevens de dalende prijsverhouding van agrarische en industriële produkten en de ongunstige "nettoprijs" (d.w.z. de marge tussen de prijs van het agrarisch eindprodukt en de prijs van toegeleverde produktiemiddelen) van de landbouw in de crisisjaren verklaren. (De prijs van de agrarische eindprodukten daalde in de depressiejaren sterker dan die van industriële produkten (235).)

Die prijs nu van agrarische produkten die in de depressiejaren sterker daalde dan die van industriële produkten had ernstige gevolgen voor het inkomen van boeren en landarbeiders. In de crisisjaren was de beloning voor de boeren gemiddeld genomen aanzienlijk lager dan die voor de landarbeiders, aldus Van den Noort, terwijl het inkomen van deze landarbeiders weer aanzienlijk lager lag dan het inkomen van "gelijkwaardige arbeiders" - Van den Noort trekt de vergelijking met ongeschoolde arbeidskrachten in de industrie in de kleine plattelandsstadjes - buiten de landbouw. De beloning voor de arbeid in de landbouw bedroeg tot 1930 "60 à 70% van de beloning voor vergelijkbare arbeid buiten de landbouw" (236). Na 1930 daalden de lonen in landbouw en industrie beide, maar naar verhouding in de landbouw sterker. In '31 was, zo schreef Minderhoud, de toestand in de akkerbouw dan ook zo slecht, dat "indien een boerenzoon dit voorjaar in de beste akkerbouwgebieden van ons land gratis een boerderij werd aangeboden, echter onder de verplichting om deze te exploiteren tegen toen geldende prijzen der produkten", deze jonge boer zich financieel zou benadelen als hij het aanbod aanvaardde, "m.a.w. de pachtwaarde was toen negatief" (237).

We vermelden dit met enige uitvoerigheid omdat er over deze door de boeren zelf als "wanverhouding" beschreven inkomenssituatie geen misverstand hoeft te bestaan. Die scheve inkomensverhoudingen waren ook voor de boeren zelf in die dagen duidelijk, zoals straks nog uitgebreid aan de orde zal komen. De Jong schrijft, daarbij Kooy citerend, dat iedere belangengroep de neiging vertoonde "zichzelf door deze algemene economische malaise het meest geslachtofferend te gevoelen, en allen riepen zij de verantwoordelijke regeerders op tot maatregelen waardoor hun economische nood zou worden opgeheven. De crisis verbreedde de kloof tussen de verschillende sociaal-economische groepen, daar deze elkander mede aansprakelijk stelden voor de schier uitzichtloze noodsituatie" (238).

Dit laatste nu moge waar zijn - Kooy heeft overigens zeer zeker oog voor de discrepantie tussen agrarische en niet-agrarische inkomens (239) -, het punt blijft dat er wel degelijk van een relatieve verslechtering van de economische positie van de agrarische bevolkingsgroep ten opzichte van verschillende andere (qua aantal belangrijke) sociaal-economische groepen gesproken kan worden, en dat hierin een grond gevonden wordt voor de gevoelens van deprivatie die in de jaren dertig van boerenzijde zo overduidelijk in woord en geschrift tot uiting werden gebracht. Men was zich in toongevende agrarische kringen zeer wel van de toestand bewust en meende dat de boeren onrecht werd aangedaan. Niet alleen omdat economisch gezien de situatie slecht was en, zoals Oud in *Het jongste verleden* schreef, de "klagers (voorbijzien), dat het in de stad ook niet alles rozegeur en maneschijn is" (240). Wellicht dat men daar niet altijd oog voor had - zowel in de

stad als op het platteland was de voorstelling van zaken vaak scheef -, maar wel had men oog voor de ongelijkheid van inkomens die in de jaren twintig al werd gesignaleerd en in de jaren dertig als bijzonder schrijnend werd ervaren. Een moderne economische analyse van dit inkomensvraagstuk in de landbouw is, zoals gezegd, door Van den Noort gegeven. Een andersoortige benadering, overigens niet met de eerste per se in strijd, kan gevonden worden bij de econoom Galbraith. Wij geven hiervan aan de hand van slechts enkele citaten een korte aanduiding omdat de moderne analyse van Galbraith, hoe economisch geavanceerd in vergelijking ook, op sommige punten een verrassende overeenkomst vertoont met de toenmalige analyse van de situatie door de landbouweconoom Jan Smid, de belangrijkste "ideologische" leider van de agrarische beweging Landbouw en Maatschappij. Want het is deze verklaring van de situatie, deze diagnose van de crisis waarin de agrarische bevolkingsgroep verkeerde, die sociologisch gezien belangrijk is. Niet omdat economisch gesproken eventueel geen feilen aanwijsbaar zouden zijn, maar omdat hier de oude sociologische uitspraak van W.I. Thomas: "If men define situations as real, they are real in their consequences", geldig is. Dat zou namelijk, zoals wij verderop nog uitvoerig uiteen zullen zetten, met betrekking tot het ontstaan van Landbouw en Maatschappij weldra blijken. Galbraith nu schrijft:

The depression of 1920-21 was soon over. In its brief passage, however, it showed a pattern of price behaviour that was rich in portent. The American economy was no longer responding in homogeneous fashion to deflation and depression. The prices of farm products were showing a tendency to drop much faster and farther than industrial products. In 1921, wholesale prices of non-farm products averaged 158 per cent of their 1914 level. Farm products were only 124 per cent of that level. Clearly, different forces were at work on these prices, and an obvious difference was that farm prices were made in the uncontrolled markets of many sellers and buyers. Industrial prices, made in markets of few sellers, were under much better private control. The consequences of this difference and this control would eventually be great. An immediate consequence was a decade of agricultural discontent. Another was the birth of the immortal parity formula. Soon it was evident to farm leaders that it was not the level of farm prices that was important but their level in relation to other prices (241).

In 1920, it has been noticed, farm prices fell more rapidly and much more severely than did prices of industrial products. The reason, not subject seriously to

debate, was that the industrial corporations had the power in their markets - the power normally associated with monopoly or oligopoly - to temper or arrest decline. Farmers and other small entrepreneurs lacked such power. Again, from 1929 to 1932, farm prices at wholesale fell by more than half. Non-farm prices fell by less than a quarter (242).

In agriculture in times of economic distress, prices fall, men may lose their farms to creditors but few or none become unemployed. (In the depression of the 1930s, agricultural employment of a sort increased as people retreated from the cities.) And in the last century urban enterprises were more like farms than they are now. The large bureaucratic corporation had not yet gathered to itself the power to maintain its prices. Unions did not yet exist with power to defend wage rates. So in the cities, too, prices fell, and so did wages, and in some industries wages fell more than prices. It was this reduction in money income for the enterprise and in real income for the wage-earner which, more than mass unemployment, caused distress. It made the depression of the last century a very different thing from what depression later became (243).

The difference between the planning and the market systems (waartoe o.a. de landbouwbedrijven worden gerekend - dR) does not lie in the desire to escape from the constraints of the market and to effect control over the economic environment. It is in the instruments by which these are accomplished and the success with which they are attended. Participants in the market system who want stabilization of their prices or control of their supply must act collectively or get assistance of the government. Such effort is highly visible and often ineffective, unsuccessful or inefficient. Voluntary collective efforts can be destroyed by a few deserters. Legislators do not always respond - even to farmers. If action is taken, it is often taken apologetically, for it is recognized that the established economics disapproves. In the planning system, in contrast, the firm wins its control over prices automatically and with no public fanfare merely by being large. Similarly over output. And it can be large because its tasks lend themselves to organization. There are also things for which it needs the support of the state. But its approach is not to legislature but to the bureaucracy. This is more reticent. And, bureaucracy being more powerful, it is also likely to be more effective. The consequence, not surprisingly, is that firms in the market system get much

attention for accomplishing very little by way of setting aside market constraints or otherwise modifying the economic environment to which they are subject. And the large firms in the planning system get no attention for accomplishing much. This is extensively reflected in economic pedagogy. The political power and depredations of the farm lobby are much celebrated by economists. The far more powerful control by General Motors of prices, costs and consumers responses and its far more influential association with the Department of Transportation, the Department of Defense and the regulatory agencies are much less remarked (244).

Hoewel het laatste citaat in het kader van deze bespreking wat uit zijn verband lijkt gerukt - het is van toepassing op de huidige tijd, afkomstig uit een door Galbraith gepresenteerde "General Theory of Advanced Development" - zijn tal van aspecten, zij het minder geprononceerd, ook in de jaren dertig al herkenbaar. Zo oordeelt Galbraith, en zo was de mening van Smid in wiens beschouwingen zowel de macht van de "beschutte" bedrijven als de macht van organisaties van arbeiders en ambtenaren een belangrijke rol speelde als een oorzaak van economische instabiliteit. In het vervolg van dit hoofdstuk komen we er nog nader op terug.

4.2 MALAISE IN DE LANDBOUW IN DE JAREN TWINTIG

De prijsdaling van akkerbouwprodukten, beginnend in de zomer van 1921, was zo groot, dat men in de geschiedenis tot 1817 moet teruggaan om een soortgelijke ineensstorting van de markt te kunnen constateren. Het prijsverloop van veeteeltprodukten was onregelmatiger, maar in '23 was, volgens Minderhoud, zowel voor de akkerbouw als voor de veehouderij een prijsniveau bereikt waarbij van een lonend bedrijf al niet meer gesproken kon worden (245). Nadien valt in enkele jaren wel enige verbetering te bespeuren, maar niettemin is Minderhoud van mening dat de gemiddelde boer in de jaren twintig van zijn arbeidsinkomen niet kon leven en ten dele op vroeger verworven vermogen heeft moeten teren. Van den Noort zegt het met andere woorden, maar concludeert bijv. ook dat in de jaren 1927-1936 in alle delen van ons land de beloning per manjaar voor boeren lager was dan voor landarbeiders (246). (De Staatscommissie-Ebels had in het begin van de jaren dertig gerapporteerd dat in de jaren twintig het loon van een landarbeider ongeveer $\frac{2}{3}$ was "van het loon in de kleinere plaatsen van ongeschoolde werkkrachten in onbeschutte bedrijven" (247).)

We moeten hierbij voor ogen houden dat deze inkomenssituatie niet alleen door het verloop van de prijzen van landbouwprodukten, maar ook door het kostenverloop werd bepaald. Daarom

ook was, in vergelijking, de toestand in de akkerbouwgebieden slechter dan in de weide- en zandstreken, omdat de beide laatste profiteerden van de lagere veevoederprijzen en bovendien door de geringere grootte van de bedrijven de arbeidslonen minder, in de zandstreken vaak bijna helemaal niet drukten (248).

Een en ander leidde overigens in de jaren twintig nog niet tot een politieke activiteit van de kant van de boeren zoals in het begin van de jaren dertig zichtbaar werd. Wel zal de opkomst van de Plattelanderbond, vooral na 1921 gegroeid, met de malaise in de landbouw te maken hebben gehad. Ook zien we hoe de ongunstige economische situatie in 1922 noopte tot een sindsdien geregeld overleg tussen de drie centrale landbouworganisaties: het KNLC (Koninklijk Nederlandsch Landbouw-Comité), de KNBTB (Katholieke Nederlandsche Boeren- en Tuindersbond) en de CBTB (Christelijke Boeren- en Tuindersbond), over "gemeenschappelijke landbouwbelangen van algemene aard" (249). Hieruit resulteerde bovendien een vorm van vrij geregeld overleg met de overheid.

Interessant is verder dat in die jaren ook de oude kwestie vrijhandel of bescherming van de landbouw opnieuw in discussie kwam. Volgens Addens heeft er sedert het begin van de 19de eeuw steeds een nauw verband bestaan tussen de algemene welvaart van de Groninger landbouwers en hun belangstelling voor vrijhandel of bescherming. Met de kentering van het economisch getij wijzigden zich ook hun inzichten omtrent de wenselijkheid voor de landbouw van de toepassing van het ene of het andere stelsel. Dit vraagstuk ging in de jaren dertig opnieuw een bijzonder grote rol spelen, zoals we zullen zien, maar het voorspel was ook in de jaren twintig al hoorbaar. In 1923 namelijk werd door de Groninger Maatschappij van Landbouw (GML) een brief aan het KNLC geschreven met het verzoek om na te gaan wat de gevolgen voor de landbouw zouden zijn van een voortzetting van de bescherming, i.c. de bevoorrechtiging van bepaalde industrieën. De gevolgen daarvan zouden volgens de GML noodlottig zijn, en zou het stelsel van bescherming worden uitgebreid, dan zou ook de landbouw niet buitengesloten moeten worden (250). Deze mening werd echter door de meerderheid van de zusterorganisaties niet gedeeld. Op de vergadering van het KNLC van 4 september 1924 werd in de eerste plaats met algemene stemmen geconcludeerd dat beschermende rechten niet in het belang van het land- en tuinbouwbedrijf waren. Maar ook werd met overgrote meerderheid van stemmen besloten dat maatregelen van verweer tegenover die staten "die aan de invoer van onze meest belangrijke voortbrengselen ernstige bezwaren in de weg legden", niet in het belang van ons land- en tuinbouwbedrijf waren.

In dit standpunt weerspiegelden zich de grote structurele veranderingen die zich in de Nederlandse landbouw sinds het eind van de vorige eeuw hadden voltrokken. Het in ons land

gehuldigde vrijhandelsbeginsel, de zeer dichte bevolking op het platteland, de natuurlijke omstandigheden (veel grasland), de geografische ligging: het zijn factoren die alle hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van een intensieve, op export gerichte landbouwproductie (251).

Dat deze ontwikkeling zo goed geslaagd is hing stellig ook samen met de belangrijke stimulering door de overheid van landbouwvoorlichting, landbouwonderwijs en landbouwkundig onderzoek. Mede daardoor kon de Nederlandse landbouw, anno 1930, "ein Muster moderner Rationalisierung" genoemd worden, althans naar het oordeel van Frost, die enkele decennia eerder nog tal van onvolkomenheden hier te lande had gesignaleerd (252). Maar met deze ontwikkeling is ook een toenemende verscheidenheid van economische belangen van de boeren gepaard gegaan. Telde de landbouw aan het eind van de vorige eeuw nog vele voorstanders van protectie, de vergadering van het KNLC had, zoals gezegd, in 1924 weinig sympathie voor beschermende rechten omdat deze misschien wel in het belang van tarweverbouwers en vleesproducenten, maar niet in het belang van de grote meerderheid van land- en tuinbouwers zou zijn (253). De afzet van landbouwprodukten naar het buitenland verliep op dat moment nog betrekkelijk gunstig en het laat zich voorstellen dat zolang daarin geen kentering kwam, de meerderheid van de boeren voor invoerrechten op landbouwprodukten moeilijk warm was te maken.

Wij wezen boven reeds terloops op de ontwikkeling van de Plattelandersbond (254), en vermeldenswaard is in het kader van ons onderzoek ook de actie die door het Drentsch Landbouw Genootschap (DLG - de officiële benaming was Genootschap ter bevordering van den landbouw in Drenthe) in 1921 werd ondernomen om invloed uit te oefenen op de samenstelling van de kandidatenlijsten voor de verkiezingen van de leden van de Tweede Kamer in 1922 (255). Meer landbouwdeskundigen zouden goede plaatsen moeten krijgen. De leden van het Genootschap werd geadviseerd om lid te worden van een kiesvereniging, of, zo men al lid was, op de vergaderingen van de kiesverenigingen actief voor goede plaatsen voor landbouwvertegenwoordigers te ijveren. Ook andere bij het KNLC aangesloten gewestelijke en provinciale landbouworganisaties werden opgewekt hetzelfde te doen; de landbouw was immers in het parlement ondervertegenwoordigd. De laatste jaren, aldus het Genootschap, waren tal van sociale wetten en maatregelen tot stand gekomen die diep ingrepen in het landbouwbedrijf, en tal van maatregelen die voor het landbouwbedrijf wenselijk waren, bleven achterwege. In die situatie waarin te weinig met belangen en wensen van de landbouw rekening werd gehouden, diende verandering te komen, en wilde de landbouw "meerdere medezeggingschap", dan was het dringend nodig dat de boeren individueel zich meer zouden roeren en meer van zich zouden doen spreken dan tot nog toe

het geval was. Veel effect heeft deze aansporing niet gehad, maar wel was zij tekenend voor een groeiend politiek bewustzijn van althans een deel van de boeren, ook op de zandgronden, en met name dan in Drenthe. Men moet zich daarvan overigens geen overdreven voorstellingen maken, want de politieke afkerigheid en afzijdigheid van een groot deel van de boeren was een euvel dat in later jaren vooral ook door de boerenbeweging Landbouw en Maatschappij (maar door haar niet alleen) aan de kaak werd gesteld: slechts zeer weinigen waren lid van een politieke partij of daarin actief. Opvallend is wel de relatief grote aanhang die de Plattelandsbond, onder leiding van A. Braat, een boer uit Hekelingen, in Drenthe wist te verwerven: bij de Kamerverkiezingen werd in 1918 6%, in 1922 27,5%, in 1925 16,8% en in 1929 18,2% van het landelijk stemmentotaal van deze boerenpartij in Drenthe uitgebracht. Indicatief was die grote aanhang enerzijds voor de spanning die, zoals Prakke schrijft (256), onder de boeren aanwezig was en een uitweg zocht, anderzijds misschien ook voor de geringe politieke scholing en het betrekkelijk lage ontwikkelingsniveau van een deel van de agrarische bevolking. Daar bovendien de binding aan de confessionele politieke partijen bij de deels vrijzinnig-protestantse bevolking gering was, laat zich voorstellen dat de neiging groot was te stemmen op personen - en dan bij voorkeur agrariërs - die in de smaak vielen (zoals Braat met zijn krasse uitspraken en simplistische oplossingen voor menig probleem) of die men kende. Aan programma's en beginzelen werd minder zwaar getild.

Prakke heeft er verder op gewezen dat de economische crisis van de jaren dertig wel vaak als oorzaak van het oploeiend agrarisch extremisme (in Drenthe) in die tijd is bestempeld, maar naar zijn mening geenszins als oorzaak kan gelden (257). De oorzaak zou namelijk in oorsprong al gezocht moeten worden in de spanningen die bij de 19de eeuwse openlegging van het gewest in de oude boerenstand ontstonden. Als wij Prakke goed interpreteren doelt hij op spanningen veroorzaakt door sociale desintegratie van het groeps- of dorpsleven, aantasting van traditionele waarden en normen, aantasting ook van de sociale en politieke status van de boeren (of althans van een deel van hen). Minder duidelijk is Prakke's beschouwing over de invloed van economische factoren. De invloed nu van sociaal-culturele en sociaal-economische veranderingsprocessen die sinds het eind van de vorige eeuw hebben plaats gevonden hoeft niet ontkend te worden, om toch de crisis van de jaren dertig als een uitermate belangrijke verklarende factor in het ontstaansproces van de agrarische beweging Landbouw en Maatschappij aan te wijzen (258). De economische crisis lijkt van primaire betekenis geweest voor het ontstaan, op dat moment en op die plaats, van de nieuwe boerenbonden. Zij werd - en niet ten onrechte - door de slachtoffers zelf als een regelrechte bedreiging ervaren voor hun economische en daarmee nauw

samenhangende, sociale status. Hierbij heeft ongetwijfeld ook een rol gespeeld dat het isolement waarin een groot deel van het platteland aan het eind van de vorige eeuw nog verkeerde, sindsdien geleidelijk was doorbroken. Vergelijking met andere groepen is nodig wil een bepaalde groep de eigen situatie als "onrechtvaardig" kunnen beschouwen, wil Turners "sense of injustice" als "emergent norm" *überhaupt* kunnen ontstaan. De doorbreking nu van het isolement van het platteland heeft ertoe geleid dat de "stad" steeds meer voor het "platteland" als referentiegroep is gaan fungeren. "Dit uit zich", aldus Hofstee, "materieel o.a. in het verlangen, ja de eis, een inkomen te verdienen, dat met dat van min of meer overeenkomstige groepen in de stad vergelijkbaar is. Lang heeft het platteland zijn eigen normen gehad om te beoordelen of een inkomen redelijk of niet redelijk was en lang is de plattelandster tevreden geweest met een inkomen dat aanzienlijk lager lag dan dat van de stedeling, zonder dat dit in belangrijke mate door een lager prijsniveau werd gecompenseerd. Sedert het eind van de vorige eeuw is dit geleidelijk veranderd" (259).

4.3 DE EERSTE REACTIES OP DE LANDBOUWCRIJS

De scherpe prijsdaling van akkerbouwprodukten die sinds de herfst van 1929 plaats vond heeft vrij snel tot verhoogde activiteiten geleid van de kant van de grote boerenorganisaties. Al in het voorjaar van 1930 was door het KNLC, in samenwerking met de aangesloten provinciale landbouwmaatschappijen, een urgentieprogramma opgesteld dat aan regering en Staten-Generaal werd aangeboden en waarin een aantal maatregelen werd voorgesteld tot steun aan de landbouw. Op 12 juni 1930 volgde bovendien een gemeenschappelijk advies van de drie centrale landbouworganisaties (KNLC, KNBTB en CBTB) aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw.

Het advies van het KNLC leek in grote lijnen op het advies dat de Groninger Maatschappij van Landbouw (GML) had ingediend. Alle voorgestelde maatregelen zoals steunverlening aan de suikerbietenteelt, aan de tarwebouw door een zogenaamd maalgewort, maatregelen tegen dumping, tijdelijke ontheffing van het landbouwbedrijf van de lasten der sociale verzekering, actieve exportbevordering door uitbreiding van de bestaande voorlichtingsdienst, wederaanstelling van een Directeur-Generaal van de Landbouw enz. vindt men ook terug in het urgentieprogramma van het KNLC. Opmerkelijk is dat in het voorjaar van 1930 door het hoofdbestuur van de GML een wijziging van de handelspolitiek nog niet wenselijk werd geacht. Dr. S.E.B. Bierema - behalve bestuurslid van de GML ook lid van de Tweede Kamer voor de Liberale Staatspartij - was van oordeel dat men door protectionistische maatregelen alleen maar de disharmonie tussen de prijzen van industriële pro-

dukten en landbouwprodukten nog verder zou vergroten en achttē bovendien het middel der invoerrechten politiek onbereikbaar (260).

Pas in december 1930, toen de situatie in de landbouw inmiddels veel ongunstiger was geworden dan zich in het voorjaar liet aanzien, werd door het dagelijks bestuur van de GML voorgesteld eventueel ook het wapen der beschermende rechten te hanteren. Niet onvoorwaardelijk overigens, maar, aldus voorzitter H.D. Louwes: het Nederlandse volk moet weten dat dit wapen in ons tuighuis wordt geplaatst (261).

De regering had, zoals wij vermeldde, op de crisismoeilijkheden slechts traag gereageerd. Wel was begin 1930, als gevolg van een interpellatie van het Kamerlid C. van den Heuvel (ARP), de commissie-Lovink ingesteld (dr. H.J. Lovink was lid van de Tweede Kamer en voorzitter van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw) om de regering van advies te dienen inzake te nemen maatregelen, maar eind 1930 was nog niet meer stand gekomen dan een "compenserend invoerrecht" (het woord protectie wilde men nog vermijden) op witte suiker, waarmee ten dele tegemoet werd gekomen aan één van de punten van het urgentieprogramma van het KNLC, alleen volstrekt onvoldoende zoals in '31 nog zou blijken. De aarzeling zal, behalve met de al genoemde vigerende denkbeelden over bestrijding van economische crises, ook hebben samengehangen met een verschil in belangen die in het geding waren. Belangen van industrie, handel en landbouw liepen niet parallel. "De minister", aldus bijv. mr. P.J. Oud in '31, "neemt de voorstellen der commissie-Lovink veel te lijdelijk over. Er gaat van hem niet de minste leiding uit. Dit is te bedenkelijker, waar die commissie uitsluitend uit landbouwdeskundigen bestaat en hier de belangen van de handel in hoge mate bij de zaak betrokken zijn" (262).

Maar zoals opgemerkt: in 1930 had minister jhr. mr. Ch. J. M. Ruys de Beerenbrouck nog niet veel activiteiten ontplooid en de landbouw voelde zich tekort gedaan. De regering verdeelde, naar de mening van Louwes, haar aandacht niet billijk over stad en platteland beide. Het urgentieprogramma van de drie centrale landbouworganisaties was "degelijk, gematigd en uitvoerbaar". Rekening werd gehouden - dat was in programma's van Duitse collega's wel anders - met tegengestelde belangen in eigen kring en met de moeilijkheden die de regering bij doorvoering van het programma te overwinnen zou hebben. Maar van de regering werden wel maatregelen gevraagd en een loslaten van het "laissez faire, laissez passer" dat tegenover andere bevolkingsgroepen ook niet werd gehuldigd. Bovendien werd de aanstelling van een Directeur-Generaal van de Landbouw urgent geacht. Een aanstelling die de minister in verband met de bezuinigingsmaatregelen van de regering niet wenselijk had

geoordeeld omdat eigenlijk op het departement het gemis niet werd gevoeld. Louwes vond dit een zuinigheid die de wijsheid bedroeg, zou zelfs een zelfstandig Ministerie van Landbouw bijzonder nuttig achten voor het rechtvaardigheidsgevoel en het prestige van de boerenbevolking, en stelde onomwonden dat onder een "ondeskundig bewindsman bij Landbouw" op z'n minst een "deskundig verantwoordelijk persoon" zou moeten staan. De landbouw had naar zijn mening uit de oorlogstijd een moreel recht overgehouden om nu niet aan zijn lot te worden overgelaten. Nu de wereld een "economisch gekkenhuis" leek, waar "gezonde principes" niet meer heersten, was bemoeienis van de regering noodzakelijk. Maar ook op sociaal-culturele gronden was overheidshulp gewenst, omdat de landbouwende bevolking de "herschepende kracht der volkeren" was en het een "eerste eis van wijsheid" was deze groep in "onverminderde talrijkheid en welvaart" te handhaven (263).

Louwes stelde verder dat de landbouweconoom Jan Smid reeds jarenlang gewezen had op het groeiend vermogen van de niet-landbouwende bevolking om de vrije concurrentie bij de vaststelling van lonen en prijzen uit te schakelen, terwijl de prijzen van landbouwprodukten nog steeds door de vrije concurrentie op de wereldmarkt werden bepaald. Een relatief laag inkomen van de agrarische bevolking was daarvan het gevolg. Daarom werd door Louwes voorgesteld "ook de landbouwende bevolking, die in de tegenwoordige maatschappij wordt uitgebuit, door de een of andere wijze van prijszetting van haar produkt een redelijk bestaan (te) garanderen in overeenstemming met de beloning van andere diensten" (264). De stemming in de Tweede Kamer over de Tarwewet zou voor velen, zo betoogde Louwes, een teken zijn waaraan zij zouden herkennen of hun stoffelijke belangen "en die van ons volk" bij hun partij veilig zouden zijn of niet. De politieke partijen zouden zich in dezen voor gewaarschuwd moeten houden, want meer dan zij wellicht vermoedden zouden velen bereid zijn hun politieke onderdak te verlaten en "een hun meer passend schijnende huisvesting te vinden in een meer agrarisch gerichte partij. Kreeg onze boerenstand op politiek gebied een leider van grote maat, dan zou deze een aanhang verzamelen, die veel politieke verhoudingen totaal zou doorkruisen" (265).

Louwes maakte de regering bovendien het verwijt dat zij de Veenkoloniën rustig in de afgrond liet glijden en waarschuwde, wijzend op Duitsland met zijn grote aantal werklozen, dat "grote volksberoeringen" daar niet tot de onmogelijkheden behoorden. Deze zouden bovendien gemakkelijker over onze grenzen deinen, "als belangrijke groepen van onze landbouwbevolking, door economische ondergang getroffen of bedreigd, zich verlaten gevoelende van rechtvaardige regeringszorg, in een toestand van wanhoop (waren) gebracht en een gunstige voedingsbodem (vormden) voor allerlei giftige excessen" (266). Deze duidelijke taal - de laatste regels, achteraf gezien,

niet zonder voorspellende waarde - werd gesproken op een massale algemene vergadering van de GML op 9 december 1930.

De eerste belangrijke steun die de landbouw zou ontvangen was door middel van de Tarwewet van 21 februari 1931. De bedoeling was daarmee de akkerbouw op de zeelei te steunen door de teelt van althans één van de belangrijkste gewassen rendabel te maken, zonder dat het de schatkist geld zou kosten (267). Dat kon, omdat ons land een groot tekort aan tarwe had. Door de bepaling dat voor de broodbereiding een bepaald percentage inheemse tarwe door de buitenlandse (die tot dan toe uitsluitend voor de broodbereiding werd gebruikt) moest worden gemengd, kon de Nederlandse tarweverbouwers een afzet van hun produkt tegen lonende prijzen worden verzekerd; de prijs van de inheemse tarwe werd door de regering vastgesteld. Het gevolg hiervan was dat de gegarandeerde binnenlandse tarweprijzen al in '32 leidden tot meer dan een verdubbeling van de met tarwe beteelde oppervlakte: in 1930 werd in ons land 57.518 ha tarwe uitgezaaid (ongeveer het gemiddelde van de tien voorgaande jaren), in 1931 was de oppervlakte tot 77.780 ha uitgebreid en in 1932 werd al 120.000 ha tarwe geteeld (268). Kort na de Tarwewet werd bij de wet van 11 maart 1931 de mogelijkheid geopend voorschotten te geven aan aardappelpelverbouwers in de Veenkoloniën en bij de wet van 28 mei 1931 werd de steun aan verbouwers van suikerbieten uitgebreid. Maar ondanks deze steun bleef het indexcijfer van de prijs van akkerbouwprodukten dalen. In februari '31 was dit cijfer (exclusief consumptieaardappelen) tot 63 ($1910/'14 = 100$) gedaald en gemiddeld kon voor het oogstjaar 1930/'31 het cijfer 83 worden berekend (269). De Staatscommissie-Ebels sprak dan ook van een "noodtoestand in de akkerbouwbedrijven". "Het inkomen uit arbeid was zo gering, dat de kosten van levensonderhoud daaruit onmogelijk konden worden bestreden" (270).

Bedacht moet worden dat, zoals wij boven opmerkten, de prijzen van agrarische produkten in de crisisjaren sneller daalden dan die van de industriële produkten, dat de lonen tweemaal zo hoog waren (bij de aanvang van de crisis) als vóór de eerste wereldoorlog en dat de kosten van levensonderhoud ongeveer 50% boven het niveau van 1911/'13 lagen.

Was het oogstjaar 1929/'30 voor de veehouderij nog vrij bevredigend geweest, in het tweede crisisjaar kwam ook daar een kentering in de situatie door de zeer snelle daling van de prijzen, vooral in de periode augustus-november 1931 (271), terwijl het laagste punt werd bereikt in mei '32, toen het indexcijfer tot 67 ($1910/'14 = 100$) was gedaald. Daarmee kwam de veehouderij in zulke moeilijkheden te verkeren, dat met verlening van steun van enige betekenis een bedrag gemoeid zou zijn dat de schatkist volgens de regering niet op kon brengen

(272). Ook in de tuinbouw was de toestand in 1931 gaandeweg verslechterd. Het gevolg van dit alles was dat grote onrust op het platteland merkbaar werd. In zijn boven gememoreerde rede uit december 1930 had Louwes de boeren gewaarschuwd niet op eigen houtje actie te gaan voeren, maar "alle verschil van inzicht, ongeduld of ontevredenheid" via de bestaande landbouworganisaties te uiten. Niets zou voor de boerenzaak gevaarlijker zijn dan tweespalt in eigen gelederen: wilde de ene groep dit en de andere dat dan zou de overheid argumenten te over hebben om niets te doen. Maar in de loop van '31 rezen actiecomités en crisiscomités als paddestoelen uit de grond en de regering had, door maatregelen vooral ten gunste van de tarwe- en bietenverbouwers (de kleiboeren dus) te nemen, voor de nodige verdeeldheid in de boerengelederen gezorgd. Men heeft in later crisisjaren de regering wel een bewuste verdeel-en-heers-politiek verweten door in '31 een deel van de landbouw wel, een ander deel niet te helpen. De zorgvuldigheid gebiedt echter hieraan toe te voegen dat in 1930 de situatie in de akkerbouwgebieden naar verhouding slechter was dan elders en dat daar - het getal der landarbeiders was er het grootst - de dreiging van omvangrijke werkloosheid onder de landarbeiders acuut was. Bovendien was de akkerbouw met de meest eenvoudige maatregelen te helpen gezien het grote tekort aan tarwe in ons land. Feit blijft wel dat regering en publieke opinie niet tijdig genoeg van de grote ernst van de crisis doordrongen waren en een actief overheidsingrijpen niet erg paste bij de liberaal-economische denkbeelden die in die dagen overheersend waren. Slechts schoorvoetend hadden de vrijhandelaren in de Kamer dan ook hun steun aan de Tarwewet gegeven, en voorts uitsluitend nog omdat een tijdelijke maatregel werd beoogd. Als de tarwebouw hier te lande niet lonend zou zijn, zou het landbouwbedrijf maar van produktierichting moeten veranderen (273). Van een doelbewuste, systematische landbouwpolitiek was in die dagen nog geen sprake.

4.4 "ASSEN 1931" EN DE OPKOMST VAN DE "POLITIEKE" BOERENBONDEN

De maatregelen die getroffen waren hadden de boeren op de kleigronden misschien enigszins geapaiseerd, maar op de zandgronden en veenkoloniale gronden groeide de onrust. Actiecomités werden gevormd, in dag- en landbouwbladen verschenen tal van ingezonden stukken waarin soms heftig tot actie werd aangespoord en adressen werden verzonden aan de ministerraad.

In het Drentsch Landbouwblad van 8 oktober 1931 werd door drie jonge boeren uit Annerveen, H.J. Hamming, K. Pot en G. Dieters, gepleit voor een demonstratie in Den Haag, waar nu geen hulp meer gevraagd maar geëist moest worden, terwijl de oprichting van een algemene boerenpartij voor de strijd voor

de agrarische belangen wenselijk werd geacht. Wat arbeiders en ambtenaren door hun eigen organisaties hadden kunnen bereiken, was de boeren niet gelukt. Het urgentieprogramma van de landbouworganisaties had niet veel effect gehad, want behalve dat er voor de aardappels een volstrekt onvoldoende steunwetje tot stand was gekomen, was er voor de Veenkoloniën niets gedaan. Kritiek was er ook op de landbouworganisaties waarvan de bestuursleden nu eindelijk eens moesten begrijpen dat het geduld van de boeren ten einde was. (De traagheid van begrip werd geweten aan het feit dat het vaak de financieel krachtige boeren waren door wie de lakens in de standsorganisaties werden uitgedeeld, boeren die de crisis nog niet "na genoeg aan 't boezeroen" was gekomen.)

Voor sommigen in de landbouw waren dit revolutionaire geluiden, anderen betuigden adhesie, en op 5 november '31 werd in Assen met enkele belangstellenden vergaderd om tot de oprichting van een Nationale Boerenpartij of Agrarische Partij te komen. Besloten werd o.a. met Jan Smid, landbouweconoom en oud-referendaris van het Departement van Landbouw, contact te zoeken, maar deze was aanvankelijk niet voor de zaak te winnen. Ook werden contacten gelegd met een Comité van Actie uit Utrecht dat eveneens plannen had opgevat om tot een Nationale Boerenpartij te komen. Op 5 december werd opnieuw in Assen vergaderd en besloten werd toen om op 23 december, eveneens in Assen, een protestvergadering te houden met als belangrijkste punt van bespreking de oprichting van een Nationale Boerenpartij. We hebben de indruk dat Hamming en Dieters intussen tot het inzicht waren gekomen - mogelijk dat dit de invloed van Smid is geweest - dat het weinig baat zou brengen om de besturen van de landbouworganisaties tegen zich in het harnas te jagen. In een door hen begin januari '32 ingezonden artikel waaraan het bovenstaande werd ontleend, werden de activiteiten van de besturen der landbouworganisatie namelijk hogelijk geprezen (al was het succes van hun "vragen" en "smeken" niet groot geweest) en werd de protestvergadering voorgesteld als een ruggesteun voor de landbouworganisaties die "geen belangen in bespreking durven brengen waar maar enigszins een politiek kantje aan zit, om reden zij de eenheid in hun organisaties graag willen en in deze zware tijden zeer zeker moeten bewaren (aan welke eenheid wij allen moeten meewerken)" (274).

Inmiddels was het ook gelukt Jan Smid te bewegen in Assen het woord te voeren. Na lang aarzelen, zoals hij in '36 schreef: "Mijn leeftijd (hij was in '31 66 jaar - dR) en mijn weinig strijd lustige aard, alsmede mijn sedert nog versterkte ervaring, dat boeren nu niet zo heel geschikt materiaal vormen, om tot eensgezinde actie te komen, deden zich bij die aarzeling inzonderheid gelden. Toch achtte ik mij per slot van rekening verplicht aan de roepstem gehoor te geven, omdat, naar ik meende, zich hier misschien een gelegenheid voordeed mijn

stem te doen doordringen tot kringen, die mijn denkbeelden tot dusver, ondanks mijn daartoe gedane pogingen, waren voorbijgegaan" (275). Deze denkbeelden - wij komen er straks nog in alle uitvoerigheid op terug - waren niet nieuw. In definitieve vorm had Smid zijn maatschappijbeschouwing al in 1922 geformuleerd in een boekje met de titel *Landbouw en Democratie*. In verschillende publikaties, in redevoeringen voor het KNLC en de GML had hij nadien zijn visie op de ontwikkelingen in de landbouw gegeven, maar bij alle waardering die hij bij sommige voormannen van de Nederlandse landbouw (o.a. H.D. Louwes) genoot, was hij min of meer een roepende in de woestijn gebleven. Men hoorde hem wel aan, maar navolging vonden zijn woorden niet.

Na 1931 werd dat anders. De protestvergadering op 23 december 1931 trok een overweldigende belangstelling. Naar schatting waren zo'n 2000 personen in hotel Bellevue in Assen bijeengekomen (276). De massale opkomst noopte de leiding van de vergadering om gelijktijdig een tweede bijeenkomst in het Concerthuis te houden.

In Bellevue verliep overigens niet alles naar wens. Daar hadden de voorzitter van het Utrechtse Comité van Actie, A. Fikse, en Braat van de Plattelandersbond zich onverwacht van de leiding van de vergadering meester gemaakt. Het Utrechtse Comité was voor de vergadering uitgenodigd, Fikse zou als één van de sprekers optreden, maar toen Hamming en Dieters na een voorvergadering met bestuursleden van het Drentsch Landbouw Genootschap en de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken de zaal van Bellevue betraden, bleek de vergadering al door Fikse geopend en had het Utrechtse Comité zich samen met Braat achter de bestuurstafel genesteld. Later zouden Hamming en Dieters verklaren, dat onder hun leiding geen motie zoals door Braat werd ingediend en waarin de regering verzocht werd tot ontbinding van de Tweede Kamer der Staten-Generaal over te gaan, aangenomen zou zijn, zo min als Braat de gelegenheid zou hebben gekregen om, zo schreven zij, "een dergelijke rede als van de heer Smid af te rossen gelijk een oud paard".

In het Concerthuis had de vergadering een orderlijker verloop. Daar stond de bijeenkomst onder leiding van J. de Lange uit Wijster, die zich later nog grote faam zou verwerven als propagandist van Landbouw en Maatschappij. De Lange had in eerste instantie H. Meijeringh, waarnemend voorzitter van het DLG, uitgenodigd de leiding van de vergadering op zich te nemen, maar deze weigerde omdat de vergadering zich mogelijk over onderwerpen zou uitspreken waarmee het DLG zich niet bemoeide (d.w.z. politieke zaken aan zou snijden) en de vergadering niet door het DLG was uitgeschreven. Over het uitoefenen van invloed op politieke partijen wilde hij zwijgen omdat politiek buiten de bemoeiingen van het Genootschap moest blijven (277).

In het Concerthuis werd door de Groninger boer T.E. Bontkes

de oprichting van een boerenbond bepleit die de politieke belangen van de landbouw zou kunnen verdedigen. Reeds enige maanden eerder had hij via een ingezonden artikel in het *Nieuwsblad van het Noorden* de oprichting van een dergelijke organisatie aanbevolen (zijn gedachten gingen uit naar een "landbond" naar Duits voorbeeld, geen agrarische partij) en H.D. Louwes gevraagd het initiatief daartoe te nemen. Maar Louwes had al direct voor de eer bedankt.

In Bellevue voerde Jan Smid het woord en zijn betoog maakte grote indruk - al zullen velen, zo schreef Ter Haar later, toen nog niet begrepen hebben wat hij precies bedoelde (278). Smid zette, zoals hij voordien in woord en geschrift al vele malen had gedaan en nadien herhaaldelijk opnieuw zou doen, zijn denkbelden uiteen over de onverenigbaarheid van de hier te lande gevoerde sociale politiek en de vrijhandelspolitiek (we komen op dit voor Smid kardinale punt later nog uitgebreid terug), waarvan de agrarische bevolking de dupe werd. Hij stelde dat de boeren langs politieke weg in moeilijkheden waren gekomen en dat de huidige moeilijkheden ook alleen langs politieke weg oplosbaar zouden zijn. Een actie of beweging als nu plaats vond moest naar zijn mening niet beschouwd worden als gericht tegen de bestaande landbouworganisaties en politieke partijen. De landbouworganisaties hadden op bedrijfsgebied uitstekend werk gedaan, maar hadden zich steeds op het standpunt gesteld buiten de politiek te willen blijven. In verband daarmee was een politieke aanvulling van de bestaande organisaties noodzakelijk. De politieke partijen in ons land stonden te veel onder invloed van stedelijke en industriële opvattingen en belangen, en daarom zou een nieuw op te richten boerenorganisatie volgens Smid een programma moeten opstellen en die politieke partijen steunen die dit programma onderschreven. Langs die weg zou de politieke invloed versterkt kunnen worden zonder dat de boeren hoefden te breken met de politieke partijen waarvan zij thans lid waren.

Ook de landbouw zou voor zijn arbeid een redelijke beloning moeten ontvangen. Het had Smid geërgerd dat de grotere boeren eerder dan de kleinere geholpen waren, omdat de tarwe (het graan van de grotere boeren) wel en de rogge (het graan van de kleinere boeren) niet was gesteund. Een behoorlijke prijs voor de rogge was voor het voortbestaan van het veenkoloniale landbouwbedrijf beslist noodzakelijk, terwijl, gezien de sterk dalende varkensprijzen, behoorlijke prijzen voor de rogge ook op de zandgronden urgent waren - ook op dit punt komen we nog nader terug omdat het een voortdurende controverse heeft opgeleverd tussen Smid en de belangrijkste landbouwdeskundigen in die dagen. Tenslotte zei Smid niet veel te verwachten van protestvergaderingen als deze indien zij niet tot een krachtige organisatie zouden leiden. De oproep van Fikse en Braat c.s. om een massale demonstratie in Den Haag

te organiseren, kreeg van Smid geen bijval. Beter was het, zo stelde hij, om het geld dat daarmee gemoeid zou zijn te storten in de kas van een nieuw op te richten organisatie. Ondanks bestrijding ter plaatse door Braat, was Smids optreden, zoals vermeld, imposant, en zou Braats invloed in Drenthe sindsdien tanende zijn. Smid zelf had klaarblijkelijk de vergadering met gemengde gevoelens verlaten. In een terugblik op die vergadering, in '36, schreef hij, dat de bijeenkomst zich kenmerkte door een grote belangstelling van de kant van de boeren, maar dat de beraadslagingen ook duidelijk uitwezen, "hoe ongeschoold zij waren op economisch en politiek gebied. Ik zal maar niet stilstaan bij de dwaze voorstellen, die ter sprake kwamen en die tenslotte niet anders opleverden dan een motie, waarin werd aangedrongen op Kamerontbinding, een motie, waar ieder buitenstaander om lachte en die oorzaak was, dat ik mij over mijn tegenwoordigheid op die vergadering moest schamen. Van de grote problemen, welke achter de landbouwcrisis verscholen lagen, had men echter geen flauw benul. Alleen gevoelde men, dat men de dupe werd van misleiding en misverstand. Ik heb toen van dat gevoel een verklaring gegeven, die er zeker toe heeft bijgedragen, dat men tenslotte mijn denkbeelden als uitgangspunt nam van de actie. Zonder nu mijzelf een veer op de hoed te willen zette, geloof ik toch te mogen beweren, dat, gevoegd bij de propagandistische talenten van de heer De Lange, hieraan voor een groot deel het succes der beweging te danken is geweest" (279).

In een vorig hoofdstuk schreven wij over de functie van een ideologie voor de ontwikkeling van een sociale beweging. Smid heeft deze betekenis, zoals uit het voorgaande blijkt, zonder twijfel naar waarde geschat.

Zoals vermeld waren er verschillende actiegroepen in Assen bijeen. Enkele noemden we reeds, aan enkele andere groepen willen we nu enige aandacht besteden. Veel hebben we in het volgende, en ook verder in onze beschrijving van Landbouw en Maatschappij (voortaan als L en M aangeduid), ontleend aan de zeer belangrijke en nauwkeurige informatie die deels mondeling, deels in de vorm van zeer uitvoerige aantekeningen (zo'n 30 jaar geleden gemaakt) door J. ter Haar, de voormalig secretaris van de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij (maar ook o.a. oud-secretaris van de Drentsche Boerenbond en oud-hoofdredacteur van *Landbouw en Maatschappij*) aan ons zijn verstrekt.

Welnu, vóór de protestvergadering in Assen plaats vond was er, behalve in Annerveen, ook in Wijster een actie gaande waarvan de van origine Zeeuwse boer, J. de Lange, de leiding had. De Lange was een voortreffelijk spreker die, mede op kosten van de coöperatieve zuivelfabriek in Beilen, op verschillende bijeenkomsten in Drenthe al het woord had gevoerd

en in korte tijd een vrij grote bekendheid had verworven. Het was deze De Lange die in het Concerthuis de vergadering had geleid en, zoals het *Drentsch Landbouwblad* berichtte, met een "zeer goed gedocumenteerde rede de noodtoestand van de boeren (uiteen had gezet)" (280).

In Zuidwest-Drenthe had zich in het najaar een kring van ruim tien personen gevormd, merendeels oud-leerlingen van de Rijkslandbouwwinterschool in Meppel, onder wie J. ter Haar en E.Z. Oldenbanning. Deze groep, bestaande uit veehouders en veefokkers, had diverse malen over de crisis in de landbouw gediscussieerd, had verschillende artikelen bestudeerd, en besloot de vergadering in Assen bij te wonen toen vernomen werd dat Jan Smid, over wie men wel had gehoord maar die men verder nog niet kende, er het woord zou voeren. En ook op deze groep maakten de ideeën van Smid grote indruk. Enkele dagen na de vergadering in Assen werd dan ook door de groep "Meppel" vergaderd met enkele personen uit Wijster, waaronder De Lange, later ook met Hamming en Dieters. Afsproken werd dat het Comité van Actie dat de protestvergadering in Assen had voorbereid en ook verbinding had met een groep in Westerwolde, de "Crisisorganisatie Westerwolde", opnieuw met Smid contact zou opnemen voor de verdere uitwerking van de plannen met betrekking tot een eventueel nieuw op te richten organisatie. Op een volgende bijeenkomst zouden dan ook de dagelijkse besturen van verschillende landbouworganisaties uit het noorden van het land uitgenodigd worden, evenals vele vertegenwoordigers van plaatselijke landbouwverenigingen uit alle delen van Drenthe. De groep "Meppel" stond buiten de organisatie hiervan, maar was bereid de vergadering bij te wonen. Op 16 januari 1932 vond deze tweede vergadering plaats, wederom in Assen. Dit keer waren in Assen ongeveer 400 personen aanwezig en stond de vergadering onder leiding van A.P. Jongbloed, burgemeester van Vries. De vraag die de genodigden werd voorgelegd was, of het al dan niet wenselijk zou zijn een organisatie te stichten die vooral de belangen van de boerenstand op politiek terrein zou behartigen, zoals door Smid op de vergadering van 23 december '31 was aangeraden (281). Verschillende leidende figuren uit de grote landbouworganisaties verklaarden zich tegen de plannen voor een nieuwe organisatie. E.H. Ebels, lid van het dagelijks bestuur van de GML, betoogde dat de bestaande landbouworganisaties hun plicht hadden gedaan en ook al veel hadden bereikt, dat het gebrek aan invloed in het parlement op rekening gesteld moest worden van de boeren zelf, die òf niet bij een politieke partij aangesloten waren, òf in de partij waartoe zij behoorden geen gebruik hadden gemaakt van de gelegenheid om daar invloed uit te oefenen. Actieve deelname aan het verenigingsleven van landbouworganisaties en politieke partijen zou beter zijn dan het stichten van een nieuwe organisatie waarmee aan de eenheid in de landbouwwereld gemakkelijk afbreuk zou kunnen worden

gedaan.

Jan Smid was het hiermee niet eens. Wel had hij groot respect voor het werk van de landbouworganisaties, maar zij hadden zich in hoofdzaak slechts kunnen bewegen op technisch terrein en waren niet of niet voldoende opgekomen voor de politieke belangen van de landbouwende bevolking. De bestaande politieke partijen hadden tot dusver niets van betekenis gedaan voor het behoud van een zekere welvaart op het platteland, en de agrarische vertegenwoordigers in die partijen liepen aan de hand van de partijleiding die zonder uitzondering geheel georiënteerd was op de bevordering van de belangen van de stedelijke en arbeidersbevolking, vaak ten koste van de boerenstand. Verbetering van deze situatie achtte Smid alleen mogelijk, als de boerenbevolking zich aaneen zou sluiten, ten einde zó macht en middelen te verkrijgen om invloed uit te oefenen op de regeringspolitiek, zo mogelijk door middel van de bestaande partijen, desnoods door eigen speciale vertegenwoordigers (282).

Het standpunt van Smid en zijn medestanders oogstte de meeste bijval en in de middaguren van de 16de januari werd tot oprichting van de Drentsche Boerenbond besloten. (Men beperkte zich tot Drenthe omdat men eerst provinciaal tot ontplooiing wilde komen.) In het voorlopig bestuur werden mensen gekozen afkomstig uit verschillende delen van de provincie: G. Dieters, H.J. Hamming, K. Mulder, G. Davids, J. Bosch, H. Tiemens, J. de Lange, A.P. Jongbloed, E.Z. Oldenbanning en J. ter Haar (283). In de eerste bestuursvergadering werd Jongbloed tot voorzitter, Oldenbanning tot vice-voorzitter en Ter Haar tot secretarispenningsmeester benoemd.

Spoedig daarna volgde in Groningen de oprichting van de Groninger Boerenbond, gegroeid uit de Crisisorganisatie Westerwolde. Vertegenwoordigers van deze organisatie hadden de vergadering in Assen bijgewoond en in februari '32 werd tot oprichting van de Groninger Boerenbond besloten.

De Crisisorganisatie Westerwolde was op 9 juni 1931 in Vlagtwedde ontstaan toen daar, onder voorzitterschap van R. van Hateren uit Weite, een vergadering gehouden werd van landbouwers uit het Landschap Westerwolde, om te komen tot de vorming van een organisatie waarvan het doel zou zijn: "krachtiger aandrang uit te oefenen op de Regering, dat ook de *zand*boeren zouden worden gesteund, zoals dit met de *klei*boeren, door middel van de Tarwewet, reeds het geval was" (284). Besloten werd tot oprichting van de Crisisorganisatie Westerwolde. Op 20 januari '32 kwam de Crisisorganisatie voor de tweede maal bijeen. Uit het verslag van het bestuur bleek dat de tussentijdse periode hoofdzakelijk voor ledenwerving was benut - het ledental schommelde ergens tussen de 700 en 800 -, en dat met enkele landbouworganisaties, waaronder de Veenkoloniale Boerenbond, en enkele personen, o.a. Jan Smid, overlegd was

over de meest geschikte manier om het doel van de organisatie na te streven. "Het is nu", aldus Addens, "vooral het contact met de heer J. Smid geweest, waardoor het, tot dusver nog slechts in zijn doel bepaalde, maar in zijn "middelen" geenszins omliggende, streven der Crisisorganisatie Westerwolde vorm en richting zou verkrijgen" (285). Op 16 februari '32 was in Groningen een vergadering belegd waar Jan Smid een inleiding had gehouden over het waarom en hoe van een politieke organisatie van de landbouw. Hij had in overweging gegeven om naar Drents voorbeeld tot oprichting van een Groninger Boerenbond over te gaan. En zo werd besloten. Korte tijd later was de Crisisorganisatie Westerwolde in de Groninger Boerenbond overgegaan.

Ongeveer in dezelfde tijd, op 21 januari 1932, kwam in Friesland de Friesche Agrarische Bond tot stand.

De opkomst van de "politieke boerenbonden" werd in kringen van de landbouworganisaties sterk bekritiseerd. Duidelijk is dat de bonden als een hinderlijke concurrent van de bestaande landbouworganisaties werden beschouwd en dat afbakening van ieders werkterrein op moeilijkheden zou stuiten. Wanneer de politieke boerenbonden de eisen van de landbouw willen formuleren, aldus Louwes, zullen deze uit de aard der zaak zeer grote overeenkomst vertonen met de "urgentieprogramma's" van de landbouworganisaties. Wanneer zij ook de publieke opinie willen beïnvloeden, zullen zij zich vrijwel op hetzelfde terrein bewegen als de landbouworganisaties. En er was bepaald geen zekerheid dat de boerenbonden een en ander beter zouden doen. Jan Smid had naar zijn mening - aan diens goede bedoelingen twijfelde hij overigens geen ogenblik - de boerenstand geen dienst bewezen door de oprichting van de boerenbonden door zijn gezag mogelijk te maken (286).

4.5 JAN SMID, IDEOLOGISCH LEIDER VAN DE AGRARISCHE BEWEGING

Alvorens de chronologische draad van deze beschouwing verder te volgen, lijkt het zinvol op deze plaats eerst vrij uitvoerig aandacht te besteden aan de persoon van Jan Smid, zonder wiens invloed de oprichting van de boerenbonden nauwelijks denkbaar zou zijn geweest, en die ook later op de ontwikkeling van de agrarische beweging zijn stempel zou drukken. Zoals opgemerkt, was Smid 66 jaar toen hij op de protestvergadering in Assen zijn rede hield. Een zeer bijzondere, zeer intelligente, maar ook naar het oordeel van sommigen, een wat merkwaardige man. Hij was op 13 februari 1865 geboren in Nieuw-Beerta, als zoon van een landarbeider. Na een opleiding tot onderwijzer werd hij in 1883 aan de school in Blijham benoemd waar zijn ouders in 1880 een boerderijtje hadden kunnen kopen. Van 1883 tot 1889 was hij in Blijham werkzaam, daarna, tot 1897, in

Hengelo. In die tijd had hij verschillende aktes gehaald, waaronder een landbouwakte, een akte Frans en Duits, en de MO-akte Staathuishoudkunde. Om gezondheidsredenen gedwongen zijn onderwijzersloopbaan vaarwel te zeggen, had hij nadien enige jaren bij de Nederlandsche Heidemaatschappij gewerkt, tot hij in 1903 als ambtenaar werd aangesteld bij de afdeling Landbouw van het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid. In deze functie was Smid belast met de zorg voor de landbouwstatistiek en de uitgave van verschillende publikaties, zoals de bekende *Verslagen en Mededeelingen* van de afdeling Landbouw, later Directie van de Landbouw. In 1906 had hij zitting gehad in de Staatscommissie voor de Landbouw, later ook nog in de Staatscommissie voor de Werkloosheid (1909-1914). In 1923 werd hij, met zijn "volle instemming" zoals hij zelf schreef, op wachtgeld gesteld. Waarom is niet geheel duidelijk; sommigen hebben wel beweerd dat hij een "moeilijke" ambtenaar was, anderen dat hij - zijn huwelijk was kinderloos - zich vrijwillig op wachtgeld liet stellen om één van de jongeren in de bezuinigingsperiode die was aangebroken, een zelfde lot te besparen. Hoe dit ook zij, Smid zelf was van mening dat het gebrachte financiële offer ruimschoots opwoog tegen de meerdere tijd en de grotere vrijheid die hij daardoor kreeg (287). Een tijd die hij zou benutten voor tal van artikelen vooral op landbouweconomisch gebied, omdat, naar zijn mening, de "sociale politiek sedert 1918 nog meer de verkeerde kant uitging dan tot dusver het geval was".

In 1922 had hij een boek gepubliceerd onder de titel *Landbouw en Democratie*, waarin hij een zeer uitvoerige uiteenzetting gaf van de maatschappijbeschouwing die hij zich in de loop der jaren eigen had gemaakt en die hij, principieel en rechtlijnig, tot het eind van zijn leven heeft uitgedragen. Landbouw en Maatschappij was in de jaren '30 een voertuig daartoe. Kort voor zijn dood - hij overleed op 21 februari 1945 - schreef hij in enkele bewaard gebleven notities dat hij *Landbouw en Democratie* indertijd als een soort geloofsbelijdenis had geschreven en dat het 22 jaar na publikatie nog niets van zijn betekenis verloren had (288).

De grondslag nu van die maatschappijbeschouwing - Smid zou daar na 1922 in vele kranteartikelen nog telkens op wijzen - was gelegd in het Groningen van het eind van de vorige eeuw. Smid had zijn opleiding tot onderwijzer genoten in de tijd dat de schoolstrijd in ons land nog op zijn felst woedde. Zijn belangstelling voor godsdienstige vraagstukken was erdoor gestimuleerd. Aanvankelijk had hij de kritiek gedeeld die door de "moderneren" op de Bijbel was uitgeoefend en stond hij, zoals hij in genoemde aantekeningen vermeldde, vijandig tegenover kerk en Christendom. Later echter was hij tot de overtuiging gekomen dat er een groot onderscheid gemaakt moest worden tussen het oude kerkelijke Christendom en de leer van Jezus.

De door de kerken geaccentueerde voorstellingen omtrent God en wereld waren naar zijn idee te zeer in strijd met wat wetenschap en gezond verstand leerde, dan dat ze voor hem aanvaardbaar konden zijn. De crisis waarin het Christendom verkeerde was dan ook in wezen een crisis van een kerkelijke orthodoxie die met vasthouden aan verouderde opvattingen en voorstellingen, in de "kindsheid der mensheid" aanvaardbaar, voorbijging aan het wezen van het Christendom en vervreemding van de kerk in de hand had gewerkt. De verklaring van het wereldraadsel zoals de Bijbel die gaf, was voor moderne mensen moeilijk aanvaardbaar, maar had met de essentie van Jezus' leer weinig van doen. De kern van die leer lag volgens Smid in de Bergrede vervat; liefde tot de naaste, ook tot de vijand, zachtmoedigheid, rechtvaardigheid, waarheidsliefde: alleen door naleving van deze hoogste waarden en normen zou de samenleving eenmaal vrede en welvaart leren kennen. "Vanaf mijn jeugd", aldus Smid, "voelde ik mij door God de taak opgelegd, de door Jezus gepredikte heilige orde te helpen brengen aan onze moderne maatschappij". Smid schreef dit in 1944, maar zo expliciet als hij zich toen heeft uitgelaten had hij het, in elk geval op papier, nooit eerder gedaan. Ook Ter Haar, die jarenlang nauw met Smid had samengewerkt, had een dergelijk getuigenis nog niet eerder vernomen. We maken er hier melding van, omdat het misschien mede de grote gedrevenheid en grote sociale bewogenheid kan verklaren waarmee Smid tot op hoge leeftijd, ondanks een niet al te sterke gezondheid, in de agrarische beweging actief is geweest en gestreden heeft tegen alles wat hij als onrecht beschouwde. Wel had hij vroeger al in *Landbouw en Democratie* de nadruk gelegd op de nauwe band die zijns inziens tussen economisch handelen en christelijke moraal diende te bestaan. Het is één van de voornaamste beginselen van zijn maatschappijbeschouwing geweest.

Als tweede hoofdgedachte had hij in dit boek uiteengezet hoe zijn wensbeeld van de toekomstige samenleving slechts gerealistiseerd zou kunnen worden door een juist inzicht in de bouw van de maatschappij. Een dergelijk inzicht kon alleen verkregen worden door uit te gaan van de landbouw als fundament van de samenleving. Ook deze gedachte was bij Smid al gerijpt toen hij in het begin van de 80'er jaren onderwijzer was in Blijham. Onder de indruk van de slechte sociale verhoudingen op het Groningse platteland had hij aanvankelijk sympathie gekoesterd voor de opkomende socialistische beweging, maar moeilijke familie-omstandigheden hadden hem in andere richting gedreven. Smids ouders waren er na een leven van hard werken en grote zuinigheid in geslaagd op de agrarische ladder van landarbeider tot kleine boer op te klimmen. De grote agrarische crisis aan het eind van de vorige eeuw dreigde het resultaat van dit harde werken teniet te doen. Smid voelde zich toen genoopt om ook de studie van agrarische vraagstukken ter hand te nemen en, zo schreef hij in 1940, "het was in de

negentiger jaren der vorige eeuw, dat twijfel bij mij rees over de juistheid van de grondslagen der toen ontstane sociale actie" (289). Wat Smid de democratische beweging in 't algemeen en de sociaal-democratie in het bijzonder tegenwierp, was een onjuist inzicht in de structuur van de maatschappij. In een denken stoelend op "stedelijke en industriële verhoudingen" werd geen of onvoldoende aandacht aan de landbouw besteed. De betekenis van de factor arbeid werd daardoor volgens Smid sterk overschat, die van de factor grond onderschat. De toemening van de arbeidsproduktiviteit leidde tot een ongerechtvaardigd economisch optimisme, omdat onvoldoende werd beseft dat de bestaansmogelijkheden in een land in laatste instantie niet door de arbeid, maar door de oppervlakte van de grond waarover beschikt kon worden werd bepaald (voor de landbouw zou de wet van de afnemende meeropbrengsten gelden). De kwetsbaarheid van ons land, met zijn in verhouding tot de natuurlijke hulpbronnen te dichte bevolking, leek Smid overduidelijk. En wat voor ons land gold, gold in groter verband ook voor West-Europa. De industriële bovenbouw moest steunen op een landbouwfundament. Dit fundament nu was niet naar willekeur uit te breiden - West-Europa had een groot deel van het landbouwfundament al naar andere werelddelen verplaatst en zou daardoor op lange termijn eveneens kwetsbaar worden. Want Smid was ervan overtuigd dat de grondstoffenproducerende landen niet tot in lengte der dagen bereid en in staat zouden zijn in West-Europa's behoeften te voorzien.

Met Malthusiaanse somberheid schetste Smid vervolgens het toekomstbeeld van een samenleving - en dat is dan de derde hoofdgedachte in *Landbouw en Democratie* - waar de bevolkingsgroei groter is dan de middelen van bestaan kunnen rechtvaardigen. Dat bevolkingsgroei welvaart zou scheppen zoals vaak werd beweerd, beschouwde Smid als economisch bijgeloof. Een ongebreidelde bevolkingsaanwas zou slechts oorlog, armoede en ellende tot gevolg hebben. Het is ons inziens deze vrees voor oorlog en alle gevolgen van dien, waardoor Smid geneigd was het bevolkingsvraagstuk als de kern van het sociale vraagstuk te beschouwen en waardoor ook zijn houding tegenover de grote maatschappelijke stromingen van die dagen in belangrijke mate werd bepaald. Noch de in ons land gevolgde sociale politiek, noch die van socialisme en communisme in welke vorm ook, zou de oplossing van het sociale vraagstuk naderbij kunnen brengen. Integendeel. Een beleid dat gericht was op vermindering of algehele opheffing van de persoonlijke verantwoordelijkheid voor eigen bestaan en voor bestaan en toekomst van de kinderen, zou slechts tot gevolg kunnen hebben dat de rem op bevolkingsvermeerdering ontbrak. Deze was volgens Smid alleen te verwachten van een politiek die op grondslag van individuele bestaansverantwoordelijkheid tot een algemene verbreiding van bezit zou leiden. Tegenover socialisme en communisme dat, steunend op de verkeerde geestesge-

steldheid van het industriële en stedelijke proletariaat, de bestaansverantwoordelijkheid van het individu naar de gemeenschap wilde overhevelen, stelde Smid zijn ideaalbeeld van een samenleving waar bezitloosheid zou verdwijnen en ieder uiteindelijk bezitter zou zijn. Niet de proletarische mentaliteit die maakte dat verteren belangrijker dan bezitten werd geacht, dat men vrede had met leven van de hand in de tand, niet die mentaliteit zou maatgevend moeten en kunnen zijn voor de opbouw van een betere en meer welvarende samenleving, maar de geestesgesteldheid van de kleine bezitters en kleine zelfstandigen die vanouds het "beste deel onzer plattelandsbevolking, inzonderheid van vele landarbeiders en kleine boeren", gekenmerkt had. Arbeidzaamheid, zuinigheid, voorzichtigheid op gebied van gezinsvorming: deze waarden en normen zouden niet, zoals vaak, zij het misschien onbedoeld, gebeurde door maatregelen van overheidswege geschaad moeten worden, maar gestimuleerd. "Gezonde sociale actie" zou niet opheffing van privaatbezit ten doel moeten hebben, maar algemene verbreiding ervan. Hoe moeilijk het was om ondanks hard werken en grote soberheid van leven tot enig bezit te komen, had Smid in Groningen van nabij ervaren. Behalve het noodzakelijke individuele streven om door werken en sparen tot bezit te komen en dit ook te bewaren, achtte Smid dan ook overheidsmaatregelen, o.a. wijziging in bepaald opzicht van het erfrecht, wenselijk om tot geleidelijke opheffing van bezitloosheid te komen. Op den duur zou dit tot grotere bestaanszekerheid en onafhankelijkheid van de arbeiders kunnen leiden, terwijl Smid ook de mening was toegedaan dat democratie op lange termijn niet wel bestaanbaar was zonder een grote gelijkmatigheid in de vermogensverdeling. Utopische ideeën? Misschien, meende Smid, maar stellig beter haalbaar dan de wensbeelden waarop het socialisme was gestoeld.

We zullen in het vervolg van dit hoofdstuk nog vele malen gelegenheid hebben om meer en détail op Smids ideeën in te gaan, vooral ook op zijn landbouwpolitieke denkbeelden. Het bovenstaande dient als globale aanduiding van de belangrijkste beginselen waardoor Smid zich zijn leven lang heeft laten leiden en die richtinggevend zijn geweest voor zijn denken en doen in de periode die wij hier in beschouwing nemen. Dat waren ze ook al in de tijd daarvoor. Men herkent zijn standpunten in een bekroond opstel *De landbouwcrisis, hare oorzaken en middelen tot verbetering* uit 1896, en eveneens in de verschillende artikelen die in de jaren '20 o.a. in *Economisch-Statistische Berichten* en het *Landbouwkundig Tijdschrift* van zijn hand verschenen (290). Telkens wanneer de kleine boerenstand in verdrukking kwam werd Smids verontwaardiging gewekt. Maar Smid heeft overigens nooit voor een soort "boerenleider" door willen gaan, zoals hij herhaaldelijk betoogde. Wat Smid wilde brengen was een volledige maatschappijbeschouwing die

het rechtmatig belang van alle bevolkingsgroepen beoogde. Wat mij, schreef hij in '36 in *Landbouw en Maatschappij*, indertijd naar Assen dreef, "was niet alleen de kleine boerenstand te helpen in de strijd tegen het onrecht, waarvan zij de dupe werd, maar ook te strijden voor een geheel nieuwe maatschappijbeschuwing" (291). Maar dat werd, zo vertelde hij enigszins gedesillusionneerd in '44, door slechts een betrekkelijk klein deel van de leden van L en M begrepen.

4.6 SNELLE GROEI VAN DE DRENTSCHE BOERENBOND; HET BEGINSEL-PROGRAMMA VAN DE "SAMENWERKENDE BOERENBONDEN"

Zoals gezegd was de oprichting van de boerenbonden door de bestaande landbouworganisaties bepaald niet met gejuich begroet. Maar met name tegen de zeer snelle groei van de Drentsche Boerenbond bleek al spoedig geen kruit gewassen. Na 16 januari had deze bond een enorme activiteit ontwikkeld. In alle delen van Drenthe werden grote protestvergaderingen georganiseerd en de ledenwerving werd actief ter hand genomen. In maart vond een grote petitionnementsactie in Drenthe plaats (waaraan het DLG geen adhesie wilde betuigen) voor onmiddellijke verhoging van een aantal landbouwprijzen; in zeer korte tijd werden meer dan 40.000 handtekeningen verzameld en op een audiëntie aan minister Ruys aangeboden (292).

Op een algemene vergadering die op 12 maart in Assen werd gehouden en waar rekening en verantwoording werd afgelegd van het gevoerde beleid, kon al bekend gemaakt worden dat naar schatting "bijna 10.000 leden" waren ingeschreven; een schatting die naderhand wat te hoog bleek, want het ledental van de Drentsche Boerenbond schommelde in 1932 tussen de 7500 en 8000. Niettemin, een indrukwekkend resultaat na twee maanden werken - ter vergelijking: het DLG had in die dagen ruim 8000 leden, de CBTB in Drenthe ongeveer 1000.

Het voorlopig bestuur bleef tot 24 april in functie, waarna een definitief bestuur gekozen werd dat uit 15 leden bestond. Drenthe was in vijf kringen verdeeld - dezelfde kringen als het DLG - en voor elke kring konden drie bestuursleden worden gekozen. Uit die 15 bestuursleden werd vervolgens een dagelijks bestuur van vijf leden benoemd. In plaats van Jongbloed, die zich wegens persoonlijke omstandigheden had teruggetrokken, werd Oldenbanning voorzitter; Ter Haar bleef secretaris en Davids werd penningmeester. Dieters en Mulder, beiden medeoprichters van de Bond, verdwenen uit het bestuur (293). (In het voorlopig hoofdbestuur zaten drie boeren uit de gemeente Anlo, waarvan er reglementair slechts één kon worden gekozen.)

Smid was adviseur geweest van het voorlopig bestuur, hij bleef het ook van het nieuwe bestuur. Maar wel een adviseur met een dominerende invloed op de richting die de beweging uit zou

gaan. Het was Smid die in het voorjaar van '32 het beginselprogramma van de "Samenwerkende Boerenbonden" ontwierp, een programma dat praktisch ongewijzigd in een gecombineerde bestuursvergadering van de drie bonden werd aangenomen. In een achttal hoofdbeginselen werden de opvattingen en wensen van de boerenbonden neergelegd. Het loont de moeite om hier uitgebreid bij stil te staan, omdat de opstelling van de boerenbonden, later ook van de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij, tegenover overheid en andere groepen en organisaties in ons land door deze uitgangspunten werd beheerst.

In de eerste plaats werd gesteld, dat de landbouwende bevolking recht had op een beloning van zijn arbeid die in een redelijke verhouding stond tot de beloning van andere soorten arbeid. Deze verhouding was verbroken door de onverenigbaarheid van de vrijhandelsgedachte en de sociale opvattingen in ons land. Om nu de landbouw recht te doen, zou men òf moeten breken met de vrijhandel die de prijzen der landbouwprodukten door vrije concurrentie wilde doen bepalen, òf met die sociale opvattingen die tot gevolg hadden dat lonen en tal van op die lonen gebaseerde prijzen van stedelijke en industriële produkten en diensten, werden gestabiliseerd. Men moest òf terug tot de vrije concurrentie bij de loon- en prijsvorming op alle gebied, òf men zou de lijn door moeten trekken die door het hele sociale streven liep en ook de prijzen van de landbouwprodukten aan de vrije concurrentie moeten onttrekken.

Zo iets zou slechts geleidelijk kunnen plaatsvinden. Daarom werd in het tweede punt van het beginselprogramma geschreven, dat het onmogelijk was om plotseling geheel met de heersende sociale opvattingen te breken en de lonen volledig aan te passen aan de abnormaal lage prijzen der landbouwprodukten. Het prijsniveau was ontreddeerd door een abnormale daling, zoals het in de oorlogsjaren door een abnormale stijging was ontwricht. Daar die daling waarschijnlijk tijdelijk zou zijn, evenals in de oorlogsjaren de stijging, zou de meest doelmatige crisispolitiek deze zijn, dat men, evenals in de oorlogsjaren, tijdelijk de vrije handel zou uitschakelen en de prijzen van de landbouwprodukten in overeenstemming zou brengen met de heersende loonstandaard. Het bezwaar, dat zodoende de kosten van levensonderhoud zouden stijgen en dat een loondaling zou worden tegengegaan, was niet overtuigend, zolang de landarbeid lager beloond werd dan andere soorten arbeid en de prijzen van de grond te laag waren om grondverbetering ook maar enigermate te doen renderen. In zijn toelichting bij deze punten had Smid uiteengezet dat hij nooit veel heil in loonactie had gezien. Zou ieder nl. invloed op prijzen of lonen kunnen uitoefenen, dan zou niemand ermee zijn gediend. De landbouw - en Smid had hetzelfde al in *Landbouw en Democratie* betoogd - had echter geen mogelijkheid om invloed op de prijzen uit te oefenen en zulks impliceerde dat de loonactie tot "uitbuiting" van het platteland door de stad zou leiden

(294). In 1918 al had Smid gewaarschuwd dat alle bij de landbouw betrokken groepen, arbeiders dus zowel als boeren, gezamenlijk tegen deze uitbuiting te velde moesten trekken. Maar, zo schreef hij in '32, door economische en politieke ongeschooldheid heeft de landbouwende bevolking dit niet begrepen. "Zij heeft op zich het bekende "verdeel en heers" laten toepassen". Landarbeiders lieten zich opzetten tegen boeren (die naar het oordeel van Smid tegenover looneisen in een geheel andere situatie verkeerden dan andere werkgevers) (295). Boeren lieten zich door de pachtactie uiteendrijven en pachters ageerden met hypotheekboeren hier en daar tegen het "grond- en hypotheekkapitaal", in een onvoldoende besef, aldus Smid, dat het grond- en hypotheekkapitaal in ons land voor een belangrijk deel geen "groot"- maar "klein-kapitaal" was (en bovendien, wat de hypotheekboeren betreft, onvoldoende bewust van het feit dat zij niet met lage grondprijzen maar met grondprijzen van een redelijk peil gebaat zouden zijn). In het derde punt van het beginselprogramma werd de opvatting verkondigd dat, indien men na afloop van de crisis tot de vrije handel wilde terugkeren, dit alleen toelaatbaar zou zijn als op het hele terrein van de loon- en prijsvorming tot de absoluut vrije concurrentie werd teruggekeerd, zoals ook aan het eind van de 18de eeuw het geval was.

In punt vier werd beklemtoond dat naar een zo intensief en rationeel mogelijke exploitatie van de grond gestreefd moest worden, zodat het Nederlandse volk voor een zo groot mogelijk deel op eigen bodem zijn bestaan zou kunnen vinden. Dit klemde te meer omdat exportindustrie, scheepvaart, Indische ondernemingen, met steeds groter moeilijkheden te kampen kregen. In verband hiermee achtten de boerenbonden de landbouwcrisispolitiek op een totaal verkeerde weg te zijn. Daar alleen geprobeerd werd de allerhoogste nood te lenigen, werd de landbouw in extensieve richting gedreven, met het gevolg dat nodeloos duizenden gezinnen van landbouwers, landarbeiders, neringdoenden enz. met verlies van hun bestaan werden bedreigd. Daarom zou een zodanige verhoging van de prijzen van alle landbouwprodukten die in Nederland op hun plaats waren, tot stand gebracht moeten worden, dat een intensieve exploitatie van de grond zou renderen.

En in punt vijf werd de verwachting uitgesproken dat, tengevolge van het in alle landen waarneembare streven naar zelfvoorziening, de Nederlandse landbouw zich in de richting van produktie voor de behoefte van het eigen volk zou moeten bewegen. Dat hield in dat de akkerbouw moest worden uitgebreid en veehouderij en tuinbouw dienden te worden ingekrompen. De crisismaatregelen op het gebied van de prijsbepaling zouden erop gericht kunnen zijn dit proces zonder grote schokken te doen verlopen. Deze produktie voor eigen behoefte zou een stabilisering van de prijzen kunnen vergemakkelijken. Smid had erop gewezen hoe sinds de landbouwcrisis van de vorige eeuw de

landbouw zich steeds meer in de richting van de export had ontwikkeld. Hoewel ook toen de landbouw al niet in staat was de grote bevolking in ons land van het nodige voedsel te voorzien, had deze ontwikkeling ertoe geleid dat een nog grotere invoer van broodgraan en veevoer noodzakelijk werd. Tot de oorlog van '14-'18 waren de resultaten van deze ontwikkeling betrekkelijk gunstig geweest, maar in de oorlogsjaren was de kwetsbaarheid van ons land wel duidelijk geworden. Thans werd ons land kwetsbaar omdat tal van landen onze export weerden met het oog op het streven naar zelfvoorziening. Velen in ons land verwachtten dat deze belemmeringen alleen maar van tijdelijke aard zouden zijn. Smid meende daarentegen dat dit wel eens een illusie zou kunnen zijn. Hij onderkende het belang van een grote mate van zelfvoorziening met het oog op eventuele oorlog, maar dacht overigens dat ook andere, meer fundamentele oorzaken aan dit autarkisch streven ten grondslag lagen. De wereldhuishouding was te ingewikkeld om door particuliere producenten te kunnen worden overzien en geleid - een mondiaal orgaan dat zulks zou kunnen doen leek hem een utopie. Het gevolg daarvan waren prijssschommelingen die in de samenleving verstorend werkten en onverenigbaar waren met die gegroeide sociale opvattingen die, terecht naar Smids oordeel, het belang van bestaanszekerheid onderstreepden. Terwille van die bestaanszekerheid werd door arbeiders en ambtenaren naar stabilisering van lonen en salarissen gestreefd. Om ontwrichting van de samenleving te voorkomen en te verhinderen dat andere bevolkingsgroepen in verdrukking zouden komen, zou ook stabilisering van de prijzen noodzakelijk zijn - maar dat zou alleen per land geregeld kunnen worden. "En zo", aldus Smid, "is het niet onwaarschijnlijk, dat de ontwikkeling der maatschappij gaat in de richting der nationale planhuishouding, waarbij ieder land zijn eigen hulpbronnen zoveel mogelijk aanwendt voor eigen behoeftebevrediging en de overschotten door een speciale regeling van de in- en uitvoer tegen die van andere landen worden uitgewisseld" (296).

Punt zes luidde: "Op sociaal gebied moet worden uitgegaan van het diep in de ziel der plattelandsbevolking levende besef der individuele bestaansverantwoordelijkheid. Ieder dient zoveel mogelijk door arbeid, zuinigheid en overleg zijn eigen welvaart te bevorderen. De voornaamste taak der overheid op sociaal gebied is, te zorgen, dat ieder de vruchten plukt van zijn eigen streven. In de eerste plaats dient er daarom voor te worden gezorgd, dat de Regeringsmaatregelen niet de strekking hebben, de een van het eerlijk verworvene te beroven om het anderen, zonder dat zij zich moeite hebben gegeven, ten goede te doen komen. In dit opzicht wordt door onze sociale politiek in hoge mate gezondigd. En in de tweede plaats behoort de overheid in te grijpen, wanneer zich toestanden ontwikkelen, die dezelfde strekking hebben als waarop hierboven is gewezen, nl. dat zij de een onverdiend verrijken door

de ander buiten zijn schuld te verarmen. Speciaal valt in dit opzicht te wijzen op grote schommelingen van het prijsniveau, welker gevolgen voor de landbouwende bevolking zo noodlottig zijn, dat een overheid, die haar sociale taak begrijpt, deze schommelingen zich niet ongehinderd mag laten voltrekken, inzonderheid niet, waar deze overheid door werklozensteun het loonpeil belet, zich aan de veranderde waarde van het geld aan te passen".

Smid was er heilig van overtuigd dat de boeren volkomen "recht" hadden op steun. In zijn toelichting bij het beginsel-programma had hij onder meer geschreven dat het ten hemel schreiend was dat men de merendeels kleine boerenstand eerst door een geraffineerde politiek ten bate van anderen van het resultaat van zijn arbeid had beroofd en dan als bedelaar tot zich liet komen. "Het is alsof men met alle geweld onze landbouwers op revolutionaire paden wil brengen" (297).

Wanneer de overheid, zo werd in punt zeven naar voren gebracht, in de inkomensverdeling in wilde grijpen, dan zou dat in het algemeen niet plaats moeten vinden door maatregelen "welke lopen over het bedrijf, maar welke lopen over de publieke kas". Langs deze weg zouden de meer goeiden, naar draagkracht, betalen wat men de minder bedeelden wilde doen toekomen. De sociale politiek in ons land berustte op het zeer onjuiste en onrechtvaardige beginsel, dat zij zich tot de ondernemers richtte. Een zeer groot deel toch van de industriële en stedelijke ondernemers wentelde de kosten van de sociale maatregelen af op de landbouw, die zodoende een abnormaal groot deel van de totale last te dragen kreeg. Wilde men dit voorkomen en toch het eenmaal aanvaarde stelsel handhaven, dan zou de landbouw in staat gesteld moeten worden om, evenals andere bedrijven, de prijzen van de produkten te regelen naar de produktiekosten, speciaal naar de arbeidskosten. In elk geval zou zo spoedig mogelijk een eind gemaakt moeten worden aan de toestand dat landbouwers en andere zelfstandigen die steeds premie voor anderen hadden moeten betalen, op hun oude dag op het armbestuur waren aangewezen. Dit vraagstuk was door de crisis bijzonder nijpend geworden. Het sociale streven leidde volgens Smid dan ook niet tot het helpen van de armen op kosten van de rijken, maar tot uitbuiting van de landbouwende bevolking ten bate van de niet-landbouwende (298).

Toepassing van deze hoofdbeginselen, punt 8 van het programma, zou de mogelijkheid scheppen tot:

- a) een beloning van de landbouwarbeid, zowel van arbeider als van ondernemer, die in een redelijke verhouding zou staan tot de beloning van stedelijke en industriële arbeid;
- b) een zodanige stabiliteit van de prijzen van landbouwprodukten dat ook aan hypotheekboeren en pachters, naast een behoorlijke beloning van hun arbeid, een redelijke

bestaanszekerheid gewaarborgd zou worden, waardoor met name ook de misstanden die het pachtwezen kende, zouden worden gereduceerd of weggenomen;

- c) grondprijzen die hoog genoeg zouden zijn om de ondergang van de eingegeërfde boerenstand te voorkomen en een intensieve exploitatie van de grond te verzekeren;
- d) een behoorlijk bestaan voor ambachtslieden, neringdoenden, kortom voor alle bevolkingsgroepen die zowel in de steden als op het platteland indirect geheel of gedeeltelijk van de landbouw leefden.

Wat het pachtvraagstuk betreft had Smid zich gerealiseerd dat dit wel eens een twistpunt zou kunnen worden tussen pachters en grondbezitters, die voor een deel uit vaak kleine en weinig kapitaalkrachtige eigenerfde landbouwers bestonden. Hij vond het van het grootste belang dat verdeeldheid onder de boerenbevolking op dit punt voorkomen zou worden. Beide categorieën hadden immers een gemeenschappelijk belang bij stabiliteit van landbouwprijzen, en het was ook beider belang dat de prijzen hoog genoeg waren om een intensieve exploitatie van de grond mogelijk te maken. (Bij een meer extensieve cultuur zou een boerengezin meer grond nodig hebben om een bestaan te kunnen vinden, en de oppervlakte cultuurgrond was nu juist beperkt.) De voordelen van een zeer ingrijpende pachtwet achtte Smid niet erg groot. Wanneer door pachtwetgeving de pachter een vast gebruiksrecht tegen lage pacht zou kunnen krijgen, zou dat hierop neerkomen, dat aan iemand wiens vermogen toevallig in verpacht land was belegd een deel van dit vermogen werd ontnomen, om het cadeau te geven aan iemand die toevallig pachter was. (In veel gevallen zou iemand die zijn hele leven hard had moeten werken om in bezit van land te komen, op zijn oude dag een deel van zijn inkomstenbron zien verdwijnen. Smid vergeleek dit met het ontnemen van pensioen aan ambtenaren, ten einde met de daardoor vrijgekomen gelden het salaris van de in dienste zijnde ambtenaren te verhogen.) Maar er was nog een andere kant aan de zaak. Ingrijpende maatregelen op pachtgebied zouden voor het pachtwezen een bedreiging kunnen vormen. De overheid zou eigenaren niet tot verpachting kunnen dwingen. De oud-boer als verpachter zou zo wel eens van het toneel kunnen verdwijnen: de boer zou òf tot zijn dood toe de grond blijven exploiteren, òf tot verkoop van zijn grond over kunnen gaan. In verband daarmee zouden pachtmaatregelen met gevoel voor verhoudingen genomen moeten worden, al erkende Smid dat er misstanden waren waartegen moest worden opgetreden: een zekere bescherming van de zittende pachter achtte ook hij gewenst (299).

Tot zover het beginselprogramma van de Samenwerkende Boerenbonden dat ongewijzigd tot 1937 gehandhaafd bleef.

Naast deze hoofdbeginselen die in een werkprogram hun concrete beslag hadden gekregen, werd door de boerenbonden naar toepas-

sing van een aantal "nevenbeginselen" gestreefd. Deze nevenbeginselen, voor de hele plattelandsbevolking van belang, hadden voornamelijk tot strekking dat gewaakt diende te worden tegen de achterstelling van het platteland bij de stad op het punt van onderwijs, belastingdruk en publieke diensten.

4.7 LANDBOUW EN MAATSCHAPPIJ; VERDERE GROEI VAN DE BEWEGING

Reeds vanaf het begin van de oprichting van de Drentsche Boerenbond was door de leiding ingezien dat de beweging weinig kans van slagen zou hebben, indien niet de beschikking verkregen kon worden over een eigen publiciteitsmedium waardoor o.a. een voortdurende communicatie tussen bestuur en leden mogelijk zou zijn. Een poging om een eigen mededelingenblad als inlegvel in het *Drentsch Landbouwblad* (orgaan van het DLG) te krijgen, mislukte - een verzoek daartoe werd afgewezen (300). Besloten werd toen om tot uitgave van een eigen blad over te gaan, in samenwerking met de bonden in Groningen en Friesland. Het eerste nummer van deze nieuwe krant, *Landbouw en Maatschappij*, verscheen op 25 augustus 1932. Meer dan 8000 exemplaren van het eerste nummer werden in ruime kring verspreid, en de reactie op het eerste verschijnen was zó gunstig dat het aantal nieuwe abonnees binnen veertien dagen voldoende was om de uitgave van een tweewekelijks landbouwblad veilig te stellen. Mede met het oog op zijn leeftijd was Smid geen hoofdredacteur geworden, maar wel fungeerde hij als leider van een redactie die verder door B. Meihuizen, J. ter Haar, en J.K. Douma werd gevormd (301).

De naam "Landbouw en Maatschappij" was gekozen om tot uitdrukking te brengen dat de landbouw de grondslag vormde van de maatschappij. Zou de landbouw worden aangetast - en sporen daarvan waren reeds zichtbaar - dan zou ook het maatschappelijk gebouw dat erop rustte ineenzakken. Om anderen een menswaardig bestaan te geven, zo kon men onder meer lezen, werkten kapitalisten en arbeidersleiders broederlijk samen ten einde de boerenstand, die zich "door eigen levenshouding zelf een menswaardig bestaan had verworven", zijn bestaansmogelijkheden te ontnemen. Drie omstandigheden vooral hadden de boeren belet om tot daden te komen, en daarvan was door andere bevolkingsgroepen handig gebruik gemaakt. In de eerste plaats begrepen de boeren onvoldoende dat de oorzaak van hun ellende op politiek terrein lag (primair in de onverenigbaarheid van vrijhandelsspolitiek en sociale politiek). In de tweede plaats lieten de boeren zich door allerlei persoonlijke belangen en holle politieke leuzen, die met op levensbeschouwing steunende beginselen weinig te maken hadden, uiteendrijven. En in de derde plaats hadden de boeren geen geld over voor politieke acties.

De strijd nu tegen deze drie fouten werd tot één van de voor-

naamste doeleinden van *Landbouw en Maatschappij* gerekend. Leiding geven aan de politieke actie vormde een tweede doelstelling. Links van de woorden "Landbouw en Maatschappij", in de kop van het blad, stond het motto: "Maakt regeering en volksvertegenwoordiging uw nooden kenbaar", rechts daarvan: "Leert economen en politici den landbouw beter begrijpen". Dat "kenbaar maken" zou zo moeten gebeuren, schreef Smid, dat regering en volksvertegenwoordiging gedwongen zouden zijn aan die noden aandacht te schenken. Wat anderen reeds lang hadden gedaan moesten ten langen leste ook de boeren doen: "Gij moet uw stem zeer luid laten klinken en achter uw vertogen de nodige politieke macht plaatsen". Dat laatste betekende, dat geen stem gegeven moest worden aan een politieke partij die geen duidelijke verklaring zou afgeven dat naar verwezenlijking van de punten uit het beginselprogramma van de boerenbonden zou worden gestreefd. De derde doelstelling had betrekking op het andere motto: economen en politici zou een beter begrip van de landbouw moeten worden bijgebracht. Economen immers besteedden onvoldoende aandacht aan de landbouw, en door het verkeerde beeld dat de economische en sociale politiek beheerste dreigde eerst de landbouw, maar vervolgens ook dat grote deel van de samenleving dat op de landbouw steunde, te gronde te gaan. Dit bewerken van de publieke opinie en het politiek weerbaar maken van het platteland, waren taken die volgens *Landbouw en Maatschappij* niet door de bestaande landbouworganisaties konden worden verricht. Onjuist was dan ook de suggestie van sommigen van hun leiders, dat de eenheid in de landbouworganisaties door de boerenbonden werd bedreigd. Integendeel: de bonden hadden waardering voor het werk van de landbouworganisaties en wilden niets liever dan die eenheid bevorderen.

Maar *Landbouw en Maatschappij* mocht dit alles schrijven, de oudere landbouworganisaties dachten er anders over. Het *Groninger Landbouwblad*, orgaan van de GML, zette kort na het eerste verschijnen van *Landbouw en Maatschappij* de punten van kritiek nog eens op een rijtje (302). Op verschillende vergaderingen, vóór de oprichting van de boerenbonden, was kritiek op de bestaande organisaties geuit, terwijl vervolgens de noodzakelijkheid van de oprichting der boerenbonden was bepleit. Minder snel dan die bonden nu wensten waren de organisaties bereid dit te vergeten. Bovendien, en dat was belangrijker, waren de andere organisaties er niet gerust op dat boerenbonden het terrein waarop die organisaties werkzaam waren, ongemoeid zouden laten, zodat hen schade kon worden berekend. Maar één ding moest het *Groninger Landbouwblad* toegeven: het eerste nummer van *Landbouw en Maatschappij* maakte een goede indruk en de beschouwingen van Smid over beginsel en streven van de boerenbonden waren alleszins het lezen waard.

Van samenwerking met de oude landbouworganisaties was in 1932

geen sprake. Hier en daar werd de opkomst van de boerenbonden zelfs actief tegengewerkt. In Groningen had de Groninger Boerenbond voet aan de grond gekregen in Westerwolde, de Woldstreek en de Veenkoloniën, maar de invloed van de GML verhinderde aanvankelijk dat ook in het Noorden, in de kleistreken van Groningen waar de GML oppermachtig was, de aanhang kon worden uitgebreid. (De GML was in feite een regionale en geen provinciale organisatie. Veel Groninger boeren hebben de GML lange tijd als vooral een organisatie voor bouwboeren uit de kleistreken beschouwd, door welke de belangen van weideboeren, zandboeren en veenkoloniale boeren onvoldoende werden behartigd (303).) Maar ook andere factoren dan de door de GML uitgeoefende sociale controle waren van invloed. Het verschil in sociale en economische status tussen de (grotere) kleiboeren en de (kleinere) boeren van het zand, maakte het aanvankelijk onwaarschijnlijk dat veel kleiboeren zich achter de vanen van een Groninger Boerenbond zouden scharen die onder leiding stond van een "zandboer" uit Westerwolde. Bovendien was het optreden van Van Hateren, de eerste voorzitter van de Groninger Boerenbond, zodanig, dat de respectabiliteit van de Groninger Boerenbond in de ogen van veel bouwboeren niet bepaald groot zal zijn geweest (304). Dit alles nu werd binnen de bonden terdege beseft, en toen het dan ook gelukt was om één van de grootste Groninger boeren (overigens van Friese origine), A. van Bruggen uit Warffum, bereid te vinden het voorzitterschap van de Groninger Boerenbond over te nemen, groeide de aanhang in de kleigebieden aanzienlijk. Natuurlijk heeft in het begin ook de onbekendheid met doel en streven op de groei van de bonden belemmerend gewerkt - vandaar dat door de bonden zeer grote aandacht aan propagandistische activiteiten werd besteed. Verder moet men zich realiseren dat de akkerbouwers in de kleistreken door de Tarwewet van 1931 reeds belangrijke steun ontvangen hadden. Ook elders in den lande werd, zoals opgemerkt, tegenwerking ondervonden, zowel van de kant van de bij het KNLC aangesloten organisaties, als van de kant van de CBTB, die al in januari zijn leden voor de "wilde organisaties" gewaarschuwd had. De Friesche Agrarische Bond (FAB), bij de oprichting gestart met 18 leden, groeide in '32 slechts langzaam en de aanhang was in het begin hoofdzakelijk tot de Friese Wouden beperkt. De voorzitter van de Bond, J.K. Douma, een boer uit Opeinde, bleek niet zo erg geschikt om de beginselen van de boerenbonden uit te dragen, en bovendien rustte vanaf het begin op de Friesche Agrarische Bond de verdenking dat aan politieke partijvorming werd gedacht. (Tot de tegenstanders van de Bond behoorde aanvankelijk ook G.J. Ruiter uit Knijpe, die later een zeer belangrijke rol zou gaan spelen in de FAB en de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij.) Wij nemen aan dat vrij spoedig ook het idee van hoge invoerrechten op granen waarmee door de bonden werd gespeeld, veel

veehouders in Friesland - provincie van veehouders en vee-fokkers bij uitstek - kopschuw heeft gemaakt, omdat zij vreesden dat door stijging van de veevoederprijzen de veehouderij zou worden geschaad. Tenslotte werd in Friesland, het sterkste bolwerk van de in 1922 opgerichte Bond van Landpachters, de boerenbeweging door deze Bond fel bekritiseerd. Jan Smid, aldus *De Landpachter* van 8 maart '32, was één van de talentvolste en felste bestrijders van de pachtwet geweest: alleen al daarom zou een nadenkend pachter aan deze beweging niet mee kunnen doen (305).

Ondanks de tegenwerking ook in andere provincies, kon toch op 12 november in Almelo, mede door actie vanuit Drenthe mogelijk gemaakt, de Overijsselsche Boerenbond worden opgericht en konden nieuwe kernen worden gevormd in Gelderland, Noord-Holland, Noord-Brabant, Utrecht en Zeeland.

4.8 STEUNMAATREGELEN VOOR DE LANDBOUW IN 1932

De uitbreiding van de crisis tot de veehouderij zou in '32 weliswaar tot verschillende steunmaatregelen leiden, maar in het begin van dat jaar werd de regering in het parlement nog grote traagheid verweten. Een interpellatie van het Kamerlid J. Weitkamp (CHU) op 1 maart '32, en de reactie daarop van de minister, deed volgens Oud duidelijk uitkomen hoe het landbouwbeleid van minister Ruys door indolentie werd gekenmerkt. De minister gaf bij deze gelegenheid zo weinig blijk van de ernst van de situatie doordrongen te zijn, dat één van zijn politieke geestverwanten, L.F.J.M. baron van Voorst tot Voorst, hem ernstige verwijten maakte en stelde dat, indien de boerenstand over het algemeen niet zo godsdienstig was, er "brand", "revolutie" op het platteland zou zijn. Ook Oud verweet in de Kamer de minister het ontbreken van de nodige ernst en meende erop te moeten wijzen dat de politieke en organisatorische verhoudingen op het platteland door allerlei "crisisrommel" werden ondermijnd. Met die "crisisrommel" werden vermoedelijk onder meer de boerenbonden bedoeld. "Daar zijn", aldus Oud, "op het ogenblik allerlei mensen, die niet de minste verantwoordelijkheid dragen, die zich aan het organisatieleven in de landbouw in geen enkel opzicht hebben gegeven en die niets hebben gedaan om op te bouwen dat grote gebouw van de landbouworganisaties, waaraan de Nederlandse landbouw zoveel te danken heeft. Wij verkeren in deze toestand, dat men alles, wat opgebouwd is, sociaal en economisch, op landbouwterrein in Nederland, van zekere zijde op het ogenblik ondermijnt" (306). De interpellatie-Weitkamp was overigens de laatste gelegenheid waarbij de Kamer met minister Ruys over landbouwcrisisaanlegenheden zou spreken. Op 1 mei werd nl. een departementale reorganisatie doorgevoerd, waarbij de landbouw wel niet het fel begeerde eigen departement kreeg, maar tenminste van een

"administratief" departement van Binnenlandse Zaken naar het Departement van Economische Zaken en Arbeid verhuisde, dat onder leiding stond van mr. T.J. Verschuur.

Kort nadien werd een tweetal wetten aangenomen, bedoeld als steun aan de veehouderij: de Crisis-Zuivelwet van 10 juni en de Crisis-Varkenswet van 25 juli. Beide wetten trachtten de producenten te steunen met behulp van fondsen verkregen door heffingen op het verbruik van zuivelprodukten en varkensvlees. De accijnsheffingen op "spijsvetten" werden gestopt in een crisis-zuivelfonds en uit dat fonds zouden toeslagen aan de veehouders worden verstrekt ten einde een richtprijs te realiseren (door de minister voor een bepaald tijdvak vastgesteld) waardoor de "onmisbare produktiekosten" zouden worden gedekt (307). Aanvankelijk had men zich voorgesteld een richtprijs voor de melk te bereiken van 5 à 5½ ct. per kg; dit lukte echter niet, ook niet in later jaren. Het gedeelte van de produktie dat moest worden geëxporteerd bracht nl. zulke ruïneuze prijzen op, dat de accijnzen onvoldoende waren om de beoogde richtprijs voor de melk te kunnen realiseren. (Geëxporteerde boter bracht in Engeland bijv. een tijdlang 40 ct./kg op, terwijl de prijs f 1,-/kg had moeten zijn om aan de richtprijs van de melk te kunnen komen (308).)

De steun aan de varkenshouderij zou zonder gelijktijdige beperkende maatregelen ongetwijfeld tot een veel te grote uitbreiding van de produktie hebben geleid (de ervaring met de Tarwewet wees al in die richting), met alle gevolgen van dien voor de exportmogelijkheden naar Engeland, waar de Londense markt nog verder zou worden ontwricht. De Crisis-Varkenswet bepaalde dan ook dat, naast een centralisering van de export en een centraal geregelde inkoop van varkens, het aantal jonge varkens dat iedere boer mocht fokken en/of mesten moest worden beperkt. De opbrengst van de binnenlandse heffingen werd gestopt in een stabilisatiefonds waarmee de verliezen op de uitvoer zouden worden gedekt. Maar ook deze wettelijke regeling heeft vaak niet aan de verwachtingen kunnen beantwoorden: een juiste regeling en afstemming van de produktie bleek in de praktijk bijzonder moeilijk.

Ook de tuinbouw ontving in '32 steun via renteloze voorschotten, door het vaststellen op veilingen van richtprijzen (produktiekosten gedekt) en minimumprijzen waar beneden de produkten niet mochten worden verkocht. Maar ook in deze sector bleek al spoedig dat de richtprijzen, ondanks de overheidssteun, niet konden worden gehaald.

Tot slot zij nog vermeld de totstandkoming van de Crisis-Pachtwet van 17 juli 1932, waarbij de mogelijkheid werd geopend om voor pachtcontracten van vóór 1 januari 1932 pachtvermindering te vragen, indien de pachtprijs te hoog moest worden geacht.

Hoewel de landbouw door genoemde maatregelen dus stellig enige

steun ontving, mag een en ander niet tot de conclusie leiden dat door de verschillende wetten een lonende landbouwproduktie verzekerd was. Integendeel (309). De situatie in de landbouw bleef bijzonder slecht. Op de zandgronden en vooral ook in de Veenkoloniën heerste grote nood. In moties aan de regering en op protestvergaderingen werd door de boerenbonden op steun ook aan de rogge en haver aangedrongen. (Ook door andere landbouworganisaties werd overigens een dergelijke steun, in een of andere vorm, bepleit.) Smid had al bij verschillende gelegenheden betoogd dat het indertijd fout was geweest dat men, terwille van de veehouderij, steun aan de teelt van voedergranen, speciaal de rogge, achterwege had gelaten. Naar zijn mening zou het zeer wel mogelijk zijn geweest een regeling te treffen waarbij met de belangen van de veehouderij rekening werd gehouden (wij komen later in dit hoofdstuk nog nader op Smids landbouwpolitieke ideeën terug). Van die verkeerde politiek plukte nu niet alleen de akkerbouw maar ook de veehouderij de wrange vruchten. Door de zeer lage prijs van de voedergranen had de varkenshouderij in ons land in de eerste crisisjaren een omvang aangenomen die zich in later jaren wreken zou. Voorts was door de slechte uitkomsten van de akkerbouw veel bouwland omgezet in grasland, waardoor de melkproduktie in ongewenste mate was gegroeid. De akkerbouw op de zandgronden, waar veel graan in eigen bedrijf werd vervoederd, werd volgens Smid, in tegenstelling tot wat wel werd beweerd, niet gesteund. Gesteld werd wel dat die steun door de Crisis-Varkenswet werd verleend, maar, aldus Smid, de richtprijs van de varkens was op de heersende veevoederprijzen gebaseerd en voor die prijs zou in ons land geen graan verbouwd kunnen worden, zelfs niet als voor de grond geen prijs werd gerekend.

4.9 OVERLEG MET DE GRONINGER MAATSCHAPPIJ VAN LANDBOUW EN POLITIEKE PARTIJEN

De crisis in de landbouw, de bijzondere persoonlijkheid van Smid, het programma van de boerenbonden, de goed opgezette organisatie: het zijn factoren die alle tot het snelle succes van de bonden wat de ledenwerving betreft, vooral in Drenthe en Groningen, hebben bijgedragen. Aan één andere factor mogen we echter zeker niet voorbijgaan: de zeer doeltreffende propaganda die door de boerenbonden van meet af aan werd gevoerd. In dat verband moet, naast Smid en Ter Haar, vooral ook de naam van J. de Lange worden genoemd, die we in het voorgaande al verschillende keren zijn tegengekomen. De Lange, in 1891 in West-Kapelle geboren en sinds 1919 huurder van een boerderij van de Landmaatschappij "Drenthe" in Wijster, bleek een uitstekend propagandist te zijn en naar verluidt een voortreffelijk spreker. "Met bewondering", aldus de secretaris van de Drentsche Boerenbond in zijn jaarverslag over 1932, "zien wij

allen op tegen zijn figuur die avond aan avond, een jaar lang, in bijna alle delen van ons land zijn vurig woord laat horen en ieder goed boerenhart sneller doet kloppen, een snaar treffend in de boerenziel welke tot nog toe nimmer was geraakt". Waar De Lange optrad, vaak voor bomvolle zaken, was succes veelal verzekerd. Waar hij gesproken had, in "ademloze stilte" aangehoord zoals *Landbouw en Maatschappij* berichtte, gaven de boeren zich soms bij tientallen tegelijk op als lid van één van de bonden. Wij schreven reeds (vergelijk blz. 91) hoe Smid in '36 de propagandistische talenten van De Lange prijzen zou. Maar niet alleen vrienden, ook tegenstanders waren hiervan kennelijk overtuigd. In het voorjaar van '33 schreef bijvoorbeeld het sociaal-democratische Kamerlid A. van der Heide in een artikel in het *Volksblad*, dat althans in Drenthe de snelle opkomst van de Boerenbond voor een groot deel te danken was aan De Lange, die de kunst zou verstaan naar het hart van de Drentse boeren te spreken (310).

De ontwikkeling van de Groninger Boerenbond was in 1932 zodanig geweest, dat het dagelijks bestuur van de GML een "informatorische bespreking" van vertrouwelijke aard geraden achtte met het dagelijks bestuur van de Bond. Deze bespreking vond op 28 september 1932 plaats en was oriënterend in die zin dat over "afbakening" van elkaars werkterrein van gedachten werd gewisseld, zonder overigens op dat moment al tot concrete afspraken te komen (311). Wel had deze bespreking tot gevolg dat Louwes in zijn openingsrede voor de algemene vergadering van de GML op 25 oktober, de strijd over de vraag of de boerenbonden, "geboren uit de wanhoop van velen en uit een besef van politieke onvoldaanheid en machteloosheid", terecht of ten onrechte waren opgericht, als afgedaan beschouwde. Van meer belang zou nu zijn de afbakening van ieders werkterrein, "opdat wrijving tussen de organisaties worde voorkomen en het aanzien en prestige van onze georganiseerde boerenstand onaangetaast blijve" (312). Onderlinge strijd en verdeeldheid van inzicht zou volgens Louwes een welkome hulp zijn voor die groepen in ons land, die de stijgende invloed en het groeiend standsbewustzijn van de boerenstand met lede ogen aanzagen. De boerenbonden zouden hun zaak moeten verdedigen op grond van hun politieke bestaansnoodzaak "zoals zij die zagen", en niet door kleinering van het werk van de algemene landbouworganisaties (313). Tot definitieve afspraken over ieders arbeidsveld zou het pas komen op 22 maart 1933, kort vóór de Kamerverkiezingen die in april plaats zouden vinden.

Regering en volksvertegenwoordiging moest de noden van de landbouw worden kenbaar gemaakt, zo citeerden wij hierboven *Landbouw en Maatschappij*. Welnu, met dat doel voor ogen werd door afgevaardigden van de bonden met de leiding van ver-

schillende politieke partijen en met Kamerleden overleg ge-
 pleegd. Gepoogd werd om meer agrarische kandidaten op ver-
 kiesbare plaatsen te krijgen en steun te verwerven voor het
 programma van de bonden. Enkele partijen hadden de bonden,
 zoals op 8 februari '33 in een Manifest aan het Nederlandse
 volk werd geschreven, met een "hooghartig gebaar" naar hun
 partijprogramma's verwezen, met enkele andere was het gesprek
 niet onbevredigend verlopen. Dat laatste was, mede in verband
 met de vervroegde verkiezingen, aanleiding geweest voor de
 bonden om niet met eigen kandidaten aan de verkiezingen deel
 te nemen. Vooral ook met Liberale Staatspartij "De Vrijheids-
 bond" was intensief onderhandeld. De landbouwspecialisten dr.
 S.E.B. Bierema en mr. A.G.A. Ridder van Rappard stelden zich
 voor De Vrijheidsbond opnieuw herkiesbaar. H.D Louwes was door
 deze partij voor het eerst kandidaat gesteld. De boerenbonden
 waren bereid deze kandidatuur te steunen, mits de kandidaten
 bereid waren het programma van de bonden te onderschrijven,
 wat dan zou moeten blijken uit hun toetreding als lid tot een
 van de bonden. Op 23 februari had Bierema in een onderhoud met
 afgevaardigden van de boerenbonden zijn steun aan de denk-
 beelden van de bonden toegezegd. Op 3 maart volgde in Utrecht
 een conferentie tussen Van Rappard en Louwes en enkele afge-
 vaardigden van de bonden. Vooral aan de steun van Louwes was
 de boerenbonden veel gelegen - hij immers was één van de meest
 gezaghebbende figuren in de Nederlandse landbouwwereld. Louwes
 stond voor een dilemma: het Kamerlidmaatschap achtte hij
 belangrijk, maar onmiddellijke aansluiting bij de Groninger
 Boerenbond leek meer dan hij zich op dat moment als voorzitter
 van de GML kon permitteren; nota bene, de Bond die hij nog
 kort tevoren bestreden had, al wilde hij, zoals opgemerkt, op
 dat moment over het bestaansrecht niet meer twisten. Daarom
 werd overeengekomen, nu de verhouding tussen de algemene
 landbouworganisaties en de boerenbonden zich nog niet vol-
 doende had geconsolideerd, dat Louwes en Van Rappard (Van
 Rappard was voorzitter van de Geldersch-Overijsselsche
 Maatschappij van Landbouw) hun lidmaatschap van de bonden
 afhankelijk zouden stellen van een "volledig bevredigende
 afbakening" van ieders werkterrein. Wel gaven beiden te kennen
 dat zij, in overeenstemming met het standpunt dat door het
 hoofdbestuur van De Vrijheidsbond was bepaald, bereid waren
 hun politieke invloed aan te wenden om de denkbeelden van de
 boerenbonden te helpen verwezenlijken (314).

Toen het dagelijks bestuur van de GML en een viertal bestuurs-
 leden van de Groninger Boerenbond op 22 maart bijeenkwamen,
 werd na uitvoerige discussie het volgende besloten: (1) de
 Groninger Boerenbond zou zijn taak vooral op politiek-econo-
 misch terrein hebben en daar naar eigen inzicht de belangen
 van de landbouw behartigen; (2) het werkterrein dat de GML tot
 dan toe met haar werkzaamheden had bestreken, zou door de
 Groninger Boerenbond "geheel intact" worden gelaten en het

lidmaatschap van de GML (deze clausule was op initiatief van de Groninger Boerenbond in het gemeenschappelijk communiqué opgenomen) zou door de Groninger Boerenbond worden aanbevolen; (3) bepaalde maatregelen die door de Groninger Boerenbond mogelijk werden geacht om de landbouw te helpen, zouden ter verdere bestudering en uitwerking bij de GML aanhangig worden gemaakt; (4) over bepaalde zaken die beide organisaties aangingen, zou, ter voorkoming van misverstand bij de leden en bij de overige bevolking, overleg plaats vinden als dit door een van beide wenselijk werd geoordeeld. Indien nodig om de juiste verhouding tussen beide organisaties nader of opnieuw te regelen, zouden daartoe eveneens besprekingen worden gehouden. Door beide partijen zou er verder naar worden gestreefd om ook in andere gebieden een juiste verhouding tussen boerenbonden en de landbouworganisaties te bevorderen (315). Conform de afspraak meldde Louwes zich op 24 april aan als lid van de Groninger Boerenbond (316).

Behalve met De Vrijheidsbond, hadden ook besprekingen plaats gevonden met partijleiding en Kamerleden (w.o. mr. P.J. Oud) van de Vrijzinnig-Democratische Bond en met dr. H. Colijn en C. van den Heuvel van de anti-revolutionairen. Het contact met de anti-revolutionaire Kamerleden had bij de afgevaardigden van de boerenbonden de indruk gewekt dat het stemmen op de Anti-Revolutionaire Partij kon worden aanbevolen, het overleg en de nader gevoerde correspondentie met de vrijzinnig-democraten daarentegen zou tot een negatief stemadvies leiden. De vrijzinnig-democraten, aldus het verslag van de bonden, waren niet bereid om zo nodig met terzijdestelling van de vrijhandels-ideeën, door heffing van invoerrechten of het invoeren van monopolies, de landbouw zodanig te steunen dat deze voor ondergang kon worden behoed. Aan tijdelijke maatregelen wilde men wel meewerken, maar een algemene opleving van het bedrijfsleven in ons land werd alleen verwacht van het herstel van de vrije handel. Overigens werd wel het recht erkend op een beloning van de landbouwarbeid die in een redelijke verhouding tot de beloning van andere soorten arbeid zou staan (317). Hoe sommige prominente vrijzinnig-democraten in die tijd over de boerenbeweging dachten, wordt vermoedelijk wel goed verwoord in Ouds *Het jongste verleden*. De landbouwcrisis leek "een ramp voor het land, maar een feest voor de oppositie". "Sommigen lopen reeds jaren rond met onrijpe economische denkbeelden, waarvoor zij vroeger nooit gehoor hebben kunnen vinden, doch die thans door talrijke wanhopigen als het redmiddel werden aangegrepen. Dit verklaart het overweldigend succes der beweging 'Landbouw en Maatschappij' onder de leiding van de oud-referendaris bij de directie van de landbouw Smid, die voor zijn opvattingen tot dusver vrijwel nergens steun heeft gekregen" (318). Het program van de boerenbonden demonstreerde volgens Oud een

"simplistische crisisbeschouwing. (-) De partijen, die dit program niet voetstoots willen aanvaarden, worden met de banvloek bedreigd. Tot deze behoren de vrijzinnig-democraten. Hen werpt men met de sociaal-democraten en communisten op één hoop. Die groepen moet men zeker niet stemmen. Tegenover de anti-revolutionairen, de christelijk-historischen en de liberalen is men welwillender gestemd. Binnen hun kring begint, zo meent men, zich een beter economisch inzicht baan te breken. Zijn niet verschillende van hun Kamerleden lid geworden van de boerenbonden? Het is waar, maar het is een nogal zonderling verschijnsel. De programma's van hun partijen staan met het streven der boerenbonden min of meer op gespannen voet, doch in verkiezingsdagen gebeuren er wel meer vreemde dingen: Het is het zoveelste bewijs van de volstrekte verwarring van deze tijd" (319).

Een ander vooraanstaand vrijzinnig-democraat, het Kamerlid mr. H.P. Marchant, waagde het om in Assen, kort vóór de verkiezingen, de denkbeelden van Smid "pyramidale onzin" te noemen: een beter bewijs van de juistheid van het uitgebrachte stemadvies kon volgens de boerenbonden nauwelijks worden geleverd (320). Vele aanhangers van de boerenbonden zullen zich overigens minder dan Oud verbaasd hebben over het feit dat vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten ter gelegenheid van de verkiezingen op één hoop werden geveegd. Beide groepen hadden immers dit gemeen - in *Landbouw en Maatschappij* was er meermalen op gewezen - dat zij voor de landbouw vrijhandel wilden reserveren (d.w.z. vrije invoer en "bespottelijk lage prijzen" van landbouwprodukten), terwijl voor de niet-landbouwende bevolking met de vrijhandel gebroken werd; het stedelijke en industriële loon- en prijspeil werd op een veel hoger dan het vooroorlogse niveau gehandhaafd.

Voor al met de sociaal-democraten was vóór de verkiezingen reeds een felle pennestrijd gevoerd. Het sociaal-democratische *Volksblad* had in februari naar aanleiding van de activiteiten van Smid geschreven, dat deze zich als een "socialistenhater" had ontpopt. In een drietal grote hoofdartikelen in *Landbouw en Maatschappij* had Smid daarop van repliek gediend, groten-deels herhalend wat hij lang tevoren in *Landbouw en Democratie* had geschreven en recenter naar aanleiding van het beginsel-programma van de boerenbonden had uiteengezet (321). Volgens Smid dan was er tweeërlei socialisme: het socialisme van de "hogere" orde en dat van de "lagere" orde. Het socialisme van de hogere orde bestond uit het "uit de edelste motieven" voortkomend streven om te komen tot een maatschappij waarin minder onrecht, minder ellende en vooral meer bestaanszekerheid zou heersen. Tot dat socialisme had Smid zich altijd aangetrokken gevoeld, al achtte hij dan het gemeenschappelijk bezit van de produktiemiddelen niet de juiste weg om het ideaal te verwezenlijken. Het socialisme van de lagere orde

daarentegen was het socialisme dat hoogtij vierde in de vakverenigingen en dat alle kracht geconcentreerd had op de loonactie. Wij schreven hiervoor al dat Smid van dit soort actie weinig heil verwachtte omdat, geheel tegen de geest van het ware socialisme, een nieuw soort uitbuiting geschapen zou worden. "De groepen die door organisatie het best lonen en prijzen kunnen beheersen, buiten de groepen uit, die daartoe niet of onvoldoende in staat zijn". Van deze uitbuiting nu werd vooral de landbouwende bevolking de dupe. De sociaal-democraten stonden volgens Smid op het "waan-zinnige" standpunt, dat men de prijzen van de landbouwprodukten ongehinderd tot de helft of een derde kon laten dalen en toch het loonpeil moest handhaven. Het indexcijfer van landbouwprodukten, vóór de oorlog op 100, was nu tot 68 gedaald. Prijzen van stedelijke en industriële produkten stonden op 212 procent van het vooroorlogse peil, de lonen van landarbeiders op 170 procent. Daarmee was naar Smids oordeel "de uitbuiting van de boerenstand" ten volle geschetst. Desondanks werd de landarbeiders wijs gemaakt dat de boeren uitbuiters waren.

Voorts wees Smid erop dat deze verbroken verhouding tussen lonen en prijzen niet alleen voor de boeren nadelig was. Bij een dergelijk prijspeil van landbouwprodukten zou er slechts in beperkte mate werk zijn voor landarbeiders en zou de landbouwende bevolking ook maar in beperkte mate de stedelijke en industriële goederen en diensten kunnen kopen. De kritiek van de sociaal-democraten dat de boerenbonden de prijzen der landbouwprodukten door invoerrechten wilden verhogen waardoor een belasting op de verbruikers zou worden gelegd zonder dat met draagkracht rekening werd gehouden, wees Smid van de hand. Sociaal-democraten die de kosten van de volstrekt onvoldoende landbouwsteun uit de schatkist wilden betalen, verloren zijns inziens de aard van de landbouwcrisis uit het oog. Door de onverenigbaarheid van vrijhandel en sociale opvattingen was de genoemde ontredde-ning van loon- en prijsverhoudingen ontstaan die in strijd was met elk begrip van sociale rechtvaardigheid. Deze verbroken verhoudingen moesten naar het oordeel van de boerenbonden worden hersteld, en daarmee had een belasting die ten bate van de landbouwende bevolking aan anderen werd opgelegd, niets te maken.

Ook de door vele sociaal-democraten gepropageerde strijd tegen het grond- en hypotheekkapitaal kon in Smids ogen geen genade vinden. Ten onrechte toch werd door de sociaal-democraten de indruk gewekt dat de grond voornamelijk eigendom was van grote en rijke grondeigenaren. Dat alleen al meer dan de helft van de grond aan kleine eigenerfde boeren of kleine verpachters toebehoorde, werd gemakshalve verzwegen. En dat deel nu van het grondbezit was vaak de vrucht geweest van een leven van grote spaarzaamheid en hard werken. Velen hadden door de halvering van de grondprijzen (gevolg van een verminderde rentabiliteit van het landbouwbedrijf) sinds het begin van de

crisis een groot vermogensverlies geleden, hypotheekboeren dreigden te worden geruïneerd. Daartoe hadden, zo was Smids redenering, de politieke partijen en in het bijzonder de SDAP bijgedragen, die de boerenstand opofferden om stedelijke consumenten tijdelijk goedkoop te doen eten. Dat sociaal-democraten de boeren wilden helpen door een aantasting van het hypotheekkapitaal te bevorderen, achtte Smid al even fout en ondenkbaar als een aantasting van het grondkapitaal. Een streep halen door hypothecaire vorderingen zou betekenen dat niet alleen grote kapitalisten maar meer nog de kleine bezitters getroffen zouden worden. Meer dan de helft van de landelijke hypotheeken was, zoals Smid betoogde, eigendom van levensverzekeringsmaatschappijen, pensioenfondsen en spaarbanken. De strijd tegen het grond- en hypotheekkapitaal was dan ook vooral een strijd tegen de kleine bezitters, en voor hen sprong Smid zoals steeds in de bres.

4.10 HET STEMADVIES VOOR DE KAMERVERKIEZINGEN VAN 1933

Op 6 april 1933 verscheen in *Landbouw en Maatschappij* het stemadvies van de gezamenlijke bonden. Buiten bespreking was gebleven de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), dit "gezien de katholieke verhoudingen" in ons land. (De RKSP, de grootste van de politieke partijen, was sinds 1929 met 30 zetels in het parlement vertegenwoordigd.) De betrachte terughoudendheid was niet onbegrijpelijk, omdat begin 1933 door de bisschoppen een nieuwe poging ondernomen was "om de kudde der gelovigen ook op wereldlijk-organisatorisch gebied bijeen te houden" (322). In een op 1 februari gedateerd mandement werden de Katholieken opnieuw aangespoord tot katholieke verenigingen, en alleen tot deze, toe te treden en zich dus afzijdig te houden van "die verenigingen welke hetzij een neutraal of liberaal, hetzij een socialistisch of communistisch karakter dragen". Gewaarschuwd werd tegen het lezen van "zogenaamd neutrale bladen" enz. Toen dit mandement in alle kerken werd voorgelezen waren de verkiezingen van april dichtbij. De gelovigen werden aangespoord de eenheid te bewaren en, schrijft De Jong (323), "hoe kon men die eenheid anders bewaren dan door op de Staatspartij te stemmen?" Dit hadden ook de boerenbonden begrepen. Daarom werd hunnerzijds gesteld dat de bonden indirect een steun wilden zijn voor de activiteiten van de katholieke boeren in hun partij en de katholieke boerenafgevaardigden in de Kamer. Geadviseerd werd te stemmen op de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU), de Liberale Staatspartij De Vrijheidsbond, en de Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij (NBTMP). Deze laatste partij had het beginselprogramma van de boerenbonden voldoende onderschreven. De CHU had schriftelijk erkend dat in de huidige omstandigheden de vrije handel niet kon worden ge-

handhaafd, terwijl het christelijk-historische Kamerlid Weitskamp lid van de boerenbond was geworden in Overijssel. Partijen waarop niet moest worden gestemd waren de Vrijzinnig-Democratische Bond, de Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij (SDAP) en communistische en andere op het marxisme stoelende groeperingen. Met name tegen de socialistische groeperingen was fel uitgehaald. Op verschillende vergaderingen in den lande en een paar weken vóór de verkiezingen op een grote landdag in Assen, waar meer dan 4000 personen aanwezig waren, had Smid het politieke advies van de bonden uitvoerig toegelicht. Deze landdag in Assen, op 8 april, waar ook enkele bekende Kamerleden acte de présence hadden gegeven, had ook de landelijke pers gehaald. De liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 10 april concludeerde dat de boerenbonden op gelukkige wijze voorkomen hadden, dat door de crisis een groot deel van de landelijke bevolking in "ultra-rode" richting was gedreven. Het had de redacteur blijkbaar deugd gedaan dat een dergelijke massale bijeenkomst zonder één revolutionaire wanklank was verlopen. Wel vroeg hij zich af hoe lang de boeren een politieke teleurstelling nog zouden dulden. In het jaaroverzicht over 1933 van de Drentsche Boerenbond schreef Ter Haar dat het Drentse platteland zich nog nooit zo actief voor de politiek had geïnteresseerd als toen. En de resultaten waren niet uitgebleven. Zo kreeg de ARP in Drenthe zo'n 3000 stemmen meer dan bij de vorige verkiezingen en De Vrijheidsbond ging er zelfs 5500 stemmen op vooruit. De vrijzinnig-democraten en de sociaal-democraten verloren respectievelijk 3000 en 2200 stemmen. Nu zullen deze verschuivingen zeker niet alle op conto van de activiteiten van de boerenbonden geschreven kunnen worden. Het optreden van Colijn, nummer 1 op de kandidatenlijst van de ARP, en de mouterij op "De Zeven Provinciën" begin februari '33, zullen bijv. zeker tot de winst van de anti-revolutionairen hebben bijgedragen ("Voor een sterk gezag! Kiest Colijn") (324). Maar ook Oud was van mening dat het geringe succes van de vrijzinnig-democraten bij de verkiezingen vooral te wijten was aan de moeilijkheden op het platteland, waar de boerenbonden een steeds belangrijker rol gingen spelen (325).

4.11 OPRICHTING VAN DE NATIONALE BOND LANDBOUW EN MAATSCHAPLIJ

Op 3 april 1933 was in Nijmegen de Zuidelijke Agrarische Bond opgericht, met afdelingen in Gelderland en Noord-Brabant (niet in het katholieke deel), en ongeveer gelijktijdig in het westen van het land de Noordhollandse Boerenbond (326). Vanaf het begin van het ontstaan van de boerenbonden was de onderlinge samenwerking hecht geweest en werd voor belangrijke aangelegenheden naar buiten opgetreden onder de naam Samenwerkende Boerenbonden. Verschillende keren al was op vergaderingen van

provinciale bonden op de vorming van één nationale bond aangedrongen. In een vergadering, in mei '33, van de Overijsselsche Boerenbond was zelfs al een naam gesuggereerd: Nationale Bond Landbouw en Maatschappij. Op 29 mei nu werd in hotel Ogterop in Meppel tot de oprichting van een landelijke bond besloten. Als naam werd gekozen: Nationale Bond Landbouw en Maatschappij. Het doel van de Bond werd in de conceptstatuten als volgt omschreven: "de bevordering van de stoffelijke welvaart en de behartiging van de politiek-economische en sociale belangen van de Nederlandse bevolking in het algemeen en van de plattelandsbevolking in het bijzonder, met eerbiediging van ieders godsdienstige overtuiging". (In de definitief op 15 oktober '34 vastgestelde en op 21 januari '35 koninklijk goedgekeurde statuten werd de behartiging van de culturele belangen aan het doel van de vereniging toegevoegd. In vergelijking met het oorspronkelijke doel van de Drentsche Boerenbond was de formulering van het doel op 29 mei al in die zin ruimer gesteld, dat niet alleen de behartiging van "stoffelijke belangen" ten doel werd gesteld en niet alleen de behartiging van de belangen van de "boerenstand" (327).)

In de statuten werd verder vermeld dat het doel van de Bond uitvoerig uiteengezet werd in het beginselprogramma, hetzelfde dat destijds door de Samenwerkende Boerenbonden was vastgesteld. Als "middel" om het gestelde doel te bereiken werd in de statuten in de eerste plaats genoemd: het organiseren van hen die met het doel van de vereniging instemmen ten einde (1) de plattelandsbevolking meer invloed ter verschaffen bij de "samenstelling der Staten-Generaal en andere openbare lichamen", (2) te ijveren voor het verkrijgen en behouden van een beloning van de landbouwarbeid die in een redelijke verhouding zou staan tot de beloning die andere bevolkingsgroepen ontvingen, (3) "het nemen van wettige maatregelen in het belang van het platteland en het scheppen van gelijke ontwikkelingskansen voor de stad en het platteland te bevorderen", en (4) "mede te werken aan het verkrijgen en behouden van een goede verstandhouding tussen de verschillende lagen der bevolking". Andere middelen die onder meer werden vermeld waren de "uitgave van geschriften of bladen", samenwerking met of steun aan landbouworganisaties die de "bevordering der vakbelangen van de landbouw in de ruimste zin des woords ten doel hebben" en het zenden van petitie's en het voorlichten van de pers over onderwerpen die tot het werkterrein van de Bond behoorden.

De statuten bepaalden verder dat het bestuur van de Bond moest worden samengesteld uit leden die in verschillende provincies hun domicilie hadden; het bestuur zou uit minstens 10 leden bestaan. De bestuursleden zouden zelf een dagelijks bestuur moeten kiezen en in vacatures van het dagelijks bestuur zou uit en door de bestuursleden worden voorzien.

Artikel 5 van de statuten bepaalde dat de vereniging uit "individuele leden" zou bestaan die door het bestuur in afdelingen zouden worden ondergebracht. Voor het lidmaatschap was instemming vereist met de statuten der vereniging en onderschrijving van het beginselprogramma van de Bond.

In het huishoudelijk reglement werden vervolgens de organisaties van plaatselijke en provinciale afdelingen nader geregeld. Voor de oprichting van een plaatselijke afdeling was een aantal van minstens 10 leden vereist. De plaatselijke afdelingen hadden tot taak "mede te werken tot bereiking van het doel van de bond" zoals in de statuten omschreven en nader in het beginselprogramma en werkprogramma aangeduid, en "uitvoering te geven aan opdrachten door het hoofdbestuur of het provinciaal bestuur verstrekt". Voor zover het aantal leden zulks mogelijk maakte werden de leden in elke provincie in een provinciale afdeling ondergebracht. Eventueel konden echter ook gewestelijke afdelingen worden gevormd door leden van twee of meer aan elkaar grenzende provincies. De taak van de provinciale afdelingen was, zij het dan op "hoger" niveau, identiek aan die van de plaatselijke afdelingen. Provinciale afdelingen konden verder desgewenst hun gebied in verschillende "kringen" onderverdelen.

Het bestuur van de vereniging werd als volgt gekozen. Telde een provinciale afdeling minder dan 2000 leden, dan kon één bestuurslid worden aangewezen. Telde een provinciale afdeling tussen de 2000 en 3000 leden dan had men recht op twee, tussen 3000 en 5000 op drie en boven de 5000 leden op vier bestuursleden. Verkiezing van de bestuursleden geschiedde in de betrokken afdeling door het afdelingsbestuur.

De algemene vergadering van de vereniging werd gevormd door een door de provinciale afdelingen gekozen raad, de ledenraad. In het huishoudelijk reglement werd bepaald dat per 500 leden (of gedeelte daarvan) ieder provinciaal bestuur uit zijn midden één lid kon aanwijzen voor de ledenraad, tot een maximum van 10. Jaarlijks moest tenminste één algemene vergadering worden gehouden waarop het jaarverslag werd uitgebracht, financiële rekening en verantwoording werd afgelegd, de contributie werd vastgesteld en eventuele voorstellen tot wijziging van statuten, reglementen of programma's behandeld konden worden. Over genoemde zaken werd dus door de ledenraad beslist. De algemene vergaderingen waren verder voor alle leden van de Bond toegankelijk (328).

Voor het eerste jaar werden door de provinciale afdelingen tot bestuurslid gekozen: E.Z. Oldenbanning (De Wijk), H.J. Hamming (Annerveen), J. Meyer (Ter Heil), J. ter Haar (Ruinerwold), A. van Bruggen (Warffum), B. Meihuizen (Wildervank), A. Siebring (Onstwedde), J.M. Kamphuis (Aardorp), G. Wessels (Ypelo), S. Vellinga (Leeuwarden), N.D. Heuff (Deil), A. Breure (Rijk, Haarlemmermeer). Op de eerste bestuursvergadering van 28 juni werden tot leden van het

dagelijks bestuur gekozen: E.Z. Oldenbanning, A. van Bruggen, B. Meihuizen, J.M. Kamphuis en J. ter Haar. Het dagelijks bestuur koos vervolgens Oldenbanning tot voorzitter en Ter Haar tot secretaris-penningmeester. In dezelfde vergadering werden J. Smid en L. Weyer, leraar aan de Rijkslandbouwwinterschool in Meppel, tot adviseur van de Bond benoemd. Wat de propaganda betreft werd besloten dat deze voortaan door de Nationale Bond zou worden geleid, waarbij De Lange een grote rol zou blijven spelen. Hij werd tot propagandist benoemd (329).

4.12 DE LANDBOUW-CRISISWET 1933 EN DE LANDBOUWPOLITIEKE DENKBEELDEN VAN L EN M

Ondanks de door de regering getroffen steunmaatregelen behielden ook in de eerste helft van '33 de prijzen hun dalende trend. De prijzen van akkerbouwprodukten (vergelijk tabel 14) bedroegen in de periode 1932/'33 64% van het vooroorlogse peil, terwijl de kosten van levensonderhoud op ongeveer 140% van het vooroorlogse niveau bleven staan. "Een wanverhouding", aldus Minderhoud, "welke de toestand van de landbouwers voldoende typeert" (330). En de tuinders waren er nog slechter aan toe.

De beweging van de prijzen was door de boerenbonden nauwlettend in het oog gehouden. In zijn met de bladen van de Arbeiderspers gevoerde discussie, eind februari, had Smid op de cijfers gewezen: het prijsindexcijfer van landbouwprodukten op 68 (1910/'14 = 100), van stedelijke en industriële produkten en diensten op 212, de lonen van landarbeiders op 170 - daarmee was de "uitbuiting van de boerenstand" ten volle geschetst.

In verschillende Drentse gemeenten liepen in het vroege voorjaar van '33 de boeren te hoop en vonden massale demonstraties plaats voor de gemeentehuizen. Die demonstraties waren overigens niet door de Drentsche Boerenbond geïnitieerd; men was er zelfs wat huiverig voor omdat de kans bestond dat de boel hier en daar uit de hand zou lopen en beeld en aanzien van de Bond zouden worden geschaad (331). Op het Binnenhof in Den Haag - een vrij uitzonderlijke gebeurtenis voor die dagen - demonstreerden twee Drentse boeren (G. Dieters uit Annerveen en F. de Leeuw uit Uffelte) met borden waarop aan de hand van de indexcijfers door Smid genoemd, de noodtoestand in de landbouw kenbaar werd gemaakt.

In regeringskringen werd over de steun aan de landbouw voortdurend gedelibereerd. In de herfst van '32 nog werd deze bijv. door de minister van Financiën in een schrijven aan zijn ambtgenoot van Economische Zaken en Arbeid voor de schatkist te bezwaarlijk geacht en werd aanpassing van de

produktiekosten aan de wereldmarktprijs bepleit, omdat het vigerende systeem van "kunstmatige prijsvorming" een noodzakelijke daling van de kosten van levensonderhoud in de weg zou staan en Nederlands concurrentiepositie werd verzwakt. Als steun aan de boeren nodig was, dan zou naar andere "tijdelijke" maatregelen moeten worden uitgezien dan nu in het "richtprijssysteem" vervat (332). Hoe er verder binnen Financiën over de landbouwsteun werd gedacht liet de minister duidelijk blijken door toevoeging van een nota van zijn thesaurier-generaal. "Ik heb", klaagde deze, "gisteravond getracht de heer Louwes (bedoeld wordt ir. S.L. Louwes, broer van H.D. Louwes - dR), Regeringscommissaris voor de Tarwewet, aan het verstand te brengen, dat wij onmogelijk kunnen voortgaan op deze wijze de landbouw kunstmatig in stand te houden ten koste van de consument. De heer Louwes had hiertegen geen ander verweer, dan dat zolang de arbeider in de grote steden nog zo'n hoog loon verdient, het veel lager inkomen van de boeren geen aanleiding kan geven tot kritiek" (333). Men ziet, de discussie op departementaal niveau was nauwelijks verschillend van die welke daarbuiten werd gevoerd en allerm minst heerste er toen al de overtuiging dat de crisis van lange duur zou zijn en niet alleen van conjuncturele maar ook van structurele aard (334). Eind '32 besloot de regering echter toch om niet langer voort te gaan op de weg van incidentele maatregelen. Een breed plan voor de crisisbestrijding zou moeten worden opgezet (335).

De toestand in de landbouw was, zoals opgemerkt, steeds verder verslechterd. De export van land- en tuinbouwprodukten bijv. was sterk gedaald. Werd in 1928 nog voor ruim f 690 miljoen aan land- en tuinbouwprodukten geëxporteerd, in 1930 was dat gedaald tot f 583 miljoen, in 1931 tot f 459 miljoen en in 1932 tot f 307 miljoen. Wij memoreerden al hoe de indexcijfers van landbouwprodukten in 1932/'33 een dieptepunt bereikten, zodat bijna geen landbouwprodukt meer lonend kon worden voortgebracht (336). Het was duidelijk dat de steun niet tot enkele produkten beperkt kon blijven en tevens ook werd duidelijk dat de steun gepaard moest gaan met de bevoegdheid van de overheid om op produktie, afzet en prijsvorming invloed uit te oefenen.

Met de Landbouw-Crisiswet van 5 mei 1933 werd een tweede periode van landbouwcrisisbestrijding ingeluid. De verschillende steunwetten moesten worden gecoördineerd (uniformiteit in opzet en uitvoering werd noodzakelijk geacht) en de minister kreeg grote bevoegdheden wat betreft de regeling van produktie, prijzen, kwaliteit, handel, verwerking enz. De mislukking van de Economische en Monetaire Conferentie in Londen, juni '33, zal vervolgens mede tot de belangrijke wetswijziging van 5 augustus aanleiding hebben gegeven. Het kabinet-Colijn was tot de overtuiging geraakt dat de crisis

van langere duur zou zijn; bovendien werd de uitvoer steeds verder bemoeilijkt en werd uitbreiding van financiële steun aan de landbouw met behulp van overheidsgelden onmogelijk geacht. Behalve nu dat bij wijziging van de wet in augustus de werkingsduur van de oorspronkelijke wet werd verlengd en, zeer belangrijk, het aantal produkten dat onder de Landbouw-Crisiswet kwam te vallen werd uitgebreid, werd ook de mogelijkheid geopend "monopolieheffingen" toe te passen bij invoer van "crisisprodukten" (d.w.z. produkten die onder de Landbouw-Crisiswet vielen). Daardoor zou een verhoging van de binnenlandse prijzen kunnen worden gerealiseerd. De via deze heffingen verkregen middelen, plus de binnenlandse heffingen (op landbouwprodukten of produkten die deze konden vervangen), vormden de voornaamste inkomsten van het zogenaamde Landbouw-Crisisfonds dat door de wet werd ingesteld. Met de middelen uit dit fonds, en voortaan niet meer uit de schatkist, werd de steun aan land- en tuinbouw gefinancierd. Deze steun bleef overigens een steun aan het bedrijf, individuele steun aan boeren die zulks nodig hadden werd niet beoogd. Het doel, hoofdbeginsel van de landbouwcrisispolitiek, was de instandhouding van het landbouwbedrijf door een verhoging van de geldelijke opbrengst. Aan dit argument ontleende regering dan het recht om zich ook in te laten met lonen en andere arbeidsvoorwaarden van land- en tuinbouwarbeiders.

Met dat al was, zo schreef Minderhoud terecht (337), over een aantal vaak principiële bezwaren heengestapt: de individuele vrijheid van boer en tuinder werd beperkt, overbodige handelen werden uitgeschakeld, de overheid kreeg directe leiding van produktie en distributie, bindende loonbepalingen werden mogelijk, kosten van levensonderhoud werden verhoogd, het vrijhandelsbeginsel werd aangetast enz. Vooral de mogelijkheid van heffingen aan de grens - in verband met de aanpassingspolitiek van de regering zouden de vooroorlogse prijzen tot richtsnoer worden genomen - werd door L en M met instemming begroet. Bovendien zou nu steun aan de hele graanbouw worden verleend, zoals de boerenbonden steeds hadden voorgestaan. Smid meende dat de regeringsmaatregelen wel niet alleen een gevolg waren van de actie van de boerenbonden, maar was er wel trots op "dat de richting waarin de omstandigheden de regering (hadden) gedwongen te gaan, door de boerenbonden reeds lang (was) voorzien en aanbevolen". Op één belangrijk punt echter weken de regeringsmaatregelen af van de ideeën der bonden: de regering wilde lage invoerrechten, terwijl door de boerenbonden hoge invoerrechten werden bepleit (338).

Daarover was ook in juni in het KNLC van gedachten gewisseld. In januari '33 was namelijk door het KNLC, naar aanleiding van een verzoek van het DLG, een commissie ingesteld om het vraagstuk van invoerrechten op granen in studie te nemen (339). Smid was uitgenodigd in de commissie zitting te nemen

en ook H.D. Louwes maakte er o.a. deel van uit. Het rapport dat door deze commissie werd uitgebracht en in de juni-vergadering van het KNLC werd besproken, kon echter door de meerderheid van de vergadering niet worden aanvaard. Vooral het idee van vrij hoge invoerrechten op voedergranen stuitte in de vergadering van het KNLC op bezwaren. Gevreesd werd dat vooral de kleinere bedrijven, waarvoor de veehouderij (en dan vooral de varkens- en kippenhouderij) essentieel was, van de hoge voederprijzen de dupe zouden worden. Dat nu werd door Smid bestreden - in het systeem van landbouwcrisismaatregelen waarvoor door de bonden geijverd werd, zou de schade die door een plotselinge verhoging van de voederprijzen voor de veehouderij zou ontstaan, met behulp van de opbrengsten der invoerrechten gecompenseerd kunnen worden (340). Maar waarom die hoge invoerrechten? Wij herinneren eraan hoe Smid had beweerd - een gedachte die overigens vrijwel gemeengoed was - dat de lage prijzen van de voedermiddelen tot een veel te grote uitbreiding van de dierlijke produktie hadden geleid. Nu het buitenland de invoer steeds meer had belemmerd, was de afzet van deze produkten slechts mogelijk tegen prijzen waarbij de produktiekosten op lange na niet werden gedekt. Een eerste voorwaarde dan voor de noodzakelijke inkrimping van de veehouderij in ons land zou het lonend maken van de akkerbouw zijn. Vandaar het voorstel, door de boerenbonden medio juni aan de minister van Economische Zaken en Arbeid gedaan, om door invoerrechten op alle met de eigen landbouwproduktie in concurrentie tredende produkten te komen tot een lonende binnenlandse landbouwproduktie. De opbrengst van de invoerrechten zou gestort moeten worden in een fonds waarin ook de binnenlandse heffingen op boter en vlees zouden worden gestopt. Met behulp van de gelden uit dit fonds zou de schade die de veehouderij door de hoge invoerrechten zou lijden, bestreden moeten worden. De export van landbouwprodukten zou geen nadeel hoeven ondervinden, omdat bij uitvoer restitutie van invoerrechten zou plaats vinden. Maar wel was er één moeilijkheid: denkbaar (en ook waarschijnlijk) was dat verhoging van de binnenlandse prijzen tot vermindering van de vraag zou leiden. Maar wat was een zinnig alternatief? De veehouderijproduktie met aangekocht voer was immers verliesgevend. Om nu vraag en aanbod beter op elkaar af te stemmen achtten de boerenbonden een min of meer geforceerde inkrimping van de veehouderij wenselijk en aanvaardbaar (341). "Het komt mij voor", aldus Smid, "dat de boeren, als zij de zaak goed begrijpen, tegen die geforceerde inkrimping geen bezwaar zouden behoeven te hebben" (342). In geval van een "lonende bodemexploitatie" zou verder een zodanige teeltbeperking van varkens moeten plaats vinden, dat in streken met grote landbouwbedrijven de teelt het meest aan banden zou worden gelegd.

In hoofdlijnen weergegeven was dit het systeem van landbouw-

politieke maatregelen dat door L en M werd voorgestaan en dat later, meer verfijnd en cijfermatig uitgewerkt, door L en M in den lande werd gepropageerd en verdedigd (343). Het is jarenlang in de landbouw en daarbuiten een punt van discussie gebleven en we zullen in het volgende nog meermalen gelegenheid hebben op dit systeem van L en M terug te komen. Maar in '33 hadden deze ideeën geen schijn van kans. Zelfs tegen de toenmalige vorm van landbouwsteun werd fel geageerd - uit socialistische hoek, uit industriële en handelskringen, maar ook vanuit de academische wereld. In *Economisch-Statistische Berichten* had C.J.P. Zaalberg (344) zijn twijfel geuit of de landbouwsteun wel werkte in de richting van een aanpassing die zowel voor de industrie als voor de landbouw zelf noodzakelijk was (345). De nijverheid zou door de "uitzonderlijk hoge prijzen der levensmiddelen in ons land" gehinderd worden in het streven om concurrerende prijzen te bereiken, de minst draagkrachtigen zouden te zwaar worden belast, een groot deel van de opbrengst van de landbouwsteun zou aan het kapitaal (via grond- en pachtprizen) ten goede komen, en aangezien van een "bloeiende en groeiende nijverheid" meer zou afhangen dan van de omvang van de landbouw, moest de nijverheid niet het kind van de rekening worden. "Men vergete toch niet, dat een verarming van de landbouw het produktieapparaat nagenoeg intact laat (de cultuurgrond zou volgens Z. blijven bestaan en bij niet-gebruik slechts weinig en tijdelijk in waarde achteruitgaan - dR), doch dat verarming van industrie en scheepvaart de ondernemingen met hun kapitaalgoederen doet verdwijnen" (346). Welke vorm van steun door Zaalberg dan wel toelaatbaar werd geacht, is niet duidelijk. Wel is duidelijk dat hij het verdwijnen van sommige cultures waarvan de teelt elders in de wereld goedkoper en beter plaats kon vinden, weinig bezwaarlijk vond, zoals hij nog in maart van hetzelfde jaar voor het Koninklijk Instituut van Ingenieurs had betoogd (347).

Soortgelijke artikelen waarin werd beweerd "dat voor de industrie nog veel (moest) worden gedaan, terwijl voor de landbouw reeds alles (was) gedaan", dat het uitgangspunt van de agrarische steunpolitiek niet verhoging van de prijs van agrarische produkten maar allereerst verlaging van de kostprijs had moeten zijn (kostprijsverlagende maatregelen "zoals de industrie die dagelijks moet nemen") enz. werden ook door redacteurs van *E-SB* geschreven (348). We geven deze voorbeelden slechts ter illustratie van het grote verschil in opvattingen over de landbouwsteun, over de rechtvaardigheid en economische juistheid ervan, dat in die dagen heerste en dat bij L en M diepe verontwaardiging wekte en ontzetting over het onbegrip dat in "stedelijke en industriële kringen" zichtbaar werd (349). De eerste brochure die door L en M werd uitgegeven - geschreven door Smid - droeg als titel *De actie tegen den landbouwsteun* en bevatte o.a. een ernstig woord aan

het adres van de redactie van *Economische-Statistische Berichten*, dat de "allerdwaaste beschouwingen, mits zij maar tegen de landbouwsteun zijn gericht" opnam, met volgens Smid het funeste gevolg dat zij op gezag van dit weekblad door de pers werden verspreid en de openbare mening gestijfd werd in verkeerde opvattingen omtrent de landbouw. Niet anders was de houding die door de Rotterdamse en Amsterdamse Kamers van Koophandel werd aangenomen en de kritiek die bijv. door het Verbond van Nederlandsche Werkgevers op de landbouwsteun werd geuit. We komen daar straks nog op terug, want een en ander vormde een voortdurende aanleiding tot felle discussies met L en M.

4.13 L EN M VAN FASCISTISCHE SYMPATHIEËN BETICHT

In de herfst van 1932 was door de oud-opperbevelhebber van de land- en zeemacht uit de Eerste Wereldoorlog, generaal C.J. Snijders, het initiatief genomen tot oprichting van het Verbond voor Nationaal Herstel, dat in 1933 aan de verkiezingen deelnam en één zetel in de Kamer verwierf. Geen fascistische maar, aldus De Jong, een typisch autoritaire organisatie (350). Een paar maanden vóór de verkiezingen had het Verbond een manifest gepubliceerd dat o.a. door Smid was ondertekend. Enkele weken later al had Smid zich vanwege de koers die werd gevolgd uit dit Verbond teruggetrokken, maar intussen was hij op grond van zijn ondertekening in de socialistische pers als fascist gedoodverfd. In verband hiermee verklaarde Smid in *Landbouw en Maatschappij* dat hij, gezien zijn democratische gezindheid, in beginsel tegenover het fascisme stond en dat hij het daarom zo sterk betreunde dat de "ontreddering en verwildering, waartoe onder sociaal-democratische leiding de democratie voerde, tenslotte (zou moeten) uitlopen op fascistische dictatuur" (351).

Het was één van de eerste van een lange reeks pogingen geweest uit het socialistische kamp om via beschuldigingen van fascisme de opkomende agrarische beweging in diskrediet te brengen. In de verkiezingsstrijd waren leiders van de boerenbonden van fascistische sympathieën beticht (352), in het door SDAP en NVV uitgegeven colportageweekblad *Vrijheid, arbeid, brood* werd L en M herhaaldelijk van fascisme beschuldigd (353) en in bladen van de Arbeiderspers was het al niet veel anders. Zo schreef ir. J.W. Albarda, de parlementaire leider van de SDAP, in het *Volksblad* van 19 juli een fel artikel naar aanleiding van de in Stadskanaal gehouden landdag van L en M. Boeren zouden tegen arbeiders worden opgehitst en er zou een gevaarlijke misleiding plaats vinden van het platteland. Liever dan sociaal-democraten werden fascistten op de landdag uitgenodigd en de besturen van de boerenbonden zouden van de nood van de plattelandsbevolking

gebruik maken om deze in handen van het fascisme te voeren. In de Tweede Kamer had het SDAP-lid J.H.A. Schaper al niet minder fel uitgehaald en gesteld dat de op de landdag tegenwoordige Kamerleden hadden moeten protesteren tegen de "fascistische dollemanspraak van amateuropruiers", die daar het platteland tegen de steden opzetten. Maar blijkbaar verschilden de percepties in het parlement. De liberaal Bierema deelde mee dat hij met genoeg de landdag had bijgewoond (354).

Inderdaad was op het landdagterrein propaganda gemaakt voor de NSB, maar dit was buiten de schuld van de besturen der bonden geschied en al bij de opening door de voorzitter verboden.

De NSB was evenmin als de SDAP voor de landdag uitgenodigd. De NSB niet, omdat zij niet als partij in het parlement was vertegenwoordigd; bepaald dus niet omdat men vijandig stond tegenover deze, in die tijd nog kleine maar snel groeiende beweging. (Volgens De Jong (355) telde de NSB begin '33 ongeveer 1000 leden, in januari '34 ongeveer 22.000 leden.) Iedere partij die welwillend staat tegenover het programma van de Bond, is ons sympathiek, schreef Ter Haar in die dagen (356).

De SDAP had geen uitnodiging ontvangen omdat zij - afgezien van een program dat op sommige punten lijnrecht stond tegenover dat van de Bond - in 1932 de bonden had gebruuskeerd. De Samenwerkende Bonden hadden toen namelijk ook gepoogd van de SDAP een reactie los te krijgen op hun beginselprogramma, maar van de SDAP was slechts het bericht ontvangen dat het partijcongres in het voorjaar van '33 het partijprogram zou vaststellen, dat dan wel in de bladen van de Arbeiderspers zou lezen zou zijn. Van de geboden gelegenheid tot een mondelinge gedachtenwisseling werd door de SDAP geen gebruik gemaakt (357).

In *Landbouw en Maatschappij* volgde na Schapers opmerkingen in de Kamer nog een discussie tussen dit Kamerlid en Smid, dat mogelijk enige verduidelijking van standpunten maar zeker geen toenadering tussen partijen heeft gebracht. Smid schreef dat hij in Stadskanaal niets onbehoorlijks had gezegd, onderstreepte nog eens zijn inmiddels bekende standpunt dat de sociaal-democraten niet alleen de landbouw maar de hele maatschappij door een stedelijke en industriële bril bekeken, met het gevolg dat geen juist inzicht in die maatschappij verkregen kon worden. De socialistische praktijk leidde naar zijn mening tot een "uitbuiting" van het land door de stad. "Landbouwers verlangen geen bevoorrechtiging boven de stedelijke bevolking. Zij willen alleen behandeling op gelijke voet", aldus de conclusie van Smid. De verwijdering tussen stad en platteland zou dan ook mede de schuld zijn van de SDAP die voor het onrecht de ogen sloot (358). Schaper memoreerde nog eens al het goede dat de socialistten met de

boeren voorhadden, maar waarschuwde dat "ophitsing tegen de socialisten en stedelingen, koketteren met de fascistten, het domste (was) wat de boer (kon) doen" (359).

Beschuldigingen van fascisme of nationaal-socialistische sympathieën waren ook in later tijd niet van de lucht zoals we hierna nog zullen zien. Hier interesseert ons in hoeverre de bonden zelf, in de begintijd, aan deze beschuldigingen grond hebben gegeven. We menen dat verschillende artikelen in *Landbouw en Maatschappij* een gemakkelijk aangrijpingspunt hebben gevormd, terwijl de houding van "neutraliteit", een "welwillende neutraliteit" zelfs om de woorden van Meihuizen te citeren (360), op zich zelf misschien al voldoende reden was geweest voor de aanval die op L en M werd ingezet. Daar kwam bij dat er kennelijk - in *Landbouw en Maatschappij* werd er openlijk gewag van gemaakt - nogal wat leden van L en M tot de NSB waren toegetreden. Een van de belangrijkste van hen was ongetwijfeld G. Dieters, één der oprichters van de Drentsche Boerenbond, die zich begin juni '33 als lid had aangemeld.

Men realiseert zich overigens, dat medio '33 de NSB bijv. nog niet tot de voor ambtenaren "verboden organisaties" behoorde. Na de affaire met "De Zeven Provinciën" was het lidmaatschap van verschillende extreem linkse en rechtse organisaties voor ambtenaren verboden verklaard en het ambtenaarschap bij defensie onverenigbaar met het lidmaatschap van SDAP of van de twee bij het NVV aangesloten ambtenarenbonden (361). Maar de NSB werd pas eind december '33 door dezelfde maatregel getroffen, en, zo vermeldt De Jong, "daarbij handelde de regering minder uit eigen overtuiging dan onder pressie van het parlement" (362). Het begrip "nationaal-socialistisch" was in het begin van de jaren dertig minder gediskrediteerd dan in de tweede helft van dit decennium het geval zou zijn (363). Autoritaire of minder democratische gedachten werden ongetwijfeld in veel breder kring aangetroffen dan geïndiceerd door het betrekkelijk kleine getal van hen die zich bij links- of rechtsextremistische groepen hadden aangesloten (364). In 1933 kon bijv. P.J. Bouman, de later befaamde socioloog, in *Het socialisme aan den tweesprong* nog filosoferen over een "theoretisch" nationaal-socialisme (socialisme + sterk staatsgezag + solidariteit + nationalisme - niet het specifieke partijprogramma van de Hitlerbeweging met zijn door Bouman verworpen rassenmystiek). Bouman meende dat de huidige democratie niet voor haar taak was berekend (365). Ook signaleerde hij dat de "afkeer van partijpolitiek" in Nederland met "buitengewone snelheid" groeide. Voorts onderstreepte hij de wenselijkheid van een "sterk gezag" (366) en achtte hij economische autarkie van beslissende betekenis voor het culturele leven van een volk en het "enige middel om landbouw en boerenstand te redden". Een welvarend platteland was noodzakelijk voor een gezonde

ationale cultuur, de grote steden hadden naar Boumans mening in sommige opzichten een "verderfelijke invloed op het volkskarakter uitgeoefend". Hitlers uittalingen over *die Erhaltung eines gesunden Bauernstandes als Fundament der gesamten Nation* vonden ook bij Bouman weerklank, al beschouwde hij deze woorden niet als nieuw of verrassend. Landen die door verwaarlozing van hun landbouw een overwicht van de steden kregen, bleken, zo leerde de geschiedenis, recht op de afgrond van een sociale en culturele ondergang aan te sturen. In de wereldsteden voltrok zich de overgang van ware cultuur naar de verstarrende vormen van een steeds oppervlakkiger civilisatie.

Deze en naar teneur soortgelijke beschouwingen werden nu en dan ook in *Landbouw en Maatschappij* gepubliceerd en vooral artikelen van Meihuizen, Holm (die een lyrische bespreking wijdde aan Darré's *Neuadel aus Blut und Boden*) en Van de Bospoort (367) moeten in dit verband worden genoemd. We geloven overigens dat slechts weinigen onder de boeren in die tijd, politiek ongeschoold als zij voor een belangrijk deel waren, een meer dan zeer globale notie van de nazi-ideologie gehad zullen hebben. Veeleer zal, ook bij de NSB-sympathisanten, het gevoel overheersend zijn geweest dat zij de dupe waren van een weinig doeltreffend overheidsbeleid en partijpolitieke onmacht, zodat van een "sterker gezag" meer heil werd verwacht (368). Men voelde zich economisch gedeclasseerd en sociaal miskend en zag in de Duitse maatregelen en beloften voorzover zij *überhaupt* in den lande bekendheid verkregen, de mogelijkheid van een uitweg uit de economische impasse, terwijl betogen over de grote sociale en culturele betekenis van de boerenstand veel weerklank vonden en het gevoel van eigenwaarde zullen hebben gestreeld. Racistische ideeën zullen in de begintijd van weinig of geen betekenis zijn geweest. De NSB-propaganda, in die periode vooral ook op de boeren en arbeiders gericht (369), miste trouwens de anti-semietische toon die voor de nationaal-socialistische propaganda in Duitsland kenmerkend was. Zelfs telde de vroege NSB joden onder haar leden.

Opgemerkt moet worden dat tot dan toe de aandacht van de leiding van L en M hoofdzakelijk op de heersende economische problemen was gericht en dat de belangstelling voor culturele vraagstukken - in later tijd zou daar meer aandacht aan worden besteed - slechts van beperkte betekenis was (370). Het is opvallend dat vooral ook door betrekkelijke "buitenstaanders" als D. v.d. Bospoort, H.D. Louwes (niet helemaal buitenstaander meer) en prof.ir. W. Schermerhorn op de grote waarde van de eigen plattelandscultuur werd gewezen en op de sociaal-culturele betekenis van de boerenstand voor het Nederlandse volk (371). Dat had bij Van de Bospoort misschien al wel, bij Louwes en Schermerhorn niets te maken met enige sympathie voor de nationaal-socialistische gedachtenwereld.

Louwes zag van meet af aan de stimulering van de "politieke bewustwording van het platteland" en het streven naar "behoud van een goede plattelandscultuur" als de belangrijke taak van de boerenbonden (372). Activiteiten op landbouwpolitiek terrein daarentegen achtte hij niet primair voor de bonden weggelegd, maar voor de algemene landbouworganisaties waarvan hij, zoals gezegd, één van de grote voormannen was. Schermerhorn betoogde begin '34 dat steun aan de landbouw niet alleen en niet in de eerste plaats op economische gronden verdedigd moest worden - daarop werd door L en M te veel het accent gelegd - maar vooral door ethische en culturele motieven gerechtvaardigd was. Over economische voor- en nadelen van de landbouwsteun waren de meningen verdeeld, maar ethisch zou het onaanvaardbaar zijn als mensen aan armoede en ellende werden prijsgegeven. Belangrijker dan de bijdrage aan de materiële welvaart van het Nederlandse volk, was volgens Schermerhorn de culturele betekenis van de boerenstand die door hem de "ankergrond van de cultuur" werd genoemd. Kennend voor die boerenstand was onder meer een "gehechtheid aan de bodem en aan het eigene", niet in de zin van een door Schermerhorn verwerpelijk geacht conservatisme (ook dat kwam op het platteland veel voor) maar in de betekenis van een "aardgebondenheid", van een hechte relatie met de "groei-kracht van de aarde en met het Leven zelf", van een "liefde voor het Leven". Leven en werken in de natuur zouden de boer een besef bijbrengen van "afhankelijkheid van machten die buiten en boven hem staan". "Arbeidzaamheid" en een "sobere levensstijl" waren voor vele boeren typerend. De stedelijke cultuur - Schermerhorn was zich van de naar eigen zeggen "typologische" beschrijving bewust - werd vooral door de economische mens gekenmerkt, door het mateloze en onbegrensde en het altijd streven naar meer. Daartegenover zou de boer in een soort "natuurlijke levenshouding" het "alles met mate" als norm hanteren, "liefde voor geregelde arbeid" tonen, voor gelijkmatigheid in ontwikkeling enz., in tegenstelling tot de "explosieve krachten" van een stedelijke, economisch gerichte cultuur. De stad had grote dingen maar ook, in materieel en menselijk opzicht, veel "afval" geproduceerd. De boerenbevolkingsgroep had al decennia lang "ongehoorde hoeveelheden ongebroken levens" aan de gemeenschap geleverd. "Ankergrond der cultuur zou men daarom het boerenvolk kunnen noemen". "Want in een cultuurperiode, waarin het mateloze en onbegrensde van de stadscultuur overheerst, bestaat behoefte aan de weerstand van een groep, die maat houdt, niet omdat zij zoveel verstandiger is, maar omdat het leven zelf binnen deze groep maat en grens stelt" (373).

Het romantische, wat mystieke karakter van dit soort beschouwingen doet de lezer van vandaag misschien vreemd aan, maar men moet bedenken dat deze uitingen van "agrarisch fundamentalisme" toen nog vrij veel weerklank vonden, niet

alleen op het platteland maar ook daarbuiten. Over de oorzaken daarvan kan men slechts speculeren. Plausibel lijkt het wel de ontvankelijkheid voor dit soort ideeën in verband te brengen met een bij sommigen in die dagen duidelijk waarneembaar cultureel pessimisme, dat op het 19de eeuwse vooruitgangsoptimisme was gevolgd. Anderen zullen in de toenemende "verstedelijking" van het platteland een bedreiging hebben gezien voor veel waardevol geachte elementen uit het traditionele agrarisch cultuurpatroon. Daarnaast lijkt het waarschijnlijk dat de weerklink groot was in die tijd door de aanwezigheid van een agrarische minderheidsgroep die, voor een deel in haar bestaan bedreigd, gevoelens van eigenheid en eigenwaarde heeft gekoesterd en gestimuleerd om minderwaardigheidsgevoelens en berusting of apathie tegen te gaan.

4.14 DE ECONOMISCHE SITUATIE IN DE LANDBOUW IN 1933 EN 1934

Voor 1933 kan worden geconstateerd dat de bedrijfsresultaten over het algemeen minder ongunstig waren dan in het voorgaande jaar, d.w.z. dat de exploitatietekorten minder groot waren. Niet in alle landbouwgebieden was de verbetering echter even groot geweest en in de tuinbouw waren de resultaten zelfs aanmerkelijk ongunstiger dan in 1932.

De toestand was het meest vooruitgegaan op de akkerbouwbedrijven in de zeekleigebieden, maar zeer ongunstig was de economische situatie bijv. nog steeds in de rivierkleigebieden en de meeste zandstreken. Dankzij de regeringsmaatregelen was daar de varkenshouderij in '33 gemiddeld wel ongeveer lonend geweest, maar de melkveehouderij was verliesgevend: de richtprijs die men zich in '32 voor ogen had gesteld werd in '33 geen enkele keer gehaald (374). De weidestrecken vertoonden een wat gevarieerder beeld: in sommige gebieden waren de bedrijfsresultaten aanmerkelijk verbeterd, in andere werden nog even grote verliezen geleden als voorheen. Steunmaatregelen en een zeer goede oogst in 1934 maakten dat de economische positie van de akkerbouwbedrijven, vooral die in de zeekleigebieden, verder werd versterkt. "Het vertrouwen van de landbouwer in de toekomst", aldus het *Verslag over den landbouw in Nederland over 1934*, "is in verband hiermede belangrijk gesterkt en enkele verschijnselen in het landbouwbedrijfsleven dragen van dit verhoogd vertrouwen de kentekenen" (375).

Op tal van akkerbouwbedrijven hadden verder de relatief hoge arbeidskosten tot een toenemende mechanisatie geleid. We nemen aan dat het de arbeidsproduktiviteit ten goede is gekomen. De steun die aan verschillende produkten geboden werd heeft de uitbreiding van de teelt ervan bevorderd. Ondanks het feit dat van overheidswege beperkingen waren opgelegd, had de graanteelt zich ook in '34 verder uitge-

breid - van 430.788 ha in 1930 tot 498.755 ha in 1934. Zelfs in de Groninger Veenkoloniën, waar tarwe vroeger onbetekenend was, werd ongeveer 30% van het bouwland met dit gewas beteeld. Sinds 1928 had zich in ons land een geleidelijke overgang voltrokken van arbeidsintensieve naar meer arbeidsextensieve cultures: de teelt van granen was sedert die tijd met ongeveer 61.000 ha uitgebreid, die van hakvruchten met ongeveer 54.000 ha ingekrompen (376).

We veronderstellen dat bij de boeren op de zandgronden daarentegen het vertrouwen in de toekomst nog wat minder groot zal zijn geweest. Over het algemeen was de situatie op de gemengde bedrijven op de zandgronden, ondanks enige verbetering, ook in '34 nog zeer moeilijk. Met uitzondering van de varkensfokkerij gaven de overige onderdelen van het gemengde bedrijf, zoals de melkveehouderij, de varkensmesterij en de pluimveeteelt, doorgaans ongunstige financiële uitkomsten te zien (377). Daar kwam bij dat voor de boeren op de kleine bedrijven een additionele bron van inkomen, het werk in loondienst op de grotere bedrijven of in niet-agrarische bedrijven, in steeds ernstiger mate werd aangetast. Tenslotte, het laat zich voorstellen, bracht ook de verplichte teeltbeperking grote bezwaren met zich mee voor bedrijven met "één, twee of drie stuks melkvee alsmede een paar varkens", zoals het landbouwverslag vermeldt (378). In de periode 1930-1933 was de rundveestapel nog van 2.366.000 tot 2.877.000 stuks uitgebreid (het aantal melkkoeien nam met ongeveer 12% toe, het aantal stuks jongvee met maar liefst 45%). De eind '33 ingevoerde beperking leidde medio '34 tot een vermindering van het aantal melk- en kalfkoeien met ongeveer 60.000. De teeltregeling van varkens had tot gevolg dat van september '32 tot november '34 het aantal varkens in ons land verminderde van 2.735.000 tot 1.750.000. Niettegenstaande deze aanzienlijke reductie van de varkensstapel waren de financiële resultaten van de varkenshouderij in '34 slechter dan in '33 (379). Even onbevredigend waren verder in '34 de verdiensten van de pluimveehouderij. In de "zorgwekkende toestand" van de meeste takken van tuinbouw kwam in '34 geen enkele verandering.

4.15 GROEI VAN HET LEDENTAL; TOENEMENDE KRITIEK OP LANDBOUW-POLITIEKE DENKBEELDEN VAN L EN M

Aanvankelijk hadden, zoals gezegd, de in het kader van de Landbouw-Crisiswet 1933 genomen maatregelen bij de boerenbonden de nodige verwachtingen gewekt. Er was nieuwe hoop ontstaan door de zeer grote bevoegdheden die minister Verschuur had verkregen. "Het vrijhandelspaard", zo vermeldt het jaarverslag 1933 van de Drentsche Boerenbond, "was op stal gezet", ook de roggeverbouwers hoopten nu op een redelijke

prijs voor hun produkt en de situatie leek zodanig dat van een "kentering ten goede" gesproken kon worden. Het gevaar bestond zelfs dat de belangstelling van de boeren voor L en M zou gaan tanen. "Landbouwers, blijft waken", schreef Smid dan ook eind september '33 in *Landbouw en Maatschappij*. Van meet af aan had hij twee gevaren voor de beweging onderkend: het eerste gevaar was dat door uitblijven van spoedige successen de leden weer in de "doffe berusting" van weleer zouden terugvallen, het tweede dat men nu, terwijl er slechts één stap was gezet in de door de bonden gewezen richting (men had de vrijhandelsgedachte laten varen), zou gaan menen de actie wel te kunnen staken. En Smid wees erop hoe al tegenkrachten tegen de landbouwsteun werden gemobiliseerd (380). Hoe met name ook in de akkerbouwgebieden, waar economisch gezien de situatie het meest vooruitgegaan was, de interesse van de leden door een gunstiger economisch perspectief werd beïnvloed, bleek onder meer uit het jaarverslag van de secretaris van de Groninger Boerenbond. Aanvankelijk was in '33 de belangstelling van de leden goed te noemen, maar "tegen het einde van het jaar legde zich reeds weer een betrekkelijke rust over de boerenstand, alsof het nu verder wel in orde (zou) komen" (381).

De groei van het ledental van L en M had zich niettemin ook in '33 voortgezet. Eind '33 of begin '34 (niet precies is bekend wat de teldatum is geweest) had de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij ruim 16.000 leden (382). De Groninger Boerenbond telde in die tijd 68 afdelingen en in totaal ruim 3360 leden. (Daarmee was hij bijna even groot geworden als de GML die 3778 leden telde; de Veenkoloniale Boerenbond had 1948 leden, de CBTB telde in Groningen 481 leden en de Aartsdiocesane R.K. Boeren- en Tuindersbond (ABTB) 189 leden.) De Friesche Agrarische Bond omvatte 6 afdelingen en had in totaal ruim 740 leden. (De Friesche Maatschappij van Landbouw had in die tijd ruim 4440 leden, de CBTB bijna 2100 leden en de ABTB bijna 600 leden.) De Drentsche Boerenbond was met 80 afdelingen en meer dan 9000 leden veruit de grootste van de boerenbonden. (Het Genootschap ter Bevordering van den Landbouw in Drenthe (DLG) had ongeveer 8200 leden, de CBTB ongeveer 1100 leden en de ABTB bijna 400 leden.) De meeste leden van de Drentsche Boerenbond waren verder tevens lid van het DLG zoals in het gedenkboek van het Genootschap werd vermeld (383). Dat laatste is, behalve uit genoemde bron, ook wel aannemelijk wanneer men bedenkt dat Drenthe in die dagen ongeveer 13.000 grondgebruikers (met één of meer ha grond) met hoofdberoep landbouwer telde, en dat het aantal niet-boeren dat van een van beide organisaties lid was slechts een kleine minderheid vormde. In Overijssel had de Overijsselsche Boerenbond 2099 leden (tegen de Overijsselsche Landbouwmaatschappij (OLM) 8935, de

ABTB 4680 en de CBTB 678). De Zuidelijke Agrarische Bond had in totaal 616 leden, waarvan er 290 behoorden tot de afdeling Winterswijk (384). De Noordhollandsche Boerenbond was de kleinste van het zestal bonden, met 260 leden en zes afdelingen. (De Hollandsche Maatschappij van Landbouw had in Noord-Holland 3820 leden, de R.K. Diocesane Land- en Tuinbouwbond had er 4379 en de CBTB 800.)

De gestage groei van het ledental is ongetwijfeld mede te danken geweest aan de vooral in het noorden van het land zeer intensief gevoerde propaganda, waarbij, zoals we boven vermeldden, "in het veld" vooral De Lange een glansrol vervulde. In het contact met leden en potentiële leden speelde *Landbouw en Maatschappij*, het officiële orgaan van de Bond, een essentiële rol, maar daarnaast waren er ook de huisbezoeken, de talloze afdelings- en kringvergaderingen, provinciale vergaderingen, de algemene vergaderingen van de Bond en de landdagen. Het is interessant te zien hoe de leiding van L en M de betekenis van de landdagen heeft beseft en de dubbele functie ervan beschreven: enerzijds de functie van dit soort evenementen voor het stimuleren van het enthousiasme en de versterking van het moreel van de aanhang van de beweging, anderzijds de functie "naar buiten" door de publiciteit die een landdag genoot (385). In Drenthe werden verder sinds het voorjaar van '33, onder leiding van L. Weyer, adviseur van L en M, regelmatig economische cursussen georganiseerd die een grote belangstelling genoten. In menige huiskamer ook prijkte - "propaganda zonder woorden" naar de woorden van Ter Haar - de kalender van L en M met het portret van Jan Smid, die door velen als een "boerenapostel" werd vereerd.

Ten dele is het nut van de acties der bonden ook door "tegenstanders" van L en M later wel erkend. Het optreden van L en M "stimuleerde anderen en bracht bezinning op eigen tekortkomingen", schreef D.A. Piers in *Wisselend Getij*, de geschiedenis van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité. "Verder werd een groot aantal boeren organisatiebesef ingeprent en werd het zelfbewustzijn bij hen aangewakkerd. Bovendien kan Landbouw en Maatschappij worden beschouwd als een exponent van een nieuwe geest, welke in de samenleving opkwam. Niet alleen het bedrijf, derhalve het economisch belang, diende op de voorgrond te staan, maar de mens in zijn functie. Het was kenmerkend voor de tijd, in welke de sociologie in ons land haar intrede deed. De mens-boer vroeg een menswaardig bestaan en vroeg aan de Overheid de daarvoor geëigende omstandigheden te helpen scheppen" (386). Maar aan het optreden van L en M zaten naar het oordeel van deze schrijver ook schaduwzijden: "Men was immers afgeweken van de traditionele weg. De belangenbehartiging via plaatselijke landbouwvereniging - provinciale landbouwmaatschappij - K.N.L.C. was en werd niet gevolgd. Bij de uitoefening van kritiek was men in het alge-

meen te zeer negatief en werd te weinig gewezen op en dankbaarheid geuit ten aanzien van goede resultaten, welke het vigerende landbouwbeleid toch ook afwierp. Er moest nu eenmaal rekening worden gehouden met de bereikbare mogelijkheden" (387).

En daarmee was een voortdurende bron van soms meer, soms minder openlijke conflicten aangegeven. In de loop van '33 was de verhouding tot de provinciale landbouwmaatschappijen iets verbeterd. We maakten al melding van de afspraken die tussen de Groninger Boerenbond en de GML waren gemaakt en een soortgelijke overeenkomst werd medio juni tussen de Drentsche Boerenbond en het DLG gesloten. Niettemin, er zijn aanwijzingen dat aanvankelijk in '34 de relaties weer slechter werden en over het algemeen ook in later tijd, hoewel provinciaal soms verschillend, door ambivalentie werden gekenmerkt. Terugblikkend op deze periode schreef J. Homan, secretaris van het DLG, in 1947: "Op die bijeenkomst (bedoeld wordt die van juni '33 - dR) werd afgesproken in het vervolg regelmatig de problemen te bespreken. Dit ging echter nimmer van harte en de besprekingen stootten als regel af op verschil van inzicht en vooral ook op het verschil in waardering van de door de regering genomen maatregelen. Door die gang van zaken verloor het Genootschap een deel van het vertrouwen dat zij jarenlang in de Drentse landbouw had genoten" (388). Homan had waardering voor de genomen maatregelen: de regering was er te laat mee geweest, "maar toen de maatregelen er één keer waren, hebben deze in grote lijnen behoorlijk gewerkt". In L en M-kring was men het daar niet mee eens. Het resultaat van de genomen steunmaatregelen bleek toch in ieder geval voor de zandgebieden, zoals trouwens in het algemeen voor de veehouderij, slechts pover. De boerenbevolking werd al minst recht gedaan en met kracht werd daarom in '34 opnieuw gepleit voor invoering van het "systeem van L en M". Daarvan zou niet, zoals ook door tegenstanders binnen de landbouwwereld werd aangevoerd, de kleine zandboer of veehouder de dupe worden, maar, integendeel, hij zou er de vruchten van plukken (389). Daardoor, en door de gelijktijdige kritiek die op de regeringsmaatregelen werd uitgeoefend (met kracht van argumenten overigens), werd veel kwaad bloed gezet. In sommige landbouwbladen (390) werden de denkbeelden van L en M bekritiseerd en o.a. tijdens de Vde Nederlandsche Landbouwweek (26-28 juni) in Wageningen door prof. I.B. Cohen en prof. G. Minderhoud bestreden (391). Hoge graanrechten werden door Minderhoud niet in het belang van ons land geacht: de regeringsmaatregelen hadden hun kinderziekten gehad en er waren fouten gemaakt, "doch als geheel", zo vatte Minderhoud de discussie in Wageningen samen, "kan de akkerbouw tevreden zijn, terwijl de tuinbouw en de producenten van dierlijke voortbrengselen niet meer lijden, dan uit het feit, dat onze export zeer belemmerd is en de wereldmarkt ongekend laag is,

noodwendig voortvloeit" (392).

Met het pousseren van haar eigen landbouwpolitieke ideeën (in brochurevorm werd een en ander eind '34 nog eens uitvoerig uiteengezet en becijferd) en haar kritiek op de regeringsmaatregelen had L en M zich begeven op een terrein dat de oudere landbouworganisaties zichzelf hadden toebedacht.

Volgens H.D. Louwes was het nog zo zeker niet dat het systeem van L en M de boerenstand beter zou helpen dan de maatregelen die in het kader van de landbouwcrisiswetgeving waren getroffen. Voor L en M dan zou er in de toekomst een "brede" of een "smalle" weg zijn. De brede weg, waarmee de weg van de minste weerstand werd bedoeld, was die van de "organisatie der ontevredenheid". Op die weg zou men misschien in omvang groeien, maar door gebrek aan "innerlijke kracht" spoedig tot verdwijnen zijn gedoemd. (In een eerdere briefwisseling met de redactie van *Landbouw en Maatschappij* had Louwes gesproken over de "exploitatie van ongemotiveerde ontevredenheid".) De smalle weg was de weg van de "opbouwende en opvoedende arbeid". Langs deze weg zou de boerenstand moeten worden opgevoed tot een "gepast gevoel van eigenwaarde", tot een "fiere, zelfstandige bevolkingsgroep", een groep die ook "politiek weerbaar" zou worden en blijven, die een rechtvaardig deel van het nationale inkomen zou verwerven enz.; een groep ook die "eigen waarde", "eigen levensstijl" zou willen behouden (393).

Alle kritiek uit de landbouwwereld ten spijt is L en M toch haar eigen weg gegaan. Voor "dankbaarheid" - het door Piers gebruikte woord - meende men door de toestand in verschillende landbouwgebieden weinig reden te zien. Ook werd het feit dat vele bestuurders van de andere landbouworganisaties tevens (betaalde) functies vervulden in de voor de uitvoering van de crisismaatregelen opgerichte landbouwcrisisorganisaties, door L en M gelaakt. Men raakte daardoor te veel gebonden om voldoende kritisch te kunnen zijn (394). (In een hoofdbestuurvergadering van L en M, op 18 april '34, was besloten dat bestuursfuncties in landbouworganisaties, i.c. de bonden, en landbouwcrisisinstellingen onverenigbaar waren. Dit had bijv. tot gevolg dat Meihuizen, secretaris-penningmeester van de Groninger Boerenbond en lid van het dagelijks bestuur van de Nationale Bond, in juni voor die functies moest bedanken wegens zijn benoeming in een van de crisisorganisaties in Groningen.)

In hoeverre op dat moment de betrekkelijk positieve evaluatie van de regeringsmaatregelen door mensen als H.D. Louwes mede beïnvloed is door de relatief gunstige positie van de akkerbouw, valt niet met zekerheid te zeggen, maar ondenkbaar is het niet. Toen in 1930 ook in de kleistreken van Groningen vele boeren het water tot de lippen steeg, was ook Louwes onverbloemd in zijn kritiek geweest. Daar kwam bij - het lijkt niet onbelangrijk te vermelden - dat Louwes' broer, ir.

S.L. Louwes (secretaris van de Overijsselsche Landbouwmaatschappij), inmiddels als regeringscommissaris een zeer voor-aanstaande positie had ingenomen in het hele landbouwcrisis-werk (395). Voorts lijkt het waarschijnlijk dat Louwes zelf - hij was immers ook lid van de Tweede Kamer - politiek niet meer haalbaar heeft geacht dan wat toen voor de landbouw werd gedaan. De kritiek op de hoogte van de landbouwsteun was binnen en vooral ook buiten het parlement niet van de lucht en de minister had in zijn Memorie van Toelichting bij de begroting van het Landbouw-Crisisfonds voor 1935 nog eens betoogd, dat zijn streven erop gericht bleef om de zware lasten, die de landbouwcrisispolitiek op de Nederlandse consumenten had gelegd, zoveel mogelijk te beperken (396).

Kritiek op de steunmaatregelen was in '34 vooral ook uitgeoefend door het Verbond van Nederlandsche Werkgevers en de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam. We vermelden al dat de eerste brochure die door L en M werd uitgegeven gewijd was aan de actie tegen de landbouwsteun (vergelijk blz. 124). In *De Nederlandsche Werkgever*, orgaan van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers, waren kort nadien Smids ideeën over de landbouwsteun bestreden. De reactie van Smid liet, zoals gebruikelijk bij dergelijke aanvallen, niet lang op zich wachten. In een tweetal hoofdartikelen in *Landbouw en Maatschappij* diende Smid van repliek en ook deze beschouwingen werden door L en M in brochurevorm verwerkt (397). Opnieuw schreef Smid, dat waar het buitenlands landbouw-fundament ineenzakte de prijzen van de landbouwprodukten hoog genoeg gesteld moesten worden om een zo intensief mogelijke exploitatie van de eigen bodem te waarborgen (398). Dit niet alleen om de grote agrarische bevolking een bestaan te verschaffen, maar ook om de industrie een zo groot mogelijk afzetgebied in het binnenland te verzekeren. Opnieuw ook zette Smid uiteen dat vroeger "vrijhandel" gold voor wat de boer moest verkopen en "protectie" voor wat hij moest kopen, en dat dit "geraffineerde systeem" een verhouding had geschapen "tussen de prijzen der landbouwprodukten en het stedelijke en industriële loon- en prijspeil, die in enkele jaren onze boerenstand tot de paria's der maatschappij heeft gemaakt niet alleen, maar tevens het gehele economisch leven, meer dan onvermijdelijk was door buitenlands invloeden, heeft doen vastlopen" (399). Het woord "steun" aan de landbouw achtte Smid in het licht van het bovenstaande misplaatst: het ging om recht, om gelijkstelling met andere groepen. De verwijzing door de redactie van *De Nederlandsche Werkgever* naar de wereldmarktprijs als norm, wees Smid als onaanvaardbaar van de hand. "Het is niet de vraag, wat de landbouwende bevolking meer krijgt dan de wereldmarktprijs, maar wat zij tekort komt wanneer men de beloning van haar arbeid vergelijkt met wat zij moet betalen voor de arbeid van andere

bevolkingsgroepen" (400). Zonder steun aan de landbouw zouden velen die direct of indirect van de landbouw afhankelijk waren, buiten de landbouw een bestaan moeten vinden. Smid meende dat het volstrekt ondenkbaar was dat de daling van de kosten van levensonderhoud door een eventuele reductie van die steun teweeggebracht, de vooruitzichten van exportindustrie en scheepvaart "zo schitterend zou maken, dat al die honderdduizenden daarin een bestaan zouden kunnen vinden". Maar ook al zou dit mogelijk zijn, dan nog zou volgens Smid een ontwikkeling van de landbouw in de richting van een extensieve cultuur tot een onwenselijke situatie leiden: ons land zou immers door een te eenzijdig op export gerichte produktie te kwetsbaar worden, en eveneens kwetsbaar zijn "indien nog eens weer een oorlog de zee mocht afsluiten, waarvan de mogelijkheid toch allerminst verdwenen is" (401). Wij willen met deze uitvoerige illustratie volstaan om duidelijk te maken welke tegenstelling van belangen in die tijd manifest werd. De noodzakelijke verdeling van de armoede bracht ze scherper dan ooit aan het licht. L en M had naar eigen schrijven zowel "socialistische" als "kapitalistische" tegenstanders, maar gezegd moet worden dat in '34 de strijd aan het kapitalistische front wel het felst werd gevoerd. Artikelen in *De Nederlandsche Werkgever* en *Landbouw en Maatschappij* voorzagen beide partijen ruimschoots van munitie. De voorzitter van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers genoot bij L en M slechts geringe populariteit, hij verspeelde alles toen hij in september '34 in een geruchtmakende rede had betoogd dat ten behoeve van de landbouw een "looden last" op de Nederlandse bevolking werd gelegd. De reactie van L en M was een adres aan de ministerraad met het verzoek of van regeringswege niet meer kon worden gedaan om deze "vergiftiging van de publieke opinie" te bestrijden (402).

4.16 TELEURSTELLING OVER POLITIEKE PARTIJEN IN 1934; HOUDING T.O.V. DE NSB

In 1933 waren Kamerverkiezingen gehouden, in 1935 zouden de verkiezingen voor de Provinciale Staten plaatsvinden. Van de in '33 aanbevolen partijen waren woorden en daden door L en M nauwgezet gevolgd en van sommige te licht bevonden. Op de jaarvergadering van de Nationale Bond, in oktober '34, sprak Ter Haar in zijn jaarverslag waarschuwende woorden aan het adres van enkele politieke partijen. "De partijen die werden aanbevolen bij de verkiezingen hebben niet onverdeeld de belangen van het platteland op de door ons gewenste wijze verdedigd. Zij zullen zich daarvan dienen te herstellen, willen zij niet voor het feit worden geplaatst bij de volgende verkiezingen van een aanbeveling verstoken te worden.

(.....) De strijd bij een volgende verkiezing zal mede door het ontstaan van een nieuwe beweging sterk worden beïnvloed" (403).

Hoewel niet met name genoemd is het wel waarschijnlijk dat zowel de ARP als De Vrijheidsbond niet aan de verwachtingen van L en M hebben beantwoord. De anti-revolutionairen waren te "internationaal" georiënteerd, zoals kort voor de verkiezingen van '35 werd geschreven, en De Vrijheidsbond was te veel een tweestromenland gebleken: voor- en tegenstanders van vrijhandel waren voortdurend met elkaar in tegenspraak en in *De Vrijheid*, spreekbuis van De Vrijheidsbond, was Smid ervan beticht een tegenstelling te willen creëren tussen stad en platteland (404).

Op 29 november '33 was in een hoofdbestuursvergadering van L en M de verhouding tot de NSB aan de orde geweest en, zoals we al schreven, was in eerste instantie een welwillende, zij het nog wat afwachtende houding aangenomen. In overeenstemming daarmee had Smid begin februari '34 in een redactioneel onderschrift bij een ingezonden artikel in *Landbouw en Maatschappij* geschreven, dat hij niet van zins was de leden van de boerenbonden naar de NSB te drijven, maar dat daaruit niet volgde dat hij hen af wilde raden lid te worden (405). In de NSB vond Smid, zo schreef hij korte tijd later, weliswaar veel dat met zijn democratische opvattingen niet strookte, maar ook veel dat hem "onder de gegeven omstandigheden" sympathiek was. Hij zag in elk geval geen reden om mee te doen aan de zijns inziens onredelijke "hetze" die door verschillende politieke partijen tegen de NSB ontketend werd (406). Die politieke partijen hadden in hun sociaal-economisch beleid gefaald. Dat gold ook de liberale partij waarop Smid aanvankelijk nog zijn hoop had gevestigd, maar die van een terugkeer tot het oorspronkelijk economisch liberalisme zoals door Smid bepleit, weinig of niets wilde weten. Het economisch liberalisme was volgens Smid in de 18de eeuw in Frankrijk ontstaan uit het streven om een eind te maken aan de bestaande uitbuiting van het land door de stad. Gekenmerkt door een agrarische oriëntatie had het vooral daardoor ook een juist inzicht getoond in de structuur van de maatschappij. Die juiste kijk was in de 19de eeuw verloren gegaan toen het liberalisme meer en meer was gaan bouwen op de inzichten van grootindustriëlen, handelaren en bankiers. Het gevolg was dat het liberalisme ontaardde, terwijl met het ontstaan van de "liberale grootkapitalistische maatschappijbeschouwing" de sterke sociale gezindheid en de juiste visie op de structuur van de samenleving die volgens Smid voor de grondvesters van het liberalisme kenmerkend waren geweest, verdwenen. Vrijhandel, in het oorspronkelijk liberalisme, onder de toen heersende omstandigheden, een middel om een rechtvaardige welvaartsverdeling tussen stad en platteland tewegg te

brengen, werd nu een middel om de boeren uit te buiten. Het belang van de stedelijke bevolking, van zowel werkgevers als werknemers, was door goedkope levensmiddelen gediend. Hierin werd het algemeen belang bij uitnemendheid gezien - "dat er ook burgers waren, die deze levensmiddelen moesten voortbrengen, werd niet bedacht" (407).

Wat Smid nu in de zomer van '34 - naar aanleiding van de rede van Mussert op de landdag van de NSB in Wedde - de NSB tegenwierp, was dat zij, bij alle kritiek op het liberalisme, van het oorspronkelijk liberalisme niets begrepen had en zich bovendien, in navolging van het Duitse en Italiaanse fascisme, ten onrechte had gekeerd tegen de andere grondgedachte van het liberalisme, het zogenaamde "ethisch liberalisme", met zijn erkenning van de waarde van de menselijke persoonlijkheid en "het besef dat deze moet ontwikkelen in een sfeer van geestelijke vrijheid" (408). Mussert had in Wedde weliswaar geluiden laten horen die geheel accordeerden met de opvattingen van Smid en L en M. Zo had hij gesproken over de eigen bodem als grondslag van het nationaal bestaan en had hij ook het vrijhandelsdogma bestreden. Met zijn erkenning van de landbouw als basis van het economisch leven had hij, naar het oordeel van Smid, echter niet meer dan een eerste stap in de goede richting van een agrarische maatschappijbeschouwing gezet. De consequenties ervan waren nog onvoldoende doordacht en stedelijke en industriële inzichten waren in de NSB nog te zeer overheersend. In *Volk en Vaderland* verschenen voortdurend artikelen die in flagrante strijd waren met de woorden van Mussert en de maatschappijbeschouwing van het oude liberalisme, en die geheel strookten met de op stedelijke en industriële verhoudingen steunende socialistische en communistische leuzen. Vooral met betrekking tot vraagstukken van privaat bezit, de grondslag van het arbeidsloon en het verband tussen bevolkingsdichtheid en welvaart was dat het geval. De fouten van het "demo-liberale regeringsstelsel" dat door Mussert werd bestreden, vloeiden voor een groot deel voort uit onjuiste economische opvattingen. Niet een politieke heroriëntering, waardoor het democratisch beginsel zou worden aangetast, maar een economische was daarom naar de mening van Smid geboden. Want uiteindelijk zou ook de NSB voor dezelfde fundamentele keuze komen te staan als de democratie die door haar werd bestreden: de oplossing van het sociale vraagstuk, d.w.z. een zo rechtvaardig mogelijke verdeling van inkomen en bezit, langs economisch-liberale of socialistisch-communistische weg. De laatste weg was voor Smid onaanvaardbaar om redenen die al eerder in dit hoofdstuk uitvoerig zijn uiteengezet.

Een en ander moge duidelijk maken (en *der langen Rede kurzer Sinn*) dat de houding van Smid en het overgrote deel van het hoofdbestuur van L en M in de jaren '30 door ambivalentie ten opzichte van de NSB werd gekenmerkt, zo trouwens ook in NSB-

kring werd ervaren (409). Men heeft de NSB beoordeeld zoals men andere politieke partijen deed, d.w.z. haar getoetst aan het beginselprogramma van L en M. Dat geen partij tegen de NSB werd gekozen - het is L en M herhaaldelijk door vriend (o.a. H.D. Louwes) en vijand verweten - had ons inziens niet, zoals Buning in een recent artikel schrijft, te maken met het feit dat Jan Smid "wellicht te oud en te weinig weerbaar" was geworden (410). In plaats daarvan zouden wij de verklaring willen onderstrepen die Smid zelf o.a. in '36 heeft gegeven. In dat jaar heeft hij nog eens uitvoerig uiteengezet dat hij weliswaar principieel afwijzend tegenover verschillende doelstellingen en methoden van de NSB stond, maar niettemin matig met zijn kritiek op de NSB wilde zijn, omdat hij de bestaande politieke partijen niet in hun fouten wilde steunen. De NSB was een reactie op de fouten van de democratie en werkte naar Smids mening nuttig door deze haar feilen onder ogen te brengen (411). Velen zouden uit ontevredenheid met de bestaande partijen op de NSB stemmen, anderen wellicht omdat zij hoopten "daardoor de democratie tot inkeer te brengen". Maar voor één ding wilde Smid waarschuwen: men moest het niet aan L en M verwijten als een deel van de leden op de NSB zou stemmen. De schuld immers lag bij de democratie zelf, die de landbouwende bevolking had opgeofferd.

4.17 DE ECONOMISCHE SITUATIE IN DE LANDBOUW IN 1935; DISCUSSIES ROND HET "SYSTEEM-SMID"

Boekhoudkundige gegevens - toegegeven: niet altijd even representatief voor de verschillende landbouwgebieden (412) - wijzen er duidelijk op dat voor het oogstjaar 1934/'35 de wat gunstiger ontwikkeling van het voorgaande jaar niet werd voortgezet. Regionaal liepen de bedrijfsresultaten bovendien om verschillende redenen nogal uiteen. Tonen bijv. de rivierkleigebieden voor het genoemde boekjaar een betrekkelijk klein nadelig saldo per ha, waar de veehouderij een belangrijke rol speelde waren de verliezen soms zeer groot. Zo in het Land van Maas en Waal waar de verliezen bijna zes keer zo groot waren als het gemiddelde verlies per ha dat in de rivierkleigebieden kon worden genoteerd (413). Een omstandigheid die zeker mede het ontstaan van een beweging van kleine boeren in dat gebied (later bekend als de Actie Bouwman (414)), in de herfst van '34, zal hebben gestimuleerd.

In '35 kon eigenlijk over de hele linie in de landbouw een verdere achteruitgang worden waargenomen. Zelfs de akkerbouwbedrijven op de kleigronden, hoewel nog steeds in een relatief gunstiger positie, boekten slechtere resultaten dan in de paar jaar daarvoor, omdat de oogst in '35 kleiner was geweest dan in voorgaande jaren en o.a. de richtprijs van

tarwe door de minister was verlaagd. Het kleine zandbedrijf bleef in ernstige moeilijkheden verkeren. "In verschillende delen van het land wordt door de kleine zandboer dan ook armoede geleden en slechts de uiterste spaarzaamheid op het bedrijf, die in vele gevallen de grens van verwaarlozing reeds heeft overschreden, behoedt hem voor een tekort aan eerste levensbehoeften", aldus een zinsnede uit het jaarverslag over de landbouw in '35 (415). Eveneens was volgens dit verslag van de Directie van de Landbouw duidelijk dat de bestaande landbouwcrisismaatregelen voor het zandbedrijf moeilijk doeltreffend genoemd konden worden. De teeltbeperking van varkens en rundvee was diep ingrijpend en redelijke vlees- en zuivelprijzen, waar de zandboeren in '35 in de eerste plaats bij gebaat zouden zijn, werden ook in dat jaar niet bereikt (416). Dat zij wel gerealiseerd zouden kunnen worden via het door L en M ontwikkelde systeem, werd door velen in den lande niet geloofd, maar desondanks zijn de denkbeelden van L en M in '35 meer in discussie geweest dan ooit tevoren en serieuzer dan vroeger, ook op hoog beleidsniveau, bestudeerd.

In Drenthe was in het in december '34 uiteindelijk gelukt om ook het hoofdbestuur van het DLG achter de landbouwpolitieke ideeën van L en M te krijgen, al lijkt het erop dat het dagelijks bestuur van het Genootschap meer is meegesleept dan uit overtuiging positie had gekozen (417). Ook met enkele andere bij het KNLC aangesloten organisaties vond overleg plaats, maar zowel daar als op 3 januari '35 in een onderhoud met het Bureau van het KNLC, waren de resultaten minder groot en werd geen overeenstemming bereikt. De met het KNLC besproken punten zouden dan wel "ter overdenking" aan beide organisaties (d.w.z. KNLC en L en M) worden voorgelegd, maar de voorzitter van het KNLC meende in een intern schrijven toch ook dat de gelegenheid "schoon en ongezoekt" was (L en M had nl. om de bespreking verzocht) om in het uit te brengen verslag van de vergadering de bezwaren tegen het systeem van L en M wereldkundig te maken (418). Zulks was van belang in verband met de naderende begrotingsbesprekingen van het Landbouw-Crisisfonds. In het Voorlopig Verslag was nl. door verschillende Kamerleden te kennen gegeven dat men graag het oordeel van de regering over het door L en M gepropageerde stelsel wilde vernemen (419). In de Memorie van Antwoord (23 febr. 1935) werd door de minister, mr. M.P.L. Steenberghe, het stelsel van L en M gewogen en te licht bevonden, maar tijdens de behandeling van de begroting in de Tweede Kamer werd de zaak door bijna alle woordvoerders opnieuw aan de orde gesteld en werd de minister verweten dat hij het systeem onvoldoende serieus had bestudeerd. Zelfs tegenstanders van het systeem, onder wie de SDAP'er W. van der Sluis, hoewel van mening dat de argumenten van de minister sterk waren,

hadden om een nader onderzoek gevraagd, omdat het systeem in elk geval, zoals Van der Sluis het uitdrukte, van "ernstige mensen" afkomstig was. Tot de voorstanders van het systeem van L en M behoorden o.a. L.F.J.M. baron van Voorst tot Voorst (RKSP), J. Weitkamp (CHU), mr. W.M. Westerman (Verbond voor Nationaal Herstel) en mr. C. Vervoorn (NBTMP). Anderen die krachtig op een nader onderzoek hadden aangedrongen waren dr. S.E.B. Bierema en mr. A.G.A. ridder van Rappard van De Vrijheidsbond en F.E.H. Ebels van de Vrijzinnig-Democratische Bond (420).

Op 12 maart antwoordde minister Steenberghe de Kamer, dat hij na uitvoerige becijferingen tot de slotsom was gekomen dat het stelsel financieel niet uitkwam, aan de boeren minder gaf dan het huidige, niet minder administratie opleverde en tot een verhoging van de kosten van levensonderhoud voor het hele Nederlandse volk zou leiden (421). Berekening en argumentatie van de bewindsman werden kort daarop in *Landbouw en Maatschappij* uitvoerig bestreden. De conclusie waartoe het bestuur van L en M kwam stond lijnrecht tegenover die van de minister (422).

Eerder, op 16 februari, was met het oog op deze begrotingsbehandeling een massale protestvergadering gehouden in Assen waar in scherpe bewoordingen de toestand in de zuivel en in het kleine bedrijf was belicht (423). De Drentsche Boerenbond, het DLG en de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe hadden deze gezamenlijk georganiseerd. In één van de moties die op deze vergadering was aangenomen, werd aangedrongen op grondige bestudering, op korte termijn, van het systeem van hoge invoerrechten. De motie was gestuurd aan de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij, de FNZ (Algemeene Nederlandsche Zuivelbond) en het KNLC, terwijl de CBTB en de KNBTB een afschrift ontvingen. Het gevolg was dat enige maanden later door een commissie uit de drie CLO's, de FNZ en L en M gevormd, het vraagstuk in studie werd genomen. Op 5 september echter moest men concluderen dat het niet mogelijk was op korte termijn een advies over de te volgen landbouwcrisispolitiek uit te brengen (424). Door het bestuur van L en M werd het vooral de CBTB-vertegenwoordigers verweten dat de commissie geen overeenstemming had bereikt. De verhouding tot de CBTB was in de loop van '35 allengs slechter geworden zoals we hierna nog zullen zien. In ieder geval zag de CBTB weinig heil in de denkbeelden die door L en M werden gelanceerd, en ook werd het systeem o.a. heftig bestreden door de Bond van Kaasproducenten onder leiding van A. van Wijnen en de Bond van Landpachters en Hypotheekboeren waarvan het CDU-Kamerlid H. van Houten de belangrijkste woordvoerder was. Maar ook binnen kringen van de bij het KNLC aangesloten provinciale landbouworganisaties, vooral in veehouderijkringen, bleef tegenstand bestaan. Men kon niet geloven dat veehouders bij hoge voederprijzen baat zouden kunnen vinden.

Vaak was men van de landbouwpolitieke denkbeelden van L en M slecht op de hoogte. De misverstanden waren legio, en zelfs op het Landhuishoudkundig Congres dat in september '35 werd gehouden met Van Wijnen en Smid als preadviseurs, bleek prof. G. Minderhoud, in zijn bespreking van de adviezen, over de argumenten van Smid nog maar half geïnformeerd zoals niet ten onrechte in *Landbouw en Maatschappij* werd geschreven (425). Op dat Landhuishoudkundig Congres had Smid nog eens uitvoerig aandacht besteed aan de bezwaren die de laatste jaren tegen zijn ideeën te berde waren gebracht. Dat de monopolieheffingen onvoldoende zouden zijn om de veehouderij blijvend te kunnen steunen, werd door Smid bestreden. Aangezien ons land meer landbouwprodukten nodig had dan de eigen bodem voort kon brengen, waren zelfs geen uitvoerige becijferingen nodig om de juistheid van zijn argumenten aan te tonen. Dat het Nederlandse volk de prijzen niet zou kunnen betalen, achtte Smid een "legende" nu de stedelijke arbeid zoveel hoger dan de agrarische werd beloond. Dat lage voederprijzen in het belang van de veehouders zouden zijn, beschouwde Smid in de gegeven omstandigheden als onjuist. De akkerbouw moest eerst lonend worden gemaakt om de veehouderij te kunnen beperken. Het goedkope graan had langs verschillende wegen tot een uitbreiding van de veehouderij geleid: bouwland was omgezet in grasland en akkerbouwbedrijven en gemengde bedrijven hadden de veestapel uitgebreid. Nu de export in hoge mate was belemmerd, moest het "nevenbedrijf" (dat dierlijke produkten voortbracht m.b.v. aangekocht voer) binnen de perken worden gehouden, en zulks zou slechts mogelijk zijn als de bodem-exploitatie (zowel van gras- als van bouwland) lonend werd. De veehouderij nu steunde voor een deel op zelfverbouwd voer (waaronder gras), voor een ander deel op aangekocht voer. Wat het zelfverbouwde voer betreft was de vraag essentieel of de prijs van het eindprodukt hoog genoeg was om er het voer met voordeel voor te kunnen verbouwen. Dit werd volgens Smid onvoldoende begrepen. Vele veehouders "ijveren voor lage voederprijzen zonder te bedenken, dat zij met het goedkope voer dat zij kopen, de prijs bederven van de melk, die zij produceren met behulp van hun eigen land en daardoor hun land waardeloos maken". Oppervlakkig gezien leek het dat veehouders wat het aangekochte voer betreft, belang bij lage voederprijzen zouden hebben. Volgens Smid was deze gedachte onjuist: het ging tenslotte alleen om de marge tussen de prijs van het eindprodukt en de prijs van het voer, en deze marge was door de goedkoopste van het voer, waardoor de produktie te sterk was uitgebreid, "grotendeels, zo niet geheel, verdwenen". Smid vertrouwde er verder op dat via het door hem voorgestelde systeem van landbouwpolitieke maatregelen, geleidelijk vele van de bestaande crisismaatregelen zouden kunnen verdwijnen (426).

Enkele dagen vóór het congres was een delegatie van het

bestuur van L en M, waarbij Smid, door de nieuwe minister van Landbouw en Visserij in audiëntie ontvangen. (Na de reconstructie van het tweede kabinet-Colijn was op 31 juli '35 het derde kabinet-Colijn tot stand gekomen en in september was de minister van Defensie uit het tweede kabinet, dr. L.N. Deckers, met de portefeuille van Landbouw en Visserij belast. Met de vorming van een zelfstandig departement van Landbouw en Visserij was een lang gekoesterde wens van de boeren in vervulling gegaan.) Bij die gelegenheid was de inleiding van Smid voor het Landhuishoudkundig Congres aan de minister overhandigd en deze had toegezegd het congres in Apeldoorn te zullen bijwonen. In het najaar besloot minister Deckers, mede onder druk vanuit de Tweede Kamer, een commissie in het leven te roepen die tot taak kreeg na te gaan, of, en zo ja welke, wijzigingen gebracht zouden moeten worden in de landbouw-crisismaatregelen, de uitvoering en de controle ervan. Deze commissie, naar haar voorzitter de commissie-Van Loon genoemd, zou in september '36 haar rapport uitbrengen (427). Korte tijd na de bekendmaking van de commissie werd ook een vertegenwoordiger van L en M uitgenodigd in de commissie zitting te nemen. Voor L en M zou Smid gaan deelnemen aan het beraad.

4.18 HET STEMADVIES VOOR DE STATENVERKIEZINGEN VAN 1935

Eind '34 en begin '35 werden door het bestuur van L en M besprekingen gehouden met verscheidene Kamerleden (o.a. met Louwes, Bierema, Ebels, Weitkamp en Van Voorst tot Voorst), met de leiding van verschillende politieke partijen (o.a. ook de SDAP) en met bestuursleden van andere landbouworganisaties, zoals het KNLC, waarvan boven reeds gewag werd gemaakt. In het overleg met de SDAP, waarbij ook de Kamerleden Hiemstra en Van der Sluis aanwezig waren, had Smid één van zijn bekende uiteenzettingen gegeven over het te voeren landbouwbeleid, en mogelijk dat dit onderhoud ertoe heeft bijgedragen dat Van der Sluis, anders zeer kritisch gestemd tegenover L en M, in de Kamer zou spreken over een systeem dat althans van "ernstige mensen" afkomstig was, zoals we boven memoreerden. Desondanks bleven de verschillen van mening gehandhaafd. Maar goed, was L en M vóór de verkiezingen van 1933 nog als een quantité négligeable beschouwd, vóór de Statenverkiezingen van 1935 plaatsvonden was haar in elk geval een onderhoud waardig gekeurd.

Die Statenverkiezingen hadden weer dezelfde procedure ingeluid die ook bij de Kamerverkiezingen van '33 was gevolgd. Politieke partijen werden door L en M benaderd en nagegaan werd in hoeverre met inzichten en verlangens van L en M rekening werd gehouden. Op grond daarvan zou een meer of minder positieve aanbeveling bij de verkiezingen volgen. De

Jong schrijft, dat de NSB eigenlijk de enige partij was die in '35 een vrij positieve aanbeveling kreeg, maar baseert zich daarbij op een uitspraak van Kooy die in dit verband enige kwalificatie behoeft (428).

"De beweging Landbouw en Maatschappij wil haar leden wegwijs maken op het politieke pad zonder daarbij eigen vertegenwoordiging na te streven. Bovenal is daarbij het doel: alle politieke partijen te doordringen van de waarde van de landbouw en zijn beoefenaars voor het hele Nederlandse volk in economisch en cultureel opzicht. Dit doel wordt getracht te bereiken door de diverse politieke partijen van voorlichting te dienen en door op foutieve voorstellingen t.a.v. landbouw- en andere plattelandsvraagstukken de aandacht van de diverse partijleidingen te vestigen en daarop kritiek uit te oefenen. De leiding van Landbouw en Maatschappij oefent deze censuur - als wij het zo mogen noemen - uit, zonder aanzien des persoons, zonder bijzondere voorliefde voor of vooroordeel tegen een bepaalde politieke partij. Zij tracht geheel onbevooroordeeld een advies te geven aan haar leden".

Zó stond het in de inleiding van de leidraad voor de Statenverkiezingen die in *Landbouw en Maatschappij* werd afgedrukt en die op de algemene ledenvergadering van 6 april 1935, waar zo'n 400 leden uit 80 afdelingen verzameld waren, werd toegelicht (429). In die leidraad volgde dan een algemeen advies dat voor alle provincies gelijkkluidend was, maar daarnaast bestond de mogelijkheid voor de verschillende provinciale afdelingen om, onder goedkeuring van het hoofdbestuur van L en M, met een eigen specifiek advies ten aanzien van bepaalde politieke partijen te komen. Dit impliceerde dat partijen provinciaal sterker of minder sterk konden worden aanbevolen of afgewezen. Er moest daarbij vooral op worden gelet of niet alleen de meerderheid, maar ook de "kopkandidaten" (zij die een redelijke kans maakten gekozen te worden) agrariër waren, omdat het in de Staten tenslotte voornamelijk om plattelandsvraagstukken zou gaan. Bovendien diende bekeken te worden of de kandidaten goede leden waren van L en M.

Gezien de verscheidenheid van mening hierover in eigen kring, wenste het hoofdbestuur zich niet uit te laten over de vorm van het staatsbestuur. Voor verdere informatie daarover werd verwezen naar een brochure over corporatieve vertegenwoordiging die door een kleine commissie van voor- en tegenstanders uit L en M was samengesteld (430).

Het hoofdbestuur was voorts vrij voorzichtig en kennelijk nogal huiverig voor het uitbrengen van politieke adviezen in die tijd, wat aan het slot van de leidraad nog eens beklemtoond werd (431). Sommige provinciale afdelingen trouwens,

nog onvoldoende geconsolideerd, meenden dat het niet verstandig was provinciaal iedere partij apart onder de loupe te nemen vanwege het gevaar van onenigheid in eigen kring. De Friesche Agrarische Bond, de afdeling Noord-Holland en de Zuidelijke Agrarische Bond sloten zich daarom alleen bij het algemene advies van het hoofdbestuur aan. Dat "advies" nu luidde met betrekking tot de NSB als volgt:

"Deze beweging heeft nog niet kunnen tonen de door haar gepropageerde ideeën in de praktijk te kunnen verwezenlijken. Het zal mede afhankelijk zijn van de invloed, welke de landbouw zelf in bovengenoemde beweging zal weten uit te oefenen, of de doelstelling t.a.v. de landbouw - vastgelegd in de conclusie van het onderhoud met de Algemene Leider dezer partij - inderdaad verwezenlijkt zal worden".

En speciaal voor Drenthe gold:

"Waar evenwel de kopkandidaten op de lijst in onze provincie allen goede leden onzer beweging zijn, kunnen wij degenen, voor wie een regeringsvorm als de NSB propageert, geen bezwaar is, een stemmen op deze lijst aanbevelen" (432).

Wat het onderhoud met Mussert betreft waarvan in het algemene advies sprake was: in de leidraad werd daarover verder niets geschreven, maar enige weken tevoren was over het gesprek met Mussert dat eind januari had plaatsgevonden, meegedeeld, dat deze had erkend dat in ons land een intensieve bodemexploitatie geboden was en had toegezegd dat de NSB naar lonende prijzen voor de landbouw zou streven (433). Overigens bestonden bij het bestuur van L en M nogal wat bezwaren tegen de wijze waarop door de NSB propaganda werd gevoerd, een propaganda die "ernstige mensen zou afstoten" (434), en wekten artikelen in *Volk en Vaderland* geregeld irritatie.

Uiterst links (zoals de Communistische Partij Holland en de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij) werd door L en M onvoorwaardelijk afgewezen. Ten aanzien van de SDAP werd opgemerkt dat die partij, "gezien haar huidig program", niet voor aanbeveling in aanmerking kwam.

De RKSP had verschillende Kamerleden "die in onze richting gaan", maar in Drenthe bijv. stonden er agrariërs, noch leden van L en M op de lijst.

Met betrekking tot de ARP was het advies wat onduidelijk: "Helaas moet bij deze partij geconstateerd worden, dat de leiding niet aan onze verwachtingen heeft voldaan en naar onze mening te internationaal georiënteerd is". Maar anderszijds werden er in de ARP ook geluiden gehoord "welke gaan in de richting van ons program". In Drenthe evenwel waren de

leidende figuren van de partij scherp gekant tegen doel en streven van L en M.

De CHU telde vooral in Weitskamp, maar daarnaast ook in Lovink en Bakker, afgevaardigden die vrij positief stonden tegenover de doelstellingen van L en M. In Overijssel werd de CHU dan ook aanbevolen omdat de kopkandidaat een goed lid van L en M was; in Drenthe daarentegen was geen van de kopkandidaten agrariër of lid van L en M.

Over de CDU werd nog geen definitief oordeel geveld, maar de teneur van het algemene advies was afwijzend.

De Vrijheidsbond kon dit keer niet zonder meer een gunstig oordeel wegdragen, gezien de "stedelijk-industriële stroming" die in deze partij nog steeds overheersend was. In Drenthe werd aanbevolen op die kandidaten te stemmen die goede leden waren van L en M (in de kieskring Meppel o.a. mr. J. Lint-horst Homan).

Wat de Vrijzinnig-Democratische Bond betreft, werd verklaard dat in deze partij wel een kentering ten goede te bespeuren viel, maar dat de Bond toch ook elementen bevatte die L en M vijandig gezind waren. In Drenthe en Overijssel was het bovendien zo, dat te weinig agrariërs en slechts één lid van L en M op de kandidatenlijsten voorkwamen.

Van de overige partijen willen we in dit verband alleen nog de Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij noemen. Het hoofdbestuur van L en M meende het bestaansrecht van deze partij in twijfel te moeten trekken. Het was overtuigd van de noodzaak dat het agrarisch element in alle partijen werd versterkt en meende dat een aparte belangenvertegenwoordiging - nog steeds de wens van vele L en M'ers - niet moest worden nagestreefd.

De reden van de aarzeling met het uitbrengen van een politiek advies moge uit het bovenstaande duidelijk zijn: er was eigenlijk in 1935 geen politieke partij die geheel aan de verwachtingen van L en M had beantwoord en op grond daarvan zonder voorbehoud kon worden aanbevolen. Om te voorkomen dat een ongewenste vereniging van functies voor zou kunnen komen waardoor de beoogde onafhankelijke opstelling van L en M tegenover de politieke partijen zou kunnen worden geschaad, had het hoofdbestuur op 26 maart besloten dat hoofdbestuur-leden van de Nationale Bond, hoofdbestuur-leden van provinciale afdelingen, voorzitters van kringen en plaatselijke afdelingen en propagandaleiders, geen leidende functies in enige politieke partij mochten bekleden. (We herinneren er aan dat iets dergelijks al eerder ten aanzien van functies in het landbouwcrisisapparaat was bepaald.)

4.19 KRITIEK OP HET PLAN VAN DE ARBEID

Kritiek was er geweest op het program van de SDAP, scherpere kritiek volgde toen in het voorjaar van '35 het sociaal-democratische Plan van de Arbeid bekend werd gemaakt. Een Plan dat naar het oordeel van L en M economisch onjuist en politiek onhaalbaar was. De verhouding tot de SDAP werd er niet beter door, de stemming in later jaren, toen de SDAP-propaganda voor het Plan zeer intensief werd gevoerd, soms bepaald vijandig (435). Ondanks de "humane geest" die volgens Smid in de toelichting bij het Plan tot uiting kwam en het "grote intellect" waarvan het Plan blijk gaf, zou de weg naar economisch herstel die door het Plan werd gewezen alleen maar grotere sociale en economische ontreddering tot gevolg kunnen hebben. Met name de befaamde "koopkrachttheorie", gebaseerd op de "leer dat vertering welvaart zou scheppen", moest het bij Smid ontgelden. Zijn kritiek op het Plan was in wezen niet anders dan een variatie op het thema waarmee de lezer inmiddels wel vertrouwd is. Ook in dit socialistische voorstel werd het onjuiste inzicht van de opstellers van het Plan in de structuur van de maatschappij manifest: niet de stedelijke en industriële verhoudingen, maar de landbouw had als uitgangspunt van de economische beschouwingen gekozen moeten worden, omdat niet de arbeid, maar de grond in laatste instantie voor de bestaansmogelijkheden hier te lande bepalend zou zijn (436). De maatschappij zou verder alleen goed kunnen functioneren als de landbouwlonen in overeenstemming zouden zijn met de prijzen der landbouwprodukten en de stedelijke en industriële lonen met de landbouwlonen. Vooral onder invloed van de sociaal-democraten was het loonpeil "van zijn landbouwbasis losgerukt". Toen in 1930 de prijzen van de landbouwprodukten tot ongekende diepte waren gedaald, werden lonen en salarissen ongeveer op het oude peil gehandhaafd. Dat de scheve verhoudingen tussen lonen en prijzen die hieruit resulteerden, tot economische moeilijkheden moesten leiden, was volgens Smid eenvoudig in te zien. De wanverhouding tussen lonen en prijzen zou oorzaak zijn dat de ruil tussen stad en platteland steeds moeilijker verliep en dat de binnenlandse afzet van industriële produkten steeds verder moest inkrimpen. Herstel van het verbroken evenwicht zou geboden zijn, volgens L en M liefst op het peil van vóór de Wereldoorlog. Landbouwprijzen zouden daarom moeten stijgen, lonen en prijzen van industriële produkten en diensten in bepaalde verhouding dalen. Door de verhoging van de arbeidsproduktiviteit zouden de lonen overigens wel zo'n 20% boven het vooroorlogse peil kunnen blijven (437). "De verhoudingen, welke zodoende worden geschapen, zullen de toestand in onze landbouw en in de voor het binnenland werkende industrie gezond maken. Landbouw en industrie zullen weer met elkaar kunnen ruilen en de bodem zal met voordeel intensief worden

geëxploiteerd. De situatie der exportbedrijven zal dan nog niet geheel gezond zijn, maar door de daling der kosten van het leven van 140 op 100 toch wel veel gezonder zijn geworden" (438).

In dit verband zij opgemerkt - we willen ons op deze plaats een korte uitweiding veroorloven - dat al in januari '35 door L en M in een brochure voor devaluatie van de gulden was gepleit. Bijna alle landen hadden de gouden standaard verlaten, alleen Nederland was volgens het "uit den treuren in de grote pers herhaalde betoog" op monetair gebied het best geregeerde land ter wereld gebleven. Een commissie uit L en M, bestaande uit dr. J. Oortwijn Botjes, J. Smid en L. Weyer, had daarover haar grondige twijfels kenbaar gemaakt. Nederland toch was in vergelijking met het buitenland een duurteiland geworden, waardoor de exportmogelijkheden in hoge mate belemmerd werden. De aanpassingspolitiek van de regering zou volgens de commissie onvoldoende effect sorteren, omdat men zich in arbeiderskringen blind zou staren op het nominale loon en aanzienlijke loonsverlaging, noodzakelijk voor een daling van de produktiekosten, bijzonder moeilijk haalbaar zou zijn. Bovendien werd eenzijdige loonsverlaging onrechtvaardig geacht. Tegen die achtergrond werd dan ook tot devaluatie van de gulden geadviseerd. "Door toepassing van devaluatie zou de onderneming worden ontlast, de produktie geprikkeld, de koopkracht als gevolg van de meerdere produktie vergroot, de werkloosheid verminderd, de betalingsbalans verbeterd", aldus de voornaamste conclusie van het rapport (439). In een dergelijke devaluatie zag de commissie niets onfatsoenlijks of onrechtvaardigs, zoals door tegenstanders van de devaluatie werd aangevoerd, omdat de gulden, door de monetaire politiek van andere landen, een "abnormaal hoge goederenwaarde" had gekregen.

Zoals bekend zou de regering eerst in september '36 tot devaluatie van de gulden besluiten.

Had de eerder genoemde kritiek betrekking op enkele hoofdgedachten van het Plan, in de bijbehorende agrarische paragrafen zou de landbouwende bevolking niet veel perspectief worden geboden. Afgezien van onjuiste agrarisch-economische denkbbeelden, van een voorgesteld prijsbeleid dat de landbouw in extensieve richting zou dringen (terwijl door L en M een intensieve bodemexploitatie werd bepleit), afgezien ook van de volstrekte onuitvoerbaarheid van verschillende ontworpen produktieregelingen, zou het Plan volgens Smid niet op kunnen leveren wat de agrarische bevolking in het vooruitzicht werd gesteld. Lofwaardig was wel dat het Plan een eind wilde maken aan het verschil in beloning tussen agrarische en niet-agrarische arbeid. Maar de middelen die daartoe zouden kunnen worden aangewend volgens de berekeningen van het Plan, schoten volgens becijferingen van Smid voor dit doel verre tekort.

De Statenverkiezingen waren een groot succes voor de NSB: bijna 8% van de geldig uitgebrachte stemmen voor het land als geheel, maar met provinciale variaties. Limburg spande met 11,69% van de stemmen de kroon, direct gevolgd door Drenthe waar de NSB niet minder dan 11,19% van de stemmen telde. De gemeente met het hoogste percentage NSB-stemmers in ons land was het Drentse Anlo, waar bijna 39% van de stemmen op Musserts beweging werd uitgebracht. Het advies van L en M en ook de populariteit van een man als Dieters zullen zeker, zoals terecht door Kooy is opgemerkt (440), tot het voor de NSB gunstige resultaat in Drenthe hebben bijgedragen.

Na de verkiezingen was L en M van verschillende kanten, vooral ook uit anti-revolutionaire hoek, verweten dat zij te vriendelijk was geweest jegens de NSB. Dat verwijt klonk ook door in de aanvallen die vooral sinds het voorjaar van '35 door de CBTB, een organisatie van voornamelijk orthodox-protestantse boeren, op L en M geopend werden. (Het anti-revolutionaire Tweede Kamerlid C. van den Heuvel was tevens de belangrijke tweede voorzitter van de CBTB.) Intussen kan ons inziens niet worden gezegd dat het alleen (of zelfs primair) de vermeende NSB-sympathieën waren die tot een verslechtering van de relaties tussen L en M en CBTB hebben geleid. We herinneren eraan hoe de CBTB zich al begin '32 tegen de "wilde organisaties" had gekant en de boeren had aangeraden in één van de drie centrale landbouworganisaties georganiseerd te blijven (441). In *Ons Friesche Platteland*, officieel orgaan van de Friese provinciale afdeling van de CBTB, werd voorts begin april '35 betoogd dat het grootste bezwaar tegen L en M moest zijn, dat ze de mensen op het platteland in de waan bracht dat er aan de maatschappelijke toestand gemakkelijk veel ten goede veranderd kon worden. Begin juli werd nogmaals in gelijke geest verkondigd dat het kwaad zo groot was dat alleen God het beteren kon. Men mag natuurlijk niet vergeten dat de anti-revolutionairen, met wie de CBTB nauwe relaties onderhield, op dat moment mede regeringsverantwoordelijkheid droegen en in de persoon van Colijn zelfs de minister-president hadden geleverd. Maar toch ook: acties, demonstraties enz., ze pasten niet erg in het waarden- en normenpatroon van de orthodox-protestantse boerenbevolking, hoorden er ook niet te passen zoals de boeren vaak werd voorgehouden. Medio april en nogmaals midden mei, waarschuwde *Ons Platteland*, de officiële spreekbuis van de CBTB, zijn lezers dat in L en M alleen plaats voor "vrijzinnige" boeren, niet voor "Protestants-Christelijke" boeren kon zijn. Terwijl de bonden hun leden zouden opvoeden in de gedachtengang dat bij verkiezingen primair op agrarische belangen gelet diende te worden, stelde de CBTB, hoewel ook

de agrarische belangen niet verwaarlozend, de eis van "christelijke politiek" voorop (442). L en M repliceerde dat een christelijke politiek van "hogere orde", d.w.z. het aankweken van het "hogere in de mens", het "strijden voor waarheid en gerechtigheid", ook haar politiek was. Daarnaast echter - en dat werd een blijvend verwijt aan het adres van de CBTB - was er een christelijke politiek van "lagere orde" waarbij, door een verkeerde sociale en economische politiek, de boeren onrecht werd aangedaan en de belangen van de landbouwende bevolking werden opgeofferd. "Door een beroep te doen op hun godsdienstzin en hun liefde voor de kerk tracht men de boeren in het hun aangedaan onrecht te doen berusten", aldus *Landbouw en Maatschappij* begin mei '35 (443). In latere jaren zou er in de verhouding tot de CBTB geen verbetering meer komen en gezegd moet worden dat niet alleen L en M, maar ook de algemene landbouworganisaties door de CBTB op de korrel werden genomen. Zo was bijv. al in '33 in Groningen door de afdeling Groningen van de CBTB verklaard, dat ten aanzien van "politiek sociaal economische vraagstukken" de GML een onvoldoend "positief geluid" kon laten horen, wegens de gebleken onverenigbaarheid van "vrijzinnige" en "positief christelijke" denkbeelden. In verband daarmee werd door de CBTB om een reorganisatie van de GML verzocht en werd, toen dit verzoek was afgewezen, in '36, volgens de GML, "organisatorische huisvredebreuk" gepleegd door pogingen van de CBTB om zijn leden die tevens bij de GML waren aangesloten, te bewegen deze organisaties te verlaten (444).

Geen wrijvingloos samenwerken tussen de gevestigde landbouworganisaties onderling dus (ook met de katholieke organisaties waren er soms problemen), maar wel probeerden de centrale landbouworganisaties ten opzichte van de nieuwkomer L en M zoveel mogelijk één lijn te trekken. Gedeelde macht was al halve macht en een vierde centrale landbouworganisatie, laat staan de vervanging van de bestaande organisaties door L en M, zou zeker niet worden geduld. Dat werd met bijna zoveel woorden duidelijk gemaakt tijdens een beraad dat op 16 mei '35 in Den Haag werd gehouden tussen de drie CLO's en L en M (445). Alleen nadat L en M nog eens uitdrukkelijk had verklaard niet naar de positie van vierde CLO te streven, waren de gesprekspartners tot incidenteel overleg over bepaalde vraagstukken bereid. Eén van die te bespreken problemen zou het door L en M gepropageerde systeem van landbouwpolitieke maatregelen kunnen zijn (zie blz. 142). Hoewel het KNLC op het punt van samenwerking nog het meest flexibel leek - onder bepaalde restricties zou van een additionele taak van L en M ten opzichte van de drie CLO's gesproken kunnen worden -, waren de confessionele organisaties eensgezind in hun afwijzing van een eventuele aanvullende rol van L en M. Van den Heuvel onderstreepte dat de CBTB als politiek-economische

organisatie al 18 jaar deed wat L en M zich nu ten doel had gesteld en kon L en M dan ook hoogstens zien als een "vrij-zinnig" verlengstuk van het KNLC. De vertegenwoordigers van de KNBTB hadden evenmin behoefte aan een politiek-economische aanvulling van L en M en zagen voor haar onder de katholieke boeren geen taak weggelegd.

Heftige bestrijding werd in de loop van het jaar ook onder-vonden van de kant van de Bond van Landpachters en Hypotheek-boeren. In verschillende artikelen in *De Landpachter* en ook op een landdag van de Bond, begin september, in Beetsterzwaag, werd L en M als fel gekant tegen de nieuwe ontwerp-Pachtwet gebrandmerkt, werd Smid als een "gevaarlijk man" beschreven die telkens maar weer voor het grootkapitaal opkwam, werd het systeem van L en M aangevallen enz. (446). Dat laatste, bestrijding van het systeem L en M, geschiedde met even grote felheid zoals we eerder memoreerden, door de Bond van Kaas-producenten, voornamelijk boeren uit het gebied rond Gouda, onder leiding van Van Wijnen, en door verschillende organi-saties uit de sector van de pluimveehouderij (447).

4.21 DE SOCIAAL-CULTURELE BETEKENIS VAN DE BOERENSTAND

Het beeld dat door het bovenstaande misschien onwillekeurig bij de lezer werd opgeroepen: een soms vijandige, turbulente sociale omgeving waarin het voor L en M moeilijk verkeren was, moet op één punt niet worden misverstaan: bij alle strijd die op verschillende fronten werd gevoerd was de periode die we hier in beschouwing hebben genomen voor de beweging toch ook een goede tijd geweest. Niet naar het oordeel van schrijver dezes (dat zou niet belangrijk zijn), maar naar de mening van één van de hoofdfiguren van L en M, voorzitter Oldenbanning, die begin april '35 op de jaarver-gadering van de Drentsche Boerenbond verhaalde, dat de Bond een "buitengewoon goed jaar" achter de rug had (448). Daarbij moet dan vooral worden gedacht aan het grotere "gezag" dat de beweging zich recent had verworven. We nemen aan dat Olden-banning onder meer bedoeld zal hebben op de serieuze aandacht die van verschillende kanten in die dagen aan het systeem van L en M werd besteed - de geschillen daarover tussen het DLG en de Drentsche Boerenbond waren tot Oldenbannings voldoening bijgelegd -, maar belangrijker was met name nog, dat nu con-tacten mogelijk bleken met kringen waar men zich voorheen voor relaties met de boerenbond "min of meer geneerde" (449). We hebben de indruk dat - al had zulks voor de beweging als zodanig nog een andere functie - men in leidende kringen van L en M ook vrij bewust geprobeerd heeft het aanzien van de beweging op te vijzelen door sterker dan in vroeger jaren de sociaal-culturele betekenis van de boerenstand voor de samen-

leving als geheel te onderstrepen, evenals de relevantie van het cultureel eigene voor de plattelandsbevolking zelf. Vaak al had men het verwijt gehoord een soort agrarisch marxisme te bedrijven, uitsluitend voor materiële verbetering te vechten, en kennelijk was dat, ook in die tijd van soms barre economische nood, in de ogen der critici een streven van lagere orde dan het bedrijven van politiek op zogenaamd hogere geestelijke waarden of principes gebaseerd.

Ook in de rede die door prof. Schermerhorn, op 16 juli, op de landdag van L en M in Assen werd gehouden, werd deze kwestie aangeroerd. Daar, op de "waarschijnlijk grootste samenkomst van boeren, die ooit in ons land is gehouden", wees Schermerhorn erop hoe ten aanzien van de boerenbeweging dezelfde smalende opmerking werd gehoord die indertijd ook de arbeidersbeweging had getroffen, namelijk "het gaat om de boterham" (450). Dat nu was volgens Schermerhorn volkomen juist, maar niet de hele waarheid, en daarom een leugen. Het ging niet alleen om de strijd voor een "beter bestaan", maar ook om de strijd voor een "menswaardig bestaan, menswaardig met alle zware klanken, die in dit woord liggen. (-) Wij strijden voor een beter bestaan, maar de hōōfzaak is uitbeelding van de betekenis van de boer voor de volksgemeenschap", aldus Schermerhorn. "De strijd om het gevoel van eigenwaarde" was voor hem het aantrekkelijke in de boerenbonden. Daarbij ging het er niet om front te maken tegen de rest van het Nederlandse volk (dat ook op menig punt in nood zou verkeren), maar "om voor het aangezicht van het gehele volk getuigenis af te leggen van de vaste wil van het boerenvolk om te arbeiden aan de eigen verheffing. Om te getuigen van het geloof, dat men bezit in het goede recht van de plaats, waarop wij staan. Om te tonen, dat er inderdaad iets aan de gang is, dat maakt, dat noch gij, die boer zijt, noch ik, die uit het boerenmilieu voortkom, ons langer schamen dat onze wieg stond in een eenvoudig boerenhuis". Wat dat laatste betreft maakte Schermerhorn zich overigens vooreerst nog niet veel illusies. Minderwaardigheidsgevoelens zouden naar zijn mening oorzaak zijn, dat bij een toenemende verstedelijking van het platteland maar al te vaak klakkeloos het stedelijk-culturele aanbod voor mooi en goed werd aangezien en overgenomen, en op materieel-cultureel gebied de meest stijlloze stedelijke "rommel" gretig aftrek vond. De grote taak voor de bonden zou zijn de mensen het "geestelijk evenwicht op een of andere wijze te hergeven. Zelfvertrouwen zonder zelfoverschatting, besef, dat de boerenbevolking een eigenwaarde heeft, maar alleen als deel van het grote geheel, dat wij het Nederlandse volk noemen. Geen zelfoverschatting, ook niet op economisch gebied en de durf om de waarheid in elk opzicht onder ogen te zien. Dat zijn de elementen, die de Boerenbondenbeweging kunnen maken tot een hechte pijler in de strijd om ontwikkeling van het boerenvolk", aldus Schermer-

horn in zijn rede over "Oud en nieuw. Gisteren en morgen in het boerenleven". (In die rede - we willen het volledigheidshalve vermelden om van Schermerhorn geen verkeerde indruk te wekken - bepleitte Schermerhorn allerminst een ongerept handhaven van een traditionele plattelandscultuur, maar wel een meer selectieve adoptie van nieuwe cultuurelementen, zodat de "verovering van het oude door het nieuwe, geen verwoesting betekent van waarden, die wij thans node zien verloren gaan".)

We nemen aan dat vele woorden van Schermerhorn door de duizenden aanwezigen met instemming zullen zijn beluisterd. We willen er echter ook op wijzen, dat hoeveel belangstelling - en hoeveel meer misschien dan de oude landbouworganisaties - L en M voor sociaal-culturele vraagstukken heeft getoond, economische problemen toch de meeste aandacht bleven opeisen en ook van primair belang werden geacht. "Het was niet gemakkelijk", aldus Ter Haar, "in een sfeer van financiële moeilijkheden de mensen met culturele problemen bezig te houden. Tot 1935 werd zulks achterwege gelaten, alhoewel de drang daartoe bij vele leidende L en M'ers wel degelijk aanwezig was" (451).

In soortgelijke geest als Schermerhorn had ook H.D. Louwes zich bij verschillende gelegenheden uitgelaten, al had hij ons inziens, in vergelijking met Schermerhorn, daarnaast meer oog voor de positieve functie van een verhoogd gevoel van eigenwaarde voor het naar zijn mening waardevolle streven om de boerenstand "uit het diensthuis der samenleving" te leiden (452). Louwes had in de winter van '35, bij de behandeling van de begroting van het Landbouw-Crisisfonds in de Tweede Kamer, meer dan wie ook van de lange rij van sprekers de nadruk gelegd op de grote sociaal-culturele betekenis van de boerenstand. Ook had hij bij die gelegenheid gezegd, dat naar zijn gevoelen de ratio van de landbouwcrisiswetgeving vooral gelegen was in de geestelijke betekenis van de boerenstand voor een gezond volksleven.

"Wanneer dan ook in de ons omringende landen, en met name in Duitsland en ook elders, een krachtige beweging aan de gang is voor het sterk houden van de boerenstand, voor het behoud van zijn karakteristieke eigenschappen, zijn eigen zede en traditie, dan heeft dat ook ons volk iets te zeggen, want daarin ligt voor ons volk een grote betekenis. Ook het Nederlandse volk zal op den duur zijn morele en lichamelijke gezondheid niet behouden, wanneer het in zijn midden niet heeft een talrijke boerenstand. Dat ik daarbij vooral denk aan de sterke godsdienstzin van de boerenstand, spreekt vanzelf (-)" (453).

Dat de boerenstand een grote en onvervangbare betekenis had voor "volkskracht naar lichaam en geest", was, zoals Louwes

in juni op een demonstratieve vergadering van Groninger boeren nog eens uiteen had gezet, niet alleen een Duitse of nationaal-socialistische waarheid, maar een waarheid voor alle tijden.

4.22 OPKOMST VAN DE JEUGDCLUBS; PROPAGANDA

Het is vooral in de jeugdclubs van L en M geweest dat de sociale en culturele vorming actief ter hand werd genomen. Deze jeugdclubs waren, vooral in Drenthe, in de loop van '35 onder aandrang van de jeugd zelf ontstaan; men was actief geweest bij de opvoering van de verschillende toneelstukjes waarmee op de propaganda-avonden van L en M veel succes werd geogst, en vooral na de landdag op 16 juli in Assen werden op verschillende plaatsen in Drenthe jeugdclubs opgericht. In Assen hadden bijna 500 spelers en speelsters deelgenomen aan een door mr. A.W. Kamp geschreven en geregisseerd openluchtspel, "Naar 't land terug", waarin de ideeën van Smid op aanschouwelijke wijze ten tonele waren gevoerd. Begin augustus telde Drenthe ongeveer 15 van deze nieuwe jeugdverenigingen, en bij "jeugd" moet men in dit geval denken aan jongeren zo in de leeftijden tussen 18 en 35 jaar. Ook het sindsdien in Drenthe bekende Rolder dameskoor was ten dele een overblijfsel van de landdag. Het zou later in de Drentse contreien met zang en operette de nodige faam verwerven.

De snelle opkomst van de jeugdclubs, hoezeer ook toegejuicht, stelde het bestuur van L en M niettemin voor de nodige problemen. Een behoorlijk kader ontbrak en een visie op vorm en inhoud van de jeugdclubs moest nog uitkristalliseren. In verband daarmee werd eind november door het dagelijks bestuur van de Drentsche Boerenbond besloten contact te zoeken met dr. H.G.W. van der Wielen, die de leiding had van de bekende Volkshogeschool "Allardsoog" in Bakkeveen (454). Het werd het begin van een reeks vrij intensieve contacten en daadwerkelijke belangstelling voor het Volkshogeschoolwerk van de kant van L en M.

In 1946 schreef Van der Wielen, in een terugblik op de vooroorlogse periode, dat de andere landbouwmaatschappijen "te veel verdeeld en in handen van grote boeren, de jongerenbonden te conservatief en te eenzijdig op het technische" waren gericht en niet opgewassen

"tegen de ^oberoering, die door de grote landbouwcrisis omstreeks 1930 werd teweeg gebracht en die de platte-landssamenleving radicaliseerde. Op deze stand van zaken was de Nationale Bond "Landbouw en Maatschappij" een reactie. Typerend, dat hij juist in het gewest Drenthe - land van kleine boeren en oude buurschappen - het

sterkste om zich heen greep. Doch daarbuiten verkreeg hij ook aanhang in de Groninger Veenkoloniën, in Westerwolde, in het Westerkwartier, in de Friese Wouden en plaatselijk ook in Zeeland, Gelderland en Overijssel. De jongeren-afdelingen van L. en M. lieten een voor het platteland nieuw en fris geluid horen. Zij trokken de grenzen van hun arbeidsveld ruimer dan de oude organisaties deden: zij wendden zich tot alle plattelanders en zij wilden ook het sociale en culturele leven omvatten en zelfs op de voorgrond plaatsen. Het valt niet te ontkennen, dat deze afdelingen op vele gebieden baanbrekend werk hebben verricht: gezinsleven, buurschap, arbeidsverhoudingen, levensstijl, volkskunde, plattelandstoneel en -literatuur, volkszang, enz. " (455).

In 1935 echter stond dit alles nog in de kinderschoenen. Op de algemene vergadering van de Afdeeling Drenthe - in praktisch gelijke bewoordingen ook op de vergadering van de ledenraad van L en M in november '35 - zei Ter Haar er het volgende over:

"Wij ontveinzen ons de grote verantwoordelijkheid, welke onze Bond ten opzichte van de jeugdclubs heeft, niet, maar daarnaast zien we de grote taak, welke L en M hier kan verrichten. Op tijd de jeugd op te voeden in het verband onzer beweging, hen economisch te scholen, hen te vormen tot ontwikkelde, zichzelf bewuste jonge mensen, die weten waar ze staan in de maatschappij, die de kennis hebben verworven, nodig om zelfbewust, doch zonder overschatting, te kunnen en durven spreken. Ziedaar in het kort de betekenis van de jeugdclubs. Maar ziedaar ook de moeilijkheid om voldoende leiding aan dit instituut te kunnen geven. Mogen wij vertrouwen dat steeds meerdere steunpilaren tot ons komen om ons bij dat werk bij te staan. En mogen wij ook vertrouwen op de ernst van de plattelandsjeugd zelf. Lid zijn van een jeugdclub legt verplichtingen op. Verplichtingen in zoverre, dat men tracht op de vergaderingen van de jeugdclubs een sfeer te scheppen van onderling waarden en van elkander willen helpen, een sfeer die staat boven andere samenkomsten van de jeugd en er geen avond van vermaak van maakt, noch andere minder gewenste toestanden schept. Wanneer dat bij sommigen voor mocht zitten, hoop ik dat ze door de anderen uit de jeugdclubs worden gezet, omdat de waardigheid van de niet voor vermaak. Ik hoop dat de anderen, hier aanwezig en speciaal de afdelingsbesturen hun invloed in die geest zullen doen gelden. Wanneer straks (dat zou in 1936 gebeuren - dR) de jeugdcommissie, in gesteld door het Bestuur van de Nationale Bond, met een leidraad zal

komen en daarmee lijn zal geven aan de samenkomsten van onze jeugd, hopen wij te bereiken het gestelde doel: een ontwikkelde en begrijpende plattelandsjeugd, die niet alles klakkeloos overneemt wat er vanuit de stad naar ons platteland overwaait" (456).

In de laatste geciteerde regels hoort men de echo van Schermerhorns woorden, en van bijna gelijke strekking was hetgeen Louwes in het eerste jeugdblad (457) had geschreven en mr. J. Linthorst Homan en G. van der Leij (redacteur van het Geldersch Landbouwblad, orgaan van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw) in oktober op de jeugdlanddag in Rolde hadden betoogd. Allen benadrukten zij, op hun eigen manier, de belangrijke betekenis van de agrarische of plattelandscultuur, en de ongunstige kanten van wat uit de steden aan cultuur over het platteland was gekomen werd door hen belicht.

"Er is een geweldige neiging in de moderne tijd", aldus Louwes, "om alle mensen gelijk te stypen, (-) om de eenvormige massamens van onze tijd te kneden. Ook op de boerenstand heeft dit vat en bioscoop, sport, natuurbad en dancing wordt voor velen het toppunt van levensgenieting" (458). Bij alle culturele veranderingen die plaatsvonden - die overigens ook door Louwes niet alle zonder meer werden afgewezen - zou de jonge boerenstand het goede van de oude normen en waarden dienen te behouden en "te herscheppen wat onverdiend verloren ging".

Men kan in dit soort uitingen enerzijds een bewust verzet zien tegen een "stedelijke" cultuuroverdracht die voor bepaalde waarden en normen van de eigen cultuur of subcultuur een bedreiging vormde. Anderzijds heeft deze poging tot verhoging van de waarde en betekenis van de eigen plattelandscultuur - we hebben er al eerder op gewezen - ook zeker die voor de beweging positieve functie gehad, dat gevoelens van eigen identiteit, de "weerbaarheid en strijdbaarheid" ook van de agrarische jongeren, werden versterkt. Daaraan werd zeer bewust aandacht besteed. Opvallend is namelijk hoe vaak er in woord en geschrift op werd gewezen dat jonge agrariërs tegenover de stedeling met minderwaardigheidsgevoelens leken behept. "Weest trots, boer te zijn": dat kon de jeugdige L en M'er in alle toonaarden in zijn jeugdblad lezen.

Stond de vorming van de jeugd in de jeugdclubs centraal, een belangrijke taak was de jongeren toebedacht op het terrein van de propaganda. Provinciaal was de organisatie van de propaganda, althans in hoofdlijnen, ongeveer gelijk geregeld; formeel werd de propaganda door de Nationale Bond geleid, terwijl De Lange, zoals eerder vermeld, als nationale propagandist fungeerde. (De Lange hield in de periode van

november tot mei jaarlijks maar liefst zo'n 150 spreekbeurten.) Maar op alle bestuurlijke niveaus van L en M werd propaganda bedreven: plaatselijk, provinciaal en nationaal. Bestuursleden vervulden in dezen een belangrijke rol, maar veelal waren er ook speciale plaatselijke propagandisten en enkele provinciale propagandisten werkzaam. We zullen de lezer niet vermoeien met een beschrijving van provinciale propagandadiensten, die bovendien vooral in de beginjaren nogal eens aan verandering onderhevig waren. Aan het eind van de jaren dertig zou een daartoe ingestelde propagandacommissie van L en M voor meer uniformering en verbetering van de propaganda zorg gaan dragen. Wel willen we een korte impressie geven van de wijze waarop in '35 in Drenthe de propagandadienst was georganiseerd.

Op 10 november '34 was daar W. Otterman, hoofd van de lagere school in Wachtum, die vanaf het begin actief bij het werk van de Drentsche Boerenbond was betrokken, tot provinciaal propagandaleider benoemd. Een jaar later besloot het dagelijks bestuur om zelf de leiding van de propagandadienst weer in handen te nemen. Otterman was toen namelijk Statenlid geworden voor de Neutrale Kiesvereniging in Drenthe, een functie die met die van propagandaleider onverenigbaar werd geacht. Op 14 september '35 had het bestuur bovendien besloten de propagandadienst enigszins te reorganiseren, want niet alles verliep in Drenthe naar wens. Met name de inschakeling van de jeugdclubs werd belangrijk geacht en de oprichting ervan zou bevorderd moeten worden. Ter Haar mocht dan in zijn jaarverslag over 1935 opmerken dat de plaatselijke propagandisten en kringleiders zich over het algemeen zeer goed van hun taak hadden gekweten, hij wist ook dat het functioneren hier en daar bepaald minder dan voorbeeldig was, zoals door het dagelijks bestuur in zijn vergadering van 14 september was geconstateerd. Vaak toch bleek het moeilijk de ouderen de boer op te krijgen en van de jongeren werd in dat opzicht meer verwacht.

Waren de propagandisten niet allen even actief, duidelijk was bovendien dat bij de propaganda niet steeds één lijn werd gevolgd en dat niet allen even goed geïnformeerd of deskundig waren (459). Eind november besloot het dagelijks bestuur dan ook dat voortaan maandelijks kringvergaderingen gehouden zouden worden waar alle plaatselijke propagandisten onder leiding van de kringleiders (er waren vijf kringen in Drenthe) bijeen zouden komen. Op zo'n kringvergadering zou door de plaatselijke propagandisten een mondeling verslag van werkzaamheden moeten worden uitgebracht (informatie over behaalde resultaten, ondervonden tegenwerking enz.) en beurtelings zouden zij ter vergadering een inleiding over een bepaald onderwerp moeten houden. Verder zouden bij die gelegenheid door de kringleider of één der bestuursleden uit de kring programma en brochures van L en M besproken moeten

worden. De bedoeling was voorts dat de plaatselijke propagandist door jeugdorganisatie en plaatselijke afdeling beide zou worden aangewezen. Zijn taak was tweërlei: met behulp van de leden van de jeugdafdeling moest met kranten en brochures propaganda worden gemaakt voor L en M, en verder zou in de jeugdclub en de plaatselijke afdeling verslag moeten worden uitgebracht van de bevindingen op de kringvergadering. Ook werd door het bestuur besloten om een lijst met "vragen en antwoorden" op te stellen die door de plaatselijke propagandist bij zijn werk "in het veld" zou kunnen worden benut. Zo'n lijst - we geven hier slechts enkele vragen en antwoorden - zag er dan als volgt uit (het voorbeeld is van een lijst uit later jaren):

Vraag: Waarom moet ik lid worden van L en M?

Antwoord: Omdat L en M, geboren uit de noden van het platteland, als eerste eis stelt dat de beloning van uw arbeid in evenredigheid moet staan tot de beloning van de arbeid van anderen.

Vraag: Maar daarvoor ben ik toch reeds lid van de Provinciale Landbouwmaatschappij?

Antwoord: Neen, u is in de eerste plaats lid van deze organisatie voor uw technische vakbelangen en ook op dit terrein is zeer veel door haar gedaan. Voor dit doel alleen zijn ze aanvankelijk opgericht.

Vraag: Toch wordt door u niet ontkend dat mijn organisatie ook voor een betere prijs voor onze produkten opkomt?

Antwoord: Neen, dit is niet te ontkennen. Maar wel is vast te stellen dat de resultaten daarvan tot nu toe zeer droevig zijn (460).

Gezegd moet worden dat in '35 de reorganisatie van de propagandadienst niet direct het gewenste resultaat heeft opgeleverd. Op een vergadering van het dagelijks bestuur met de kringleiders, eind december, bleek overduidelijk dat van veel enthousiasme over de opkomst op de kringvergaderingen geen sprake kon zijn (461).

4.23 DE N.V. DE AGRARISCHE PERS

In augustus '32 was het eerste nummer van *Landbouw en Maatschappij* verschenen, met ingang van augustus '34 was *Landbouw en Maatschappij* tot een weekblad uitgegroeid. Herhaaldelijk al was in die tijd in L en M de grote pers beschuldigd van onvoldoende begrip voor de noden van het platteland en van gebrek aan inzicht in de sociale en culturele betekenis

van de boerenstand. De publieke opinie zou vooral worden gevormd door een pers die door het "grootstedelijk kapitaal" werd gesteund, waartegenover van de zijde van L en M (maar ook van de kant van de andere landbouworganisaties) onvoldoende tegenwicht kon worden gevormd. Informatie, brochures enz. die steeds in grote hoeveelheden naar de redactie bureaus van meer dan 100 verschillende bladen werden verstuurd, ontvingen ternauwernood aandacht. In de voornaamste kranten werden grote evenementen als de landdagen veelal slechts summier vermeld. Ook in verschillende provinciale bladen werd naar het oordeel van L en M het plattelandsbelang alleen maar schijnbaar gediend, getuige de opname van levensgrote advertenties van het Unilever-concern waarin "Blue Band" als vitaminerijker werd aangeprezen dan natuurboter. Tegen het grote margarinegebruik werd van boerenzijde in die dagen soms heftig geageerd en door dergelijke advertenties, in *Landbouw en Maatschappij* nooit geaccepteerd, zou volgens L en M het streekbelang worden geschaad.

Tegen deze achtergrond, en ook omdat het bezit van een eigen drukkerij financieel aantrekkelijk leek, werd op 13 augustus 1935 tot oprichting van de N.V. De Agrarische Pers besloten. Een Agrarische Pers die de "rots (zou) moeten zijn waartegen allen die in economisch of cultureel opzicht het platteland belagen, opbotsen en te pletter slaan", zoals het in een pleidooi voor de eigen pers op de ledenvergadering van L en M, in november, werd verwoord (462).

Aanvankelijk was nog even gedacht aan de stichting van een plattelandspersbureau, maar dat denkbeeld had men spoedig laten varen. In dat geval zou men weer afhankelijk zijn van de willekeur van de redacties der dagbladen, die de berichtgeving zouden zeven of helemaal niet overnemen zoals de ervaring uit het verleden had geleerd. De oprichting van een eigen Agrarische Pers, zoals eertijds de arbeidersbeweging haar eigen Arbeiderspers had gesticht, zou meer mogelijkheden bieden, ook voor de eventuele uitgave van een eigen nieuwsblad waaraan op dat moment al serieus werd gedacht. Heeft men zo de potentiële invloed van eigen publiciteitsmedia buiten de agrarische wereld niet overschat? Misschien wel, meende Ter Haar, maar in ieder geval werd bereikt dat andere persorganen, in bepaalde rubrieken aan andere "persstemmen" gewijd, meer aandacht gingen besteden aan de berichtgeving die in de Agrarische Pers verscheen (463).

Hoe dit verder ook zij, in 1935 waren de gedachten nog rijkelijk optimistisch en de oprichting van de N.V. De Agrarische Pers werd op 2 november bij notariële akte verleden (464). Het kapitaal van de vennootschap bedroeg f 150.000, verdeeld in 7000 aandelen van f 10, 1500 aandelen van f 25 en 850 aandelen van f 50 (465). Begin '36 was van dit kapitaal bijna f 96.000 aan aandelen geplaatst en volgestort; ongeveer de helft ervan was in Drenthe bijeenge-

bracht (466).

4.24 LEDENTAL IN 1935

Rond de jaarwisseling van '33 telde de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij ruim 16.000 leden, in juli '35 stonden officieel meer dan 20.000 leden te boek (467). In Drenthe, met nog steeds verreweg de grootste provinciale afdeling, was eind '35 van groei nauwelijks meer sprake. De Drentsche Boerenbond had bijna 9800 leden, en wel waren in '35 in Drenthe nog enkele nieuwe afdelingen opgericht, maar meestal tot stand gekomen door opsplitsing van oudere afdelingen. In Groningen was het ledental met enkele honderden tot bijna 3800 toegenomen; enige nieuwe afdelingen waren opgericht. Friesland vertoonde in de periode tussen beide tellingen relatief de snelste groei: van ruim 740 leden was de Friesche Agrarische Bond op ruim 1800 leden gekomen. Het aantal afdelingen was van 6 tot 29 uitgebreid. Een zeer intensief gevoerde propaganda in het winterseizoen '34/'35 had bijna 1000 nieuwe leden opgeleverd. G.J. Ruiter en De Lange, nu ook in Friesland zeer actief, hadden met hun campagne in de wintermaanden veel tot dit succes bijgedragen. Bij Ruiter moeten we in dit verband wat langer stil blijven staan, hij is nog niet meer dan alleen terloops ter sprake geweest. Deze bekende Friese boer en, zoals we schreven, aanvankelijke tegenstander van de Friesche Agrarische Bond, had zich eind '33 bij L en M aangesloten. (Ruiter was in die tijd o.a. secretaris van de C.A.F., de Coöperatieve Vereeniging tot aankoop en bewerking van Landbouwbenodigdheden voor Friesland, bestuurslid van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland en, onder de naam Friso, schrijver van een veel gelezen rubriek in het *Friesch Landbouwblad*, orgaan van de Friesche Maatschappij van Landbouw.) Overigens was Ruiter pas als lid toegetreden, nadat hij door P.B. de Boer, de later befaamde Friese boer en eredoctor van de Landbouwhogeschool in Wageningen, toen hoofdbestuurslid van de Friesche Agrarische Bond, was bewerkt en vervolgens na een persoonlijke ontmoeting met Jan Smid was "bekeerd" tot de ideeën van L en M (468). De Boer had zich gerealiseerd dat L en M provinciaal en landelijk aan nieuwe figuren in de leiding behoefte had, en met Ruiter kreeg L en M ongetwijfeld een bekwame, zij het in later jaren wegens zijn NSB-lidmaatschap omstreden, bestuurder in haar gelederen erbij. In de herfst van '34 was Ruiter in het dagelijks bestuur van L en M gekozen en in '35 werd Ruiter tevens voorzitter van de Friesche Agrarische Bond.

In Overijssel was de Overijsselsche Boerenbond eigenlijk nauwelijks gegroeid: het aantal leden bedroeg in '35 ruim 2100 (tegen bijna 2100 eind '33), het aantal afdelingen was

van 22 op 25 gekomen.

We hebben, verspreid in het voorgaande, een aantal factoren genoemd dat ons inziens op de groei van L en M van invloed zal zijn geweest. In het laatste hoofdstuk komen we er meer systematisch op terug. Wel lijkt het zinvol om hier op enkele "bijzondere" omstandigheden te wijzen die vooral in Overijssel zullen hebben gespeeld. Belangrijk dan was dat ir. S.L. Louwes, de grote man van de landbouwcrisispolitiek, als secretaris van de Overijsselsche Landbouwmaatschappij een groot gezag genoot en bij zijn kritiek op L en M "machtige bondgenoten" had, aldus Ter Haar, in de voorzitter van de OLM, G.W. Stroink, en de latere opvolger van Louwes, ir. J.S. Keyser. Belangrijk was ook dat men in Overijssel, in vergelijking met Drenthe en Groningen bijv., te maken had met een over het algemeen meer kerkelijk orthodoxe en traditioneel ingestelde boerenbevolking (469), waar een "protestbeweging" of "strijdorganisatie" als L en M in veler ogen was, meer weerstand bij de boeren ontmoette. En *last but not least*: het zal voor de Overijsselsche Boerenbond schadelijk zijn geweest dat de voorzitter, J.B. v.d. Sluis, al vroeg naar de NSB was overgegaan en bij de Statenverkiezingen van '35 zelfs kandidaat was gesteld. Nu had het hoofdbestuur van L en M, zoals gezegd, op 26 maart '35 besloten dat o.a. voorzitters van provinciale afdelingen geen leidende functies in enige politieke partij mochten bekleden - v.d. Sluis zou dan ook na verloop van tijd als voorzitter aftreden -, maar intussen was wel het "kwaad" voor L en M geschied en werd de beweging door velen met de NSB vereenzelvigd of tenminste als NSB-*freundlich* beschouwd. Dat was althans de mening van Ter Haar en andere bestuurders van L en M, en wij veronderstellen dat die schatting van de situatie juist is geweest.

Voor een deel speelden dezelfde factoren ook in Gelderland een rol, waar de Zuidelijke Agrarische Bond eveneens slechts een geringe ledenwinst wist te boeken: een toename van nog geen 70 leden. Van de 687 leden van de Zuidelijke Agrarische Bond woonden er 295 in Winterswijk. De bijzondere positie die daar door dr. W.P.C. Bos, populair als veearts, bekend als NSB'er, ook adviseur van de Zuidelijke Agrarische Bond, werd ingenomen, is in Kooy's studie van de NSB uitvoerig beschreven (470). (We schatten overigens - op basis van gegevens waarover Kooy heeft beschikt en informatie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie - dat niet meer dan hooguit 4% van de L en M-boeren in Winterswijk in de jaren '30 lid is geweest van de NSB. In bijlage 1 komen we er nog nader op terug.)

Telde de Noordhollandsche Boerenbond in '33 260 leden, in '35 was het aantal leden tot 642 opgeklommen en het aantal afdelingen tot 13 uitgebreid.

In Utrecht was slechts een tweetal afdelingen gevestigd en in Zuid-Holland was het tot dan toe alleen gelukt om in Bode-

graven, "temidden der Zuidhollandse weiden", een afdeling van L en M op te richten. Wel had L en M in '35 ook op de Zuidhollandsche eilanden enige bekendheid verkregen.

In Zeeland, waar de afdeling Zeeland van L en M in oprichting was, hadden zich bijna 200 personen als lid aangemeld.

De Brabantse leden, aangesloten bij de Zuidelijke Agrarische Bond, vormden, 25 in getal, niet meer dan een zeer kleine groep en in Limburg was zelfs nog niemand lid van L en M.

Vermeld zij nog dat in '35 en '36 de namen van de meeste provinciale bonden veranderd werden. Na de aanpassing van de provinciale reglementen aan statuten en huishoudelijk reglement van de Nationale Bond (in '35 koninklijk goedgekeurd), werden voortaan de provincienamen gebruikt met het woord "Afdeeling" ervoor. Alleen in Friesland bleef de naam Friesche Agrarische Bond gehandhaafd. Enerzijds was dat omdat men in Friesland van mening was dat de aparte plaats die Friesland cultureel gezien in ons land innam, ook in de naam tot uitdrukking diende te komen, anderzijds omdat het woord "agrarisch" de doelstelling van de beweging beter zou weergeven (471).

4.25 DE ECONOMISCHE SITUATIE IN DE LANDBOUW IN 1936

Het oogstjaar 1935/'36 gaf een betrekkelijk grote achteruitgang te zien in de rentabiliteit van de akkerbouwbedrijven in de zeekelegebieden. Enige verbetering van de toestand daarentegen tekende zich af in de weidestroken (vooral door hogere melkprijzen), evenals, hoewel van geringe betekenis, in de rivierkelegebieden. Een lichte verbetering tenslotte was op de gemengde bedrijven in de zandstroken waarneembaar (zie tabel 13). Volgens het departementale verslag over de economische toestand in de landbouw zou de situatie op de kleine bedrijven in de zandgebieden in 1935/'36 echter nog even zorgelijk zijn als in het jaar daarvoor (472).

Het economisch beeld dat de akkerbouw in 1936 toonde, verschilde aanvankelijk weinig van dat in 1935, maar in de herfst van '36 kwam daar verandering in. Enerzijds door de monetaire maatregelen die in ons land waren genomen (eind september was de gouden standaard verlaten), anderzijds door de stijgende tendens van de graanprijzen op de wereldmarkt (473). Een en ander had tot gevolg, nog steeds volgens het bovengenoemde landbouwverslag, dat men eind '36 "de toestand van het akkerbouwbedrijf belangrijk gunstiger beoordeelde dan men het tot dusver in de crisisjaren ooit had durven doen" (474). Minder gunstig evenwel zou de uitwerking van dezelfde factoren voor de gemengde bedrijven op de zandgronden zijn geweest: een stijging van de veevoederprijzen zou daar onvoldoende door een prijsstijging van melk en vlees zijn gecompenseerd. Maar hieraan moet direct worden toegevoegd dat

de situatie in '37 kennelijk snel is veranderd. Want ook voor de gemengde bedrijven op de zandgronden kon voor het boekjaar 1936/'37 een zeer aanzienlijke verbetering van de bedrijfsresultaten worden genoteerd (zie tabel 13).

De zorgwekkende positie van de kleine bedrijven was aanleiding geweest om voor deze groep bedrijven de teeltbeperkende maatregelen iets te verzachten, en ook werd in februari '36 aan een bepaalde categorie kleine boeren een geldelijke uitkering verstrekt. Maar het verwachte succes bleef uit en in juli '36 werd door de minister een Dienst voor de Kleine Boerenbedrijven in het leven geroepen, die tot taak kreeg een onderzoek in te stellen naar de positie van de kleine bedrijven en middelen voor te stellen om de toestand van deze bedrijven in sociaal en economisch opzicht te verbeteren. In de tuinbouw tenslotte was de situatie in '36 "voor de meeste tuinbouwbedrijven" even onbevredigend als zij in '35 was geweest (475).

4.26 DE COMMISSIE-VAN LOON; GEEN PARITAIR INKOMEN VOOR DE LANDBOUW

Zoals gezegd, had de commissie-Van Loon eind september '36 haar rapport over de reorganisatie van de landbouwcrisismaatregelen uitgebracht. De commissie was tot de slotsom gekomen "dat de centralistisch-bureaucratische methode" van de vigerende Landbouw-Crisiswet zoveel bezwaren had opgeleverd, dat verandering in bepaald opzicht wenselijk was. Haar voorkeur ging uit naar een grotere zelfstandigheid en meer regelende bevoegdheden voor de verschillende crisiscentrales. Langs die weg zou bovendien de mogelijkheid worden geopend dat de producenten van crisisprodukten, onder controle van de overheid, op den duur hun eigen belangen meer zelfstandig zouden kunnen behartigen (476). In haar rapport had de commissie verder ruime aandacht besteed aan het door L en M voorgestelde systeem van landbouwcrisismaatregelen, maar in overgrote meerderheid had zij geconcludeerd dat verplaatsing van heffingen en toeslagen naar de grens zoals door L en M bepleit, niet kon worden aanbevolen (477). Wel had zij nog berekend dat het stelsel, mits extra lasten op de consumenten werden gelegd, financieel uit zou kunnen komen, maar zij was in meerderheid van mening dat geen vereenvoudiging van de crisismaatregelen zou worden bereikt en dat daarom het stelsel van L en M ten sterkste moest worden ontraden (478). Deze conclusie van de meerderheid noopte Smid tot het schrijven van een minderheidsnota die als bijlage aan het rapport werd toegevoegd. We willen de lezer naar bijlage 2 verwijzen voor enkele van de argumenten waarop Smid zijn standpunt in de commissie heeft gefundeerd. Bespreking daarvan lijkt zinvol, omdat ons inziens deze denkbelden van Smid ook in

het naoorlogse landbouwpolitieke denken een rol hebben gespeeld, maar de betekenis ervan door economische geschiedschrijvers ofwel is onderschat (479), of niet geheel juist weergegeven (480).

Gezien de samenstelling van de commissie wekte haar rapport bij L en M weinig verbazing. Niettemin betekende het advies van de commissie toch een ernstige tegenslag. Voorlopig immers was de kans verkeken dat de landbouwpolitieke ideeën van L en M gerealiseerd zouden kunnen worden. Ongunstig ook was deze uitslag voor de beweging als zodanig, voor belangstelling en enthousiasme van haar aanhang, omdat het streven van L en M, na al die jaren, met geen praktisch succes kon worden bekroond. Slechts kon men erop bogen dat de denkbeelden van L en M in wat ruimere kring dan vroeger bekendheid en waardering genoten. De teleurstelling was dan ook nauw verholen. "Natuurlijk is ook getracht om daadwerkelijk tot resultaat te komen inzake een betere beloning en waardering voor het werk van de boerenstand, aan de gemeenschap geleverd. Helaas moet worden geconstateerd, dat de daarvoor gedane pogingen niet met succes zijn bekroond. Het is voor degenen die volgens hun beste inzichten en met inzet van hun gehele persoon wel eens ontmoedigend, wanneer men na een jaar werken moet constateren dat er te weinig is bereikt. Dat mag ons echter niet tot pessimisme stemmen, want dan is het gedaan," aldus Ter Haar op de jaarvergadering van de Nationale Bond eind oktober (481).

Nu was het verwerpen van het systeem van L en M één ding, een ander ding was dat het streven naar wat we tegenwoordig een paritair inkomen voor de landbouw zouden noemen, allerminst werd gehonoreerd. Na de depreciatie van de gulden had de regering zelfs direct maatregelen getroffen (later ten dele weer ongedaan gemaakt) om een naar haar mening ongewenste stijging van de prijzen van landbouwprodukten te voorkomen. Minister Deckers had in verband daarmee verkondigd, dat er economisch beletselen waren om de beloning van de agrarische arbeid op te voeren tot het niveau van de beloning van andere arbeid, maar dat op grond hiervan niet tot enige miskenning van de boerenstand mocht worden geconcludeerd. Merkwaardig, zo luidde de reactie van L en M, "wij meenden dat in deze maatschappij waardering voor arbeid mede in geldelijke beloning werd uitgedrukt (-)" (482). Anders dan de minister zocht L en M de oorzaak niet in de eerste plaats op het economische maar op het politieke vlak. In ons land namelijk zou meer en meer een toestand zijn bereikt waarin over de hoogte van iemands beloning vooral door de overheid werd beslist. Smid leerde, dat deze beloning in belangrijke mate afhankelijk was van de invloed die de groep waartoe iemand behoorde, in de politiek en op de publieke opinie wist uit te oefenen. Door die invloed werd de politieke mogelijkheid geschapen om bepaalde groepen recht te doen. De regering nu

zou de landbouwende bevolking niet afdoende kunnen helpen als deze niet zelf door een krachtige organisatie de politieke voorwaarde voor die hulp tot stand zou brengen. In allerlei richting was de landbouw georganiseerd, behalve in de richting waar het in de naaste toekomst vooral om zou gaan: de "politieke richting". Wat de boer ook mocht doen om zijn bedrijf meer rendabel te maken, zo betoogde Smid op de herdenkingsvergadering van de oprichting van de Drentsche Boerenbond, naar de mate waarin hij zou slagen zouden de prijzen lager worden gesteld. Het doel van de crisismaatregelen was immers geen ander dan de landbouw in stand te houden, d.w.z. draaiende te houden om de andere bevolkingsgroepen van goedkope levensmiddelen te voorzien (483).

Door de confrontatie met opvattingen die in andere bevolkingsgroepen of pressiegroepen leefden, werd de achterban van L en M bij voortduring aan het feit herinnerd dat van de verlangde "redelijke" beloning voor de landbouwarbeid voorlopig nog geen sprake zou zijn - als het aan deze groepen zou liggen. De opposenten van L en M - sommige tegen de voorstellen van L en M gekant, andere bovendien tegen de vigerende vorm van landbouwcrisissteun - hadden zich ook in '36 niet onbetuigd gelaten. Zo was in verschillende grote dagbladen (o.a. *De Telegraaf*, *De Standaard*, de bladen van de Arbeiderspers) het systeem van L en M afgekraakt of het gebruik dat door Smid van de bekende indexcijfers werd gemaakt - "misbruik" zo was de suggestie -, heftig bekritiseerd (484). Het "autarkisch streven" moest het ontgelden, de hoge prijzen van landbouwprodukten die door L en M werden nagestreefd konden, naar werd gezegd, door de consumenten niet worden betaald. De Rotterdamse Kamer van Koophandel, die zich in oktober '34 al met de brochure *De landbouwpolitiek van de regeering en de belangen van Rotterdam* in de strijd had gemengd, wendde zich in '36 opnieuw met een uitgebreid schrijven tot de minister waarin de aanval op het heersende systeem van crisismaatregelen werd voortgezet. Wederom werd een pleidooi gevoerd voor een aanpassing van de prijzen der landbouwprodukten aan die van de wereldmarkt (werd dus een eventuele verhoging van invoerheffingen op landbouwprodukten afgekeurd), werd het vermeende autarkisch streven scherp bekritiseerd, werd geargumenteerd dat de Nederlandse graanteelt "onder overigens normale omstandigheden nimmer met het buitenland (zou) kunnen concurreren" enz. (485). In een brochure van ongeveer gelijke strekking, maar meer nog gericht tegen L en M, had verder het Comité van Graanhandelaren een visie gegeven die evenmin door L en M werd gedeeld of in dank werd afgenomen.

In de verhouding tot de CBTB kwam in '36 weinig verandering, de relatie bleef onverminderd slecht. Evenals in het voorgaande jaar werd L en M herhaaldelijk door de CBTB bestreden en vooral Van den Heuvel had zich daarbij als een geduchte tegenstander ontpopt.

Onveranderd kritisch bleef ook de Bond van Landpachters en Hypotheekboeren. En verder was Ruiter, in februari in Gouda met Van Wijnen in discussie getreden, er niet in geslaagd de Zuidhollandse kaasboeren voor de ideeën van L en M te winnen. Herhaalde pogingen van de kant van L en M om tot meer en betere samenwerking te komen met de provinciale, bij het KNLC aangesloten landbouworganisaties, hadden eveneens weinig succes. In Overijssel bijv. werd op dit punt niets bereikt, maar ook elders buiten Groningen en Drenthe, was de situatie feitelijk weinig verschillend. Het stond indertijd zo mooi in de afspraken die tussen de GML en de Groninger Boerenbond waren gemaakt: door beide partijen zou ernaar worden gestreefd om ook in andere gebieden een juiste verhouding tussen boerenbonden en landbouworganisaties te bevorderen (vergelijk blz. 113). Wij twifelen er evenwel aan of de GML daar ooit serieus moeite voor heeft gedaan. In ieder geval deelde Van Rappard, notabene zelf lid van L en M, in het *Geldersch Landbouwblad* mee dat hij voor de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw weinig heil zag in overeenkomsten zoals in Groningen en Drenthe gesloten, omdat - H.D. Louwes zou zulks hebben bevestigd - L en M zich toch niet aan gemaakte afspraken zou houden. L en M zou zich te veel op technisch en economisch terrein bewegen en Van Rappard was bovendien bang dat door oprichting van nieuwe afdelingen van L en M de oude afdelingen van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw schade zouden lijden (486). Ook in Friesland konden door de Friesche Agrarische Bond geen overeenkomstige afspraken als in Groningen en Drenthe worden gemaakt. De belangen van de landbouw zouden door de Friesche Maatschappij van Landbouw al in de meest uitgebreide zin behartigd worden, en bovenal stelde de Friesche Mij. zich op het standpunt dat directe of indirecte politieke actie zorgvuldig moest worden vermeden.

Dat die samenwerking met de algemene landbouworganisaties en met het overkoepelende KNLC, ondanks de zeer gereserveerde houding van de meeste organisaties, steeds opnieuw werd gezocht, hoeft geen verbazing te wekken. De strategie van L en M was er immers op gericht een zo hecht mogelijke samenwerking tussen zo veel mogelijk boeren tot stand te brengen. Politieke machtsvorming werd als een *conditio sine qua non* gezien voor elk serieus streven naar lotsverbetering van de agrarische bevolking. Zonder de nodige politieke macht zou nu

eenmaal onvoldoende invloed op het regeringsbeleid uitgeoefend kunnen worden. Organisatorische verdeeldheid van de boeren zou, zoals opgemerkt, verhinderen dat de regering kon doen wat economisch juist en sociaal rechtvaardig was. Dat was in '36, vooral na de devaluatie van de gulden, andermaal gebleken en in verband daarmee werd door het bestuur van L en M om een nieuw onderhoud met het Bureau van het KNLC (het best te vergelijken met een dagelijks bestuur) verzocht.

Het gevraagde gesprek vond op 18 november plaats, maar leverde ook toen niet het door L en M gewenste resultaat op.

Tijdens het overleg bleek duidelijk dat het KNLC, vanwege het "algemene" karakter van de vereniging, beducht was voor politieke acties zoals door L en M gevoerd. L en M mocht dan wel beweren dat geen partijpolitiek werd bedreven, dat gestreden werd tegen fouten die voor alle politieke partijen in meerdere of mindere mate kenmerkend waren, de vertegenwoordigers van het KNLC leken ook van deze "hogere" politieke bedrijvigheid van L en M niet gediend. L en M had, aldus de vice-voorzitter van het KNLC (tevens voorzitter van de Friesche Maatschappij van Landbouw) een politiek-economisch programma dat als propagandamiddel werd gehanteerd. Voor de algemene landbouworganisaties evenwel zou het moeilijk aanvaardbaar zijn een dergelijk programma (of een ander) te onderschrijven; vooral bij de "rechtse" leden zou in dat geval veel weerstand worden gewekt.

Daar kwam bij, dat men zich moeilijk kon verenigen met de stelling van L en M, dat de andere landbouworganisaties onvoldoende hadden kunnen bereiken omdat geen politieke macht van betekenis kon worden gevormd. Ook het KNLC en de provinciale landbouwmaatschappijen hadden, zo werd gezegd, hun invloed wel degelijk doen gelden, zij het op andere wijze dan door L en M werd geprefereerd. Maar juist de weg die L en M had voorgesteld, was voor het KNLC onbegaanbaar. Een en ander hoefde overigens niet te betekenen, aldus het Bureau van het KNLC, dat men nu vijandig tegenover elkaar zou moeten gaan staan. Integendeel, het zou voor beide partijen buitengewoon nadelig zijn als men elkaar ging bestrijden (487).

Niet minder afwijzend dan het oordeel van het Bureau bleek de uitspraak te zijn van de zogenaamde Eerste Afdeling van het KNLC, gevormd door de vertegenwoordigers van de aangesloten provinciale landbouworganisaties. In een vergadering van de Eerste Afdeling die kort na het onderhoud met L en M had plaatsgevonden, was verslag uitgebracht van de gevoerde besprekingen. "Het bleek, dat de vergadering zich daarbij op het standpunt stelde, dat onze organisatie haar eigen weg diende te volgen en dat een nauwe samenwerking met Uw Bond tot bezwaren aanleiding zou geven. Intussen zou een goede verhouding tot Uw organisatie op prijs worden gesteld", zo luidde het antwoord dat het bestuur van L en M eind november van het Bureau van het KNLC ontving (488).

Kort vóór het verzenden van die brief had een incident plaatsgevonden. De voorzitter van de Zeeuwse afdeling van L en M, tevens lid van de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij, had zich op een onbewaakt ogenblik nogal ongelukkig uitgelaten over de verhouding tussen L en M en de ZLM. Uit zijn woorden kon de indruk worden verkregen dat L en M de ZLM liefst tot één van haar eigen afdelingen zou willen maken, dus los zou willen weken van het KNLC. Een spijtbetuiging van de kant van het bestuur van L en M naar aanleiding hiervan, werd door het KNLC onvoldoende geacht en niet geaccepteerd. Wij menen echter dat dit toen nogal opgeblazen incident op zich zelf van weinig invloed is geweest op de heersende houding van de leden (d.w.z. de provinciale landbouworganisaties) van het KNLC (489). Wel lijkt het voorval symptomatisch voor het feit dat men in sommige kringen van het KNLC, ondanks de geruststellende verklaringen van L en M, nog altijd heimelijk beducht was voor een mogelijke inbreuk op eigen invloedssferen, zoals eigenlijk - we zagen het al - in Gelderland door Van Rappard ook openlijk te kennen was gegeven. Meerdere erkenning van L en M, waarvan de landbouweconomische denkbeelden niet steeds en soms helemaal niet door de bestuurders van de andere landbouworganisaties werden gedeeld, zou dat gevaar alleen maar groter kunnen maken. Was het DLG in Drenthe immers al niet vrij sterk door de Afdeeling Drenthe van L en M overvleugeld? De voorzitter van het KNLC, J.L. Nysingh, óók adviseur van het DLG, kon daarover meepraten. In hoeverre de vrij slechte persoonlijke verhouding tussen Nysingh en Oldenbanning bij dit alles nog een rol heeft gespeeld - het is door Ter Haar gesuggereerd -, laat zich slechts raden, maar ondenkbaar is het niet. (Oldenbanning en Nysingh waren beiden zeer bekende veefokkers uit het zuidwesten van Drenthe, en al lang vóór er van een Drentsche Boerenbond sprake was hadden zij elkaar ook op fokkerijgebied duchtig in de haren gezeten.) Tenslotte, maar ook dat bleef toen nog onuitgesproken, veronderstellen wij dat een grotere toenadering tot L en M een verwijdering tot de CBTB zou hebben betekend, en dat was een prijs die het KNLC, gezien de mogelijke schade voor het CLO-overleg, vermoedelijk niet bereid was te betalen.

Ook op het gebied van pers en publiciteit bleek het KNLC niet tot samenwerking bereid. Hoewel de Eerste Afdeeling van het KNLC, evenals het bestuur van L en M, van mening was dat de invloed van de georganiseerde landbouw op de "grote pers" nog veel te wensen overliet (490), beschouwde zij de oprichting van een agrarisch persbedrijf als weinig zinvol. Immers, voor vergroting van de agrarische invloed op de publieke opinie zou het minstens nodig zijn dat het landbouwstandpunt onder de aandacht van een breed lezerspubliek werd gebracht. Met een eigen agrarische pers echter zou men de lezers van de

grote dagbladen niet bereiken; men zou alleen maar spreken tot "degenen, die niet meer bekeerd behoeven te worden" (491).

4.28 L EN M: EEN BOERENBEWEGING

Hoewel L en M, overeenkomstig haar doelstelling, meer heeft willen zijn dan uitsluitend een *boeren* beweging, heeft zij toch op andere bevolkingsgroepen ten plattelande weinig aantrekkingskracht uit kunnen oefenen. Gezien haar ontstaan, de hoofdpunten van haar programma, haar ideologie in ruime zin genomen, is dat alleszins begrijpelijk. Plaatselijk (en vooral in Drenthe) hadden zich nog wel wat middenstanders als lid aangemeld, hier en daar ook enkele vertegenwoordigers uit de zogenaamde "nieuwe middenstand", uit de vrije beroepen, enkele predikanten ook. Deze niet-agrariërs vormden in het geheel van de beweging echter niet meer dan een kleine minderheid. Weinig in getal waren ook de landarbeiders, al beschikken we wat hen betreft evenmin over precieze cijfers en moeten we voornamelijk met indrukken volstaan (492). De kloof tussen boeren en landarbeiders, hoewel op de zandgronden over het algemeen stellig minder groot dan in de kleistreken, kon ook door L en M niet als bij toverslag worden overbrugd. Het verleden, voor vele landarbeiders niet zonder kwade herinnering, werd de boeren nog voortdurend nagedragen zoals uit tal van artikelen uit landarbeidersbladen blijkt. Scherpe sociale tegenstellingen tussen boeren en landarbeiders waren ook in die tijd nog allerminst verdwenen.

Het anti-socialistisch sentiment, weliswaar onder meer door Smids toedoen ook in "redelijke" banen geleid, was binnen L en M onmiskenbaar en zal vele landarbeiders ervan weerhouden hebben bij de agrarische beweging aansluiting te zoeken. "Het is mogelijk", schreef *Verenigt U*, de spreekbuis van de Nederlandsche Bond van Arbeiders in het Landbouw-, Tuinbouw- en Zuivelbedrijf, "dat sommige landarbeiders, tevens klein boertje, zich bij L. en M. aansluiten, maar een verbroedering tussen landarbeiders en boeren in Groningen, Friesland, Zeeland b.v. moeten wij eerst zien, voordat wij daar aan geloven" (493).

Nu was de leiding van L en M ook bepaald niet zo naïef dat direct wonderen van samenwerking werden verwacht, al was de verwachting misschien nog te hoog gespannen. Wel zijn er, hoe bescheiden ook, door L en M pogingen gedaan om tot betere arbeidsverhoudingen op het platteland te komen, het probleem althans bespreekbaar te maken. Een en ander moge bijv. blijken uit een rapport over het arbeidsvraagstuk in de landbouw, uitgebracht door de Friesche Agrarische Bond - opgesteld o.a. door dr. van der Wielen en P.B. de Boer -, dat in 1937 unaniem

door het hoofdbestuur van L en M werd aanvaard (494). Maar het "harmoniemodel" dat daarin werd gepropageerd, met o.a. de Volkshogeschool als belangrijk intermediair, vond zeker bij de "rode" landarbeidersbond (495) nog weinig weerklank in die dagen. Alle roep om samenwerking tussen boeren en landarbeiders van de kant van L en M, werd in *Verenigt U* als niet meer dan "woordenspel" bestempeld en wantrouwend bekeken. Zeker, men had waardering voor het werk van de Volkshogeschool, het werd ook belangrijk gevonden, maar, aldus de redactie, "veel belangrijker voor de stoffelijke en geestelijke ontwikkeling der gehele arbeidersklasse achten wij zijn economische en politieke machtsvorming. Alles, wat deze machtsvorming kan verminderen en schaden, wijzen we daarom met de meeste beslistheid af. Naaikransjes en debatingclubs alleen hebben de wereld nog nimmer vooruit gebracht!" (496). Dat L en M deze machtsvorming tegen wilde gaan, zou toch ieder duidelijk moeten zijn. L en M immers probeerde de arbeiders uit het NVV weg te krijgen, L en M wilde de belangentegenstelling tussen boeren en landarbeiders ondergeschikt maken aan de strijd van beide groepen tegen werkgevers en arbeiders in industriële bedrijven, en voorts ageerde L en M tegen het Plan van de Arbeid. Zo luidden enkele grieven die van werknemerszijde tegen L en M werden ingebracht. Maar erger nog was dat L en M met "fascistisch vergif" werd geïnfecteerd, zoals *Verenigt U* had geschreven, omdat zij relaties met de NSB onderhield. Gevoegd bij de pogingen van L en M om het "eenheidsfront van de Nederlandse arbeidersklasse" te doorbreken, was dit voldoende reden voor de landarbeidersbond om herhaaldelijk voor elk nader contact tussen leden van de bond en L en M te waarschuwen (497).

4.29 L EN M EN DE NSB OMSTREEKS 1936

In het eerste deel van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* heeft De Jong op heldere wijze uiteengezet hoe geleidelijk in de jaren '30 de bestrijding van fascistische of nationaal-socialistische stromingen in ons land gestalte kreeg. Wat de politieke partijen betreft, hadden de partijen van links (sociaal-democraten, links- en revolutionair socialisten en communisten), sterk meelevend met wat hun geestverwanten in Duitsland werd aangedaan, zich als eersten met grote duidelijkheid tegen fascisme en nationaal-socialisme gekeerd. Wij schreven al hoe dat, vanaf '33, ook tot verschillende aanvallen op L en M had geleid. In kringen van liberalen en vrijzinnig-democraten waren het aanvankelijk "niet zozeer de partijen als wel enkelingen die, maar dan in partijverband, met beslistheid tegen de NSB stelling namen" (498).

In katholieke kring ging het eerste verzet van de vakbonden

uit. Begin '34 volgde een herderlijk schrijven van de bisschoppen waarin fascisme en nationaal-socialisme "vooral op opportunistische gronden" (kans op verzwakking van de Rooms-Katholieke Staatspartij) werden afgewezen (499), maar gewaarschuwd door de verkiezingsuitslag van 1935, volgde op 24 mei 1936 een bisschoppelijk mandement dat van een principieel standpunt getuigde. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties werden beide afgewezen, hoewel de kerkelijke sancties vooral tegen de NSB waren gericht. De veronderstelling lijkt dan ook gewettigd, aldus De Jong, "dat het Episcopaat in de wereld der rooms-katholieken met zijn dubbel ingrijpen belangrijk bijgedragen heeft tot het terugdringen, zo al niet van alle vormen van fascisme, dan toch van de in Nederlandse verhoudingen gevaarlijkste vorm: de NSB" (500). In het grootste protestantse kerkgenootschap, de Nederlandse Hervormde Kerk, kwam het niet tot "een helder getuigen tegen het gevaar van fascisme en nationaal-socialisme". Wel waren er verscheidene leidslieden geweest die al in het begin van de jaren '30 op deze gevaren hadden gewezen, maar een openlijke uitspraak van de generale synode bleef uit; deze was daar kerkordelijk niet toe bevoegd en verandering van de kerkorde werd in die tijd niet overwogen (501). Anders was het in de Gereformeerde Kerken. Daar had de generale synode begin oktober '36 duidelijke uitspraken gedaan en de beginselen van de NSB onverenigbaar verklaard met de gereformeerde belijdenis (502).

L en M was, zoals opgemerkt, de NSB tegemoetgetreden zoals ze dat andere politieke partijen had gedaan en daarvan zou ze de gevolgen ondervinden. De positie die in verschillende politieke en kerkelijke groepen tegen het fascisme gekozen werd, heeft vooral ook sindsdien tot regelmatige of verscherpte aanvallen op L en M geleid. Bovendien werd aan de zogenaamd "neutrale" houding door sommige opponenten ernstig getwijfeld: L en M zou in werkelijkheid een bijwagen of mantelorganisatie zijn van de NSB. Waren niet verschillende L en M'ers, onder hen zelfs zeer bekende leden van de beweging, openlijk lid van de NSB? En verder: de NSB kende het systeem van geheime lidmaatschappen. Dan betekende het dus niet zoveel dat Jan Smid, geïrriteerd door de vele aantijgingen van een zekere Ter Meulen in het liberale staatkundig weekblad *De Vrijheid*, zowel in *Landbouw en Maatschappij* als in diezelfde *De Vrijheid* had gerepliceerd dat slechts twee van de 14 hoofdbestuursleden (G.J. Ruiter en A. Breure) lid waren van de NSB. Anderen toch zouden geheim lid kunnen zijn. (Ter Meulen had in *De Vrijheid* van 8 juli '36 geschreven dat van de 23 hoofdbestuursleden er 21 gewoon of geheim lid waren van de NSB.) Zo werd ook de betrouwbaarheid van Ter Haar in twijfel getrokken - hij had ontkend geheim lid van de NSB te

zijn -, wat aan Smid een verontwaardigde reactie ontlokte: hij had Ter Haar leren kennen als iemand met een "bijzonder hoog en eerlijk karakter"; Ter Haar was geen lid of geheim lid van de NSB (503).

We hebben in archieven van de NSB uit de jaren '30 geen gegevens gevonden die ons zouden nopen het oordeel van Smid te herzien. Een lijst van geheime leden van de NSB ontbreekt weliswaar, maar in de door de agrarische afdeling van de NSB gevoerde correspondentie, waarin wel L en M'ers die lid waren van de NSB veelvuldig worden genoemd of in briefwisselingen figureren, is van "geheime leden" verder geen sprake. Het feit dat hoofdbestuurleden of leden van het dagelijks bestuur vroeger of later na mei 1940 naar de NSB zijn overgestapt, zegt op zichzelf natuurlijk niets over een geheim lidmaatschap vóór die tijd. Wel nemen we aan dat sommigen de NSB als nieuwe politieke partij, om verschillende redenen, welwillend in beschouwing hebben genomen.

L en M kende voor- en tegenstanders van de NSB, voorstanders bovendien in soorten. Onder de bekende voorstanders die tegelijk ook lid waren van de NSB, bevonden zich zowel fervente nationaal-socialisten, zoals T.E. Bontkes en G. Dieters, die liefst zo snel mogelijk de "neutrale" koers van L en M veranderd zouden willen zien, als anderen, zoals Ruiter en Breure, die L en M als organisatie niet in gevaar wilden brengen door een eenzijdige oriëntatie op de NSB. L en M was geen "NSB-beweging" en *Landbouw en Maatschappij* geen NSB-blad, aldus Ruiter in '35 in een brief aan ir. H.J. van Houten, toen nog de belangrijkste agrarische medewerker van Mussert. "Meer te willen van een onzijdige organisatie is het afbreken van de gelegenheid tot politieke scholing, die niet alleen de boer nodig heeft, doch die ook het fundament moet vormen van de groei der NSB" (504). Overigens had Ruiter wel, na de L en M-denkbelden verdedigd te hebben tegen nationaal-socialistische kritiek, de hoop uitgesproken dat uit zijn bovengenoemd schrijven "een beter begrip (zou) voortvloeien voor een beweging die niet ten onrechte het voorportaal van de NSB" werd genoemd.

De kritiek van de NSB op L en M was van verschillende aard. Dat L en M de democratie nog niet had afgezworen, was natuurlijk haar grootste zonde, maar bijna even erg waren de "liberaal-economische" leerstellingen die door L en M werden verkondigd. De strijd van L en M zou verder te veel een naakte belangenstrijd zijn geworden waaraan de "hogere idealen der levende volksgemeenschap" zouden ontbreken; door L en M werden de boeren in feite in een "klasse-organisatie" gevangen. L en M zag de NSB ook nog te veel als een "verstedelijkt instituut" en zij zou haar bovendien als weinig anders dan een "gewone" politieke partij beschouwen, geen oog

hebben voor het feit dat de NSB een grote volksbeweging was die de hele samenleving op sociaal-economisch en cultureel gebied wilde vernieuwen. Enzovoort.

Niettegenstaande deze kritiek had de leiding van de NSB ervoor gewaakt dat de geschilpunten met L en M niet openlijk op de spits werden gedreven. Vorming van een eigen boerenorganisatie werd ongewenst geacht. Vermoedelijk verwachtte men niet al te veel succes van een dergelijke poging. Bovendien zou zo'n organisatie de NSB'ers isoleren en hun bestrijding door tegenstanders gemakkelijker maken. We nemen aan dat ook de adviezen van L en M voor de verkiezingen van vrij groot belang werden geacht. "Hoewel ik mij er mee kan verenigen, dat eigenlijk het nat. soc. zich niet met belangenorganisaties zou moeten inlaten, zo lijkt het mij toch niet de weg om met een groep leden der Fr. Agr. Bond a.h.w. uit de Boerenbonden te treden", schreef Van Houten dan ook eind november '34 aan R.P. Sybesma, in die tijd nog adviseur van de Friesche Agrarische Bond (505).

Een conflict met L en M was niet opportuun, al te scherpe kritiek op de boerenbeweging evenmin. Soms moesten felle nationaal-socialistische L en M'ers nog wel eens tot geduld worden gemaand. Maar wel heeft men getracht om via de NSB-leden van L en M de agrarische beweging geleidelijk in meer nationaal-socialistische richting te loodsen. (Intussen probeerde L en M, via dezelfde leden, binnen de NSB de zending voor haar eigen denkbeelden te bedrijven.) Door Van Houten werden soms ingezonden stukken van L en M'ers voor *Landbouw en Maatschappij* enigszins "bijgewerkt" (506). Ook waren er (vaste) medewerkers van *Landbouw en Maatschappij*, zoals J.H. Holm - o.a. schrijver van het spel "Moeder Aarde" dat op de landdag van L en M in '36 werd opgevoerd - die hun artikelen, licht gecamoufleerd, op nationaal-socialistische wijze wisten te kruiden. Holm, lid van de NSB - maar binnen die beweging overigens niet helemaal vertrouwd en met weinig respect bejegend - ging kennelijk graag prat op zijn prestaties. "Dat al wat in dat orgaan geschreven wordt wat riekt naar fascisme van mij is, soms drie à vier artikelen per week, kunt u wellicht wel begrijpen, al onderteken ik mijn artikelen op de feuilleton na, nooit meer (-)", schreef hij eens in een brief aan Van Houten (507).

Wat er verder echter ook door individuele NSB-sympathisanten - een minderheid binnen L en M - is bedreven of gedacht, duidelijk is dat de officiële besprekingen die eind '36 door het bestuur van L en M met de NSB, evenals met verschillende andere politieke partijen, werden gevoerd, geen enkele grond geven aan de soms geuite veronderstelling dat de verhouding tot de NSB in werkelijkheid een andere was dan de lezer in *Landbouw en Maatschappij* steeds werd voorgehouden. De enige ons bekende en bewaard gebleven "vertrouwelijke" notulen van

een gesprek met de leiding van de NSB, dat op 9 november '36 had plaatsgevonden, ademen geen andere geest en bieden geen andere informatie dan hiervoor al op verschillende plaatsen werd weergegeven. Mussert kon zich voorstellen "dat L en M is ontstaan en tracht verbetering te krijgen. Ook dat L en M onafhankelijk wil blijven. Dat u dus zegt: wij zijn geen N.S.B. is logisch. Dat u tracht, aldus gaat spr. verder, lotsverbetering te krijgen eveneens. Het zal u echter niet gelukken in de huidige staat. Zie naar de daden der democratie en het zal u blijken dat u onvoldoende bereikt" (508). Nu was L en M, zoals bekend, ook niet juichend over de praktijk van de democratie (we komen er straks nog op terug), maar vrijheid van meningsuiting, een democratisch goed, was Smid zeer lief, zoals hij tegenover Mussert nog eens onderstreepte.

"De heer Smid wijst er dan op dat *Volk en Vaderland* te veel gevuld is met minderwaardige artikelen. Spr. merkt daarbij op, dat dit verschillende bezadigde mensen afstoot en zet dit nader uiteen. De heer Farwick (bedoeld zal zijn Farwerck - dR) is dit met de heer Smid eens en ook de heer Mussert ontkent niet dat er wel eens artikels in *Volk en Vaderland* voorkomen, die minder juist zijn.

De heer Ter Haar stelt de vraag hoe de leden van de N.S.B. die straks in de Tweede Kamer zullen worden verkozen, daar zullen handelen. Daarmee hebben we vooreerst te maken, aldus spr. De heren kunnen wel optimist zijn en zeggen dat ze over vier jaar de macht in handen hebben, maar wij hebben thans met het feit te maken dat gedurende deze vier jaar in elk geval de N.S.B. in de Kamer een grote minderheid vormt, óók al zullen er misschien 10-15 zetels bezet worden door hen. Zullen deze heren positieve (opbouwende) politiek voeren of negatieve (afbrekende). Spr. houdt niet van het laatste. Men kan positieve politiek voeren door het geven van het voorbeeld zoals men het ziet. Bereikt men het dan niet door de onwil van de meerderheid, dan kan men daaraan niets doen, maar heeft men een goed voorbeeld gegeven. Spr. betreurt het voorts dat men in *Volk en Vaderland* en ook in andere dingen soms veel te heftig optreedt, waardoor men goedwillende mensen van zich afstoot. De heer Mussert merkt op dat men wel eens iets doen moet wat anderen ook doen ter wille van de massa. Het is niet goed, maar er is een spreekwoord: men moet dieven met dieven vangen (-).

De heer Smid wijst er op dat eens iemand tegen hem gezegd heeft: je kunt wel aan een N.S.B. staat komen, maar er nog niet gemakkelijk weer af. Zo denkt spr. er ook over. Spr. ziet het verschil niet tussen een Leider

en een dictator.

De heer Mussert merkt op dat de Leider door de meerderheid van het Volk wordt aangewezen. Immers, zodra de N.S.B. bij de verkiezingen de meerderheid heeft, zal dat zijn geschied. Doet de Leider het niet goed, zo zal er wel een Hogere Macht zorgen dat men er weer afkomt. Dictatuur wordt uitgeoefend door iemand die regeert, niettegenstaande hij de minderheid van het Volk achter zich heeft" (509).

In hetzelfde onderhoud had Oldenbanning erop gewezen dat in de NSB-brochure *Boer en Volk* passages voorkwamen die grote overeenkomst vertoonden met wat in socialistische of communistische huize werd beweerd. Dat nu viel voor L en M moeilijk te verteren en van de NSB werd dan ook "terugneming van de brochure" verlangd. (De lezer zal zich herinneren dat Smid al een paar jaar eerder, naar aanleiding van Musserts rede op de landdag in Wedde, analoge kritiek had uitgeoefend op de socialistische strekking van sommige artikelen die in *Volk en Vaderland* waren verschenen.)

4.30 OVERLEG MET POLITIEKE PARTIJEN; KRITIEK OP DE "PRAKTIJK VAN DE DEMOCRATIE"

In het overleg dat L en M, behalve met de leiding van de NSB, ook met bestuurders en Kamerleden van verschillende andere politieke partijen had gevoerd, had Smid zijn gesprekspartners onder andere duidelijk proberen te maken dat het sociaal en economisch beleid in ons land te veel naar "socialistisch-communistische" richting tendeerde, d.w.z. dat de bestaansverantwoordelijkheid te veel van het individu naar de gemeenschap werd overgebracht. Aan die richting van het beleid hadden verschillende partijen op hun eigen wijze bijgedragen, ook zij wier streven niet bepaald op een communistisch einddoel was gericht. De communisten hier te lande hadden volgens Smid een veel grotere invloed op het gevoerde sociaal-economisch beleid dan met hun aantal in overeenstemming was. Kort gezegd - maar Smid heeft er in *Landbouw en Maatschappij* lange beschouwingen aan gewijd - luidden zijn argumenten voor die stelling als volgt. Communisten oefenden invloed uit op sociaal-democraten, omdat dezen moesten zien te voorkomen dat sociaal-democratische arbeiders naar het communisme werden gelokt. De "rechtse" partijen moesten op hun beurt concurreren met de sociaal-democraten om te verhinderen dat "rechtse" arbeiders naar de sociaal-democraten zouden overlopen. De vrijzinnig-democraten zouden door de belangrijke steun die zij uit ambtenarenkringen ontvingen mede in diezelfde richting worden gedreven. Van de liberalen tenslotte zou men anders mogen verwachten, ware het niet dat zij,

volgens Smid, hun ziel en zaligheid hadden verkocht aan de "grote kapitaalhanteerders", die er op uit waren de landbouwende bevolking uit te buiten om voor hun arbeiders het leven goedkoop te houden. Tekenend voor die politieke tendens achtte Smid het feit dat de strijd tegen de "kleine bezitters", tegen de mentaliteit nodig om tot bezit te kunnen komen, onverminderd werd voortgezet. Zo bijv. bij de werklozensteun waar spaarzaamheid werd gestraft, omdat alle bezit geheel of grotendeels moest worden opgeteerd alvorens men voor steun in aanmerking kon komen. Ook de strijd tegen het grond- en hypotheekkapitaal, een ander voorbeeld, werd van verschillende kanten voortgezet en was ten dele een strijd tegen de kleine bezitter.

Een "democratie" nu die een vijandige houding aannam tegenover het beginsel van persoonlijke bestaansverantwoordelijkheid, zou naar Smids mening, zoals eerder geschreven, geen duurzame welvaartsverbetering tot stand kunnen brengen. Bovendien had de "praktijk van de democratie", in contrast met haar hooggestemde idealen, tot grote sociale onrechtvaardigheden geleid. De landbouwende bevolking was opgeofferd om andere bevolkingsgroepen tijdelijk een beter bestaan te geven. Tijdelijk, want het behaalde voordeel zou slechts van korte duur kunnen zijn. Sombor voorspelde Smid dat de democratie, als in het vigerende beleid geen verandering zou komen, op een sociale chaos uit zou lopen, waarvan slechts een communistische of fascistische dictatuur het gevolg zou zijn. Wanneer politieke partijen, aldus zijn conclusie, geen ernst zouden maken met een sociale en economische heroriëntering zoals al jaren door hem bepleit, zou de groei van een beweging als de NSB geen verbazing mogen wekken.

Smid plaatste in dit verband zelfs vraagtekens bij het algemeen kiesrecht, dat zijns inziens politiek onmogelijk zou maken om te doen wat uit economisch en sociaal oogpunt noodzakelijk en rechtvaardig was. (Het meest waardevolle aspect van de democratie was voor Smid dan ook niet het algemeen kiesrecht, maar de "eerbied voor de menselijke persoonlijkheid en de vrijheid van denken en spreken" (510). Het algemeen kiesrecht zou volgens Smid alleen onder bepaalde omstandigheden goed kunnen functioneren. Tot die omstandigheden moest een vrij gelijkmatige verdeling van bezit en inkomen worden gerekend; de bevordering daarvan was door Smid al in *Landbouw en Democratie* (1922) bepleit.)

Het falen van de democratie had Smid in het *Agrarisch Nieuwsblad* (511) ook de nieuwe anti-fascistische beweging "Eenheid door Democratie" (EDD) voorgehouden (512). De NSB was een reactie op de fouten van de democratie. De oorzaak van de grote toeloop naar de NSB zou dan ook niet gezocht moeten worden in het feit dat veel mensen het moeilijk hadden, maar vooral hierin, dat die moeilijkheden het gevolg

waren van "onrecht en dwaasheid" (513). Grote demonstratieve vergaderingen waarin de idealen van de democratie tegenover beginselen en praktijk van de NSB werden gesteld, zouden voor het tegengaan van de nationaal-socialistische beweging ontoereikend zijn. Nodig was in de eerste plaats, aldus Smid, dat de "democratische praktijk" werd bestreden. De stichters van EDD evenwel leken vooral de mening toegedaan dat het nationaal-socialisme de uitvinding was van "sommige boze en onverstandige mensen". Tekenend was, schreef Smid, dat de leden van EDD voor een groot deel werden gerecruteerd uit door de democratie zeer onrechtvaardig bevoordeelde groepen, "die zich maar helemaal niet schijnen te kunnen verplaatsen in de toestand van hen, die door de democratie onder de voet worden gelopen" (514).

Korte tijd na Smids kritische uitlatingen aan het adres van EDD had Louwes op een grote vergadering van deze beweging in Amsterdam over "Boerenstand en Democratie" gesproken. De boeren in ons land had hij voorgehouden dat de gunstige positie van de Duitse boer niet aan het nationaal-socialisme te danken was, en dat verandering van regime hier te lande de boerenstand niet automatisch op de juiste plaats in de samenleving zou doen belanden. Nee, velen onder de boeren in ons land waren veel te lang politiek onverschillig geweest. Daarin vooral moest de oorzaak van het verschil in situatie worden gezocht. "Had het politiek reveil en ook de daaruit voortvloeiende oprichting van de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij enkele jaren eerder plaats gehad, een en ander zich in wat rustiger tijden kunnen consolideren, dan zou dit ons democratisch staatsbestel een grote dienst hebben bewezen". Niet dat de kans daarop nu al verkeken was, maar onder de felle beroering van de crisis en door het opdringen van de nationaal-socialistische gedachten, kostte het buitengewoon veel moeite "de bond in het rechte spoor te houden, hoe ernstig velen dit ook nastreven" (515). De democratie was echter volgens Louwes evenmin zonder gebreken gebleven. Het was zaak dat de Nederlandse democratie zich ernstig zou bezinnen "op de Nederlandse boerenstand, op zijn rechten, zijn betekenis en zijn grieven".

Louwes ging in zijn kritiek op de democratie overigens minder ver dan Smid in tal van uitlatingen had gedaan. Hij, het liberale Kamerlid, had meer waardering voor de politieke partijen dan Smid en vele L en M'ers in die dagen op konden brengen. Dat was in het voorjaar al duidelijk gebleken uit een omvangrijk artikel van zijn hand in *Landbouw en Maatschappij* - een reactie op een ingezonden stuk -, waarin de wijze waarop door L en M bij de verkiezingen "koehandel" in stemmen werd gedreven, vrij scherp werd bekritiseerd (516). Het zou, zo betoogde Louwes, in de politiek om meer dan louter stoffelijke belangen gaan en dienen te gaan. Partij-

vorming en partijkeuze op basis van beginselen van zedelijke en geestelijke aard, zouden voorrang moeten hebben boven het najagen van zuiver materiële belangen. Hoewel het machts-element in de politiek niet moest worden onderschat, zou overschatting eveneens onjuist zijn. Zeker, niets menselijks was politici vreemd en evenmin waren politieke activiteiten steeds nobel of verheven. Maar men zou zich moeten hoeden voor het misverstand dat politieke partijen, in een soort jacht op zoveel mogelijk stemmen, steeds de huik naar de wind zouden hangen. Ideële beginselen speelden nu eenmaal in de politiek een grotere rol dan menigeen kennelijk dacht. Daarom ook zou het belangrijker zijn, politici en publieke opinie te overtuigen van de redelijkheid en billijkheid van de verlangens van de plattelandsbevolking dan te streven naar een machtspositie die toch niet zou worden bereikt. L en M zou de boerenbevolking tot activiteiten moeten stimuleren in de "partij van ieders beginsel". Alleen dan zou ze buiten principiële conflicten met haar eigen leden kunnen blijven en uit kunnen groeien tot een werkelijk Nationale Bond. Zo niet, dan dreigde het gevaar dat ze een verzamelplaats zou worden van weinig beginselvaste kiezers, vermoedelijk meest van zogenaamd "linksen" huize.

Louwes schreef een en ander naar aanleiding van een artikel waarin machtsvorming als het hoogste doel van de politieke partijen werd geschilderd en politieke strijd als vooral een strijd om stoffelijke waarden werd beschouwd.

Smid was het in zoverre met Louwes eens, zo bleek uit een onderschrift bij diens artikel, dat in het gewraakte stuk te veel gewicht aan machtsvorming werd gehecht en verwaarloosd werd dat in de politiek een element van "overtuiging" een rol van betekenis speelde. Anderzijds had Smid minder waardering dan Louwes voor handel en wandel van de politieke partijen en vond hij ook - waarschijnlijk meer dan Louwes - een zekere machtsvorming gewenst om partijen en politici althans tot luisteren te kunnen dwingen. Wel was Smid het weer met Louwes eens, dat L en M als organisatie niet in de eerste plaats een soort koehandel in stemmen moest drijven. Zij zou zich moeten beperken tot het voorlichten van de leden en het verder aan de politieke partijen moeten overlaten hoe deze met deze voorgelichte kiezers klaar wilden komen. Alleen dan zou een politiek van "hogere orde" gevoerd kunnen worden en zou men zich niet "bezoedelen aan de politiek van lagere orde".

Uit deze uitspraken moge duidelijk zijn, dat Smid in die tijd minder voordeel verwachtte dan in het begin van de jaren '30 van de eens door hemzelf gepropageerde onderhandelingsstrategie. Om twee redenen vooral was hij wat teruggekomen van zijn vroegere standpunt. In de eerste plaats zou L en M te weinig leden tellen om de adviezen voldoende gewicht te kunnen geven, en in de tweede plaats zouden veel leden een advies

toch niet opvolgen als zulks een breken zou betekenen met een partij waartoe zij krachtens levensbeschouwelijke beginselen behoorden. Beide redenen zijn indertijd door Smid zelf genoemd, zij het niet expliciet als een belangrijke verandering van standpunt voorgesteld (517).

Een derde beweegreden zou nog geweest kunnen zijn, dat de reactie op het verkiezingsadvies in '35 - niet alleen op het advies ten aanzien van de NSB - belangrijk ongunstiger was geweest dan Smid had verwacht. Want Louwes mocht dan in de ogen van sommige L en M'ers in zijn genoemde artikel een oratio pro domo hebben gehouden - De Vrijheidsbond had in '35 een belangrijk ongunstiger advies gekregen dan in '33 -, dat neemt niet weg dat Louwes' visie door vele liberale geestverwanten werd gedeeld. En zoiets had politieke betekenis. Het verkiezingsadvies van L en M was de liberalen duidelijk in het verkeerde keelgat geschoten, zoals op een conferentie met de Liberale Staatspartij, op 14 november '36, bleek. Mr. J. Linthorst Homan, één van de aanwezigen, had de vertegenwoordigers van L en M erop gewezen dat de waarschuwing aan de liberalen bij de Statenverkiezingen averechts had gewerkt (518). In de "stad" zou nu de mening hebben postgevat dat de plattelandsbevolking De Vrijheidsbond de rug toekeerde. Ook de bekende voorman van de anti-revolutionairen, J. Schouten, voerde in een gesprek met vertegenwoordigers van L en M, begin januari '37, deels dezelfde bezwaren aan. Volgens de notulen van deze bijeenkomst richtte de voornaamste kritiek van Schouten zich op de in het volgende citaat vervatte punten:

"(1) Landbouw en Maatschappij wil politiek orgaan zijn, hetzij door de politieke partijen te beïnvloeden, hetzij door ze uit te schakelen, indien ze het program van Landbouw en Maatschappij niet onderschrijven. Een dergelijke actie kan, zo meende spr., op den duur nimmer doel treffen. Daarvoor is nodig, dat men diepere levenswaarden tot richtsnoer neemt. (2) Een volk wordt door bovenstaande wijze te volgen ontbonden in allerlei economische kringen. Volgen anderen dit voorbeeld dan loopt dit uit op een klassen- of standenstrijd" (519).

Het hoeft geen betoog dat dit alles bij anti-revolutionairen weinig waardering genoot.

4.31 DE ECONOMISCHE SITUATIE IN DE LANDBOUW IN 1937

Eind '36 waren, althans voor de akkerbouw, de eerste tekenen van een gunstiger economische ontwikkeling reeds zichtbaar geworden. In '37 werd voor de hele landbouwsector de situatie in economisch opzicht beter dan zij ooit in de voorafgaande

crisisjaren was geweest. Na een reeks van moeilijke jaren kon het boekjaar 1936/'37 "voor het merendeel der landbouwbedrijven als een verademing worden beschouwd" (520). Ook voor de in aantal zeer omvangrijke groep van bedrijven op de zandgronden bracht het jaar 1937 voor het eerst in de crisis enig soelaas (zie tabel 13). Een aanmerkelijke stijging van de vleesprijzen en een stijging van de zuivelprijzen, vooral in het voorjaar van '37, waren voor dit economisch herstel in de zandgebieden voornamelijk verantwoordelijk. Vergeleken bij deze ontwikkelingen waren de bedrijfsresultaten in de tuinbouw, de fruitteelt uitgezonderd, in '37 nog steeds weinig hoopgevend.

Intussen betekende deze verbetering van de financiële bedrijfsuitkomsten beslist nog niet, dat in de ogen van de boeren een arbeidsinkomen kon worden behaald dat in vergelijking met de beloning van niet-agrarische arbeid als "redelijk" kon worden beschouwd. Bovendien waren de inkomensverschillen binnen de landbouw zelf zeer aanzienlijk en bleef de toestand voor vele kleine boeren nog steeds bijzonder precair. Ruim 30% van de landbouwbedrijven (bedrijven groter dan 1 ha, bedrijfshoofd met hoofdberoep landbouwer) was in ons land per slot van rekening kleiner dan 5 ha, niet minder dan ruim 60% was kleiner dan 10 ha (zie tabel 11). Verreweg de meeste kleine bedrijven waren bovendien gelegen op de zandgronden (521). De gemiddelde grootte van de landbouwbedrijven op die gronden bedroeg niet meer dan ruim 8 ha, met Westerwolde als gebied met het hoogste gemiddelde (12,81 ha) en de oostelijke Veluwe met het laagste gemiddelde (5,70 ha) (zie tabel 12).

In het vroege voorjaar van '37 bleek overigens in een groot deel van de landbouw nog maar weinig van enig besef van de economische verbeteringen die op handen waren, of zo het aanwezig was werd het naar buiten niet of nauwelijks getoond. In de "leidraad voor de Kamerverkiezingen 1937" van L en M werd de positie van de akkerbouwers nog als "zeer moeilijk en buitengewoon onzeker" gekenschetst en die van veehouders en tuinbouwers nog "zorgelijk" genoemd. Betoogd werd dat de cijfers van de landbouwboekhoudbureaus hadden uitgewezen "dat in 1936 het boerengezin in de zandprovinciën een beloning ontving van 0-11 cent per uur. De beloning van de landarbeiders ligt tussen 20 en 25 cent per uur, terwijl volgens diverse gegevens arbeiders in de beschutte bedrijven dikwijls een beloning genieten van véél meer dan 50 cent per uur" (522). We geven deze cijfers verder voor wat ze waard zijn. Juist was in elk geval dat in '36 de gemiddelde beloning per manjaar voor boeren nog steeds lager was dan voor landarbeiders (523). Duidelijk moge verder zijn dat in L en M-kring de ontevredenheid met het behaalde inkomen nog steeds bijzonder groot was. Daarom ook werd in de winter van '36/'37

door het hoofdbestuur van de Afdeeling Drenthe voor afschaffing van de kalverteeltregeling gepleit, een voorstel dat spoedig door het hoofdbestuur van L en M werd overgenomen (524). Zolang de produktie van margarine en andere vetten niet meer aan banden werd gelegd en zoveel vlees werd ingevoerd, zou L en M zich verzetten tegen de teeltregeling van rundvee. Die teeltregeling had naar het oordeel van het hoofdbestuur tot dan toe ook nauwelijks het beoogde effect gehad. Van beperking van de melkproduktie was immers geen sprake geweest. Wel was de jongveestapel in omvang beperkt, maar het gevolg was geweest dat ouder vee, melk- en kalfkoeien, langer werd aangehouden dan anders het geval zou zijn geweest. (Het aantal melk- en kalfkoeien nam van '34 tot '37 toe van bijna 1.434.000 tot ruim 1.475.000.) De melkproduktie was daardoor telken jare alleen maar groter geworden. Al eerder, in februari '36, was in Friesland de zogenaamde "Actie tegen de bestaande kalverteeltbeperking" opgericht. Via het bestuur van deze "Actie" hadden 4700 Friese veehouders bij de minister tegen de bestaande teeltbeperking geprotesteerd (525). Deze namelijk zou een "bevoorrechtiging der t.b.c. vrije- en stamboekbedrijven ten koste der andere bedrijven" inhouden. Genoemde categorieën bedrijven mochten, boven het toegewezen aantal, tegen bepaalde betaling een onbeperkt aantal kalveren fokken. Die regeling, getroffen om kwaliteit en gezondheid van het vee te verbeteren, betekende echter, ook naar de mening van het bestuur van L en M, een te grote bevoorrechtiging van een kleine groep bedrijven. In een gezamenlijk adres van de Actie tegen de bestaande kalverteeltbeperking en L en M aan de politieke partijen, kort voor de Kamerverkiezingen van '37, werd opheffing van de kalverteeltregeling gepleit.

4.32 "LEIDRAAD" VOOR DE KAMERVERKIEZINGEN VAN 1937; KRITIEK OP L EN M

Hoewel, zoals vermeld, het hoofdbestuur van L en M in 1935 enigszins aarzelend zijn politieke adviezen had uitgebracht, had het toch, althans voor enkele provincies, soms meer, soms minder duidelijke aanbevelingen gedaan. Nog voorzichtiger wilde het hoofdbestuur kennelijk te werk gaan bij de Kamerverkiezingen van 1937, want van "adviezen" werd nu niet meer gerept, alleen een "leidraad" werd geboden. De verwarring op politiek gebied was volgens het bestuur zeer groot en het was "buitengewoon moeilijk voor de kiezers om hun stem uit te brengen en ook zeer moeilijk voor het Hoofdbestuur, om advies te geven" (526). Het laat zich denken dat het bestuur wat de vorm van voorlichting aan de leden betreft, ook beïnvloed zal zijn geweest door het standpunt dat eerder in '36 door Smid was ingenomen. Het zal de indruk van "koehandel" in stemmen

hebben willen vermijden. Maar de leidraad die de "keuze" van de leden wilde vergemakkelijken door te wijzen waar "speciaal" op moest worden gelet, moge naar uiterlijke vorm geen "advies" zijn geweest, naar inhoud zal hij nauwelijks een andere indruk hebben achtergelaten. Stellig had iemand als H.D. Louwes andere ideeën over de electorale voorlichting door L en M gehad, toen hij in januari nog het bestuur openlijk tot "wijze zelfbeperking" bij de stembusstrijd had gemaand. Het bestuur van L en M had naar aanleiding daarvan onderstreept, dat bij de Kamerverkiezingen "politieke beginselen" voorop moesten staan en dat economische vraagstukken secundair waren (527). Bij de bespreking evenwel van de politieke partijen in de leidraad en bij de gebruikelijke "toetsing" aan de hoofd-beginselen van L en M, speelden sociaal-economische factoren de hoofdrol.

Drie factoren zouden volgens het hoofdbestuur de stem van de kiezers bepalen: "godsdienstige overtuiging", "staatsvorm" en "economische en sociale vraagstukken". Over de rol van religieuze beginselen wilde het hoofdbestuur echter niet spreken - het behoorde niet tot de competentie van het bestuur - en over de staatsvorm wilde het hoofdbestuur geen uitspraak doen. Wel besloot het bestuur om in verband met de grote aandacht die het vraagstuk democratie of nationaal-socialisme in die dagen genoot, een speciale brochure aan dit onderwerp te wijden. Opvallend is dat dit vrij omvangrijke geschrift, terwijl anders aan dit soort publikaties ruime aandacht werd besteed, in *Landbouw en Maatschappij* onbesproken bleef. Ook de namen van beide auteurs van *Parlementaire Democratie of Nationaal-Socialisme* werden in de brochure niet vermeld (528). De veronderstelling lijkt aannemelijk, dat het bestuur van L en M aan dit controversiële vraagstuk niet meer aandacht heeft willen besteden dan strikt noodzakelijk was. Door voor- en tegenstanders van de NSB binnen L en M was in het verleden al herhaalde aandrang op het bestuur uitgeoefend om op dit punt kleur te bekennen. Maar het bestuur had zich niet tot uitspraken laten verleiden die zonder twijfel binnen L en M als een splijtzwam zouden hebben gewerkt en de beweging in gevaar zouden hebben gebracht. De behoefte eraan was bovendien niet groot, omdat op het voor L en M meest belangrijke terrein, het sociaal-economische, samenwerking tussen democraten en nationaal-socialisten in de verschillende besturen zeer goed mogelijk bleek. Een sociale en economische heroriëntering was het eerste dat geboden was en vormde dan ook, evenals voorheen, het criterium aan de hand waarvan de politieke partijen beoordeeld werden.

Op grond dan van de hoofdbeginselen van L en M werden SDAP, CDU, CPN en RSAP "onvoorwaardelijk" afgewezen. Onvoorwaardelijk nu dus ook de SDAP en CDU, omdat deze partijen eveneens "afschaffing van het privaat bezit van grond en de andere belangrijkste produktiemiddelen" wenselijk achtten.

Met de SDAP was de verstandhouding gaandeweg verder verslechterd. Zoals gezegd, waren de intensieve propaganda voor het Plan van de Arbeid en de contra-propaganda van L en M daarvoor een belangrijk deel schuldig aan. Smid had met zijn kritiek op het Plan de spits afgebeten, Ruiter had de ideeën van Smid nadien nog wat verder uitgewerkt. Befaamd werd binnen L en M het grote debat in het Concerthuis in Assen, eind januari '37, waar Ruiter tegen ir. H. Vos, toen directeur van het wetenschappelijk bureau van de SDAP, in het krijt was getreden. (L en M was er nogal trots op. Vijf jaar geleden had L en M nog geen sprekers die het in een grote debatavond op konden nemen tegen de geestelijke vader van het Plan, zo luidde het commentaar van *Landbouw en Maatschappij* (529).) De inleiding van Ruiter werd later in de brochure *IJle aren* uitgegeven en in de loop van '37 zouden nog meerdere discussies volgen tussen SDAP'ers en vertegenwoordigers van L en M.

In december '36 had de Centrale Plan-Commissie bovendien een drietal brochures verspreid, speciaal voor de boerenbevolking bestemd, waarvan er twee vooral tegen L en M waren gericht en het nodige stof hadden opgejaagd. In *Van de landbouw, de maatschappij en de waarheid*, handelend "over de cijfers 70, 140 en 175", werd het gebruik dat L en M van deze cijfers maakte, "bedrog" genoemd. Het Plan van de Arbeid zou niet alleen een goed systeem voor de landbouw bevatten, maar ook een systeem dat veel beter verantwoord was "dan het onzinnige "systeem-Smid"" (530). In het socialistische *Volksblad* waren de brochures met instemming begroet: "De verderfelijke, demagogische campagne van de fascistische boerenhorde L. en M. wordt in deze drie vlugschriften waardig, onweerlegbaar, duidelijk en eerlijk onder handen genomen. Er blijft niets, maar dan ook letterlijk niets over van het misbruik, dat de roemruchte heer Smid maakt van de cijfers 70-140-170" (531). Deze kwalificatie nu was ook de Centrale Plan-Commissie te bont en zij had er zelfs protest tegen aangetekend. Blijft echter het feit dat dit soort commentaar, zeker niet uitzonderlijk, niet bij uitstek geschikt was bij partijen begrip voor elkaars situatie, laat staan respect voor elkaars standpunt te kweken. Het klimaat, vooral aan de vooravond van de verkiezingen, raakte er vaak grondig door bedorven. Aan "laster" had het, aldus later Ter Haar, "in de verkiezingscampagne niet ontbroken en het is begrijpelijk, dat uit verdediging wel eens in een opwelling woorden gebruikt werden, die men beter had kunnen inslikken, al geven ze een zuiver beeld van de situatie" (532).

Tussen de anti-revolutionairen en L en M was er volgens het hoofdbestuur meer overeenstemming op economisch en sociaal gebied "dan men zou opmaken uit de minderwaardige wijze, waarop L. en M. in sommige Anti-Revolutionaire kringen en in een deel van haar Pers, inzonderheid die van de C.B.T.B.,

wordt bestreden en belasterd". Wel zou Colijn nog te veel van het herstel van de internationale ruilverhoudingen verwachten en te weinig aandacht schenken aan een verbetering van de nationale ruilverhoudingen. Ook was de ARP gekant tegen "staatspensionering" waar L en M zich, in het voetspoor van Smid, juist voorstander van had verklaard.

In de CHU, hoewel de sociale en economische paragrafen van haar program de toets der kritiek niet konden doorstaan, werd volgens het bestuur een "ernstig streven" bespeurd in de richting van L en M (o.a. zou dit blijken uit een nog niet afgerond rapport van de landbouwcommissie uit de CHU). Ook werd het werk van Weitskamp in de Kamer gewaardeerd, hoewel betreurd werd dat hij geen hogere plaats op de kandidatenlijst had gekregen. Evenals de ARP had evenwel ook de leiding van de CHU het staatspensioen afgewezen.

De Liberale Staatspartij toonde volgens L en M nog dezelfde tweeslachtigheid waarop ook bij de Statenverkiezingen van '35 al was geattendeerd. De vrijhandelsgedachte was nog allerm minst verlaten en ook de hoop dat de "teggengestelde stroming, waarvan de heren Bierema, Van Rappard en vooral de heer Louwes de vertegenwoordigers waren", de overhand zou krijgen, was niet in vervulling gegaan. Integendeel, het hoofdbestuur constateerde dat De Vrijheidsbond sinds 1933 verder van L en M was komen af te staan. Onder meer zou dat ook blijken uit het feit dat slechts één kandidaat, Bierema, een gunstige plaats op de kandidatenlijst had gekregen, "terwijl de heer H.D. Louwes, wiens verkiezing de meerderheid van het hoofdbestuur gaarne zou zien", een zeer geringe kans zou hebben om verkozen te worden. (Medio januari had Smid al gesignaleerd dat er in de grote steden een krachtige actie gaande was om te beletten dat Louwes in de Kamer terug zou keren (533).) Wel had De Vrijheidsbond, althans in zijn algemene programma, het staatspensioen geaccepteerd.

De Rooms-Katholieke Staatspartij kreeg instemming wat haar streven naar ordening van het economische leven betreft, maar evenals de ARP zou zij in de praktische politiek nog te veel rekening houden "met de inzichten van de stedelijk-georiënteerde arbeidersgroepen, mede om deze af te houden van de S.D.A.P.". De partij was verder tegen staatspensionering. In vergelijking met 1933 toonde de Vrijzinnig-Democratische Bond een kentering ten goede, hoewel men nog niet overtuigd was dat de Bond ernstig wilde strijden "voor de voorgestane opheffing der wanverhoudingen tussen de beloning van landbouw- en andere arbeid". Zouden vele leden op de lijst van de VDB stemmen, dan zou men bovendien de kans lopen dat J. Schilthuis, "die meermalen de belangen van de Rotterdamse graanhandelaren verdedigde ten koste van het algemeen boerenbelang", in de Kamer zou worden gebracht. (In januari had het bestuur van L en M al protest aangetekend tegen de kandidatuur van Schilthuis die als nummer 5 op de lijst van de VDB

was geplaatst.)

De Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij, waarvan bij de Statenverkiezingen van '35 het bestaansrecht in twijfel was getrokken, kreeg ook nu in feite een negatief advies. Wel zou de partij over een goed program beschikken, maar een deskundig partijleider had zij niet.

Smid had al in '36 bij verschillende gelegenheden te kennen gegeven dat hij zich, gezien zijn leeftijd, langzamerhand uit de "vuurlinie" terug wilde trekken. Ook was hij van plan geweest zich in de verkiezingsstrijd afzijdig te houden (534). Op politiek gebied zou er namelijk een zodanige verwarring heersen, dat het bijna onmogelijk was een verstandig woord te zeggen zonder het gevaar te lopen te worden misverstaan. Kort voor de verkiezingen echter had E.H. Ebels (oud-voorzitter van de GML, in '37 onder-voorzitter) in een rede voor EDD in Emmen betoogd dat Smid fel gekant was tegen de dictatuur. Een uitspraak die volgens Smid niet zonder correctie mocht blijven. Zeker, hij wees de dictatuur fel af, maar zowel een communistische als een nationaal-socialistische dictatuur. Daarom had hij er bezwaar tegen dat Ebels zijn standpunt vooral gebruikte ter bestrijding van de NSB. Misschien dat het mogelijk was een nationaal-socialistische dictatuur terug te dringen, maar zouden de fouten van de democratie niet bestreden worden, dan zou "uit de loop der dingen noodwendig de communistische (dictatuur) voortvloeien". "Ik heb nu", zo stelde Smid, "voor die communistische dictatuur niet zodanige voorliefde, dat ik mij te haren behoeve wil lenen tot bestrijding van de N.S.B.". Smid wenste zich te keren tegen beide vormen van dictatuur door te strijden tegen de fouten van de democratie en door een weg te wijzen om uit de impasse te komen. Velen zouden, aldus Smid, op de NSB stemmen om langs die weg de democratie tot inkeer te brengen, niet omdat zij de nationaal-socialistische beginselen waren toegedaan. Hoewel hij dit standpunt niet wilde aanbevelen, vond hij er toch wel zoveel voor te zeggen dat hij zijn naam niet wilde laten gebruiken om te waarschuwen voor de NSB. In de leidraad van het hoofdbestuur was ook de NSB uitvoerig besproken. Wat de nadruk betreft op de nationale economie, op de betekenis van de landbouw en de landbouwende bevolking voor "Staat en Volk", zou de NSB de doelstellingen van L en M dicht benaderen. Belangrijk was echter dat ook in de praktijk zou worden verwezenlijkt wat in theorie verkondigd werd. Daarom werd tevens opgemerkt dat in *Volk en Vaderland*, vooral echter ook in *Het Nationale Dagblad*, en eveneens in sommige brochures van de NSB, beschouwingen voorkwamen die met de doelstellingen van L en M in strijd waren. Ook de politieke heroriëntering die door de NSB werd nagestreefd, ging L en M te ver. De "strijd tegen de heerschappij van vakbonden en trustwezen, tegen het staatssocialisme van onze

Crisis-Organisaties en tegen een internationalisme dat strijdig is met ons volksbelang", had de volle instemming van het hoofdbestuur. Maar de NSB zou overdrijven door een "uiterst felle en soms onverdiende kritiek", die ten dele door een tekort aan "werkelijkheidszin" werd gevoed. Ook de "strijdmethoden" van de NSB konden bij L en M niet door de beugel. Als de NSB zich ook wat dit alles betreft niet zou beteren, zou ze waarschijnlijk nooit de leidende positie bereiken die ze beoogde, tenzij de democratische partijen in hun verkeerde houding zouden volharden. "De meerderheid van ons Hoofdbestuur hoopt echter - ondanks alles - nog steeds, dat de Democratische Partijen tot de door ons gewenste heroriëntering komen. En dit laatste zal ons inziens door het naar voren treden van de N.S.B. kunnen worden bevorderd".

De verkiezingsuitslag van 1937 zou de NSB vrij ruw met haar neus op de werkelijkheid duwen. De nederlaag was voor Mussert, gezien de hooggespannen verwachtingen, zonder meer verpletterend geweest. Het stempercentage van de NSB was in vergelijking met de Statenverkiezingen van '35 landelijk bijna gehalveerd: van bijna 8 tot ruim 4 (4,22) % (535). De grootste klappen kreeg de NSB in Limburg, waar zij bijna 54% van haar aanhang verloor. In Drenthe was de terugval relatief het geringst: ongeveer 23%. Groningen verloor 38% van de aanhang en Friesland, evenals Overijssel, niet minder dan 47%. Het echec van de NSB betekende dat niet meer dan vier Kamerzetels werden behaald. G. Dieters uit Ammerveen werd één van de vier afgevaardigden in de Tweede Kamer (536).

Het teleurstellend resultaat van de NSB werd door sommige nazisymphisanten binnen L en M mede aan fouten van de Agrarische Pers en het bestuur van L en M geweten. Dat verwijt wees het bestuur van de hand. Niet alles wat de NSB wilde of deed, werd afgekeurd, maar sympathie voor een nationaal-socialisme naar "Duits model" en voor de wijze waarop de NSB propaganda bedreef, kon van L en M niet worden verlangd. En de verkiezingen hadden geleerd dat het Nederlandse volk daarvan evenmin was gediend. "Het is dan ook onze overtuiging", aldus het redactionele (en bestuurlijke) commentaar in *Landbouw en Maatschappij*, "dat de NSB hier te lande nooit aan de macht zal komen, tenzij na een strijd, waarbij geen steen op de ander blijft" (537). Bovendien werd gesteld dat de waardering van een deel van de leden voor de NSB de eigen beweging geen goed had gedaan. We nemen aan dat dit laatste ook de belangrijkste reden is geweest waarom Ruiter in '37 - vermoedelijk niet lang na de verkiezingen - althans formeel voor het NSB-lidmaatschap heeft bedankt. Zelf schreef hij later, in '43 - hij was toen directeur-generaal van de landbouw en inmiddels ook weer toegetreten tot de NSB -, aan de *Referent für Agrarpolitik* in

ons land, U.O. Ernst: "In diesem Trio (het drietal Oldenban-ning, Ruiter en Ter Haar - dR) wurde ich als Mitglied der NSB auch tüchtig angegriffen, währenddem meine Mitgliedschaft der Propaganda für den Bund in ernsthaftem Masse hinderlich war" (538).

Zowel voor als na de verkiezingen had L en M van EDD de nodige aanvallen te verduren gehad. Enkele waren bovendien zo duidelijk op de persoon van Smid gericht geweest, dat zij heftige reacties aan L en M ontlokten. Het respect voor Smid was nu eenmaal binnen L en M zo groot, dat alle kritiek die hem van zijn voetstuk leek te stoten, steeds op verontwaardigde wijze beantwoord werd. "Het hoofdbestuur is zijn eigen koers gegaan, zonder beïnvloeding door wie dan ook, en kwam daardoor wel eens in botsing met de beweging E.D.D.. Dat de leiders dezer beweging de euvele moed hadden de heer Smid te beledigen, moest echter voor agrariërs, die eerbied hebben voor genoemde heer, aanleiding zijn geweest om E.D.D. de rug toe te keren, zoals ds. Eggink onmiddellijk heeft gedaan", aldus de secretaris van L en M (539).

Smid zelf had eveneens gebelgd gereageerd. Was hij aanvankelijk niet meer van plan geweest op de jaarlijkse landdag van L en M het woord te voeren, de wijze waarop L en M, alsook hijzelf soms persoonlijk, tijdens en na de verkiezingen waren bestreden, had hem van dit voornemen doen afzien. Op de landdag in Rolde, op 14 juli, hield Smid een rede getiteld "Op het glijvlak naar het communisme" (540). Opnieuw werden de boeren tot eensgezind optreden gemaand, op straffe van de "slaven der andere bevolkingsgroepen" te blijven. L en M zou te kampen hebben met een overmacht die over "veel stemmen, veel intellect en veel geld" beschikte. Van de interne verschillen onder de plattelandsbevolking zou handig gebruik worden gemaakt, door tegenstellingen te scheppen en bestaande tegenstellingen vergroot voor te stellen. Veehouders werden zo tegen akkerbouwers opgezet, kleine boeren tegen grote, werknemers tegen werkgevers, pachters tegen eigenerfde boeren en andere grondeigenaren, "Christelijke" tegen vrijzinnige boeren enz. En een tweede bestrijdingsmethode die door tegenstanders werd gehanteerd, was de "laster". Men trachtte, volgens Smid, de legende ingang te doen vinden dat L en M een bijwagen was van de NSB. Hij tartte echter ieder om in het program van L en M ook maar iets aan te wijzen "dat tot die bewering recht geeft". Ook in de leidraad voor de verkiezingen was de NSB "even objectief" behandeld als andere partijen. Maar de bedoeling was wel duidelijk: L en M zou mee moeten doen aan de bestrijding van de NSB zoals die onder leiding van EDD werd gevoerd. Daarvoor evenwel was naar de mening van Smid geen aanleiding, omdat het nationaal-socialisme zó slecht bij de Nederlandse "volksaard" zou passen, dat een overwinning hem heel onwaarschijnlijk leek. Dat zou

ook het standpunt zijn van het grootste deel van de leden van L en M die op de NSB hadden gestemd. Het "communistic ge-
vaar" daarentegen achtte Smid groter dan het gevaar van het
nationaal-socialisme. Hij wilde dan ook alleen meewerken om
te voorkomen dat het nationaal-socialisme in ons land aan de
macht zou komen, als die medewerking niet tot steun aan het
communisme zou strekken. Dat hield echter in dat EDD ook de
fouten van de democratie zou moeten bestrijden, en daartoe
was zij volgens Smid niet bereid. Met "communistic gevaar"
doelde Smid overigens niet - zijn woorden wekten vooral bij
de buitenwacht soms misverstand - op een of andere directe
revolutionaire dreiging. Nee, Smid had een geleidelijke
ontwikkelingsgang in socialistisch-communistische richting op
het oog, waartoe een verdere aantasting van de individuele
bestaansverantwoordelijkheid zijns inziens onherroepelijk zou
leiden. Een overheid die steeds meer de verantwoordelijkheid
voor het bestaan van haar burgers te dragen kreeg, zou op die
manier ook steeds meer zeggenschap over het leven van die
burgers krijgen. Zoals Smid al veel vroeger in *Landbouw en
Democratie* had geschreven, zouden socialisme en democratie om
die reden onverenigbaar zijn. Socialisme zou onvermijdelijk
leiden tot dictatuur. En Smid herhaalde in Rolde wat hij in
de loop van zijn leven al vele malen had betoogd, namelijk
dat democratie alleen bestaanbaar was bij handhaving van
privaat bezit. Maar dan wel privaat bezit dat zo gelijkmatig
mogelijk gespreid moest zijn. De heroriëntering die door Smid
op sociaal gebied werd bepleit, impliceerde de bevordering
van een meer gelijkmatige bezitsverdeling. Alleen dan zou het
algemeen kiesrecht niet tot een debâcle voeren, omdat wel
ieder zeggenschap kreeg, maar tegelijk ook de financiële
verantwoordelijkheid kreeg te dragen.

EDD nu zou het nationaal-socialisme willen bestrijden "door
het communisme in de hand te werken". L en M daarentegen - en
dat was het verschil met EDD - wilde het communisme bestrij-
den. "Het nationaal-socialisme behoeft dan niet meer bestre-
den te worden, omdat het vanzelf verdwijnt, aangezien het een
reactie is op de communistische richting waarin zich onze
politiek beweegt".

Niet alleen in kringen van de NSB of EDD was de verkiezings-
leidraad van L en M bekritiseerd, ook in liberale kring was
het "advies" slecht gevallen. Het advies was, zoals *De
Vrijheid* een week voor de verkiezingen schreef, "een grote
teleurstelling geweest". Onbegrijpelijk was de suggestie dat
De Vrijheidsbond sinds '33 verder van L en M was komen af te
staan, en dat nog wel terwijl Bierema fractievoorzitter van
de liberalen in de Tweede Kamer was (541). Ergerlijk was ook,
zoals door de redactie van *De Vrijheid* in een nabeschouwing
over de verkiezingsuitslag werd opgemerkt, dat Oldenbanning,
notabene zelf voorzitter van de afdeling De Wijk van De

Vrijheidsbond, vlak voor de verkiezingen in Assen een "anti-liberale" rede had gehouden waarin hij liberalen en "volgelingen van Marx" als bondgenoten had betiteld (542). In hoeverre nu ook het advies van L en M, naast andere oorzaken, tot het verlies door de liberalen van drie van hun zeven zetels heeft bijgedragen, is natuurlijk niet precies meer na te gaan. Maar zeker is dat het bij sommige liberale L en M'ers kwaad bloed heeft gezet. Het aanzienlijke stemmenverlies van de Liberale Staatspartij betekende dat Louwes niet in de Tweede Kamer herkozen werd. We nemen aan dat Louwes - een simpele berekening kon het leren - de invloed van L en M wel niet zo heeft overschat, dat hij de nederlaag van de liberalen vooral aan het advies van L en M heeft toegeschreven. Maar wel heeft hij in het najaar van '37 scherper dan ooit stelling genomen tegen de "fouten" van L en M bij de stembusstrijd. Dat gebeurde op 23 oktober, tijdens de algemene vergadering van het KNLC, waar Louwes een rede hield over "De huidige positie van de boerenstand in het volksgeheel" (543). Zeker, hij had ook vroeger al in gesprekken met Smid (voor hem had Louwes hoge achting), Ter Haar, het hoofdbestuur, in *Landbouw en Maatschappij*, zijn verschil van inzicht kenbaar gemaakt. Bekend was hoe Louwes over de politieke adviezen van L en M dacht, bekend was ook dat Louwes L en M verweet in het vraagstuk democratie of nationaal-socialisme niet duidelijk partij te willen kiezen, bekend was verder dat hij van mening was dat L en M zich niet op het terrein van de landbouwcrisispolitiek moest bewegen (544). Maar scherper dan ooit had hij in het najaar zijn punten van kritiek geformuleerd en naar voren gebracht op een plaats, de algemene vergadering van het KNLC, die de reactie van het L en M-bestuur voorspelbaar maakte. Dat Louwes kritiek had hinderde niet. "Wel erg vinden wij het echter, dat men aanvallen op het bestuur doet op een plaats, waar men L. en M. nog geen warm hart toedraagt, omdat men onze Beweging ziet als concurrent en het bestaansrecht daarvan in twijfel trekt" (545). Weliswaar zou er gelegenheid zijn geweest om in de vergadering van het KNLC op de woorden van Louwes te reageren, maar het bestuur van L en M had daarvoor gepast. Het KNLC had, aldus Ter Haar, met de interne aangelegenheden van L en M niets te maken en het bestuur liet zich niet dagen voor de rechtbank van de algemene vergadering van het KNLC (546). Op zijn beurt weigerde Louwes begin november op de jaarvergadering van de Afdeeling Drenthe te verschijnen, waar Ruiter over hetzelfde onderwerp zou spreken als Louwes voor het KNLC had gedaan. De bedoeling was dat Ruiter in zijn rede de door Louwes geuite kritiek zou pareren. Maar nu paste Louwes voor de eer. Hij liet zich niet dagen voor een "rechtbank, waarbij de heer Ruiter als aanklager zou fungeren" (547).

Wat had Louwes nu in het "vreemde kamp" over L en M beweerd?

In de eerste plaats had hij gesteld dat de politieke invloed van L en M was "doodgelopen" door de verkeerde tactiek van de verkiezingsadviezen. In de tweede plaats had L en M haar arbeidsveld niet beperkt "tot het eigene", maar had zij haar eigen economische koers gestuurd, waardoor zij in tegenspraak kwam met de door de landbouworganisaties geuite inzichten op het gebied van de landbouwcrisiswetgeving. Dat had verwarring en strijd gebracht en L en M het karakter van een "oppositie-organisatie" gegeven. En in de derde plaats was Louwes kennelijk niet tevreden over de opzet en het functioneren van de Agrarische Pers. Bovendien dreigde volgens Louwes dan ook nog het gevaar dat een soort "agrarisch marxisme", een nieuwe klassenstrijd zou worden gepropageerd. "Mij treft in de vele uitingen de gedachte, dat de veelszins onbevredigende positie van de landbouw het gevolg is van opzettelijke verwaarlozing en uitbuiting door de Regering en de andere bevolkingsgroepen, die tegen de landbouw een gemeenschappelijk front hebben gevormd, waartegenover een groen front moet worden geplaatst met Landbouw en Mij. als generale staf" (548). De strijd echter op een groen front - politiek, economisch, cultureel - zou voor de landbouw slechts één resultaat kunnen hebben: de nederlaag.

Zoals gezegd, bleef L en M het antwoord aan Louwes niet schuldig. Bij monde van Ruiter in Assen en in *Landbouw en Maatschappij* door Ter Haar, werd uitvoerig van repliek gediend (549). De tegenargumenten van L en M waren niet nieuw, zo min als de kritiek van Louwes nieuw was geweest. We zullen daarom niet onnodig herhalen. Maar wel werd door dit alles nog eens extra bevestigd wat Louwes begin december aan het *Nieuwsblad van het Noorden en Landbouw en Maatschappij* liet weten: op het punt van samenwerking waren L en M en de algemene landbouworganisaties "verder van huis dan ooit" (550). En dan te bedenken dat Louwes binnen de organisatie van het KNLC nog de belangrijkste pleitbezorger voor die samenwerking was!

Louwes had in zijn geruchtmakende rede verder gezegd dat hij "geen ander oogmerk" had "dan de Bond te helpen eigen karakter, eigen werkwijze en eigen plaats te doen vinden in het geheel van onze georganiseerde boerenstand". Dit betekende in feite vooral dat L en M zich terug zou moeten trekken van het terrein van de landbouwcrisispolitiek, waar zij door haar recente pleidooi voor afschaffing van de kalverteeltregeling - het KNLC had zich tegen opheffing van de regeling verklaard - volgens Louwes opnieuw verdeeldheid had gezaaid. Maar stellig was dat van L en M te veel gevraagd. De landbouwcrisispolitiek, zo luidde het antwoord van Ter Haar, maakte zeker ook deel uit van het "politiek-economische" terrein waar L en M - zo was het indertijd ook met de GML afgesproken - haar hoofdtaak zou vinden (551). Bovendien beschikte L en M nog altijd over het "systeem Smid", dat

superieur werd geacht aan al het andere dat er op het terrein van de landbouwcrisispolitiek was uitgedokterd. Daar had Ter Haar ook in zijn eerste commentaar op Louwes' rede, op de jaarvergadering van L en M begin november, de nadruk op gelegd (552). Het urgentieprogramma van het KNLC uit het begin van de crisis had tenslotte veel op een "lappendeken" geleken. Indien er enige lijn was gekomen in het economisch denken van de bestuurders van de algemene landbouworganisaties, was die er door Smid ingebracht, al zou men dat nooit toegeven. Ter Haar erkende de grote verdienste van de "technische" organisaties, maar onderstreepte nog eens dat L en M een aanvulling op deze landbouworganisaties had willen zijn omdat, zoals steeds door Smid was beklemtoond, de landbouwvraagstukken alleen langs politieke weg opgelost konden worden. Van de landbouworganisaties was tot nog toe echter weinig meer dan tegenwerking ondervonden. Enige verdienste werd L en M ook nauwelijks toegerekend.

"In de vijf jaar, dat L. en M. werkt, is er echter bij de leden zowel als bij buitenstaanders veel veranderd. Zij hebben het standsbewustzijn weer teruggekregen, hetgeen geen enkele technische organisatie hen heeft kunnen brengen. (-) En dan, wie vestigde geregeld de aandacht op de culturele betekenis van het platteland, op de eigen plattelandscultuur die verloren dreigt te gaan? Waren het de technische organisaties of was het L. en M.? (-) Wie tracht door besprekingen te voeren met groepen en personen uit andere kringen de betekenis van het platteland te doen doordringen in geheel ons volk? (-) Wie heeft een andere geest onder de plattelandsjongeren gebracht en is daarmee dagelijks bezig? Een geest, die vraagt naar meer ontwikkeling op maatschappelijk gebied, een drang naar gelijkberechting? (-) We beseffen volkomen, dat de arbeid van L. en M. nog slechts in een beginstadium verkeert, dat er fouten gemaakt worden. Juist daarom spijt het ons zo ontzettend, dat de zo nodige nauwe samenwerking met de algemene landbouworganisaties nog ver te zoeken schijnt" (553).

4.33 EEN NIEUW BEGINSSELPROGRAMMA; DE VOLKSHOGESCHOOL

In het voorjaar van '32 had Smid het beginselprogramma van L en M ontworpen dat sinds die tijd ongewijzigd gehandhaafd was. Maar niet alleen op sociaal-economisch terrein, ook op het culturele vlak waren geleidelijk in de jaren '30 allerlei activiteiten ontwikkeld. We hebben er eerder in dit hoofdstuk al vaker melding van gemaakt, en de opmerkingen van Ter Haar in het laatste citaat illustreren nog eens wat L en M op dit punt beoogde en wat haar in zijn ogen verschillend deed

zijn van de provinciale landbouwmaatschappijen, de "technische" organisaties. Het beginselprogramma echter bevatte wel een aantal hoofdbeginselen op sociaal-economisch gebied, en in de statuten van de Nationale Bond was later ook de behartiging van culturele belangen als doel van de vereniging toegevoegd (zie blz. 118), maar culturele richtlijnen kende het program van 1932 nog niet. Daar kwam in '37 verandering in. Het Friese L en M-lid P.B. de Boer had in een schrijven aan het bestuur van L en M op dit culturele tekort gewezen en door het bestuur was niet lang daarna een kleine commissie ingesteld met tot taak een concept voor een cultureel programma te formuleren (554). Tevens leek dit een goede gelegenheid het bestaande programma enigszins aan te passen. Niet zozeer om nieuwe economische en sociale denkbeelden te introduceren, als wel om redactioneel die wijzigingen aan te brengen die het program ook voor de toekomst geschikt zouden maken, niet alleen afgestemd op de crisistijd. In de commissie waren onder anderen benoemd ds. W.E.M. Eggink en P.B. de Boer. Er was verder een intensieve samenwerking geweest met de leiding van de Volkshogeschool in Bakkeveen, met name met H.D. de Vries Reilingh (de latere Amsterdamse hoogleraar) en H.G.W. van der Wielen, en de sporen daarvan waren in het conceptprogramma ook duidelijk zichtbaar. Tal van ideeën die ook in de Volkshogeschool leefden, kregen in de culturele paragrafen van het beginselprogram hun beslag. Op 16 december 1937 werd het nieuwe beginselprogram officieel bekend gemaakt (555).

Het lijkt ons zinvol bij het nieuwe programma vrij uitvoerig stil te staan. Nogmaals, niet vanwege de economische en sociale paragrafen waar, een enkel punt daargelaten, in wezen niets nieuws te berde werd gebracht. Het culturele gedeelte evenwel is interessant. Maar alvorens daar dieper op in te gaan, allereerst nog iets over "doel en karakter" van de beweging, in de nieuwe versie.

"De Nationale Bond Landbouw en Maatschappij is opgericht met het doel, te streven naar de oplossing langs politieke weg van de economische, culturele en sociale vraagstukken, waarvoor het Nederlandse volk, en meer in het bijzonder de plattelandsbevolking, is geplaatst. (-) De grondslag van de Bond is Christelijk, zonder dat een bepaalde geloofsformule wordt voorgestaan, en nationaal, zonder dat aan dat begrip een bepaalde politieke inhoud wordt gegeven.

De Bond staat op het standpunt, dat bij elk streven naar culturele en economische verbetering de vorming en eerbiediging van de zedelijke en geestelijke persoonlijkheid, alsmede de vrijheid van geweten, beginsel moet zijn. Deze zedelijke en geestelijke vorming behoeft op

haar beurt als grondslag de godsdienstige vorming, om het handhaven en doorvoeren van de Christelijke zienswijze en maatstaven in de samenleving te bevorderen. De Bond staat op nationale grondslag, omdat een krachtige volksgemeenschap met een eigen karakter onmisbaar is. Zowel voor de vorming van de persoonlijkheid en de engere vormen van gemeenschapsleven, als voor de vorming van een meer harmonische mensheid".

Men vindt in deze beschrijving van het karakter van de beweging tal van aspecten terug van ideeën waarop ook de Volkshogeschool was gestoeld. Doelstelling van de Volkshogeschool was immers: "het geven van een zedelijk-geestelijke ontwikkeling aan volwassen personen als grondslag voor vernieuwing der volkscultuur en versterking der volksgemeenschap" (556). Volkscultuur, de "zichtbaar geworden levensstijl", gebruikt in de betekenis van "gedragen door het volk in al zijn sociale geleidingen". Een volkscultuur die, zoals de Volkshogeschool leerde, ondenkbaar was zonder een "hechte gemeenschap", en een gemeenschap die niet bestaanbaar was wanneer zij opgebouwd zou zijn uit scherp gescheiden, hecht georganiseerde groepen zoals in ons land veelal het geval was. De Volkshogeschool keerde zich tegen het individualisme en particularisme waartoe de ontwikkelingen vooral in de 19de eeuw hadden geleid en die een slechte voedingsbodem vormden voor de "volksopvoeding" die de Volkshogeschool beoogde. Ook bij de Volkshogeschool de idee dat voor volksopvoeding een "nationaal saamhorigheidsgevoel" noodzakelijk was, een "nationale eendracht en samenwerking" die door allerlei tegenstellingen (sociaal, politiek, religieus, regionaal) verhinderd zou worden. En ook bij de Volkshogeschool de overtuiging dat de "doordringing van mens en maatschappij met de Christelijke geest" uiteindelijk van allesoverheersend belang zou zijn, zij het pas in een "menswaardiger wereld" bereikbaar. Vandaar dat het vraagstuk van de "sociale rechtvaardigheid" onverbrekkelijk aan dat van een "geestelijke ommekeer" verbonden zou zijn. Zo zou de opvoeding van de Volkshogeschool dan een synthese van "algemeen menselijke en nationale opvoeding" moeten zijn, gedragen door een christelijke geest. Voor de gewenste "vernieuwing van het volksleven" zocht de Volkshogeschool vooral ook aansluiting bij het platteland, omdat daar een gunstiger voedingsbodem voor "gemeenschap" gevonden zou worden dan in de stad. Weliswaar was door de relatieve vermindering van de agrarische bevolking het platteland in betekenis afgenomen en had het "daarom" geen tegenwicht kunnen vormen tegen de "uitwassen van de stadscultuur", maar, aldus De Vries Reilingh aan wiens omvangrijke studie over de Volkshogeschool wij een en ander hebben ontleend, het platteland zou wegens zijn "sociale en geestelijke betekenis

voor het volksleven onmisbaar" blijven (557). Het was een onmisbaarheid om dezelfde redenen die indertijd ook door Schermerhorn waren opgesomd (558). De Volkshogeschool stond afwijzend tegenover "vele heersende trekken in het moderne leven", omdat zij er "dodelijke gevaren voor gemeenschap en beschaving" in zag. Het waren aspecten die, volgens De Vries Reilingh, in het begrip "americanisme" zouden kunnen worden samengevat en waarvan de grote steden de bakermat waren. De grote urbane centra waren de producenten van een "rationalistische, technische, individualistische massageest" (559). Toch be trof het ook bij De Vries Reilingh kennelijk geen geest van zuiver Amerikaanse origine, zoals het woord "americanisme" misschien zou suggereren. Het ontstaan van de Volkshogeschool werd door hem namelijk geplaatst tegen de achtergrond van een crisis van de westerse cultuur - de "bezeten wereld" waar velen in die dagen van gewaagden - waarvan de oorsprong al van eeuwen her dateerde. De crisis van de jaren '30 was, veel meer dan een economische of politieke crisis alleen, vooral ook een culturele crisis van ongekende omvang. Het was de crisis van een stedelijke cultuur die, gebaseerd als zij was op de "autonomie van de mens, op het individualisme met zijn tegenhanger de moderne massa, op het industriële kapitalisme met zijn materialisme en imperialisme", ten ondergang leek gedoemd. Het produkt van die cultuur was de louter op het tijdelijke gerichte mens, met zijn zucht naar genot en sensatie, "met zijn vlotte schijn en zijn innerlijke leegte" (560).

We hebben in dit verband met enige uitvoerigheid over de Volkshogeschool geschreven, omdat bijna alles wat het culturele programma van L en M behelsde, op de Volkshogeschool leek geënt, of voor zover verschillend van wat uit "Bakkeveen" werd gepropageerd, er zeker niet mee in strijd was. Het was dan ook geen wonder dat iemand als Van der Wielen het gezichtspunt van L en M geheel kon onderschrijven, zoals op de ledenvergadering van L en M in november werd medegedeeld (561).

"Christelijke godsdienst" en biologische, fysisch-geografische en sociale factoren, zo kunnen we een deel van de moeizaam geformuleerde culturele beginselverklaring misschien het best samenvatten, waren de vormende krachten van de cultuur. Zij leverden enerzijds de maatstaven voor wat in de samenleving "geoorloofd" was, anderzijds waren zij bepalend voor wat "mogelijk" was. Uit het beginselprogramma citeren wij verder:

"Daarom stelt Landbouw en Maatschappij zich ten doel: te waken voor het vasthouden aan die cultuurgrondslagen en te streven naar de hoogst mogelijke voldoening aan de eisen, die die beide maatstaven (vervat in de vragen

naar het geoorloofde en het mogelijke) stellen. Daarbij blijft Landbouw en Maatschappij zich bewust van de eenheid van het Nederlandse volk en van de eveneens noodzakelijke eensgezindheid tussen alle bestanddelen ervan. Het is met het oog op de algemene geestelijke en stoffelijke welvaart van heel ons volk, dat Landbouw en Maatschappij zijn zorgen wil wijden aan het behoud van het eigen karakter der plattelandsbevolking. Want Landbouw en Maatschappij, die het Nederlandse volk wijzen wil op de waarde van het platteland voor het volksgeheel, is er zich van bewust, dat òn voor het bevorderen van de Chr. godsdienst òn voor het bewaren van het volkseigene de dingen ten plattelande zeer gunstig zouden kunnen liggen".

Vervolgens werd aangegeven hoe het leven in nauwe aanraking met de natuur de plattelander bepaalde gunstige eigenschappen zou bijbrengen, die in de stad verloren dreigden te gaan (ten dele letterlijk de kenmerken die ook door Schermerhorn, Louwes e.a. waren opgesomd). Daar L en M, zo kunnen we lezen, de grote culturele waarde van het platteland voor een "gezonde Nederlandse volkscultuur" onderkende, wilde zij de opbouw van een "krachtige plattelandscultuur" bevorderen. Het platteland zou zich nog onvoldoende bewust zijn van de belangrijke plaats die het in de "volksgemeenschap" bekleedde. "Daarom is de oude plattelandscultuur aan het verdwijnen en heeft het platteland veel van wat is aangetast door het huidige cultuurbederf, overgenomen van de stad". (De stad die een neiging zou hebben tot het "oppervlakkige", het "mate-loze", "sensationele", "onevenwichtige" enz.) Uit deze beginselverklaring resulteerde dan verder een cultureel programma dat uit een viertal punten bestond. In de eerste plaats zou L en M tot taak hebben het platteland bewust te maken van zijn culturele waarden, "voor hun behoud te waken en ze uit te bouwen". Hiervoor was studie en schooling nodig die L en M in het bijzonder in de jeugdorganisatie ter hand wilde nemen. In de tweede plaats zou de "stoffelijke voortbrenging" bevorderd worden door "geestelijke factoren van meer verstandelijke aard, zoals vakkennis, begrip van economie, conjunctuur en wereldtoestand, aanpassingsvermogen en initiatief. Landbouw en Maatschappij wil de versterking en uitbreiding hiervan aanmoedigen". In de derde plaats zou de materiële produktie plaatsvinden binnen maatschappelijke verhoudingen "welke bepaald worden door geestelijke factoren: naastenliefde, rechtvaardigheid, gemeenschapszin, verantwoordelijkheidsgevoel, geloof in de toekomst, tact". Deze geestelijke factoren zouden nog belangrijker zijn dan de in het tweede punt genoemde, omdat zij de "harmonische samenwerking der volksgroepen" beïnvloedden.

"Zij alleen kunnen een einde maken aan de strijd en het wantrouwen van de groepen als gevolg van het materialisme, hetwelk enerzijds leidt tot uitbuiting van menselijke arbeidskracht, anderzijds tot groepsbelang en streven naar vernietiging van andere groepen". De "dorpsgemeenschap, bestaande uit: boeren, arbeiders, middenstanders, ambtenaren en werkers in de vrije beroepen" zou een eerste aanzet kunnen vormen tot een "samenwerking van ons gehele volk. Landbouw en Maatschappij heeft tot taak deze verandering van geestesgesteldheid op het platteland te verwezenlijken". Ten vierde: de overheid zou tot taak hebben de "geestelijke waarden van het platteland te beschermen tegen aanvallen van buiten en tegen bederf van binnen. Verder moet zij de geestelijk-zedelijke factoren in de maatschappelijke en arbeidsverhoudingen handhaven en verwezenlijken en onwillige elementen dwingen zich hiernaar te voegen". Zij zou tenslotte zorg moeten dragen dat scholings- en opleidingsmogelijkheden ten plattelande hetzelfde peil zouden bereiken als in de stad.

Tot zover het nieuwe beginselprogramma. Voor zover door de achterban van L en M begrepen - de taal van het culturele programma was nogal moeilijk en de inhoud vormde geen eenvoudige kost, meer voer voor sociologen - zal het waarschijnlijk met instemming zijn begroet. Voor zover niet geheel begrepen, dan toch: c'est le ton qui fait la musique. De lofzang op het platteland zal zonder moeite zijn herkend en een welwillend gehoor hebben gevonden. Maar het cultuurideaal - in alle vaagheid overigens - dat in de culturele paragrafen was verwoord, heeft het sociaal-economische streven van L en M niet naar het tweede plan verdrongen. Integendeel, de aandacht van leiding en leden bleef daar primair op gericht. We hebben de indruk dat iemand als Smid het culturele programma niet anders zal hebben beoordeeld dan de idealen van de Volkshogeschool. Ook die waren mooi, maar tevens volgens Smid nogal wazig (562). Trouwens, ook Ruiter, zeker iemand met veel belangstelling voor het werk van de Volkshogeschool, vond het naïef te denken dat er met de Volkshogeschoolgedachten politiek veel te bereiken zou zijn. Van die ideeën hadden de meeste mensen immers geen notie (563). Het "geestelijke" en "culturele" mocht dan het "voornaamste" zijn, het "materiële" was het eerste dat aandacht behoeftte, zolang in de noodzakelijke levensbehoeften nog onvoldoende was voorzien. Dat zullen velen Smid hebben nagezegd. Het bleek trouwens ook uit verschillende reacties van afdelingen van L en M na de jaarlijkse landdag in Rolde. Die dag was te "cultureel" geweest en te weinig gericht op de "strijd" die L en M op politiek-economisch gebied had te voeren (564).

4.34 LEDENTAL IN 1937; DE JEUGDCLUBS

Baseren we ons op de officiële cijfers die in '38 door de directie van de landbouw werden gepubliceerd en in de tabellen 15a t/m 15h zijn vermeld, dan blijkt dat de Nationale Bond Landbouw en Maatschappij medio '37 ongeveer 22.000 leden telde. In vergelijking met 1935 kwam dat dus neer op slechts een geringe ledenwinst. Drenthe, maar duidelijker nog Overijssel, toonde zelfs een lichte teruggang in ledental. De vooruitgang die nog kon worden geboekt, kwam voor een belangrijk deel in de "nieuwe gebieden" tot stand. Eind '37 was er bovendien sprake van enig ledenverlies in Friesland. Hoe groot dat verlies precies is geweest, is niet geheel duidelijk. De cijfers die in 1940 werden gepubliceerd en in tabel 15b zijn verwerkt, vermoedelijk betrekking hebbend op de situatie in het voorjaar van '38, tonen geen spoor van ledenverlies. Er is dan ook sprake van enige discrepantie tussen deze cijfers en de getallen die soms in de provinciale jaarverslagen werden vermeld. Zo zou bijv. het ledental in Drenthe, eind '37 of begin '38, ongeveer 9200 hebben bedragen (565), terwijl er ruim 500 meer in de officiële statistieken stonden vermeld. Hetzelfde geldt voor Friesland. Daar zouden - nogmaals, vermoedelijk in het voorjaar van '38 - nog 34 plaatselijke afdelingen zijn met 1762 leden (566), plus 370 zogenaamd "verspreide leden". Uit het jaarverslag van de Friesche Agrarische Bond, dat eind november '38 werd uitgebracht, blijkt evenwel dat er toen, afgezien van de verspreide leden, niet meer dan 33 afdelingen waren met ongeveer 1300 leden (567). Nu is het theoretisch natuurlijk mogelijk dat Friesland in de tweede helft van '38 plotseling een betrekkelijk groot ledenverlies heeft geleden, maar daarvoor zijn in andere gegevens geen aanwijzingen te vinden. Ledenverlies eind '37, vervolgens winst begin '38 en dan weer verlies in de tweede helft van dat jaar, het komt ons wat onwaarschijnlijk voor. Meer plausibel lijkt het dat de ledentallen, in ieder geval in Drenthe en Friesland, enkele honderden lager zijn geweest dan de ambtelijke statistieken suggereren. De getallen uit de provinciale jaarverslagen, in overeenstemming met de teneur van andere verklaringen uit die tijd, geven ons inziens een meer getrouw beeld van de situatie.

Hoe dit ook zij, belangrijk is in elk geval het volgende. Uit allerlei gegevens wordt duidelijk dat L en M als geheel, vooral sinds de tweede helft van '37, bijna of helemaal niet meer is gegroeid en dat tegenover winst in enkele nieuwe gebieden, stabilisering of achteruitgang in de oudere gebieden heeft gestaan. Zelfs in Drenthe, het belangrijke kerngebied van L en M, was het ledental enigszins teruggelopen. En behalve dat, waren er de tekenen van onverschilligheid of lauwheid bij de leden die op meerdere plaatsen

werden opgemerkt. Uit notulen van bestuursvergaderingen van de Afdeeling Drenthe komt duidelijk naar voren dat in verschillende afdelingen het enthousiasme sterk was bekoeld. Contacten tussen kringleiders en plaatselijke propagandisten lieten nogal eens te wensen over, evenals de plaatselijke activiteiten van sommigen van hen. Ook in verschillende jeugdclubs verflauwde de belangstelling en gingen de activiteiten zienderogen achteruit (568).

Terwijl zo de vermindering van belangstelling uit verschillende bron valt af te leiden, rest nog de vraag naar een mogelijke verklaring ervan. Alleen een voorzichtig antwoord is mogelijk. Al eerder hebben wij erop gewezen hoe in '33 enig economisch herstel, of althans het vooruitzicht op enige verbetering, van invloed leek op het enthousiasme van de leden van L en M (569). We veronderstellen dat de veel gunstiger economische ontwikkelingen van 1937, met name ook - en eigenlijk voor het eerst sinds het begin van de jaren '30 - op de zandgronden, het heilig vuur van vele boeren wat heeft gedoofd. Maar meerdere factoren zullen gelijktijdig in het spel zijn geweest. Bestrijding, nog steeds, van de landbouwpolitieke ideeën van L en M door andere landbouworganisaties en de felle bestrijding en verdachtmaking van L en M als een beweging die met de NSB zou sympathiseren, zullen hun tol hebben geëist. De verkiezingsadviezen waren, zoals boven gememoreerd, niet voor iedereen aanvaardbaar. En tenslotte moet hier opnieuw worden gewezen op het feit dat voor ieder zichtbare en tastbare resultaten op landbouwpolitiek gebied, door L en M niet waren behaald. Het lijkt moeilijk voor te stellen dat het gemis aan praktisch politiek succes door het culturele streven van L en M kon worden goedge maakt. Dat werd trouwens ook door het bestuur van L en M geen moment geloofd.

Zoals gezegd, werd de sociaal-culturele vorming vooral in de jeugdclubs ter hand genomen. Die hadden in de achterliggende periode een formidabele groei gekend. Telde L en M in 1935 19 jeugdclubs met ongeveer 1500 leden, in 1937 waren er niet minder dan 106 van deze jeugdafdelingen opgericht met in totaal zo'n 5000 leden. In Drenthe alleen al waren 71 van deze jeugdclubs van de grond gekomen. De problemen aan die snelle groei verbonden, werden in het voorgaande reeds aangestipt. We maakten melding van een commissie die in '36 werd ingesteld om advies te geven over "de leiding der jeugdverenigingen van Landbouw en Maatschappij" (570). Deze commissie, waarin H.D. Louwes, J.H. Holm, P.B. de Boer, J. de Lange, A. Evers en ds. P.W.J. van den Berg (tevens rapporteur) zitting hadden, had in het najaar van '36 haar advies aan het bestuur van L en M uitgebracht. In grote lijnen kon het rapport door het bestuur worden aanvaard. Het is daarom

zinnig te zien wat de commissie over "aard en doel der Agrarische Jeugdbonden" heeft geschreven. Vooraf had de commissie zich trouwens eerst nog beraden over de vraag of er *überhaupt* een plaats en taak voor "afzonderlijke" agrarische jeugdbonden kon zijn. Welnu, die vraag kon zonder moeite bevestigend worden beantwoord. De commissie was, kort samengevat, tot de conclusie gekomen dat bij alle voortschrijdende verstedelijking van het platteland toch steeds belangrijke culturele en sociaal-structurele verschillen tussen stad en platteland zouden blijven bestaan. Een van de belangrijkste oorzaken daarvan zou gelegen zijn in de aard van de agrarische bedrijvigheid; boer-zijn was meer dan de uitoefening van een "vak", het was een "levenswijze". Verder was het platteland wel verschillende jeugdverenigingen rijk, maar deze waren in hoofdzaak aan bepaalde kerkelijke of politieke groepen gebonden. Er zou dan ook volgens de commissie plaats zijn, over alle scheidslijnen van de bevolking heen, voor een jeugdorganisatie met een "algemeen Nederlands karakter". In dat geval zou overigens niet alleen een toekomstige aanvulling van de gelederen van L en M het doel moeten vormen, noch ook een zuiver "sociaal-economisch" doel moeten worden nagestreefd. Zou het doel "binnen de materiële en verstandelijke sfeer" blijven, dan zou een afzonderlijke jeugdactie geen zin hebben. Nee, de jeugdbonden zouden in de eerste plaats tot doel moeten hebben de "vorming van de geestelijk-zedelijke persoonlijkheid, als deel van de gemeenschap waarin de boerenjeugd leeft en werkt". Evenals in het culturele programma werd in dit verband het christelijk karakter van de bonden beklemtoond. Voorts zou "kennis en waardering van het eigen cultuurbezit en karakter van de boerenstand" moeten worden bevorderd. En in de derde plaats zou "bestrijding van misbruiken en ontaarding van oude gebruiken en het domweg naäpen van stadsmoden en -cultuur" ter hand genomen moeten worden. Door middel van vergaderingen, lezingen, excursies, kampen e.d. moest een en ander worden nagestreefd. Vergaderschema's, literatuurlijsten enz. werden al door de commissie voorgesteld. Aangedrongen werd ook op snelle kader-vorming omdat goede leiding van de jeugdclubs onontbeerlijk was. Samenwerking met "gelijkgerichte" en "gelijkgezinde" organisaties, zoals de Volkshogeschool in Bakkeveen, werd aanbevolen. (De rapporteur van de commissie, Van den Berg, was ook de eerste voorzitter van de Volkshoogeschool-Vereniging.)

Zoals werd opgemerkt, had het bestuur met de hoofdlijnen van het rapport ingestemd en vervolgens ook, conform het advies, een permanente commissie ingesteld die met de leiding van de jeugdclubs werd belast. L. Weijer, adviseur van L en M, leraar aan de Rijkslandbouwwinterschool in Meppel, werd voorzitter van de commissie; tot leden waren benoemd W.E.M. Eggink en D.W. Kok.

4.35 DE ECONOMISCHE SITUATIE IN DE LANDBOUW IN 1938 EN 1939; GROEIENDE ONTEVREDENHEID BIJ L EN M

Het arbeidsinkomen van het boerengezin op de akkerbouwbedrijven in de kleistreken bleef in het oogstjaar 1937/'38 gemiddeld iets ten achter bij dat van het voorgaande jaar (zie tabel 13). Een aanzienlijke rentabiliteitsverbetering, vooral door veel hogere vleesprijzen en hogere prijzen voor boter en kaas, gaven de bedrijven in de weidegebieden te zien. Het effect van deze prijsstijgingen was voorts ook in de zandgebieden merkbaar: ook daar een lichte stijging van het arbeidsinkomen (571).

In 1938/'39 was de situatie in de verschillende genoemde landbouwgebieden precies omgekeerd. Nu een gunstiger financieel resultaat voor de akkerbouwbedrijven, maar een zeer forse daling van het arbeidsinkomen op de veehouderijbedrijven, vooral als gevolg van kostenstijgingen en een daling van de vleesprijzen. Ook het arbeidsinkomen op de bedrijven in de zandstreken werd globaal bijna gehalveerd. Opgemerkt moet worden - we hebben er al eerder op gewezen - dat dit algemene beeld, gebaseerd op gemiddelden, grote verschillen per landbouwgebied verhuult. Men moet zich bovendien realiseren dat in elk van de landbouwgebieden, de zee-kleistreken, weidestreken enz., bedrijven voorkwamen met een sterk gemengd karakter. Op de "zuivere" akkerbouwbedrijven bijv. waren de bedrijfsresultaten in 1938/'39 dan ook beter dan op de meer gemengde bedrijven.

De toestand in de tuinbouw, de fruitteelt wederom uitgezonderd, werd in de verslagen van de directie van de landbouw in '38 en '39 onveranderd als "weinig rooskleurig" gekenschetst.

Op 8 oktober 1937 was door het KNLC een commissie ingesteld die in juli '38 een rapport zou uitbrengen over het onderwerp "Ordering en Landbouw". In kringen van het KNLC werd dit rapport later als een van de belangrijkste stukken beschouwd die in de loop der jaren door het KNLC waren gepubliceerd (572). Het zal hierna nog ter sprake komen.

Tot instelling van de commissie was besloten wegens de aanhoudende druk die van verschillende kanten - buiten de landbouw - werd uitgeoefend om tot afschaffing van de landbouwcrisismaatregelen te komen, terwijl in de wereld van de landbouw juist aan maatregelen van een meer blijvend karakter werd gedacht. Door L en M was er, men zal het zich herinneren, al jarenlang voor gepleit om de landbouwcrisismaatregelen ook dienstbaar te maken aan een eliminering van de onrechtvaardig geachte verschillen in beloning tussen agrarische en niet-agrarische arbeid. Het "systeem-Smid" zou zich voor dit doel uitstekend lenen en de economie als geheel zou er wel bij varen. Ook de centrale landbouworganisaties hadden

zich op dit punt niet geheel onbetuigd gelaten, maar duidelijk was dat elk streven in die richting vooralsnog geen kans van slagen had. Het standpunt van minister Steenberghe in deze kwestie liet aan duidelijkheid niets te wensen over (573).

Begin september '37 waren afgevaardigden van de drie centrale landbouworganisaties door de minister in audiëntie ontvangen. Onverbloeder nog dan hij later in een memorie van antwoord aan de Kamer zou schrijven, gaf minister Steenberghe bij die gelegenheid zijn mening te kennen. We halen uit het verslag van de minister aan de secretaris-generaal van zijn departement de volgende passages aan:

"Lang en breed is er gesproken door de Heer v.d. Heuvel over de U bekende kwestie van het dienstbaar maken van de landbouwsteun aan een betere betaling van de arbeid in de landbouw verricht, welke betaling thans veel lager was dan die in de industrie.

Als een voorproefje op de debatten in de Kamer hebben wij hierover heel gezellig van gedachten gewisseld, waarbij de Heer v.d. Heuvel langzaam retireerde tot het standpunt, dat toch in ieder geval de Landbouwcrisiswet wel gebruikt zou mogen worden om althans de verhouding tussen industriële en agrarische beloningen niet nog meer te verstoren. Ik kreeg wel de indruk, dat wij over deze zaak in de Kamer moeilijke debatten zullen krijgen. (-) Ik heb rondweg aan de Heren verklaard, dat, waar de landbouw in buitengewoon belangrijke mate gedurende de afgelopen jaren gesteund is, men niet moet verlangen, gelijk op te gaan met de andere delen van het bedrijfsleven, die in sommige gevallen in het geheel geen steun hebben genoten. Ook heb ik er op gewezen, dat het in geen enkel land ter wereld gelukt is, hoe wenselijk men dit sociaal ook zou achten, de inkomsten uit de landbouw op hetzelfde peil te brengen als die uit het overige bedrijfsleven" (574).

Enkele maanden later deelde de minister ook de Kamer mee dat de Landbouw-Crisiswet 1933 hem niet de bevoegdheid gaf om maatregelen te treffen waardoor de agrarische arbeid ruimer zou worden beloond en dat de regering niet van zins was door wijziging van de Landbouw-Crisiswet, of door andere wettelijke maatregelen, stappen in die richting te doen.

De debatten in de Kamer waren volgens de minister dan misschien niet gemakkelijk geweest, tot grote teleurstelling van L en M was de begroting van het Landbouw-Crisisfonds echter ongeschonden de Kamer gepasseerd. Wat schoot de boer ermee op, zo luidde de klacht in een bestuursvergadering van L en M, wanneer in het beginselprogramma van verschillende politieke partijen bijna woordelijk uit het programma van L en M was

overgenomen dat de beloning van de landbouwarbeid in een redelijke verhouding tot die van andere arbeid zou moeten staan (575)? Op de wanverhouding in beloning was dan wel door verschillende Kamerleden geattendeerd, maar het was bij woorden gebleven. Niemand had tegen de begroting gestemd. Het overleg dat in maart '38 door het bestuur van L en M met een vijftal politieke partijen was gevoerd, had in dit opzicht weinig uitgehaald. Met veel klem was in die besprekingen tevens gewezen op de veel te lage roggeprijzen (er deed zich in '38 een opmerkelijke prijsval voor van granen op de wereldmarkt). De besprekingen waren kort tevoren, op 10 maart, ingeluid door een hoofdartikel van Smid in *Landbouw en Maatschappij* waarin opnieuw de ongelijke behandeling van tarwe en rogge aan de kaak werd gesteld. Verbouwers van rogge en andere voedergranen, over het algemeen tot de kleinere boeren behorend, waren er veel slechter aan toe dan de merendeels grotere tarweverbouwers. Niet alleen waren de richtprijzen voor rogge door de minister veel lager gesteld dan voor tarwe, maar bovendien werd gezorgd dat tarwe ook werkelijk tegen de richtprijs kon worden afgezet, wat met rogge en andere granen niet het geval was. Gezien de reusachtige maisinvoer in ons land zouden afzetmogelijkheden voor rogge in principe geen probleem hoeven vormen. Natuurlijk, Smid begreep best dat hier de vermeende belangentegenstelling tussen akkerbouw en veehouderij een rol speelde, omdat lage prijzen van voedergranen in het belang van de kleine zandboeren, en van veehouders in het algemeen, werden geacht. De kleine zandboeren lieten zich dit ook gemakkelijk wijsmaken. Door hun beperkte economisch inzicht zagen zij volgens Smid niet dat de lage voederprijzen aanzetten tot uitbreiding van de veehouderij en zodoende, onder de heersende omstandigheden, tot lage prijzen van dierlijke produkten. Daar had Smid overigens nog wel begrip voor. "Waar ik echter ten sterkste tegen op moet komen", aldus Smid, "is dat personen van wie men beter mocht verwachten, dit gebrek aan inzicht bij de landbouwers niet alleen niet bestrijden, maar aanwakkeren om onder de landbouwende bevolking het verdeel en heers toe te passen en daardoor die bevolking te kunnen uitbuiten".

Het is waar: het was geen nieuw standpunt dat door Smid werd vertolkt, maar in de scherpte van de formulering wel tekenend voor de op dat moment vergrote ontevredenheid over het vanuit Den Haag gevoerde landbouwbeleid. Daarbij kwamen dan nog, in dezelfde periode, de opmerkingen van minister Steenberghe die ook voor een verdere toekomst weinig goeds beloofden. De teleurstelling, deels ook verbittering, in bestuurskringen van L en M was duidelijk merkbaar. Besprekingen met politieke partijen, met Kamerleden, met ministers, protestvergaderingen, rapporten en brochures, honderden artikelen in *Landbouw en Maatschappij*, de tientallen adressen die in de loop van de

tijd aan regering of Kamerleden waren verzonden enz.: dat alles had het doel van L en M eigenlijk nauwelijks naderbij kunnen brengen. In een vergadering van het Drentse hoofdbestuur, in mei '38, kon Oldenbanning dan ook niet anders dan somber concluderen dat de politieke invloed van L en M nog niet groot was (576). De houding van de Tweede Kamer bij de begrotingsbesprekingen en de uitlatingen van de minister, hadden zulks voldoende duidelijk gemaakt. Ook moest Oldenbanning vaststellen dat L en M "uitsluitend op 't platteland" was aangewezen en daar bovendien wat de ledenwerving betreft geen vooruitgang meer boekte.

Wat nu te doen? De discussie over de vraag hoe de politieke actie verder gevoerd moest worden - naar aanleiding van een desbetreffende vraag van het hoofdbestuur van L en M aan de besturen van de provinciale afdelingen - demonstreerde duidelijk dat er twee opvattingen in het Drentse hoofdbestuur leefden. Enkel drongen aan op scherpere actie. Vooral Hamming, initiator indertijd van de protestvergadering in Assen in december '31, vond de beweging "te lau" en betoogde dat er zonder L en M al "oproer" zou zijn geweest. De samenwerking met het DLG zou bovendien op de beweging een verlamme uitwerking hebben gehad. Ook werd het tijd, zo betoogde Hamming, dat aan de politieke partijen een "ultimatum" werd gesteld. Anderen evenwel, met elkaar de grootste groep, waaronder voorzitter en secretaris, waren niet zozeer voor "verscherping", als wel voor "verbreding" van de actie geporteerd. Samenwerking met andere groepen, ook stedelijke groepen, die de economische en sociale richtlijnen van L en M zouden onderschrijven, zou gezocht moeten worden. Allen tenslotte, of in ieder geval de meesten - en dat is belangrijk te constateren -, waren ervan overtuigd dat de "verdoorgevoerde democratie van heden" niet meer gehandhaafd kon worden, omdat geen oplossing geboden werd voor de economische en sociale ontredde waarin de samenleving verkeerde. Wijziging van regeringsvorm werd dan ook wenselijk geacht, al kon men zich over een specifieke vorm niet uitspreken. Zoals zo vaak in andere sociale bewegingen is waargenomen - we hebben er in het eerste hoofdstuk op gewezen - heeft de voortdurende frustratie van verlangens ook bij L en M geleidelijk tot een agressievere opstelling geleid en tot radicalere opvattingen, zoals uit het bovenstaande moge blijken. We komen er naderhand nog op terug.

4.36 EEN DISCUSSIE TUSSEN SMID EN SCHERMERHORN

Het heeft weinig zin, na alles wat wij in eerdere paragrafen al hebben geschreven, om nogmaals uitvoerig uiteen te zetten door wie allemaal, en op welke wijze, L en M ook in '38 en later bestreden werd en door wie van "fascisme" beticht. Er

was wat dat betreft weinig nieuws onder de zon en de tegenstanders van L en M waren dezelfde die zich ook in voorgaande jaren al hadden doen gelden. Eén uitzondering moet echter worden gemaakt, en wel voor de opmerkelijke gedachtenwisseling die begin november '38 plaatsvond tussen prof. Schermerhorn, voorzitter van EDD, en Smid. Half oktober had ds. H. van Lunzen uit Odoorn, schrijvend onder het pseudoniem Fridre, in de *Meppeler Courant* een ongemeen felle aanval op L en M gedaan en de "fascistische toon" en idem bedoelingen van het *Agrarisch Nieuwsblad* zeer scherp bekritiseerd. Zowel in *Eenheid door Democratie* als in sommige socialistische bladen was dit artikel van Van Lunzen uitgebreid besproken. Smid had kort daarna, eind oktober, met een hoofdartikel in *Landbouw en Maatschappij* op de aantijgingen gereageerd en ook *Eenheid door Democratie* had het stuk van Smid opgenomen, zij het met toevoeging van een uitvoerig onderschrift van Schermerhorn (577). Deze merkte op dat de positie van L en M hem nog steeds ter harte ging en dat hij ook geenszins twijfelde aan het democratisch standpunt van Smid persoonlijk. Ook was het volgens Schermerhorn mogelijk om, zoals L en M wilde, een groot aantal vragen van overheidsbeleid uit de weg te gaan bij de behandeling van "één speciaal maatschappelijk en sociaal probleem, zoals in het onderhavige bij het agrarische vraagstuk". Er zouden evenwel problemen van levens- en wereldbeschouwing zijn die zich eenvoudig niet lieten uitschakelen. Voor Schermerhorn dan was belangrijk of de leiding van L en M de vraag van democratie of dictatuur als een fundamenteel probleem kon zien, dat "boven een probleemstelling als die van de agrarische beweging" uit zou stijgen. Alle twijfel die men daarover zou laten bestaan, was "onwaarachtig en bedenkelijk" en zou verwarring stichten. Een verwarring die naar Schermerhorns overtuiging "deze beweging, die in ons volk een zo grote taak zou kunnen vervullen, dodelijk (zou) treffen". Intussen had Schermerhorn er helemaal geen bezwaar tegen dat L en M op zakelijke wijze uiteen zou zetten dat "bijv. de huidige methoden van bestuur" er automatisch toe zouden leiden dat de agrarische bevolkingsgroep in de hoek terecht kwam waar de slagen vielen. Integendeel, niemand kon ontkennen dat L en M in dit opzicht zeer verdienstelijk werk had gedaan. "Zij heeft een taak op zich genomen, die door de stedelijke en industriële wereld zonder meer verwaarloosd is. Ik tart ieder om het tegendeel te bewijzen". Maar daarom juist vond Schermerhorn het des te meer te betreuren dat - "democratie van de slechtste soort" - een aantal scribenten een zekere vrijheid werd gelaten om tegen de geest van Smid in gevoelens tot uitdrukking te brengen die met de doelstelling van L en M niets te maken hadden. L en M liet door anonieme personen een houding aannemen ten aanzien van belangrijke vraagstukken die geheel in strijd was met hetgeen door de hoogste leiding verkondigd

werd. Ja, volgens Schermerhorn ging een en ander zelfs zo ver, dat het karakter van de beweging erdoor werd aangetast. Want zo onschuldig als Smid de zaak voor wilde stellen, was deze, schreef Schermerhorn, niet.

Het weerwoord aan Schermerhorn mag voor Smid typerend worden genoemd: zoals steeds in dit soort discussies, ook in later jaren, werd een scherp onderscheid gemaakt tussen de ideologie en de praktijk van de leer (578). In de eerste plaats stelde Smid dat L en M niet alleen de verdediging van de positie van de agrarische bevolkingsgroep ten doel had, maar dat het programma van L en M een algehele heroriëntering op economisch, sociaal en cultureel gebied bevatte, nodig om aan de maatschappelijke ontredde ring een eind te maken. In de tweede plaats schreef Smid dat een onderscheid gemaakt moest worden tussen een democratie van "hogere orde" en een van "lagere orde". De democratie van hogere orde, door Schermerhorn een fundamenteel probleem van levens- en wereldbeschouwing genoemd, stond lijnrecht tegenover de dictatuur. Zij streed voor eerbied voor de menselijke persoonlijkheid, voor rechtvaardigheid, waarheid, menselijkheid. Deze levens- en wereldbeschouwing zou sterk leven in het Nederlandse volk, ook onder de leden van L en M, maar werd volgens Smid in gevaar gebracht door wat hij de democratie van lagere orde noemde. Die vorm van democratie had ertoe geleid dat de politieke partijen zich te veel in dienst hadden gesteld van de sterk georganiseerde loon- en salaristrekken de groepen. De slecht georganiseerde groepen van kleine zelfstandigen en kleine bezitters werden meedogenloos onder de voet gelopen. Duidelijk was dat gebleken toen in 1930 de prijzen van landbouwprodukten op de wereldmarkt tot een ongekend laag peil daalden. "Alles wat democraat meende te zijn liep toen te hoop om zoveel mogelijk de aanpassing der lonen en salarissen aan de prijzen zowel als van de prijzen aan de lonen te beletten". Dat nu was naar Smids mening democratie van de "allerlaagste orde". Er werden loon- en prijsverhoudingen geschapen waarvan niet alleen de boerenstand de dupe werd, maar die tevens als voornaamste oorzaak waren te beschouwen van de ontwrichting van de maatschappij en de daaruit voortvloeiende werkloosheid. In alle democratische landen zou een grondige bestrijding van de werkloosheid afstuiten op de leuzen waarmee de politieke partijen de kiezers achter zich hadden gekregen.

In antwoord op een desbetreffende vraag van Schermerhorn wilde Smid uitdrukkelijk verklaren dat hij de levens- en wereldbeschouwing die aan de democratie ten grondslag lag, prefereerde boven die van de dictatuur. Hij durfde ook stellen dat dit het geval was met de leiding van L en M en met het overgrote deel van de leden - "ook van hen, die hun stem op de N.S.B. uitbrengen, ja zelfs van hen, die er lid van zijn". Maar van zijn kant wilde Smid Schermerhorn een vraag

stellen die "minstens even primair" was: was EDD bereid zich te onttrekken aan de invloed van de democratie van lagere orde? Kon of wilde EDD dit niet doen, dan was alle geredeneer over het democratisch beginsel doelloos. "De maatschappelijke ontreddeering brengt dan de dictatuur ondanks onze liefde voor de democratische levens- en wereldbeschouwing".

4.37 DE DENKBEELDEN VAN SMID EN EEN RAPPORT VAN HET KNLC

In juli '38 werd, zoals hierboven opgemerkt, door een commissie van het KNLC het rapport *Ordening en Landbouw* uitgebracht. In een gecombineerde vergadering van de Eerste Afdeling en het bestuur van het KNLC werd het rapport met zeer veel waardering besproken en daarom kort nadien ook gepubliceerd en in ruime kring verspreid. Dr. J. Oortwijn Botjes was voorzitter van de commissie geweest, terwijl ir. T.P. Huisman, secretaris van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, als rapporteur fungeerde en o.a. ook prof. Minderhoud, de Wagingse landbouweconoom, van de commissie deel had uitgemaakt. Waarom nu melding gemaakt van dit rapport? Om de eenvoudige reden dat de meest wezenlijke argumenten waarmee in dit rapport de juistheid van een meer blijvende bescherming van de landbouw en een betere beloning van de agrarische arbeid verdedigd werden, geen andere waren dan die waarop Jan Smid reeds jaar en dag de aandacht had gevestigd. Ook de geschiedschrijver van het KNLC, zelf in het verleden secretaris van een van de gewestelijke landbouworganisaties van het KNLC, heeft dit met zoveel woorden erkend. In *Wisselend Getij* schreef D.A. Piers in 1959, dat "ook in de boezem van het K.N.L.C. de denkbeelden van de heer Smid hun invloed" deden gelden (579). "De inhoud van het door het K.N.L.C. in 1938 uitgebrachte rapport "Ordening en Landbouw" kan daarop wijzen". En verder:

"In zijn brochure van 1931 stelde de heer Smid reeds de conclusie: "Het sociaal en economisch streven der laatste jaren heeft geleid tot een uitbuiting der gehele landbouwende bevolking door andere volksdelen". Ten einde daaraan een eind te maken achtte hij het nodig, dat alle groepen der landbouwende bevolking - eingegeërfde boeren, verpachters, pachters en landarbeiders - de handen ineensloegen. De Nederlandse landbouw zou echter behalve een crisis de tweede wereldoorlog moeten meemaken, voordat dit denkbeeld zou worden verwezenlijkt".

In het rapport zelf zal men echter vergeefs zoeken naar enige verwijzing naar een woord of geschrift van Smid waaruit diens invloed zou kunnen blijken. Omdat in elk geval enkele van de commissieleden uitstekend op de hoogte waren van ideeën en

publicaties van Smid, lijkt de veronderstelling niet ver gezocht dat men dit om tactische redenen heeft willen vermijden. Immers, met geen mogelijkheid kon worden ontkend dat L en M op landbouweconomisch gebied de denkbeelden van Smid vertolkte. Pas in de najaarsvergadering van het KNLC, op 21 oktober '38, werden door Oortwijn Botjes ook lovende woorden aan het adres van Smid gericht. In een rede waarin enkele aspecten van het rapport *Ordering en Landbouw* werden belicht, had Oortwijn Botjes onderstreept hoe vooral na de oorlog tal van prijzen van niet-agrarische produkten en diensten steeds meer aan de vrije concurrentie onttrokken waren en ook het loonpeil was "beschut". Van deze ontwikkelingen waren de boeren, die niet tot prijsbeheersing in staat waren, en ook de landarbeiders de dupe geworden. "Niemand heeft dit eerder ingezien en scherper aan het licht gebracht dan de heer Smid. Hem past hiervoor van de zijde van de Nederlandse boerenstand een woord van hulde en dankbaarheid", aldus Oortwijn Botjes (580).

We willen hier verder niet in extenso op het rapport van het KNLC ingaan, maar wel enkele conclusies vermelden die illustreren hoe dicht het KNLC en L en M elkaar op dit punt genaderd waren. De ongelijkheid in loon- en prijspeil tussen het agrarische bedrijfsleven - plus enkele in 't bijzonder op de export gerichte bedrijfstakken - en de rest van het bedrijfsleven werd uitvoerig toegelicht. Ook werd vastgesteld dat de ongelijkheid in loon- en prijspeil betekende "dat arbeiders en ondernemers in de voor de volkswelvaart juist primaire bedrijven (werden) uitgebuit door hen, die zichzelf tegen de internationale concurrentie in meerdere of mindere mate (hadden) weten te beschutten, of door middel der Overheid in die beschutte positie (waren) gebracht" (581). Door de ongelijkheid in arbeidsbeloning, "door eenzijdige beperking der concurrentie veroorzaakt", zou het vooral voor de landbouwende bevolking onmogelijk zijn om "arbeidsprodukten op evenredige basis te ruilen met de produkten en diensten van de beschutte bedrijven en beroepen. Dit betekent afzetvermindering voor deze groepen, armoede voor de landbouw, met als gevolg werkloosheid bij beide". Niet, zoals vaak werd beweerd, door de steunmaatregelen ten behoeve van de landbouw, maar door het genoemde "beschutte loon- en prijspeil" zouden de kosten van levensonderhoud hoog zijn gebleven en zou de werkloosheid ten eerste in de hand zijn gewerkt. Hoofdzakelijk door de verlaging van de prijzen van agrarische produkten waren de kosten van levensonderhoud gedaald; "de rest der factoren, o.a. het arbeidsloon, is te verstard gebleken, dan dat de wijzigingen daarin van grote betekenis hebben kunnen zijn". Dat de middenstand nadelen van de agrarische maatregelen zou ondervinden, beschouwde de commissie als onjuist. De middenstand zou vooral de nadelen van het beschutte loon- en prijspeil ondervinden, dat de werk-

loosheid stimuleerde en daarmee de overbezetting bij de middenstand in de hand had gewerkt. "Het verbroken evenwicht in de prijzen en lonen bracht werkloosheid in landbouw en industrie en vormt een zeer belangrijk element der aldaar ingetreden crisis", aldus de commissie. De bescherming van de landbouw in bijna alle landen ter wereld, maar vooral ook in de belangrijkste Europese landen, alsook de "beschutting van loon- en prijspeil in brede groepen van het bedrijfsleven, niet alleen in ons land, doch ook in vele andere landen", zouden grotendeels een meer blijvend karakter dragen. Daarom ook zou het agrarisch loon- en prijspeil in ons land een blijvende bescherming moeten genieten. "Ons land zal zich op een van het buitenland min of meer onafhankelijk niveau moeten instellen, met handhaving o.m. van invoerheffingen en exporttoeslagen als onontkoombare consequenties". Enzovoorts. We willen met deze toelichtende voorbeelden volstaan. De gelijkenis met de economische denkbeelden van Smid is zonder twijfel treffend. Het lijkt er zelfs op - maar dat punt is in het rapport het minst uitgewerkt en enige voorzichtigheid is dus geboden -, dat het voorgestane systeem van heffingen en toeslagen aan de grens van het "systeem-Smid" nog maar ternauwernood verschilde.

4.38 OP ZOEK NAAR BONDGENOTEN; SCHERPERE ACTIE OVERWOGEN

Al vele malen is in dit lange hoofdstuk aan de orde geweest hoe in de visie van Smid boeren, maar ook andere groepen van "kleine zelfstandigen" en "kleine bezitters", in een ongunstige sociaal-economische positie terecht waren gekomen door de opkomende macht van georganiseerde arbeiders en ambtenaren enerzijds, en de macht van het industriële bedrijfsleven anderzijds. Een macht die onder meer tot uiting kwam in de mogelijkheid een mate van controle over lonen, prijzen en produktie te verwerven, waartoe de landbouw, zonder hulp van de overheid, niet in staat zou zijn. Het was deze situatie die, volgens Smid, door de verstarrende werking op een deel van de lonen en prijzen, in belangrijke mate tot de economische instabiliteit had bijgedragen en de economische crisis mee in de hand had gewerkt en verergerd. En het was deze aandacht van Smid voor de macht en invloed van grote ondernemingen en vakbonden binnen het economisch systeem, waardoor wij, in het begin van dit hoofdstuk, aan soortgelijke ideeën van J.K. Galbraith hebben herinnerd. Zowel Smid toen, als Galbraith nu, hebben de nodige kritiek van sommige vakgenoten te verduren gehad: hun theorieën zouden op gespannen voet met de werkelijkheid verkeren. Een discussie daarover, hoe interessant ook, moet hier evenwel achterwege blijven. Voor een socioloog, zeker in het kader van een onderzoek als het onderhavige, is de mate van deugdelijkheid

van een economische theorie minder belangrijk dan de mate waarin deze in de samenleving erkenning vond. Welnu, we herhalen dan nog eens dat de diagnose die Smid van de economische crisis heeft gegeven, in ruimere kring dan in L en M alleen weerklank heeft gevonden. Binnen L en M werd in de juistheid van Smids theorieën door velen heilig geloofd. De "uitbuiting" door het grootkapitaal was in *Landbouw en Maatschappij* in de loop der jaren al veelvuldig met verve geschilderd; Unilever, alleen al door de produktie van margarine vijand nummer één in de ogen van vele boeren, werd in '39 vaak afgebeeld als een poliep die de boeren in een dodelijke omarming omkneld hield. De macht door grote concerns als Unilever ontplooid, werd als een regelrechte bedreiging gezien voor de groep van kleine zelfstandigen, die onvoldoende economische tegenmacht konden vormen. Als vervolg op het reeds genoemde arbeidsrapport van de Friesche Agrarische Bond, was daarom in het najaar van '37 een commissie benoemd, o.a. bestaande uit G.J. Ruiter, P.B. de Boer en L. Weyer, die tot taak kreeg het "kartel- en trustwezen" te bestuderen. Ongeveer een jaar later, in oktober '38, werd het rapport *Volk en Trust* uitgebracht waarin onder meer de bedreigde positie van de kleine zelfstandigen werd beschreven. Niet lang daarna, op 16 december '38, werd door afgevaardigden van L en M deelgenomen aan de oprichtingsvergadering van de zogenaamde NAPA, de Nationale-Anti-Poliep-Actie, die gericht was op bestrijding van de economische macht van het grootbedrijf en in '39 een kortstondige bekendheid zou verkrijgen. L en M was de enige van de landbouworganisaties die in de NAPA participeerde. Het KNLC bijv. had zich van de NAPA gedistantieerd. Door het ontbreken van economische macht zou de NAPA weinig kunnen bereiken en, anders dan L en M, was het KNLC van mening dat de landbouwcoöperaties een tegenwicht zouden kunnen vormen tegen het trustgevaar. L en M had daarin weinig fiducie omdat, zoals gezegd werd, de nationale coöperaties onvoldoende opgewassen zouden zijn tegen de internationale trusts (582). Het KNLC had overigens nog een tweede, niet officieel gepubliceerde reden om zich van de NAPA afzijdig te houden. Het Roomse middenstandselement zou zeer sterk in de NAPA vertegenwoordigd zijn, de Roomse signatuur in de NAPA-publikaties onmiskenbaar, en het KNLC was niet van plan zich te scharen achter een maatschappijbeschouwing die, naar gevreesd werd, tot een toenemende invloed van de R.K. Kerk op het economisch leven zou leiden (583). Opgemerkt moet hierbij worden dat de NAPA geen organisatie was die door middenstandsbonden was opgericht, ook niet door de Ned. R.K. Middenstandsbond. Integendeel, deze laatste wilde aan de NAPA al daarom niet meedoen - zo luidde althans de motivering - omdat L en M een rol speelde in het geheel en als een nevenorganisatie van de NSB werd beschouwd (584). Het succes van de NAPA is al met al niet groot geweest. Maar

de activiteiten van L en M in deze Actie demonstreren al op welke wijze gepoogd werd aan de voorgenomen "verbreding" van de actie van L en M vorm te geven. Meer dan voorheen - hoewel conform de oorspronkelijke denkbeelden van Smid - heeft L en M ook naar samenwerking met middenstandsorganisaties gestreefd, maar noch in '39, noch in '40, werd op dit punt iets van betekenis bereikt. Hoewel in '39 verschillende protestvergaderingen en provinciale vergaderingen in het teken van de strijd vóór de "kleine zelfstandigen" en tegen "trust en socialisering" waren geplaatst, hebben slechts weinig middenstanders aan de roepstem van L en M gehoor gegeven. Ook de Kon. Ned. Middenstandsbond, met wie op bestuurlijk niveau enkele contacten hadden plaatsgevonden, was niet tot samenwerking te verleiden, waarschijnlijk o.a. niet vanwege de bezwaren die door de confessionele zusterorganisaties tegen een eventuele samenwerking werden geuit (585).

Pogingen tot samenwerking met andere organisaties in den lande hebben eveneens nauwelijks resultaat gehad. Eind '38 en begin '39 waren er besprekingen gevoerd met de Actie-Bouwman, de reeds genoemde beweging van kleine boeren uit het Land van Maas en Waal, maar van die kant werd samenwerking niet op prijs gesteld (586). Contacten met het fascistisch Zwart Front van Arnold Meyer waren al evenmin succesvol verlopen, omdat al spoedig duidelijk werd dat in dat gezelschap over economische vraagstukken niet of nauwelijks nog was nagedacht (587). Het overleg dat met enkele leidende figuren uit kringen rond het weekblad *De Waag* (588) was gevoerd, leek aanvankelijk iets meer perspectief te bieden, maar was per slot van rekening toch van weinig belang. De wil tot samenwerking - door L en M vooral getoetst aan de bereidheid enkele principiële artikelen van L en M in het weekblad op te nemen - bleek uiteindelijk minder groot dan was verwacht. Tot slot zij nog vermeld, vrij curieus, dat in de zomer van '39 ook een onderhoud plaatsvond met de "commandant van de Burgerwacht" in Amsterdam, wiens verontrusting over de "treurige toestand" waarin de landsverdediging verkeerde door L en M werd gedeeld, en die belangstelling voor de L en M-gedachten toonde.

Ook binnen de landbouw werd het gesprek met verschillende landbouworganisaties gaande gehouden. Vooral door toedoen van Van der Wielen, die steeds voor betere samenwerking tussen de landbouworganisaties geijverd heeft, werden in de winter en het voorjaar van '39 enige besprekingen georganiseerd tussen vertegenwoordigers van de GML en bestuurders van L en M (589). Verder vond in het voorjaar van '39 ook weer een bespreking plaats met het Bureau van het KNLC. (Vermeld zij, dat deze gesprekken mede mogelijk waren geworden omdat Louwes nog steeds voorzitter was van de GML en bovendien, sinds '38, voorzitter van het KNLC.)

Het heeft overigens in de zomer van '39 maar heel weinig gescheeld of de relaties met de andere landbouworganisaties zouden ernstig zijn verstoord. Twee factoren vooral waren daarvoor verantwoordelijk: de interne situatie van L en M en de economische toestand van de landbouw. In een deel van de landbouw heerste nog steeds grote ontevredenheid. "Het prijsniveau", aldus Minderhoud, "werd algemeen gunstiger en de bedrijfsuitkomsten over 1938, en meer nog die over 1939, gaven voor het eerst na een reeks van tien ongunstige, ten dele zelfs rampspoedige jaren, weer reden tot tevredenheid" (590). Wij zouden daaraan toe willen voegen: tevredenheid, in '39, vooral voor de akkerbouwers op de zeekeileigonden. Zeker geen tevredenheid voor tal van veehouders in de weidestrecken en voor een groot deel van de boeren op de zandgronden. Die zagen immers, zoals boven gememoreerd, hun arbeidsinkomen in '39 aanzienlijk achteruitgaan.

In verband daarmee werd dan ook in juni '39 door L en M met verschillende politieke partijen naarstig overleg gepleegd. In besprekingen met de Liberale Staatspartij, de VDB, de NSB, de SDAP, de CHU en de ARP werd "de nadruk gelegd op de uiterst moeilijke positie van de boerenstand" en aangedrongen op een interpellatie van de minister van Economische Zaken (591). Het enthousiasme daarvoor bleek echter slechts gering. Het politieke toneel in die dagen werd bijna geheel beheerst door de "zaak-Oss" en het kabinet stond practisch al op springen. (Op 29 juni diende Colijn het ontslag in van zijn vierde kabinet.) Bierema had de afgevaardigden van L en M medegedeeld dat een interpellatie als een onvriendelijke daad jegens de minister beschouwd zou worden en Weitzkamp - sinds eind '38 overigens geen lid meer van L en M - zag er evenmin het nut van in. "Ze lachen je in je gezicht uit", had hij gezegd. Verschillende Kamerleden waren bovendien van mening dat de voorzitter van de Tweede Kamer op dat moment geen interpellatie over de toestand in de landbouw zou toestaan. Het teleurstellend verloop van deze besprekingen bleek in de hoofdbestuursvergadering van L en M, op 24 juni, de druppel die de emmer van gramschap deed overlopen. Algemeen was de vergadering nu van oordeel dat L en M haar strategie moest herzien en dat een scherper optreden tegenover de politieke partijen, ten dele trouwens ook tegenover de landbouworganisaties, gerechtvaardigd was. Nog in het voorjaar had het hoofdbestuur - tot openlijk ongenoegen van enkele prominente NSB-leden - besloten niet met een leidraad voor de Statenverkiezingen te komen; men wilde controversen met politieke partijen zoveel mogelijk vermijden. Nu leek alle voorzichtigheid als bij toverslag verdwenen. De interne situatie van L en M vormde daar mede gerede aanleiding toe. Door sommige bestuursleden, en vooral ook door de propagandist De Lange, was er nog eens op gewezen hoe de belangstelling voor L en M verflauwde en de activiteiten van tal van leden tanende

waren. Wilde men iets van het oude elan terugwinnen, dan zou verandering van "strijdwijze" absoluut geboden zijn. Opvallend is dat ook Smid, anders een matigende factor van groot gewicht, een scherper optreden van L en M geheel kon billijken. Uitvoerig had hij ter vergadering uiteengezet hoe hij steeds door "zakelijke redenering" anderen van de noodzaak van een sociale en economische heroriëntering had proberen te overtuigen, en hoe weinig hij daarin was geslaagd. Het waren tenslotte de politieke partijen zelf die L en M nu in de richting van een scherper optreden hadden gedrongen. Ze hadden voldoende kans gehad de opvattingen van L en M te aanvaarden, maar in plaats daarvan hadden zij "naar zinsneden in onze bladen" gezocht om de beweging in diskrediet te kunnen brengen. Staande de vergadering, anders dan oorspronkelijk de bedoeling was, werd besloten de jaarlijkse landdag meer "in het teken van de strijd" te plaatsen. Besloten werd ook dat Smid en Ruiter bij die gelegenheid het woord zouden voeren.

Smid gaf op de landdag in juli een soortgelijke uiteenzetting als hij op de bestuursvergadering, een paar weken tevoren, had gedaan. Ook in Rolde bracht hij in herinnering hoe hij sinds 1918 gepoogd had de "democratie van hogere orde" te redden "uit de klauwen van de democratie van lagere orde", ook daar stelde hij vast hoe zijn streven tot nu toe vergeefs was geweest. Men bleek niet vatbaar "voor overtuiging door een op deugdelijke argumenten en ernstige studie berustend zakelijk betoog. Blijkbaar is een andere en felle strijd-methode nodig dan die, welke past bij mijn leeftijd en mijn aard", aldus een 74-jarige Smid (592). Ontegenzeggelijk was die felle strijdmethode Ruiter meer op het lijf geschreven. Scherper dan ooit werden politieke partijen en standsorganisaties door hem gekapitteld. Opmerkelijk was verder dat nu voor het eerst voor een breed forum van L en M-leden en afgevaardigden van verschillende politieke partijen over de mogelijkheid van staatkundige hervormingen werd gesproken. L en M zou graag met regering en parlement samenwerken, had Ruiter betoogd, maar dan moest die samenwerking wel mogelijk worden gemaakt. "Zo niet, dan dringt men ons in een richting, waarbij we wel ons zelf zullen blijven, maar waarbij naast de door ons gepropageerde economische hervorming, ook de staatkundige reformatie op het program dient te worden gesteld" (593).

Zover zou het niet komen. Wel waren, vóór en na de landdag, de consequenties van een scherpere actie overwogen en ook had het bestuur zich beraden over de gevolgen die een staatkundige heroriëntering voor de beweging met zich mee zou kunnen brengen. Kennelijk bestond de verwachting dat voorstellen voor staatkundige veranderingen per saldo voor L en M voordelig uit zouden pakken - anders zou het onderwerp niet zijn aangeroerd. Eveneens had men zich in het bestuur van L en M

zeer wel gerealiseerd dat - ook los van eventuele staatkundige voorstellen in welke vorm ook - een scherper optreden tegenover politieke partijen en landbouworganisaties tot gevolg zou hebben dat men van die kant, meer nog dan voorheen, zou proberen L en M "in de NSB-hoek" te drukken (594). Maar ook daarvan wogen de nadelen, volgens het bestuur, niet tegen de voordelen op. Het vigerend "parlementarisme" had overduidelijk gefaald en daarom zou samenwerking gezocht moeten worden "met andere groepen, die een autoritaire staatsvorm nastreven om zo te komen tot een nationale concentratie" (595). Aldus werd besloten op de vergadering van het hoofdbestuur van 31 juli. Tegelijkertijd werd besloten om een en ander in de ledenvergadering van half september aan de orde te stellen. Maar in september was zulks al niet meer urgent. Op 3 september, twee dagen na de Duitse inval in Polen, bevond Duitsland zich in oorlog met Polen, Engeland en Frankrijk. Een situatie die voor het bestuur van L en M direct aanleiding was het staatkundig streven voorlopig te laten varen en de aandacht allereerst te richten op de maatregelen die de regering in verband met de internationale crisissituatie getroffen had (596). Eind augustus was in ons land de algemene mobilisatie afgekondigd. Ook waren eind augustus verschillende bijzondere maatregelen genomen met betrekking tot de voedselvoorziening. Producenten en handelaren kregen de verplichting opgelegd tot inventarisatie van een groot aantal produkten. Tegelijkertijd was een vervoers- en afleveringsverbod afgekondigd en een verbod tot bewerking en verwerking van produkten. Ongewenste uitvoer van produkten werd tegengegaan. Enkele weken later kreeg de Nederlandsche Akkerbouwcentrale de bevoegdheid om alle door de telers aangeboden hoeveelheden graan aan te kopen. Medio september werd in *Landbouw en Maatschappij* aan de leden meegedeeld, dat de regeringsmaatregelen "langs de weg van opbouwende kritiek" beoordeeld zouden worden en getoetst "aan het streven naar juiste ruilverhoudingen tussen alle bevolkingsgroepen" (597).

4.39 VERFLAUWEND ENTHOUSIASME; MOEILIKHEDEN BIJ DE AGRARISCHE PERS

De laatste kwantitatieve gegevens over de ledentallen van de provinciale afdelingen van L en M die in 1940 door de directie van de landbouw werden gepubliceerd - hoogst waarschijnlijk hebben zij betrekking op de situatie in 1938 -, zijn, zoals gezegd, naar onze mening niet geheel betrouwbaar. Bovendien zijn er, op een of andere manier, fouten in de telling geslopen: voor Drenthe bijv. is het vermelde totaalcijfer lager dan wat men verkrijgt door optelling van de afdelingsgegevens

(598). Maar los daarvan is het totaalcijfer toch nog hoger dan het cijfer dat in andere bronnen wordt vermeld. Er is op z'n minst een verschil van enkele honderden leden. Op grond vooral van opmerkingen die in '38 en '39 in verschillende bestuursvergaderingen werden gemaakt, hebben we sterk de indruk dat het ledental van L en M sinds '38 geleidelijk iets is teruggelopen. In Drenthe maakte het jaarverslag over 1938 melding van stilstand van de groei. Mogelijk is dat de Zeeuwse afdeling in '38 nog enige groei heeft vertoond, evenals sommige plaatselijke afdelingen in Noord- en Zuid-Holland, maar veel heeft deze aanwas zeker niet te betekenen gehad. De toonzetting van enkele provinciale jaarverslagen is ook in '39 nog wel zo, dat hier en daar enige groei wordt gesuggereerd, maar het lijkt ons dat hier slechts de schijn werd opgehouden. Het enthousiasme van de leden, dat op vele plaatsen al danig was bekoeld, zou zeker niet zijn gestimuleerd door al te openlijk melding van ledenverlies te maken. Niet onwaarschijnlijk is het overigens dat Friesland in '39 iets goed heeft kunnen maken van het ledenverlies dat een jaar tevoren was geleden. Het provinciale jaarverslag dat eind '39 werd uitgebracht, maakte uitdrukkelijk melding van enige ledenwinst (599). De economische situatie in de veehouderij was, in vergelijking met de akkerbouw, maar ook in vergelijking met de situatie in de veehouderij een enkel jaar terug, in '39 naar het oordeel van velen bijzonder slecht. En dat Ruiter, ondanks zijn NSB-verleden - waarvan velen trouwens geloofden dat het nog niet verleden was -, eind november tot voorzitter van de Friesche Maatschappij van Landbouw werd gekozen, zegt zeker iets over de capaciteiten die deze prominente L en M'er door vele boeren in Friesland werden toegedicht, en over de betrekkelijke populariteit die hij genoot.

Blijft onzeker hoe groot het ledenverlies precies is geweest in de periode die we hier in beschouwing hebben genomen, buiten kijf is dat het afnemend enthousiasme van de leden in '38 en '39 vaak grote zorgen baarde. Het leek ook, zoals we boven schreven, één van de factoren die de radicalisering van L en M in de hand heeft gewerkt. Maar niet alleen verandering van strategie, ook intensivering en verbetering van de propaganda werden noodzakelijk geacht om de laksheid van de leden te bestrijden. Daarvoor evenwel was geld nodig, en geld was er nooit voldoende. De zeer geringe financiële middelen waarmee L en M moest opereren, maakten uitbreiding van het propaganda-apparaat welhaast ondenkbaar. Gemiddeld zal de contributie niet meer dan ongeveer één gulden per jaar per lid hebben bedragen. Daarvan werd dan door de provinciale afdelingen in '38 50 cent - vóór die tijd een kwartje - aan de Nationale Bond afgedragen. Zonder aanvullende middelen had deze slechts weinig activiteiten kunnen ontplooien. Door

verkoop van brochures, van insignes, van toneelstukjes (speciaal door en voor de leden geschreven), van kalenders, door een propagandafonds, door extra collectes, door de overschotten van de landdagen en door een afdracht per abonnee door de Agrarische Pers, waren de inkomsten aanmerkelijk hoger dan het bedrag dat uit contributies werd verkregen. Desondanks bleef de financiële armslag beperkt. Uitsluitend door het volledig onbetaalde werk dat jaar in jaar uit door de bestuursleden en adviseurs werd verricht, kon L en M doen wat zij al die jaren gedaan heeft. Slechts de secretaris van L en M, Ter Haar, genoot als bestuurslid een bescheiden salaris, maar daarvoor was hij dan ook dagelijks, van 's morgens 5 tot 's avond 10 uur in de weer, zoals hij ons vertelde. Een onmogelijk zware dagtaak, ook voor iemand die, zoals Ter Haar, in '38 pas 35 jaar was.

Voor al Smid had zich van het begin af aan geërgerd aan het feit dat boeren zo weinig voor hun organisatie overhadden. Het zou de uitbouw van L en M in belangrijke mate hebben belemmerd. In vergelijking met wat arbeiders aan hun organisaties offerden, betaalden de boeren slechts een schijntje. Aan contributieverhoging, vaak in bestuursvergaderingen geëntameerd, durfde het bestuur van L en M echter nauwelijks te denken. De contributie was indertijd zo laag vastgesteld wegens de bijzonder grote financiële moeilijkheden waarin vele boeren verkeerden. Voor veel kleine boeren waren de problemen nog lang niet achter de rug en bovendien was het bestuur bang dat bij contributieverhoging een aantal leden zou bedanken. Ter versterking van de financiële positie was op 16 januari 1937, precies vijf jaar na de oprichting van de Drentsche Boerenbond, het zogenaamde Strijd- en Uitbouwfonds gesticht, maar ook daarmee waren de materiële zorgen niet verdwenen. Wel was het fonds voor de propaganda belangrijk, maar volstrekt onvoldoende om, zoals eens was gehoopt, het "Jan Smid Huis" te kunnen bouwen, waarin o.a. het secretariaat en een uitgebreid archief van de beweging zouden kunnen worden ondergebracht (600).

Intussen had de gestage groei van het ledental in de eerste helft van de jaren '30, in 1936 de aanstelling van een tweede, eveneens volledig gesalarieerde, propagandist noodzakelijk gemaakt. Het werd A. Evers, zoon van een kleine boer uit het Gelderse Rheden, secretaris van de Bond van Vereenigingen van oudleerlingen der Landbouwwintercursussen en -scholen in Gelderland (B.O.G.). Hoewel, naar in die tijd werd bericht, begiftigd met een "goed stemgeluid", was Evers propagandistisch gezien verre de mindere van De Lange en riep hij, vooral ook in Gelderland, nog wel eens weerstanden op (601). "Een wat oppervlakkige spreker", aldus Ter Haar, "maar als tweede man ging het wel".

Door het aantrekken van een tweede propagandist kon wel een zekere intensivering van de propaganda worden bereikt, maar

men moet zich realiseren dat er niettemin voor propagandistische activiteiten buiten de gebieden met reeds bestaande afdelingen van L en M, veel te weinig tijd overschoot. De plaatselijke afdelingen hadden sinds de tweede helft van '38 zelfs recht op een "gratis" spreekbeurt van een van de propagandisten, en er waren per slot van rekening tegen de 300 afdelingen van L en M in den lande gevestigd.

Ter verbetering van de propaganda waren eind '38 nieuwe richtlijnen opgesteld voor de provinciale, kring- en afdelingspropagandisten, maar het bleek onmogelijk om geschikte mensen te vinden voor de vorming van een aparte, permanente propagandacommissie. Daarom werd eind december '38 besloten dat de propaganda - voorlopig nog - door het dagelijks bestuur van L en M zou worden geleid, waarbij de beide propagandisten en een predikant die zich al jaren volijverig voor L en M had betoond, ds. J.R.J. Schut, als adviseurs fungeerden.

Al even moeilijk bleek het in de praktijk om de juiste mensen voor de Agrarische Pers aan te trekken. Met name toen het *Agrarisch Nieuwsblad* in een dagblad werd omgezet, kreeg men aanvankelijk met grote problemen te kampen. We schreven hiervoor al hoe bij de oprichting van de N.V. De Agrarische Pers, in '35, ook aan de uitgave van een eigen nieuwsblad was gedacht (zie blz. 160). Op 16 oktober '36 was het eerste nummer van het *Agrarisch Nieuwsblad*, dat driemaal per week zou verschijnen, van de persen gerold. De verspreiding van het blad werd wegens de hoge expeditiekosten al spoedig beperkt tot Drenthe, Zuidoost-Groningen en Noord-Overijssel. Elders ontving men toen weer *Landbouw en Maatschappij*. In oktober '37 werd het *Agrarisch Nieuwsblad* in een dagblad omgezet. Met het voordeel van het inzicht achteraf: een te snelle beslissing, want financieel veel te kostbaar. Het aantal abonnees steeg minder dan aanvankelijk was geschat, daalde in '39 zelfs, en bereikte nooit het peil van 15.000 dat het dagblad rendabel zou moeten maken. (In mei 1940 waren er niet meer dan ongeveer 10.000 abonnees.) Inkomsten uit advertenties bleven geringer dan potentieel mogelijk was geweest, door de principiële weigering om advertenties van Unileverprodukten op te nemen, of advertenties van grootwinkelbedrijven. Het personeel, vooral in de journalistieke sector, was voor een deel onervaren. Er waren incidenten, die één keer tot het ontslag van een directeur, een paar keer tot ontslag van journalisten leidden. (Eén journalist moest in '38 op staande voet ontslagen worden nadat zijn "anti-nationale" en voor het vorstenhuis beledigende opmerkingen door een oud-collega in de *Meppeler Courant* aan de kaak waren gesteld.) Buitengewoon moeilijk bleek het om journalisten aan te trekken met enig verstand van de landbouw of begrip voor de ideeën die door L en M werden gepropageerd. Noodgedwongen

moest Ter Haar daarom in maart '38, op verzoek van de raad van commissarissen van de Agrarische Pers, het hoofdredacteurschap van de bladen van de Agrarische Pers op zich nemen ten einde te voorkomen dat Bond en Pers uit elkaar zouden groeien. Behalve de reeds genoemde bladen, was in oktober '37 ook een maandblad, *Nederland's Toekomst* uitgegeven, en verscheen in december '37 het *Agrarisch Jeugdblad*, een maandblad voor de leden van de jeugdclubs. Op beperkte schaal werd ook een kaderblad, de *Boerenjeugdleider*, verzorgd door de jeugdcommissie, verspreid. *Nederland's Toekomst* was door verschillende omstandigheden in '38 al spoedig van het toneel verdwenen.

Het *Agrarisch Nieuwsblad* leidde al met al een weinig floerend bestaan en zorgde binnen het hoofdbestuur van L en M soms voor de nodige controversen. Af en toe waren er klachten over de inhoud van het blad, en de financiële tekorten waren in '39 z6 opgelopen dat in de zomer van dat jaar de opheffing van het dagblad serieus werd overwogen. Na heftige discussies in het hoofdbestuur werd tenslotte eind juli besloten, ondanks een tekort van ongeveer f 30.000, met de uitgave van het dagblad door te gaan (602). Ook Smid, die nooit bijzonder enthousiast was geweest voor de Agrarische Pers (d.w.z. voor een eigen persbedrijf en dagblad), was tegen opheffing van het dagblad gekant. "Het zou me zeer spijten," aldus Smid, "wanneer de actie van L. en M., waarvoor ik me nu 8 jaar heb gegeven, nog zou doodlopen of in belangrijke mate geschaad zou worden door de moeilijkheden van de A.P." (603). Want dat opheffing van het dagblad ten detrimente van L en M zou zijn, daarvan was vrijwel ieder overtuigd. Zo goed als men beseftte, dat de Agrarische Pers een minder machtig voertuig voor de verbreiding van de L en M-ideeën was geworden dan men vier jaar eerder had gehoopt, en financieel allerminst aantrekkelijk.

De moeilijkheden in het persbedrijf hadden er in '38 toe geleid dat Oldenbanning vrij geruisloos zijn plaats als president-commissaris van de N.V. De Agrarische Pers aan Ruiter had afgestaan. De interne problemen waren op dat moment groter dan Oldenbanning fysiek verdragen kon. (Men moet in dit verband bedenken dat het dagelijks bestuur van de raad van commissarissen, krachtens de statuten, in feite met de algemene leiding van de vennootschap was belast.) Ruiter was daarnaast ook vice-voorzitter van het bestuur van L en M en voorzitter van de Friesche Agrarische Bond. Eind '38 was het dagelijks bestuur van L en M om organisatorische redenen tot drie man teruggebracht: Oldenbanning, Ruiter en Ter Haar. Ter Haar was, zoals we vermeldde, begin '38 tot hoofdredacteur van de bladen van de Agrarische Pers benoemd, maar bleef tegelijk ook secretaris van het L en M-bestuur. Als secretaris van de Afdeling Drenthe werd hij opgevolgd door de reeds

eerder genoemde hoofdonderwijzer, W. Otterman, uit Wachtum. We memoreerden al dat Ruiter, eind '39, tot voorzitter van de Friesche Maatschappij van Landbouw was gekozen. In verband daarmee werd hij als voorzitter van de FAB opgevolgd door ds. Eggink, die inmiddels in februari '39 ook tot adviseur van het bestuur van L en M was benoemd.

4.40 BEGIN 1940: OPNIEUW TOENADERING GEZOCHT TOT HET KNLC

Voor een goed begrip van wat zich begin 1940 heeft afgespeeld kan een korte terugblik naar 1938 misschien verhelderend werken. Welnu, op de vergadering van de ledenraad van L en M, eind oktober '38, had Ruiter een rede gehouden over "L en M en de organisaties ten plattelande" (604). Tegen de achtergrond van een situatie waarin het systeem van vrije loon- en prijsvorming meer en meer terzijde werd geschoven en het idee van economische ordening ingang vond, had Ruiter het toekomstbeeld geschetst van een samenleving waarin het bedrijfsleven door corporaties zou worden beheerst. Geen klassenstrijd meer à la Marx, maar een samenwerking van arbeiders en ondernemers zou het maatschappijbeeld gaan beheersen. Een toestand overigens, daarvan was Ruiter zich bewust, die niet van vandaag op morgen gerealiseerd zou worden. Voor de meer nabije toekomst werd door Ruiter de oprichting van een "semi-officiële landbouworganisatie" bepleit, waarvan alle bedrijfsgenoten lid zouden zijn, met een democratisch gekozen leiding, en met verordenende bevoegdheid bekleed. Deze zou dan in de plaats moeten komen van een "dictatoriaal geleide, van bovenaf ingestelde organisatie" als de landbouwcrisisorganisatie. (Ter informatie: in die tijd werd van regeringswege gezinspeeld op overneming - natuurlijk met de nodige restricties - van de landbouwcrisismaatregelen door de bedrijfsgenoten zelf (605).) Naast deze "publiekrechtelijke" bedrijfsorganisatie zouden de centrale landbouworganisaties voorlopig blijven voortbestaan. Hoewel Ruiter - een opvatting die zowel in kringen van L en M als van het KNLC wijd verbreid was - de verzuilde opbouw van de landbouworganisaties een groot kwaad achtte en "gevaarlijk voor de eenheid van onze agrarische bevolking", was hij wel zo realistisch niet in het onmiddellijk verdwijnen van de confessionele landbouworganisaties te geloven. Samensmelting op korte termijn van deze organisaties met het KNLC of L en M was uitgesloten, maar wel zou volgens Ruiter een reorganisatie van het KNLC en L en M moeten worden nagestreefd. Er zou een nieuwe organisatie moeten worden gevormd die de "grondleggende idee van L en M" als beginselprogramma zou moeten aanvaarden, benevens het "werkplan t.a.v. de sociale, economische en culturele opbouw van de agrarische bevolking, tevens van de agrarische jeugd", en ook zouden de "politieke

doelstellingen" van L en M moeten worden overgenomen. Een dergelijke ontwikkeling zou naar de mening van Ruiter grote perspectieven openen, "ook al staat ons helder voor de geest, dat er nog heel wat water door de Rijn moet stromen voordat we tot deze reorganisatie zouden zijn gekomen". Dat laatste was ongetwijfeld juist gezien, en zo niet, het KNLC zou hem spoedig uit de droom hebben geholpen. Een briefwisseling tussen Louwes en Ruiter liet daar geen twijfel over bestaan. "Ik had bijna geschreven", aldus Louwes, "nog meer? Want zo gaat het niet. L. en M. zal ook opvattingen moeten herzien, fouten door zijn organisatiepraktijk doen vergeten. Ik denk ook aan de nog onlangs uitgesproken zin voor eigen partijvorming, die verwarrend kan werken. Bij L. en M. zullen ook heel wat wilde loten van agrarische zelfoverschatting en extremisme moeten worden afgesneden" (606). Bovendien had Louwes zich kennelijk ook geërgerd aan Ruiters toespeling op een corporatieve ordening en aan de daarin besloten gedachte van een radicale omvorming van de maatschappelijke structuur. De tegenkanting die L en M ontmoette zou o.a. door dit soort ideeën worden gevoed. "Het Nederlandse fascisme heeft zijn kansen vergooid door het Duitse nat. soc. te kopiëren en L. en M. heeft daarbij ook zijn kleren gezengd". Niettegenstaande deze kritiek was Louwes van mening dat er toch een basis was "voor een verdere opbouw der organisatorische samenwerking". We hebben gezien wat er in '39 van die samenwerking terecht is gekomen: niet veel dus, maar het leek zinvol onze beschouwing over 1940 met deze inleiding te beginnen. In dat jaar zou namelijk al spoedig een samenspraak met het KNLC worden hervat die zich tot het najaar voort zou slepen.

In januari '40 werd door het KNLC een landbouwprogramma wereldkundig gemaakt waarin o.a. werd voorgesteld een instelling te stichten "met de taak voortdurend aandacht te vragen voor de betekenis van de boeren- en tuindersstand, het bestuderen van zijn belangen ten aanzien van redelijke prijs- en loonverhoudingen, exportbelangen, organisatie-evenwicht t.a.v. beschut- en onbeschut bedrijfsleven" (607). Daarbij werd enerzijds gedacht aan de stichting van een documentatiebureau voor het verzamelen van het nodige feitenmateriaal, terwijl anderzijds de verkregen informatie gebruikt zou moeten worden "om het publiek een beter begrip bij te brengen van de noden en wensen der agrarische bevolking" en om "onjuist geachte inzichten" te bestrijden. Een en ander zou een taak zijn voor de drie CLO's.

Zowel dit nieuwe KNLC-programma als de soms wat haperende samenwerking tussen de drie centrale landbouworganisaties waren voor L en M aanleiding om in het vroege voorjaar opnieuw met het KNLC contact te zoeken. Met name Ruiter had er

in een hoofdbestuursvergadering van L en M vrij sterk op aangedrongen (608). Zoals men zich zal herinneren, was Ruiter eind '39 voorzitter geworden van de Friese Mij. van Landbouw, een van de ledenorganisaties dus van het KNLC. Volgens Ruiter verliep de samenwerking tussen de centrale landbouworganisaties in die tijd niet naar wens en zou er in het KNLC ontstemming heersen over de houding van de confessionele organisaties. Onenigheid tussen de CLO's maakte het gezamenlijk optreden politiek soms weinig effectief. De KNBTB en de CBTB waren, zoals Ruiter had betoogd, te veel speelballen van de politiek. Een mening die door Smid - die trouwens bij de oprichting van de Drentsche Boerenbond al hetzelfde had verkondigd - werd gedeeld: verschillende agrariërs zouden niet in de eerste plaats in de Kamer zitten om de belangen van de boeren te verdedigen, maar meer om er voor te zorgen dat op bepaalde partijen werd gestemd. Op verzoek van L en M vond in april een bespreking plaats met vertegenwoordigers van het KNLC. L en M ging in dat onderhoud accoord met het standpunt van het KNLC dat zij als "strijdorganisatie" minder geschikt was om mee te doen aan de oprichting van een documentatiebureau (609). Maar uitdrukkelijk werd door L en M de wens uitgesproken bij het "uitdragen van de gegevens naar buiten" betrokken te worden, en ook zou een regelmatig overleg met vertegenwoordigers van het KNLC op prijs worden gesteld. Voorts werd het plan geopperd om in Bakkeveen, onder onpartijdige leiding (genoemd werd: Van der Wielen), over de verhouding KNLC:L en M van gedachten te wisselen. Het Bureau van het KNLC had de leden voorgesteld deze punten aan de orde te stellen in de vergadering van 15 en 16 mei 1940. Het uitbreken van de oorlog, op vrijdag 10 mei, was oorzaak dat de vergadering naar een later tijdstip werd verschoven.

4.41 NA DE DUITSE INVAL: BOUWEN AAN EEN "NIEUWE VOLKSGEMEENSCHAP"

De Duitse inval en de snelle Nederlandse capitulatie vier dagen later, hadden, het hoeft nauwelijks betoog, in het L en M-bestuur voor grote consternatie gezorgd. Bovendien was het, kort na het beëindigen van de gevechten, volkomen onduidelijk hoe in de nieuwe situatie gehandeld moest worden. Ter Haar was daarom naar Den Haag gereisd om met Smid overleg te plegen. Maar ook Smid wist op dat moment nog geen raad. Ook hij was niet op de hoogte van de volkenrechtelijke consequenties van de Duitse bezetting en adviseerde Ter Haar met dr. F.E. Posthuma contact op te nemen die, als oud-minister van Landbouw uit de Eerste Wereldoorlog, vermoedelijk beter geïnformeerd zou zijn. Posthuma was voor L en M geen onbekende. Door artikelen in *Landbouw en Maatschappij* en als spreker op een van de landdagen, had hij meermalen van zijn

belangstelling doen blijken en bij vele boeren genoot hij een groot gezag (610). Posthuma gaf het advies om voorlopig een afwachtende houding aan te nemen, geen contact te zoeken met de bezettingsautoriteiten, en zegde toe L en M van de verdere ontwikkelingen op de hoogte te zullen houden. Behalve Smid en Posthuma dienden nog enkele anderen, waaronder Van der Wielen, het L en M-bestuur van advies. Aldus de informatie van Ter Haar.

In het eerste nummer van *Landbouw en Maatschappij* dat na de Duitse inval was verschenen, op 23 mei, werd de lezers voorgehouden dat de Duitse bezetting met berusting gedragen zou moeten worden. De Duitse overmacht, zo werd geschreven, was verpletterend geweest en de Duitse hegemonie leek voorlopig gevestigd. Er was sprake van ontgoocheling over de "gevluchte" regering en over de gebrekkige paraatheid en geoefendheid van de Nederlandse strijdkrachten. Het uitblijven van Engelse steun had de redactie overigens niet verbaasd. Dat laatste was te voorzien geweest "als men niet zo verblind was geweest door de eenzijdige voorlichting van vele persorganen". Tegelijk werd in hetzelfde artikel opgeroepen tot opbouw van een "nieuwe volksgemeenschap", waarvoor de scheidsmuren tussen de verschillende bevolkingsgroepen geslecht zouden moeten worden en waarvan de fundamenteen alleen dan goed en degelijk gelegd konden worden wanneer met de agrarische richtlijnen van L en M rekening werd gehouden.

Een poging daartoe werd door het dagelijks bestuur van L en M al vrij snel ondernomen, in zoverre was de afwachtende houding dus slechts van korte duur. Nog in mei werd besloten "de mogelijkheid onder ogen te zien om een breed front op te bouwen met L. en M. als fundament ten einde te komen tot een plan voor economische en sociale opbouw. Indien, zo werd geoordeeld, dit plan ondersteund door deskundige betrouwbare personen, aan de bevoegde instanties werd aangeboden, zou het misschien mogelijk zijn te voorkomen dat de Duitse instanties zelf gingen ingrijpen in het Nederlandse economische leven" (611). Een en ander werd vervolgens doorgesproken met dr.ir. M.D. Dijt en met Weyer en Van der Wielen, die zich allen achter het plan hadden geschaard (612). Ook had men een lijst opgesteld van personen die over de opzet van het plan zouden worden gepolst. Op een van de laatste dagen van mei vond onder leiding van Oldenbanning een bijeenkomst plaats in Groningen, waar echter onvoldoende eensgezindheid bleek te heersen en geen resultaat kon worden geboekt. Binnen een week werd daarna opnieuw vergaderd, nu in kleiner verband, waaruit een commissie resulteerde met Ruiter als voorzitter en Dijt en Van der Wielen als leden. Deze commissie, aldus een brief aan de provinciale voorzitters van L en M, "zou trachten alle groepen van de nieuwe geest te concentreren en voorts met een sociaal-economisch plan te komen" (613). Maar ook de pogingen

van de commissie-Ruiter met betrekking tot de vorming van een nationale beweging - het lag in de bedoeling uiteindelijk Linthorst Homan, sinds '37 commissaris der koningin in Groningen, voor de leiding uit te nodigen - waren na korte tijd gestrand (614). Mislukt waren zij vermoedelijk enerzijds omdat de pro-Duitse houding van Ruiter voor sommige deelnemers aan het overleg een steen des aanstoets was en een reden om direct al af te haken. Mislukt waren zij waarschijnlijk anderzijds omdat een concentratie van verschillende bewegingen in den lande onmogelijk bleek. In een onderhoud met Mussert, op 11 juni in Utrecht, kwam duidelijk tot uiting dat deze niets voelde voor een samenwerking met L en M. Mussert gaf te kennen zelfstandig door te willen gaan, al was hij, althans volgens het L en M-verslag, nog wel van mening dat naast de NSB alleen L en M nog iets te betekenen had (615). Diezelfde dag vond ook een bespreking plaats met Arnold Meyer, maar ook dat overleg liep op niets uit omdat de vertegenwoordigers van L en M al spoedig de indruk hadden dat het nieuwe Nationaal Front heel weinig te betekenen had.

Een paar weken later tenslotte, op 26 juni, was Ter Haar namens L en M aanwezig op een bijeenkomst in het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, georganiseerd door De Nederlandse Gemeenschap (616). Linthorst Homan hield in die vergadering een inleiding en er tekende zich, schrijft De Jong, een scherpe tegenstelling af tussen de initiatiefnemers die de bestaande politieke partijen wilden opheffen en anderen die van mening waren dat juist de zes grote democratische partijen in hun samengaan de kern moesten vormen van een nationaal afweerfront (617). Als resultaat van die bijeenkomst werd een soort uitvoerend comité van achttien personen gevormd om zich over mogelijke actie in de toekomst te beraden. Het is, volgens De Jong, waarschijnlijk nooit bijeengekomen (618). De notulen van de hoofdbestuursvergadering van L en M vermeldde dat de bedoeling van de vergadering ten departemente de vorming was "van een comité van flinke Nederlanders, dat zich de opbouw van Nederland in nationaal-socialistische geest" tot taak zou rekenen. Of het woord "nationaal-socialistisch" in die samenhang ook werkelijk is gebezigd, mag betwijfeld worden, maar dat er hartige woorden aan het adres van de oude politieke partijen zijn gericht, is wel zeker.

Over al deze besprekingen werd in *Landbouw en Maatschappij* slechts in zeer algemene bewoordingen bericht. Zoals gezegd, stelde het bestuur zich op het standpunt dat de bezetting met berusting gedragen diende te worden (619). L en M zou intussen haar "plichten tegenover de Nederlandse volksgemeenschap" moeten blijven vervullen. Ook zou men door moeten gaan met het uitdragen van de agrarische gedachte en de strijd voor de opheffing van de agrarische achterstelling moest worden voortgezet. Van de politieke bemoeienissen sinds de meidagen

werd slechts op bedekte, voor de niet-ingewijde onbegrijpelijke, wijze in *Landbouw en Maatschappij* melding gemaakt, hoewel de provinciale voorzitters, voor intern afdelingsgebruik, begin juli iets meer informatie kregen toegespeeld in de vorm van een beknopt overzicht van de activiteiten die het dagelijks bestuur na de 15de mei had ontplooid (620). We nemen aan - tenslotte had het bestuur van L en M zich vrij ver in politiek vaarwater bewogen - dat volledige voorlichting enerzijds weerstanden, anderzijds misverstanden bij de leden (en bij anderen) zou hebben gewekt en daarom achterwege werd gelaten. Per slot van rekening: wat niet weet, wat niet deert. Bovendien droegen verschillende besprekingen een zeer vertrouwelijk karakter en ontwikkelde de situatie zich vrij chaotisch. Wel gaf het bestuur begin juli als zijn mening te kennen dat de "zuilentheorie" tot verdwijnen was gedoemd en dat met belangstelling kennis was genomen van "mededelingen over stromingen in den lande in de richting van sterke nationale aaneensluiting in volkse richting" (621). Dat de oude politieke partijen geen rol van betekenis meer werd toegedacht, hoeft na het voorgaande nauwelijks meer betoog. Niet onkundig bleven de leden ook van het voornemen van het bestuur om tot één "allesomvattende agrarische organisatie te komen". In verschillende artikelen in *Landbouw en Maatschappij* werd dit streven uitvoerig besproken (622). Te verwachten was dat de Duitsers voorlopig de landbouworganisaties nog ongemoeid zouden laten, maar, aldus het bestuur, het zou dwaas zijn te denken dat alles bij het oude zou kunnen blijven. Aan de verzuilde opbouw van de landbouworganisaties zou daarom spoedig een eind moeten komen, zoals vroeger al door L en M was bepleit.

4.42 VOORSTELLEN VOOR EEN REORGANISATIE VAN DE NEDERLANDSE LANDBOUWORGANISATIES

Over de noodzaak om op landbouworganisatorisch gebied tot grotere eenheid te komen was ook in de zojuist genoemde Groningse bijeenkomsten van gedachten gewisseld. Op een van de eerste vergaderingen was ook Louwes aanwezig geweest en ook hij bleek volledig van de wenselijkheid van die grotere eenheid overtuigd (zij het dan misschien in iets andere vorm dan L en M zich voorstelde). Louwes was er bovendien voorstander van om L en M in het zogenaamde Centraal Secretariaat van de Land- en Tuinbouw op te nemen. Dat Centraal Secretariaat was, in navolging van hetgeen in de industriële sector was geschied, op 29 mei opgericht om een nauwere samenwerking en geregeld overleg mogelijk te maken tussen de drie centrale landbouworganisaties onderling, en tussen de drie CLO's en de landarbeidersbonden. Het werd door Louwes overigens niet meer dan als een "noodverband" beschouwd,

omdat uiteindelijk een samensmelting van de drie centrale landbouworganisaties het doel moest zijn.

In de vergadering van de Eerste Afdeling van het KNLC, op 5 juni, werd over de eventuele opname van L en M in het Centraal Secretariaat uitvoerig gediscussieerd (623). Louwes drong aan op het nemen van een snelle beslissing, omdat er gevaar bestond voor verwijdering tussen het KNLC en L en M. De inhoud van de bladen van de Agrarische Pers gaf al te denken en voorkomen moest worden - dat was Louwes' bedoeling - dat de pro-Duitse krachten in L en M de bovenhand zouden krijgen. Niettemin werd zo'n beslissing door sommigen prematuur geacht en daarom tot de volgende vergadering uitgesteld. Men bleek zich o.a. bijzonder geërgerd te hebben aan een artikel van Posthuma in *Landbouw en Maatschappij* van 30 mei, waarin deze zich niet had ontzien om de leiders van de landbouworganisaties als "commissie-baantjesjagers" te betitelen. En dat was nog niet alles geweest. "Ik acht mij", schreef Posthuma, niet zonder zelfingenomenheid over eigen verdiensten op landbouwgebied, "dan ook volkomen tot oordelen bevoegd en als wij verder zullen, dan moeten geroepen worden diegenen die sinds jaren de belangen van de landbouw en de landbouwers verdedigden, t.w. de leiders van Landbouw en Maatschappij en het moet uit zijn met diegenen die als leuze hebben: "Zo de wind waait, waait mijn rokje.". Voorwaarde dan voor opneming van L en M in het Centraal Secretariaat zou in ieder geval moeten zijn, dat L en M zich "op het standpunt van de nationale eenheid" zou stellen en dat daarvoor waarborgen werden gegeven. Nationale eenheid betekende in het verslag van de vergadering van 5 juni meer dan wat Ruiter er later in las - of erin wilde lezen -, maar diens schriftelijke reactie aan het secretariaat van het KNLC liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Ruiter, die blijkbaar niet op de vergadering van 5 juni aanwezig kon zijn, achtte de uitspraak van het KNLC beledigend voor L en M. "L. en M. is juist de organisatie geweest, die ook vóór de oorlog zonder enige terughoudendheid heeft geijverd voor nationale eenheid. De confessionele organisaties hebben die eenheid opzettelijk kapot gemaakt en gingen daarmee door tot de oorlog en zullen er mee doorgaan zo spoedig de gelegenheid gunstig wordt. Sommige landbouworganisaties daarbuiten hebben de door L. en M. bij herhaling toegestoken hand steeds geweigerd" (624).

Toen het KNLC zich tenslotte in de tweede helft van juni bereid verklaarde, onder bepaalde voorwaarden, tot geregeld overleg met L en M en ook de opneming van L en M in het Centraal Secretariaat wilde bevorderen, was het hoofdbestuur van L en M in het Centraal Secretariaat nog maar matig geïnteresseerd. Het Secretariaat was allerm minst de boeren-corporatie die voor de toekomst noodzakelijk werd geacht en die een soort Nederlandse versie van de *Reichsnährstand* zou

moeten zijn. Hoogstens zou het als "noodverband" geaccepteerd kunnen worden. Besloten werd daarom het KNLC te berichten dat L en M alleen bereid was in het Centraal Secretariaat te participeren, als onverwijld de "stichting van één agrarische organisatie" zou worden nagestreefd. Dat zou het einddoel moeten zijn, want Ruiter had in verschillende besprekingen de indruk gekregen dat anders de bezettingsautoriteiten de gewenste reorganisatie ter hand zouden nemen. Nu bestond nog de kans om het zelf te doen. Om die reden, en ook omdat over de resultaten van het overleg in het Centraal Secretariaat geen hoge verwachtingen werden gekoesterd, besloot het hoofd-bestuur van L en M om in elk geval primair met de eigen voorbereiding, via pers en besprekingen, van de stichting van "één ondeelbare agrarische bond" door te gaan. Daarnaast, maar duidelijk dus zonder veel illusies, zou worden gezien wat via het Centraal Secretariaat op dit punt te bereiken zou zijn (625).

Het antwoord van L en M was bij het KNLC nog niet binnen toen Louwes, op een vergadering van de dagelijkse besturen van de drie CLO's, op 26 juni, zijn ideeën over een reorganisatie van de Nederlandse landbouworganisaties naar voren bracht en duidelijk probeerde te maken dat de "zuilentheorie", waardoor Nederland in gescheiden groepen was gesplitst, tot het verleden zou moeten behoren en plaats zou moeten maken voor grotere Nederlandse samenwerking, vóór deze door de Duitsers zou worden opgedrongen. Louwes' denkbeelden stuitten echter op grote bezwaren van de kant van de CBTB, terwijl ook de KNBTB wilde behouden wat historisch was gegroeid. Wel wilde de katholieke organisatie wat samenwerking betreft verder gaan dan de CBTB: "door verwezenlijking van de corporatieve ordening in Nederland" zou de gewenste nationale samenwerking tot stand kunnen komen (626). Overigens - en dat was niet wat L en M beoogde en ook niet wat Louwes zich voorstelde - dacht men in KNBTB-kring aan een corporatieve ordening gebaseerd op een "verzuilde" onderbouw.

Nadat op 11 juli nogmaals over hetzelfde onderwerp was vergaderd, had de KNBTB vervolgens zijn eigen ideeën nader uitgewerkt en in een schrijven aan de andere centrale landbouworganisaties kenbaar gemaakt (627). Gevraagd werd om medewerking te verlenen aan de oprichting van een bedrijfsorganisatie voor land- en tuinbouw. De KNBTB achtte de tijd rijp voor een verwezenlijking van de corporatieve gedachte "door de vorming van een maatschappelijk orgaan, waarin boeren, tuinders en arbeiders tesamen arbeiden ter oplossing van de sociale en economische problemen met betrekking tot de land- en tuinbouw". Een fusie van alle organisaties zou intussen niet in de bedoeling liggen.

Het antwoord van de KNLC was afwijzend. Het voorstel van de KNBTB was daarom onaanvaardbaar, omdat het "in wezen de

splitsing van onze boerenstand" bestendigde en "het beleid over de boer te veel op de voorgrond (stond) ten koste van het beleid door de boer" (628). Een tegenvoorstel van het KNLC - we gaan er verder niet diep op in - kwam o.a. hier op neer dat één standsorganisatie van de Nederlandse boeren moest worden nagestreefd, waarbij ook, mits aan bepaalde voorwaarden werd voldaan, L en M zich aan zou kunnen sluiten. Volgens de voorstellen van het KNLC zou met L en M overlegd moeten worden "of hun doelstelling zodanig" was, dat ook L en M zou kunnen fuseren.

In het overleg met de besturen van de andere centrale landbouworganisaties, eind juli, was Louwes' verdediging van het KNLC-voorstel echter vergeefse moeite (629). Met name door de CBTB werd betoogd dat de tijd nog niet gekomen was om tot een "restauratie" van de Nederlandse landbouw over te gaan. Een fusie van organisaties werd dan ook zonder meer afgewezen, over een federatie zou te praten zijn. Besloten werd toen een commissie van zes personen opdracht te geven op korte termijn het punt van de verdere samenwerking nader te bezien en rapport over de bevindingen uit te brengen.

4.43 ACTIES VAN L EN M VOOR EEN AGRARISCHE ORGANISATIE

Zoals opgemerkt, werd eind juni door het hoofdbestuur van L en M besloten ook zelfstandig de pogingen tot reorganisatie van de Nederlandse landbouw voort te zetten. De verwachtingen ten aanzien van het Centraal Secretariaat waren immers niet hoog gespannen. Tot op dat moment hadden de leden van het dagelijks bestuur van L en M zeer waarschijnlijk nog geen direct contact gehad met twee Duitse autoriteiten die in het verdere verloop van de geschiedenis van L en M een belangrijke rol zouden spelen: *Generalkommissar* Schmidt en het hoofd van de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* van Fischböcks *Generalkommissariat*, Graf Grote. De eerste contacten van Ruiter, die als gemachtigde optrad van L en M, met Schmidt en Grote dateren van 3 juli; het dagelijks bestuur van L en M werd vermoedelijk pas enkele weken later door ir. S.L. Louwes, regeringscommissaris voor de voedselvoorziening, aan Grote voorgesteld. (Op 26 juni hadden de dagelijkse besturen van de drie centrale landbouworganisaties met Grote kennis gemaakt.)

Het is vooral Grote geweest die zowel qua persoonlijkheid, als qua denkbeelden, veel indruk op de bestuursleden van L en M heeft gemaakt (630). Grote was stellig een overtuigd nationaal-socialist, maar hij was ook leider geweest van de *Reichsnährstand* in Mecklenburg, en, naar het schijnt, een prominente figuur op het gebied van zaaizaad en pootgoed in Duitsland. In ieder geval werd het door de bestuurders van L en M als gunstig voor de toekomstige ontwikkelingen van de

Nederlandse landbouw gezien, dat deze bekwame Duitse boer naar Nederland was gestuurd. Te meer, omdat tijdens het onderhoud met Grote al spoedig duidelijk werd dat diens visie op de landbouw niet veel verschilde van de denkbeelden van L en M. "We willen slechts nog opmerken, dat de naar onze mening zo juiste instelling van onze bezettende Overheden een goede waarborg inhoudt voor de toekomstige ontwikkelingen van agrarisch Nederland", schreef *Landbouw en Maatschappij* op 15 augustus.

In juli was verder door Grote een kleine commissie gevormd ten einde hem op landbouwgebied van voorlichting te dienen. Deze commissie, waarvan ook Ruiter deel uit maakte, kwam onder voorzitterschap te staan van Posthuma.

De sinds begin juli geregelde contacten tussen Ruiter en Grote zullen ongetwijfeld de reeds levende gedachte hebben versterkt dat er in de toekomst slechts voor één landbouworganisatie, een soort copie van de *Reichsnährstand*, plaats zou zijn. Tevens had Grote in verschillende gesprekken duidelijk gemaakt, dat boeren en landarbeiders ook in een nationaal-socialistische staat voor hun eigen belangen moesten blijven strijden. Hoe eerder de boeren hun wapens: organisatie en inzicht, gereed zouden hebben, aldus Ter Haar, hoe beter zij in staat zouden zijn hun rechtmatige plaats in de samenleving te bezetten. Het lijkt nauwelijks twijfel dat L en M daarbij een leidende rol wilde spelen. Hoewel het overgrote deel van de leden van L en M van de verschillende besprekingen geen weet heeft gehad, werd hun wel meegedeeld dat L en M een "zending" te vervullen had bij de vorming van het "nieuwe Nederland". Er moest voor gewaakt worden dat "onze boerenstand in de toekomst de plaats die hem toekomst" zou krijgen en gezorgd moest worden dat de landbouw werd gezien als "fundament van de samenleving" en dat de "volkse waarden", al eeuwen heersend op het platteland, "hecht en gaaf" zouden blijven. "Gedreven uit liefde voor ons volk, gedragen door de hoop eindelijk onze boerenstand mede te kunnen leiden uit het diensthuis van weleer, zal L. en M. gesteund door de Agrarische Pers, mede bouwen aan een zelfstandig Nederland in het nieuwe Europa" (631).

Er zijn aanwijzingen dat aanvankelijk het plan heeft bestaan om vanuit een landelijk centraal in te stellen commissie de vorming van die ene "ondeelbare agrarische organisatie" voor te bereiden (632). Met dit plan, door Ruiter vermoedelijk in overleg met Schmidt beraamd, zou Grote zich niet hebben kunnen verenigen. Grote was bang voor de reactie die in den lande zou worden gewekt, zodat het plan tenslotte alleen nog maar onder grote Duitse druk door te voeren zou zijn. In verband daarmee werd voor een minder forse opzet gekozen en is Ruiter, met goedkeuring van Grote, begonnen om eerst provinciaal de gewenste reorganisatie voor te bereiden - een opbouw vanuit de basis dus. Een poging van Ruiter, ook

Posthuma tot medewerking te bewegen, mislukte. We veronderstellen dat Posthuma's vrij nauwe relatie met Mussert aan die weigering ten grondslag heeft gelegen. Immers, op 24 juli zou Posthuma zich bereid verklaren het voorzitterschap op zich te nemen van de Commissie voor Advies van het Boerenfront (633). (Het is waarschijnlijk - overigens zonder dat het bestuur van L en M daarvan op de hoogte was - dat Posthuma al in juni als adviseur van Mussert fungeerde.)

Medio juli was het Nederlandsch Boerenfront tot stand gekomen, gegroeid uit de Agrarische Dienst van de NSB die tot op dat moment eigenlijk nog maar weinig activiteiten had ontplooid. De acties van L en M waren de leiding van de NSB natuurlijk niet ontgaan en ook telde de NSB een aantal agrarische leden met veel ambitie voor een toekomstige leidende positie in agrarisch Nederland. Tot dat Boerenfront behoorden ook automatisch de NSB-leden van L en M en in verschillende provincies waren Boerenfrontleiders uit deze leden gerecruiteerd. Met de leiding van het Boerenfront was een van de oudste medewerkers van Mussert belast, E.J. Roskam, een gewezen bakker uit Lunteren. De oprichting van het Boerenfront werd door het dagelijks bestuur van L en M als een direct gevaar voor de eigen activiteiten onderkend en ook was de kans op een scheuring in de eigen gelederen niet denkbeeldig. Mede op aandrang van de eigen NSB-leden - een negeren van het Boerenfront leek niet mogelijk - werd met de leiding van het Boerenfront overleg gepleegd ten einde onnodige conflicten te voorkomen. Over de noodzaak van een reorganisatie van de landbouw bestond immers geen verschil van mening. Van de zijde van het Boerenfront werd aanvankelijk de eis gesteld dat L en M zich bij het Boerenfront zou aansluiten. Een eis die voor L en M onaanvaardbaar was, omdat het grootste deel van de leden geen lid was van de NSB en voor aansluiting zeker nooit iets zou voelen. De grootste concessie waartoe de leiding van L en M eventueel bereid zou zijn, was de vorming van een nieuwe organisatie, samen met het Boerenfront, maar los van de NSB (634). Begrijpelijk, werd deze suggestie door het Boerenfront (en dus door de NSB) van de hand gewezen. Maar ook afspraken over een bepaalde taakverdeling bij de voorbereiding van de nieuwe agrarische organisatie, werden door de leiding van het Boerenfront al spoedig met voeten getreden. Verlangd werd dat L en M specifieke propaganda voor de NSB zou gaan voeren en op verschillende vergaderingen van het Boerenfront werd, vermoedelijk bewust, een foute voorstelling van zaken gegeven als zou L en M bereid zijn tot een fusie met het Boerenfront (635). Een en ander heeft de verhouding tussen de leiding van L en M en die van het Boerenfront ernstig verstoord, maar heeft niet belet dat het dagelijks bestuur van L en M op de eenmaal ingeslagen weg is voortgegaan. Men was zich ervan bewust dat de kans bestond dat de Duitse autoriteiten de opbouw van de

eenheidsorganisatie aan het Boerenfront zouden overlaten, maar men opteerde toch voor het plan om, liefst samen met afdelingen van de centrale landbouworganisaties, provinciale centrales te vormen. Zouden deze afdelingen niet bereid zijn mee te werken, dan zouden desnoods ook zonder hen de plannen moeten worden doorgezet.

Ten einde aansluiting van personen of organisaties buiten de kring van L en M-sympathisanten gemakkelijker te maken, werden buiten de organisatie van L en M om provinciale commissies gevormd ter voorbereiding van de beoogde organisatorische eenheid. Vooral met het oog op de gewenste contacten in Brabant en Limburg leek een dergelijke opzet belangrijk. Intussen zou de leiding van de nieuw te vormen provinciale centrales wel in handen moeten komen van mensen "van de nieuwe geest", zoals door Ruiter op de hoofdbestuursvergadering van L en M van 27 augustus werd betoogd. De geest van de nieuwe organisatie en van de leidende mensen zou zó moeten zijn, schreef *Landbouw en Maatschappij*, "dat men bereid is in het zich onder Duitse leiding ontwikkelende nieuwe Europa in te stellen op de verhoudingen en opvattingen, die in die nieuwe volkerengemeenschap leidend zullen zijn, in wezen de volkse opvatting, of zoals wij die steeds voor onze kringen hebben vertolkt met de "agrarische gedachte", of, zoals men meer algemeen die geest bestempelt met de nationaal-socialistische wereldbeschouwing" (636).

Hoewel in augustus, vooral in Friesland, de Veenkoloniën, Drenthe en Zeeland, reeds allerlei voorbereidingen voor provinciale samenwerking waren getroffen, was het in het laatst van die maand aan de bestuurders van L en M al wel duidelijk dat het bijzonder moeilijk zou zijn om de andere landbouworganisaties, of hun voormannen, voor Ruiter's plannen te winnen (637). Ruiter betreurde het dat zijn gezag in dezen onvoldoende was. De Duitsers hadden indertijd geen publiciteit willen geven aan de commissie-Posthuma, wat, naar de mening van Ruiter, voor zijn invloed in den lande een handicap betekende. Wel had Grote toegezegd dat Ruiter, zo vaak daaraan behoefte zou zijn, en met welke personen ook, voor overleg bij hem welkom was.

Het hoofdbestuur van L en M - ook Smid was ter vergadering aanwezig - kon zich op 27 augustus geheel verenigen met het streven van het dagelijks bestuur om provinciaal tot de bedoelde reorganisatie te komen, al meenden sommigen dat niet te overijld te werk moest worden gegaan, zonder dat een duidelijk en meer gedetailleerd plan de campagne voorhanden was. Anderen drongen aan op een verbetering van de verhouding tussen L en M en het Boerenfront. Provinciaal zouden immers de beste mensen aangetrokken moeten worden, of het nu NSB'ers waren of niet, en bij voortduring van de conflicten met het Boerenfront zou zulks wel eens onmogelijk kunnen worden, omdat die leden van het Boerenfront die tegelijk ook L en M-

leden waren, gedwongen zouden worden zich uit L en M terug te trekken. Eén van degenen die nieuwe toenadering tot het Boerenfront wenselijk achtte en daar ter vergadering op aan had gedrongen, was de propagandist Evers geweest. Hij had, zo blijkt uit andere bron, op 5 augustus een gesprek gehad met een van de leden van de Centrale Agrarische Raad van de NSB, die daarover aan Roskam onder meer het volgende berichtte:

"Ik zei hem (d.w.z. Evers - dR) toen het volgende. Zolang L. en M. een tweeslachtige houding blijft aan-nemen zal het tussen N.S.B. en L. en M. nooit 100% worden. Zolang als L. en M. de kat uit de boom blijft kijken waar zij het meeste succes zullen hebben, zullen zij nooit het volle vertrouwen bij de N.S.B. krijgen. Zij moeten hun standpunt van vóór 10 mei geheel laten varen, tot die datum hadden zij nog te veel vertrouwen in de politieke partijen, ofschoon zij van alle organi-saties het dichtst bij de NSB stonden. Daarom gaf ik hem de raad om zo spoedig mogelijk en bloc aan te sluiten bij het Boerenfront en zo spoedig mogelijk, daar er geen andere weg voor hen openstaat, want L. en M. is nu ook een dode organisatie en bij mij staat vast dat Nederland nat. soc. geregeerd zal worden onder leiding van onze Mussert" (638).

De houding die uit deze brief spreekt lijkt symptomatisch voor de houding die eigenlijk van meet af aan door het Boeren-front werd aangenomen: ongetwijfeld zou samenwerking met L en M voor het kleine Boerenfront een grote winst hebben betekend, maar samenwerking zou slechts aanvaard kunnen worden binnen het verband van het Boerenfront, dus uiteindelijk onder leiding van Mussert, en zonder dat Ruiter - want op dat punt werd L en M gewantrouwd - de kans zou krijgen om Roskam van zijn leidende positie in het Boerenfront te verdringen. Aan de wens van Evers en enkele andere aanwezigen werd door het hoofdbestuur in zoverre tegemoet gekomen, dat besloten werd opnieuw te proberen een goede verstandhouding met het Boerenfront op te bouwen. Wel werd op verzoek van Ruiter uitdrukkelijk vastgelegd dat, gesteld dat een samenwerking tot stand zou komen, de leden van L en M niet gedwongen zouden worden om lid te worden van de NSB en dat L en M niet verplicht zou zijn om Mussert en de NSB te verdedigen (639).

4.44 L EN M EN HET KNLC IN DE ZOMER VAN 1940

Zoals de lezer zich zal herinneren, was eind juli door de centrale landbouworganisaties besloten een commissie in te stellen om op korte termijn de samenwerking tussen de drie centrale landbouworganisaties opnieuw in studie te nemen.

Daarbij zij opgemerkt, dat de commissie op de hoogte was van de activiteiten die inmiddels in den lande door Ruiter c.s. werden ontplooid, al verkeerde men in het ongewisse of Ruiter daartoe een opdracht van de Duitse autoriteiten had ontvangen. Het concept-voorstel van de commissie, de stichting van een Nederlandse Land- en Tuinbouwkamer behelsend - een federatie van landbouworganisaties waarin "eventueel" ook L en M opgenomen zou kunnen worden -, werd door het KNLC verworpen. De Eerste Afdeling van het KNLC was van oordeel dat "wanneer geen eenheid in het dorp kon worden verkregen, ook geen eenheid in de kop wenselijk was". Men besloot daarom de lopende zaken voorlopig door het Centraal Secretariaat af te laten doen. "Voorshands", zoals een persbericht luidde, omdat deze samenwerking niet als uiteindelijke oplossing werd gezien. Het KNLC was echter niet van plan, zoals uitdrukkelijk werd vastgesteld, om eventueel met Duitse hulp de plannen tot eenheid door te drukken (640).

Bij het Bureau van het KNLC leefde de verwachting dat de vorming van één algemene boerenorganisatie zich onder druk van de veranderende omstandigheden in de nabije toekomst vanzelf wel zou voltrekken. Een verbreken van de samenwerking met de confessionele organisaties zou er toe leiden dat, zoals het in een nota van het Bureau werd geformuleerd, "in ons boerenleven wantrouwen en wrok (zouden worden) gezaaid, die de uiterlijk te verkrijgen éénheid zouden verhinderen tot één ook innerlijk aanvaarde te doen uitgroeien". Bovendien zou in dat geval de kans groot zijn dat een "ordening van bovenaf" zou worden opgeroepen, hetzij door de Nederlandse autoriteiten, hetzij door de bezettingsautoriteiten. Een verbreking van de samenwerking met de confessionele organisaties zou misschien wel tot een uitbreiding van de samenwerking met L en M kunnen leiden, maar de verdeeldheid in de boerenstand zou daardoor niet verholpen zijn, omdat een belangrijk deel van de katholieke en orthodox-protestantse boeren buiten de organisatie zou blijven. Overigens werd eind augustus de gedachte aan samenwerking met L en M nog niet geheel verworpen. Sommige provinciale afdelingen van het KNLC hadden niet zoveel bezwaren tegen opzegging van de samenwerking met de confessionele organisaties of maakten melding van provinciale pogingen om tot een eenheidsorganisatie te komen. Zeeland, Friesland en Drenthe waren hiermee het verst gevorderd. Hoewel ook andere provinciale landbouworganisaties vermoedelijk tot voortzetting van het overleg met L en M bereid zouden zijn geweest, werd de beslissing daarover vertraagd - opnieuw - door een artikel in *Landbouw en Maatschappij* dat grote irritatie had gewekt. Verschillende voorzitters hadden zich bijzonder geërgerd aan de wijze waarop o.a. H.D. Louwes was aangevallen en verlangden, voordat überhaupt over hervatting van het overleg zou worden gesproken, van het bestuur van L en M antwoord op de vraag of

de inhoud van het artikel ook door het bestuur werd onderschreven. Hoewel, zoals uit een latere reactie bleek, het bestuur van L en M de formulering van het artikel niet erg gelukkig gekozen achtte, was het artikel stellig niet alleen een ongelukkige "slip of the pen" geweest. Duidelijk is, dat op moment van plaatsing van het artikel het overleg met de centrale landbouworganisaties nog slechts van ondergeschikt belang werd geacht. De standsorganisaties hadden zich immers, zoals Ruiter eind augustus in het bestuur had medegedeeld, op het standpunt gesteld geen contact met de Duitsers te willen zoeken, en zouden daarom in de toekomst geen rol van betekenis meer spelen (641). Waarom, zo kan men zich afvragen, dan toch het contact met het KNLC gerekt? We veronderstellen, dat de vorming van de centrale provinciale organisaties ernstig bemoeilijkt zou zijn wanneer de relatie met het KNLC door L en M eenzijdig zou zijn verbroken. Wanneer men op zou merken dat dan toch de toon van het bewuste artikel (en ook andere artikelen zouden genoemd kunnen worden) averechts zal hebben gewerkt, moet bedacht worden dat ook de Duitse autoriteiten en de NSB met argusogen het streven van L en M hebben gadeslagen en de bedoelingen op nationaal-socialistische zuiverheid hebben geschat. (We schreven al hoe L en M in die tijd met het Boerenfront op gespannen voet verkeerde.)

Binnen het KNLC kreeg Ruiter het zwaar te verduren. In de vergadering van het KNLC van 18 september werd hij vaak heftig geattaqueerd (642). Men verdacht Ruiter ervan een Duitse opdracht uit te voeren en beschuldigde hem van "achterbaks" en "weinig collegiaal" gedrag. Ruiter ontkende een Duitse opdracht te hebben ontvangen voor de pogingen die door hem op provinciaal niveau ondernomen werden. Wel erkende hij, in de woorden van de notulist, "bereid te zijn geweest en nog bereid te zijn in opdracht van de Duitsers op Nederlandse wijze met Nederlandse mensen een Nederlandse eenheidsorganisatie op te bouwen", maar die opdracht zou hij niet hebben. Voorts merkte hij op, naar aanleiding van de woorden van voorzitter Louwes, dat men zich niet moest vastklampen aan de rede van Seyss-Inquart waarin over vrijheid op economisch en cultureel gebied werd gesproken, omdat men er vast op kon rekenen dat de Duitsers ook op agrarisch terrein zouden ingrijpen, zoals ze dat al op het gebied van de pers, vakverenigingen enz. hadden gedaan. "Laat men verstandig zijn en zich instellen op de wensen der Duitse autoriteiten, die in Nederland een nationaal-socialistische gemeenschap willen zien, waarbij voor confessionele splitsing geen plaats is". Dat de Duitsers zich ook op agrarisch gebied zouden begeven, moest alleen al duidelijk zijn uit de vorming van de commissie-Posthuma, de adviescommissie van *Graf* Grote. Wanneer L en M of het Boerenfront de eenheid op landbouwgebied niet tot stand zouden kunnen brengen, zouden de Duitsers

zelf het initiatief daartoe nemen. Ruiter wilde, zei hij, namens L en M trachten het vele goede uit de bestaande organisaties te redden. De poging die door de drie CLO's was gedaan, was mislukt, en daarom had Ruiter nu andere mensen benaderd om de nieuwe organisatie voor te bereiden. Ruiter zei ook, dat de nieuw te vormen provinciale commissies de oude provinciale landbouworganisaties om samenwerking zouden vragen. Hij verzocht de aanwezigen in zijn pogingen vertrouwen te stellen, omdat anders ook de provinciale concentratie zou mislukken en er een organisatievorm zou komen die niet in het belang van de boerenstand zou zijn. Wat Ruiter daarmee precies bedoelde bleef de aanwezigen verborgen - tekst en uitleg werden verder niet gegeven. Louwes meende een en ander dan ook zó te moeten samenvatten, dat Ruiter wel de innerlijke overtuiging had, dat wat hij deed goed was en in het belang van de Nederlandse landbouw, maar dat op basis van een innerlijke overtuiging alléén zo moeilijk overlegd kon worden. Toch besloot de vergadering, mits de gerezen moeilijkheden van persoonlijke en organisatorische aard tussen L en M en het Comité zouden worden opgelost, om de besprekingen met L en M te hervatten. In een brief d.d. 20 september schreef het dagelijks bestuur van L en M dat de publikatie van het gewraakte artikel werd betreurd, maar niet werd nagelaten erop te wijzen dat van de bereidheid van het KNLC tot het houden van gezamenlijke besprekingen, sinds 20 juli niets was gebleken (643).

Op 21 september vond een ontmoeting plaats tussen vertegenwoordigers van het KNLC en L en M, waarbij de weg voor toekomstig overleg geëffend werd (644). Door voorzitter en secretaris van L en M werd informatie gegeven over de contacten tussen L en M en de Duitse autoriteiten, waarbij, zo werd gezegd, voor L en M was komen vast te staan dat een eventueel door haar tot stand gebrachte eenheid op landbouworganisatorisch gebied, kans had door de Duitsers te worden erkend. Daarom waren provinciaal de voorbereidingen getroffen waarvan hierboven sprake was. Met het bestuur van het KNLC zou geen overleg zijn gepleegd, in verband met de nog steeds bestaande samenwerking tussen het KNLC en de confessionele landbouworganisaties. Ook werd door Oldenbanning en Ter Haar mededeling gedaan van de gelijkgerichte initiatieven van het Boerenfront. Eveneens werd vermeld dat de poging om tot samenwerking te komen met het Boerenfront was mislukt, omdat het Boerenfront aan de "opperleiding" van de NSB vast wilde houden.

Van de kant van het KNLC werd opgemerkt dat, nu de poging van het KNLC om de eenheid op landbouworganisatorisch gebied te bewerkstelligen niet was geslaagd, aan een initiatief van L en M in die richting geen belemmering in de weg zou worden gelegd. Wel zou L en M bij haar activiteiten de hinder ondervinden, dat hier en daar in de provincies de mening had

postgevat dat Ruiter in opdracht van de Duitsers zou handelen. Naar aanleiding daarvan werd door Oldenbanning en Ter Haar verzekerd, dat Ruiter in opdracht werkte van L en M en niet in opdracht van de bezettingsautoriteiten. Wel zou er grond zijn voor de vrees, dat bij een falen van Ruiters acties aan het Boerenfront opdracht zou worden verleend om de eenheidsorganisatie tot stand te brengen. Dat zou door L en M en, naar men aannam, ook door het Comité, ten eerste worden betreurd, omdat het Boerenfront te weinig capabele mensen telde. Het feit dat elders bekende NSB'ers op belangrijke posten waren geplaatst, zou te denken moeten geven. Louwes daarentegen meende dat vrees in dezen een "slechte leidsvrouw" was, omdat zich niet liet voorspellen hoe het ingrijpen van de Duitsers zou zijn. Ook hij wilde voor de toekomst rekening houden met een sterke Duitse invloed hier te lande, maar meende dat het juist in dat verband zaak was "om eigen cultuur en karakter zo goed mogelijk in stand te houden". Het bezwaar van Louwes tegen het totalitaire karakter van de nieuwe eenheidsorganisatie zoals door Ruiter voorgesteld - in de vorm van een verplicht lidmaatschap en een "versmelting van het beleid over en door de boer" - werd door L en M niet gedeeld. Zij achtte een "combinatie van vrije organisatie en crisisorganisatie" zeer wel mogelijk, zonder dat dit gepaard hoefde te gaan met het verlies van medezeggenschap van de boeren. Ook een organisatie met een verplicht lidmaatschap hoefde geenszins on-Nederlands te zijn, getuige een oer-Nederlandse instelling als het waterschap.

Met deze uitwisseling van gedachten, hier kort samengevat, werd de bespreking van 21 september besloten. Tot verdere conclusies kwam men niet, maar wel werd het overleg door beide partijen als nuttig beschouwd en ook werd afgesproken om in beginsel voortaan één keer per maand een dergelijke bijeenkomst te houden. Wij vermoeden echter dat de bespreking van 21 september de laatste bespreking met het KNLC is geweest.

4.45 HET EINDE VAN L EN M: DE FUSIE MET HET BOERENFRONT

Zoals boven gesteld, werden de provinciale acties door L en M ook in september voortgezet en heerste aanvankelijk nog steeds de optimistische verwachting dat een door L en M tot stand gebrachte eenheid goede kans maakte door de Duitsers te worden erkend. Begin oktober werd, ten einde de provinciaal gevormde commissies te coördineren in een overkoepelend landelijk verband, een centrale landelijke commissie van voorbereiding gevormd. Aan de instelling van deze commissie - ter voorbereiding van "het Nederlandsch Agrarisch Front" of hoe de naam ook zou zijn - werd op 3 oktober in *Landbouw en*

Maatschappij publiciteit gegeven. Ruiter was voorzitter van de commissie, Ter Haar secretaris en leden waren verder: J.R. Haan, E.Z. Oldenbanning, ir. N.H.H. Addens en A. Breure. In een vertrouwelijke brief aan de bestuursleden van de provinciale afdelingen van L en M schreef Ter Haar op 4 oktober, dat, vanzelfsprekend, bij de opbouw van de nieuwe organisatie de doelstellingen van L en M tot richtsnoer zouden worden gekozen.

"Voorts is het de bedoeling de organisatie zodanig te scheppen dat daarin al degenen die bij de produktie, verwerking en afzet van agrarische produkten zijn betrokken, plaats krijgen, alsmede zij die zich rekenen tot het agrarisch volksdeel. Natuurlijk moeten wij verder de arbeid dezer commissie afwachten. Zij zal ongetwijfeld ook moeten rekenen met de politieke ontwikkeling al zal los daarvan de opbouw van een hechte agrarische organisatie mogelijk en gewenst zijn. Indien dit initiatief van L. & M. verwezenlijkt zou worden heeft onze organisatie haar taak volbracht en zal op nieuwe wijze vorm kunnen worden gegeven aan de beginselen van L. & M. en voor de verwezenlijking daarvan kunnen worden gearbeid" (645).

Kort vóór de nationale commissie werd ingesteld, was het bestuur van L en M er al van Duitse zijde op attent gemaakt dat de nieuw te stichten organisatie in geen geval tot stand zou kunnen komen zonder samenwerking met het Boerenfront. Met Schmidt en Grote was toen o.a. de mogelijkheid besproken om de nieuwe organisatie onder leiding van een driemanschap te plaatsen, bestaande uit een lid van L en M, een NSB'er en nog een derde persoon (646). Een constructie overigens waar de NSB allerm minst tevreden mee was.

Kort ná de instelling van de nationale commissie werd van Duitse kant plotseling de mededeling ontvangen dat de politieke situatie zich gewijzigd had en dat niet vastgehouden kon worden aan de eisen die L en M inzake de samenwerking met het Boerenfront had gesteld (647). Alleen samenwerking binnen het kader van het Boerenfront, dus met een vaste koppeling aan de NSB, zou in de toekomst aanvaard kunnen worden.

Mussert had op dit punt zijn zin gekregen en dat hij zijn zin kreeg hield ongetwijfeld verband met Duitse plannen die waarschijnlijk, zoals De Jong schrijft, al in augustus waren uitgestippeld en vooral in de maanden daarna hun beslag zouden krijgen: Mussert zou, bij gebrek aan beter, de kans krijgen zijn positie in ons land aanzienlijk te versterken (648). (Onduidelijk blijft echter waarom vrij plotseling, begin oktober, de plannen van L en M werden geblokkeerd. Mogelijk was dit nog een gevolg van Musserts bezoek aan Hitler, eind september, waarbij een grotere invloed aan de

NSB werd toegezegd.)

Eind september had Posthuma de laatste hand gelegd aan de brochure *Een agrarisch front als landbouworganisatie*, die vermoedelijk in oktober of begin november werd gepubliceerd (649). Had Posthuma de leiders van L en M eind mei nog hoge-lijk geprezen zoals we zagen, in het nieuwe geschrift werd de lof veel kariger toegekend, omdat L en M vóór de oorlog in elk geval in twee opzichten had gefaald. Het "echte" boeren-vraagstuk: "boerenland in boerenhand", had L en M eigenlijk niet naar voren gebracht en beslist gefaald had zij op poli-tiek gebied. "Hier zag zij wel links en rechts en geloofde met kinderlijke naïveteit dat alle politieke partijen wel van haar (Landbouw en Maatschappij-inzichten) te doorgronden zouden zijn. Het bezwaar om hier een keuze te doen lag in de belofte bij hare geboorte afgelegd: wij doen niet aan poli-tiek!; maar misschien nog meer aan het feit dat zij, als zij een keuze had moeten doen, die had moeten laten vallen op de Nationaal-Socialistische Beweging". Voor Posthuma nu was eind september in elk geval één ding duidelijk: "het boerenfront (moest) uitgaan van de N.S.B.!".

Geplaatst voor het dilemma: opgaan in het Boerenfront of ophouden te bestaan, zoals de Duitse aanzegging aan L en M impliceerde, was begin oktober ook met Posthuma overleg gepleegd. De afloop van het gesprek laat zich raden. Posthuma gaf L en M het advies tot een fusie met het Boerenfront over te gaan, omdat gebleken was dat zonder de NSB niets tot stand zou kunnen komen en een samengaan met het Boerenfront in feite de enige mogelijkheid was om de doelstellingen van L en M te realiseren. Posthuma bemiddelde ook toen de latere besprekingen met het Boerenfront vast dreigden te lopen op het punt van de leiding en de voorwaarden door L en M ge-steld.

Dat de leiding van de nieuw te vormen organisatie in handen zou komen van Roskam, was een voor L en M moeilijk te ver-teren zaak. Ook Ruiter persoonlijk, eierzuchtig als hij was en overtuigd van eigen capaciteiten, voelde er niets voor om zonder meer de leiding van iemand als Roskam te aanvaarden. Op 14 oktober schreef hij, "als leider van L. & M.", in een brief aan Mussert, dat het werk dat hij de laatste weken in L en M en in nationale en provinciale commissies had verricht, "allerminst was gericht tegen de samenwerking met de N.S.B. of met het Boerenfront, maar dat het er integendeel geheel op was gericht om onze mensen voor die idee te winnen" (650). Dat was mooi gezegd, maar naar bedoeling ook erg doorzichtig, al was de woordkeus zo zorgvuldig dat het, letterlijk, niet eens onjuist was wat er stond (651). Ruiter lichtte verder toe, dat een eventuele fusie met L en M grote mogelijkheden zou bieden aan het "nu nog zo heel kleine Boerenfront, waar men bovendien ernstig lijdt onder gebrek aan deskundige

medewerkers". Alleen zou het duidelijk moeten zijn, "dat het plaatsen van ondergetekende als leider van deze agrarische beweging op de overigens eervolle maar ondergeschikte plaats, zoals in het schema is aangegeven, daartoe geen voldoende waarborgen biedt en nog minder naar buiten de indruk zal maken, dat onze organisatie en mensen ook inderdaad naar omvang en kwaliteit worden gewaardeerd".

Het is L en M echter niet gelukt om Roskam van zijn plaats te verdringen. Op 29 oktober nodigde Posthuma de hoofdbestuur-leden van L en M uit voor een vergadering op 5 november in Utrecht, waar overlegd zou worden op welke wijze L en M aan de opbouw van de nieuwe organisatie zou kunnen meewerken. In de convocatie voor de vergadering werd door Posthuma alvast meegedeeld dat over de leiding niet gediscussieerd zou kunnen worden. Die zou in handen blijven van een lid van de NSB (652). Wel werd in Utrecht overeenstemming bereikt over een aantal voorwaarden van toetreding tot de nieuwe organisatie, waarbij de persoon van Posthuma voor L en M de garantie heeft betekend - een slechte garantie zoals in later jaren zou blijken - dat de voorwaarden ook werkelijk zouden worden nageleefd. De overeenstemming behelsde de volgende punten:

- (1) de naam van de nieuwe organisatie zou zijn: Het Nederlandsch Agrarisch Front;
- (2) de leden van het Nederlandsch Agrarisch Front zouden geheel vrij zijn om al of niet toe te treden tot de NSB;
- (3) de leiding van de organisatie zou zo worden samengesteld dat "geest en beginselen van L. en M. zeker gesteld" zouden zijn;
- (4) de doelstelling van de organisatie zou zijn de verwezenlijking van het agrarisch beginsel van L en M, "dat gelijk is aan het nationaal-socialistisch beginsel", zoals in de notulen werd vermeld;
- (5) de Agrarische Pers zou de verzorging krijgen van alle publikaties van het Nederlandsch Agrarisch Front;
- (6) de agrarische jeugdbeweging zou in haar geheel en onder dezelfde leiding worden ingeschakeld;
- (7) degenen die bij L en M werkzaam waren zouden op "voorschans gelijke voorwaarden" door het Nederlandsch Agrarisch Front worden overgenomen (653).

In de vergadering van de ledenraad van 11 november zou het dagelijks bestuur van L en M met 21 tegen 5 stemmen gemachtigd worden "tot het doen van stappen om in samenwerking met het Boerenfront van de N.S.B. te komen tot de opbouw van het Nederlandsch Agrarisch Front", op basis van genoemde voorwaarden (654). Enkele dagen tevoren was deze kwestie zowel in de Friese als in de Drentse afdelingsbesturen reeds aan de orde gesteld en was met grote meerderheid van stemmen de voorgenomen fusie goedgekeurd. In de Drentse vergadering was, aldus de naoorlogse verklaring van Otterman, door voorzitter

Oldenbanning opgemerkt "dat L en M in haar geheel over (moest) gaan naar het Boerenfront van de N.S.B., omdat de N.S.B. te stom (was) om voor de boeren iets goeds tot stand te krijgen" (655). (Otterman was één van de twee Drentse hoofdbestuur-leden die tegen de fusie waren gekant en de overgang naar het Nederlandsch Agrarisch Front niet mee zouden maken.)

We menen dat Oldenbanning met deze uitspraak althans één van beweegredenen - van de niet-NSB'ers - heeft genoemd die bij de fusie een rol hebben gespeeld. Ook andere factoren speelden mee. Aan de Duitse hegemonie, ook voor een verdere toekomst, werd op dat moment door velen niet getwijfeld, zo min als er aan getwijfeld werd dat, voor zover dan door de Duitsers toegestaan, de NSB voortaan politiek de eerste viool zou spelen. Een vergaande vervreemding van het vooroorlogse partijpolitieke stelsel, van de "democratie van lagere orde", zal voor sommigen, ook al was men geen lid van de NSB, de stap naar samenwerking met de NSB hebben vergemakkelijkt. (De afkeer van de oude politieke partijen was trouwens na de meidagen nog vergroot toen gebleken was dat ook sommige L en M'ers, waaronder een lid van het hoofdbestuur, op 10 mei waren geïnterneerd en, naar verluidt, schandelijk behandeld.) Anderen, wie een spoedige terugkeer naar een democratisch politiek systeem een illusie leek, zagen nog slechts een strijd tussen nationaal-socialisme en communisme in het verschiets en hadden zich daardoor bij hun keus laten leiden. Persoonlijke belangen of ambities, gehechtheid aan een organisatie waarvoor men jarenlang geleden en gestreden had, zullen bij dit alles eveneens een rol hebben gespeeld. Een poging tot onderlinge afweging van de verschillende factoren zou tot louter speculatie leiden. Wij willen daarom met deze opsomming van motieven, die in verschillende stukken uit die tijd of in naoorlogse processen-verbaal zijn vermeld, volstaan. Belangrijk was in dit verband tenslotte ook dat Smid, hoewel tegenstander van het nationaal-socialisme, zich in de laatste hoofdbestuurvergadering van L en M, op 2 november, niet tegen de fusie had verzet. Naar eigen zeggen "nu te oud (-) om zelf langer aan de strijd deel te nemen", had hij in zijn slottoespraak nog opgemerkt dat de verwezenlijking van zijn inzichten "ook onder de nieuwe staatsvorm" uitvoerbaar zou zijn (656).

Het was de laatste vergadering waar Smid aanwezig is geweest. De ledenvergadering van 11 november heeft hij niet meer bijgewoond.

Zoals gezegd, is de beslissing tot de fusie op 11 november gevallen. In die vergadering van de ledenraad, die door ruim 300 vertegenwoordigers van plaatselijke en provinciale afdelingen werd bijgewoond, werd door het dagelijks bestuur, bijgestaan door Posthuma die daarvoor speciaal was uitgenodigd, de overgang naar het Nederlandsch Agrarisch Front

bepleit en toegelicht. Dat Nederland in de naaste toekomst nationaal-socialistisch geregeerd zou worden, was boven twijfel verheven. De "oude tijd" was voorgoed voorbij en het voornaamste middel om mee te doen aan de opbouw van de nieuwe volksgemeenschap zou de vorming zijn van een "agrarische organisatie met grote bevoegdheden, geleid door kundige mannen" (657). Over het algemeen werden de argumenten waarmee de fusie werd verdedigd - geen andere dan hiervoor al aan de orde zijn geweest - ter vergadering met instemming aangehoord. Tot degenen die zich tegen de fusieplannen hadden gekeerd, behoorden de Groningse vertegenwoordigers in de ledenraad, terwijl ook door Linthorst Homan verzet was aangetekend. (Louwes en andere leidende figuren uit de Nederlandse landbouw die tevens lid waren van L en M, waren niet op de vergadering aanwezig.) We hebben de indruk dat de Groningse bezwaren niet alleen door een principieel verzet tegen samenwerking met de NSB waren ingegeven, maar deels ook door de omstandigheid dat bij de fusie van "gelijkberechtiging" geen sprake zou zijn - het bestuur werd o.a. gewaarschuwd het "eerstgeboorterecht van L. en M. niet te verkopen voor een schotel linzen" (658) -, terwijl tevens ontstemming heerste over de overhaaste wijze waarop besluiten genomen moesten worden, zonder dat een grondig overleg met de gewone leden van L en M in de afdelingen mogelijk was geweest. Homan, lid van het driemanschap van de Nederlandsche Unie, had principiële bezwaren naar voren gebracht en tegen een samengaan met het Boerenfront gewaarschuwd. Terzijde zij hier opgemerkt, dat er al in een veel vroeger stadium overleg was geweest tussen vertegenwoordigers van L en M en van de Nederlandsche Unie - vermoedelijk ergens in augustus. Volgens Oldenbannings verslag van dat gesprek was gebleken, "dat in die kringen de zaken in het geheel niet juist (werden) gevoeld, zodat wij ons thans op het standpunt stellen niet weer besprekingen te voeren met de Unie" (659).

Op twee punten vooral was de bespreking vastgelopen: plaats en betekenis van de landbouw werden door de Unie onvoldoende onderkend en, wat op dat moment misschien nog zwaarder heeft gewogen: de Unie wenste geen samenwerking met L en M als de NSB niet werd losgelaten. Dat laatste nu was volgens het bestuur van L en M onmogelijk, omdat te veel leden van L en M tevens lid waren van de NSB - de NSB had zelfs geprobeerd het gesprek met de Unie te verhinderen - en bovendien de opvatting werd gehuldigd dat geen weg moest worden afgesneden tot een groep die mogelijk te eniger tijd door de Duitsers de macht in ons land in handen gespeeld zou krijgen.

Ondanks Homans protest en het verzet van de Groningse leden, schaarde de ledenraad zich op 11 november in grote meerderheid achter het bestuursstandpunt. Officieel telde de ledenraad in die tijd 33 leden; 26 leden waren ter vergadering

aanwezig waarvan er 21, zoals opgemerkt, op basis van de gestelde voorwaarden hun goedkeuring aan de voorgenomen fusieplannen hebben gehecht.

Het besluit van de ledenraad werd vervolgens eind november in een aantal grote kringvergaderingen aan de leden van L en M toegelicht. De stichting van het Nederlandsch Agrarisch Front, op 20 november, was echter al gerealiseerd voordat alle kringvergaderingen gehouden waren. Enige voorlichting over de fusieplannen, zij het niet vroegtijdig of volledig, was in de bladen van de Agrarische Pers verstrekt, maar het laat zich voorstellen dat een deel van de leden zich toch door het initiatief van het dagelijks bestuur verrast heeft gevoeld, zoals in *Landbouw en Maatschappij* van 21 november werd geschreven, ook al werd daar dan uiteengezet dat de stap tot de fusie een logisch gevolg was van de politieke ontwikkeling en doelbewust gedaan om te tonen dat de leiding van L en M ernst wilde maken met het streven naar eenheid. Lezers (en leden) werd geadviseerd volledig op het bestuur van L en M te vertrouwen.

Dat vertrouwen was intussen in de voorafgaande maanden al danig op de proef gesteld. Wel moet gezegd worden dat, ook al waren de meeste leden dan zeker niet nauwkeurig op de hoogte van alle bestuurlijke contacten met Duitse instanties of pro-Duitse organisaties of personen, de koers die door het bestuur van L en M werd gevolgd voor de meesten tamelijk duidelijk moet zijn geweest. Daarover werd immers in de bladen van de Agrarische Pers het nodige geschreven en velen hadden zich, getuige de notulen van het hoofdbestuur, aan de nationaal-socialistische teneur van menig artikel geërgerd. Irritatie zal bovendien ook zijn gewekt door de wijze waarop in sommige artikelen de leiders van de standsorganisaties werden bekritiseerd; per slot van rekening was het merendeel van de L en M-leden tegelijk ook lid van deze organisaties. Toen op 11 november dan ook tot de fusie met het Boerenfront werd besloten, was voor velen de maat kennelijk vol. Hoevelen nadien voor het lidmaatschap hebben bedankt, is niet precies bekend. De onvindbaarheid of de vernietiging van het grootste deel van de archieven van de beweging na de oorlog, hebben ons ook op dit punt parten gespeeld. Uit de schaarse gegevens die nog beschikbaar zijn kan hoogstens een vrij onnauwkeurige schatting worden gemaakt. Mededelingen van de oud-secretaris van L en M bevestigen dat niet lang na de meidagen reeds een deel van de leden zich uit de organisatie had teruggetrokken. Na de fusie met het Boerenfront is een belangrijk deel van de overige leden vrij snel gevolgd. Verschillende provinciale gegevens indiceren dat in vele afdelingen, kort na de fusie, het aantal leden sterk is teruggelopen. Sommige afdelingen werden zelfs geheel opgeheven (660). Wederom volgens informatie van de vroegere secretaris waren er, terwijl L en M in Drenthe meer dan 9000 leden had geteld, een half jaar na de

fusie nog ongeveer 3000 personen lid van het NAF (waaronder personen die voordien geen lid van L en M waren geweest). Een aanwijzing in dezelfde richting geeft ook het aantal abonnees op het *Agrarisch Nieuwsblad*, dat van ongeveer 10.000 in mei 1940 terugliep tot ongeveer 4200 in mei 1942 (661). Interne Duitse berichtgeving van de *Sicherheitsdienst* gaf dezelfde tendens aan: het *Agrarisch Nieuwsblad* zou in de periode mei tot november 1940 circa 1500 abonnees hebben verloren, daarna, van november '40 tot eind januari '41, zouden nog eens 5 à 600 personen voor de krant hebben bedankt (662). Niet anders was het volgens de Duitse inlichtingen gesteld met het Nederlandsch Agrarisch Front. Terwijl L en M 23.000 leden zou hebben geteld, had het NAF in januari '41 nog slechts 18.000 leden, zonder dat de snelheid van uittreding leek te verminderen (kennelijk werden alle leden van L en M - een overschatting van het aantal trouwens - automatisch als NAF-leden geteld). (In de zomer van '41 zou het aantal NAF-leden nog geen 7000 hebben bedragen, waarbij dan bovendien bedacht moet worden dat een deel - in het Duitse bericht is sprake van 50-60% - niet uit boeren bestond maar uit handelaren e.d. (663). De NSB'er ir. S.D. Rispiens beklagde zich in dezelfde tijd over het feit dat de NAF wel de leiding, maar niet de leden van L en M had overgenomen. Hij kwam zelfs tot de onwaarschijnlijk lage schatting van 5%, maar dat lijkt niet serieus; het paste vermoedelijk meer bij de voortdurende pogingen van een aantal prominente NSB'ers om de positie van de oud-L en M'ers in de leiding van het NAF te verzwakken.) Bovenstaande gegevens, hoe fragmentarisch ook, wijzen alle in dezelfde richting: de grote meerderheid van de leden van L en M is, kortere of langere tijd na de fusie met het Boerenfront, uitgetreden. Zij stemmen overeen met de schatting die al eerder door De Jong werd gemaakt, "dat zich van de ruim twintigduizend leden van "Landbouw en Maatschappij" niet meer dan enkele duizenden bij het Nederlandsch Agrarisch Front aansloten" (664).

De negatieve houding van de meeste L en M-leden ten aanzien van het NAF zal mede gestimuleerd zijn geweest door de afwijzende houding die door het KNLC na de fusie werd kenbaar gemaakt. Het KNLC kondigde aan dat de samenwerking met L en M werd verbroken - een "samenwerking" die, aldus de reactie van L en M, nooit iets had voorgesteld - en H.D. Louwes, die liever "willig blind" wilde zijn dan meegaan met de ontwikkelingen, zoals door L en M beoogd, had onmiddellijk voor het lidmaatschap van L en M bedankt. Ook de waarschuwingen van de Nederlandsche Unie om niet toe te treden tot het Nederlandsch Agrarisch Front, zullen zeker, gezien de grote aanhang van de Unie op het noordelijke platteland, niet zonder effect zijn gebleven.

Het dagelijks bestuur van L en M had zich dit zeer goed

gerealiseerd, want op de ledenvergadering van L en M van 23 december werd aan een en ander uitvoerig aandacht besteed (665). Oldenbanning concludeerde echter dat men niet te bang voor de NSB moest zijn. "Wij dienen te bouwen aan een Nederlands socialisme, ten bate van de Nederlandse boerenstand", aldus de voorzitter van L en M, die verder van mening was dat door samenwerking met de Duitse autoriteiten - de *Beauftragte* van Seyss-Inquart in Drenthe was ter vergadering aanwezig - en met de NSB de idealen en doelstellingen van L en M in vervulling zouden kunnen gaan.

Het Nederlandsch Agrarisch Front was op 20 november officieel opgericht, de vergadering van 23 december was bedoeld om het bestuursvoorstel tot ontbinding van L en M in bespreking te geven. De statuten bepaalden dat niet tot ontbinding van de vereniging kon worden besloten dan in een algemene vergadering waar driekwart van de leden aanwezig was en met tenminste tweederde van de geldig uitgebrachte stemmen. Ter vergadering waren ongeveer 200 leden van L en M aanwezig, maar niet meer dan 23 leden van de ledenraad. Over het voorstel tot ontbinding kon daarom niet worden gestemd. Statutair zou, nu het vereiste aantal leden niet aanwezig was, binnen 14 dagen opnieuw een vergadering moeten worden uitgeschreven. Of deze ooit gehouden is - we hebben een vermoeden dat op 30 december nog een laatste vergadering van de ledenraad heeft plaatsgevonden - en L en M ooit formeel is ontbonden, weten we niet precies, maar erg belangrijk is het niet. Eind december 1940 was de agrarische beweging Landbouw en Maatschappij in ieder geval feitelijk ontbonden en verdwenen van het landelijk toneel.

5 Landbouw en Maatschappij: een nadere analyse

5.1 STRUCTURELE PERMISSIVITEIT

Men zou er natuurlijk over kunnen twisten hoe pluralistisch de Nederlandse samenleving rond de jaren '30 was, maar het lijdt nauwelijks twijfel dat de sociale en culturele structuur voldoende gedifferentieerd was om sociale bewegingen die op beperkte veranderingen waren gericht, zoals L en M, althans in principe kans van slagen te bieden. Er was in ons land geen overheersing van één bepaalde groep of ideologie, waaraan alle andere groepen ondergeschikt werden gemaakt. Het maatschappelijk beeld werd bepaald door de presentie van een ruime verscheidenheid van concurrerende groepen en ideeën op politiek, economisch, religieus en ander gebied. Zoals het volgens de spelregels van een samenleving die zichzelf als democratisch beschouwde betaamt, werd die verscheidenheid ook juist geacht, of althans getolereerd. De verdraagzaamheid was slechts minder groot tegenover groepen die zeer fundamentele maatschappelijke veranderingen in hun vaandel hadden geschreven of bereid leken middelen te hanteren die in brede kring als illegitiem werden beschouwd. In zo'n geval kon er sprake zijn van politieke repressie zoals, in zeer gematigde vorm, ten opzichte van extreem-linkse groepen of een beweging als de NSB in de jaren '30 werd toegepast. Een beweging als L en M had daarvan echter niet te lijden.

Was zo de globale sociale context voor de ontwikkeling van L en M niet ongunstig, van andere structurele factoren kan zulks moeilijker worden gezegd. De heterogeniteit van de boeren bijv. lijkt een belangrijke factor die de uitgroei van L en M tot een werkelijk nationale boerenbeweging heeft belemmerd. In verschillend opzicht namelijk vormden de boeren geen homogeen geheel. Verschillen in bedrijfsgrootte, en daarmee samenhangende statusverschillen, zullen de recrutering van leden hebben bemoeilijkt. De aantrekkingskracht van de Groninger Boerenbond, onder leiding van een "zandboer" uit Westerwolde, leek aanvankelijk in de kleistreken van Groningen niet groot (zie blz. 107). Maar niet alleen verschillen tussen "grotere" kleiboeren en "kleinere" zandboeren speelden een rol, ook binnen de zandgebieden zelf waren de verschillen in bedrijfsgrootte vaak zeer aanzienlijk en

klaarblijkelijk van invloed op de bereidheid in L en M te participeren. In Drenthe bijv. waren, volgens mededelingen van de oud-secretaris van L en M, enkele honderden leden van het DLG, "meest uit de bezittende klasse", geen lid geworden van L en M. En hoewel de Drentsche Boerenbond meer kleine boeren wist te trekken dan het DLG (666), waren de kleine boeren in de beweging waarschijnlijk ondervertegenwoordigd, niet alleen in Drenthe, maar ook elders. Zelfs in laatstgenoemde provincie, waar L en M haar grootste organisatiedichtheid had bereikt, bleef de recrutering van de kleine boeren voortdurend aandacht vragen. In '37 nog kon het er gebeuren dat een actie werd gevoerd om tot een aparte organisatie van kleine boeren te komen, los niet alleen van de oude landbouworganisaties, maar ook van L en M.

Helaas beschikken we niet over voldoende gegevens om de differentiële participatie van de verschillende bedrijfs-groottescategorieën voldoende "hard" te maken. Slechts voor één gemeente, Winterswijk, konden we de hand leggen op enig cijfermateriaal dat als vrij nauwkeurig kan worden beschouwd. Voor het overige hebben we ons moeten beperken tot statistische gegevens per gemeente, die wel voor berekening van ecologische correlaties bruikbaar zijn, maar niet tot individuele correlaties zijn te herleiden. Men zie daarvoor bijlage 1.

Niet alleen verschillen in bedrijfsgrootte, of in sociale en economische status, maakten de boerengroep heterogeen, ook verschillen in produktierichting droegen tot de onderlinge verscheidenheid bij. Met name is de beweerde belangentegenstelling tussen akkerbouwers en veehouders op de ontwikkeling van L en M van invloed geweest. Hoewel L en M, zoals we hebben geschreven, met haar landbouwpolitieke voorstellen een oplossing voor de economische malaise trachtte te bieden die voor beide groepen uiteindelijk voordelig zou zijn, vonden haar denkbeelden in een groot deel van de veehouderijsector weinig weerklank (zie bijv. blz. 123, 134, 143). De blijvende weerstand in sommige kringen van de veehouderij tegen invoering van het "systeem-Smid", heeft ons inziens de verdere uitbouw van L en M ernstig gehinderd. In Drenthe en enkele andere concentratiegebieden van L en M was die weerstand weliswaar voor een belangrijk deel overwonnen, maar elders in den lande werden de denkbeelden van L en M vaak allesbehalve gedeeld.

Tenslotte zij er op gewezen dat, regionaal, ook verschillen tussen eigenaars en pachters de ontwikkeling van L en M ongunstig hebben beïnvloed. We hebben vermeld - in een latere paragraaf komen we er nog op terug - hoe dit tot uiting kwam in de wijze waarop L en M door de Bond van Landpachters en

Hypotheekboeren, met zijn grootste aanhang in het noorden van het land, werd bestreden. L en M zou, zo werd betoogd, vooral een beweging van eigenerfde boeren zijn, geen actie waarin pachters hoorden te participeren (zie bijv. blz. 108, 152, 167).

Behalve nu dat de Nederlandse boeren onder invloed van sociaal-economische factoren in verschillende strata of subgroepen waren verdeeld, werden zij ook door religieuze verschillen gescheiden. De verzuilde organisatorische opbouw van de Nederlandse samenleving heeft stellig op de ontwikkeling van L en M nadelige invloed gehad. Het Katholieke Zuiden was, zoals wij memoreerden, een voor L en M praktisch onneembaar bolwerk. Maar ook boven de grote rivieren zullen slechts weinig of geen rooms-katholieke boeren aansluiting hebben gezocht bij L en M. En zoals de Rooms-Katholieken openlijk door de geestelijkheid werden gemaand uitsluitend tot rooms-katholieke organisaties toe te treden, werd het gereformeerde bevolkingsdeel in feite tot een zelfde trouw aan de eigen organisaties bewogen. Gereformeerde boeren zullen over het algemeen lid zijn geweest van de CBTB en op de ARP hun stem hebben uitgebracht. Een groot deel van de overige orthodox-protestantse boeren zal niet anders hebben gehandeld, hooguit aan een andere confessionele partij de voorkeur hebben gegeven. Vele CBTB'ers waren weliswaar tevens aangesloten bij de provinciale landbouworganisaties van het KNLC - vanwege het dienstverlenend apparaat waarover deze organisaties beschikten -, maar tegen het lidmaatschap van de boerenbonden werd van CBTB-zijde ernstig gewaarschuwd. Ook vóór de tijd dat L en M van fascistische sympathieën werd beticht, had de CBTB al een duidelijk standpunt bepaald. Gesteld werd dat L en M, die zich, evenals de CBTB, met politiek-economische vraagstukken bezig hield, een organisatie was van "vrijzinnige" boeren, waarin "Protestants-Christelijke" boeren niet thuishoorden. Over deze vorm van sociale controle hebben we in het vorige hoofdstuk uitvoerig geschreven en we komen er naderhand nog op terug. Hier willen we slechts aangeven, hoe de religieuze verscheidenheid van de boerenbevolking, tot uiting komend in een verzuilde organisatorische structuur, de potentiële ontwikkeling van een agrarische beweging als L en M gehinderd heeft. L en M zal haar aanhang voor het grootste deel hebben gerecruteerd uit vrijzinnig-protestantse of buitenkerkelijke boeren, zoals al eerder ook door Kooy is opgemerkt (667).

Concluderend menen wij te mogen stellen, dat de ontwikkeling van L en M belemmerd is door de heterogeniteit van de agrarische bevolkingsgroep die haar recruteringsmilieu vormde. Deze conclusie is in overeenstemming met wat Landsberger en verschillende andere auteurs hebben geschreven, namelijk dat

de ontwikkeling van een boerenbeweging bemoeilijkt wordt wanneer de boerengroep door nationale, religieuze of andere scheidslijnen is verdeeld (zie blz. 40). Algemeen gesteld lijkt de hypothese plausibel, dat de ontwikkeling van een sociale beweging belemmerd wordt, wanneer de groep waaruit de beweging haar aanhang moet recruterende, in concurrerende of antagonistische subgroepen is verdeeld.

In hoofdstuk 3 hebben wij als hypothese vermeld, dat ontstaan en ontwikkeling van boerenbewegingen vergemakkelijkt worden wanneer boeren reeds vrij hecht in bestaande sociale verbanden (boerengemeenschappen, belangengroepen) zijn geïntegreerd. Een hypothese die, zoals gezegd, door verschillende onderzoekers is onderstreept (zie blz. 44 e.v.). De onderlinge communicatie zou namelijk vergemakkelijkt worden, mensen zouden elkaar hebben leren kennen en hebben leren samenwerken, een bepaalde leiderschapsstructuur zou aanwezig zijn enz. Daarmee samenhangend, zouden ook gevoelens van "onrecht" - door Turner en Killian voor het ontstaan van sociale bewegingen essentieel geacht - gemakkelijker kunnen worden gewekt.

Wij menen dat deze hypothese verduidelijking behoeft in die zin, dat zij slechts geldig zal zijn indien de bestaande boerengemeenschappen of -organisaties zelf van de beweging deel uit maken, of de beweging althans gunstig zijn gezind. Indien zij de beweging als een rivaliserende groep beschouwen (wat doeleinden of wat middelen betreft), zullen ontstaan en ontwikkeling van een beweging worden bemoeilijkt. Dat is in elk geval de les die we uit de ontwikkeling van L en M willen trekken. De hoge organisatiegraad van de Nederlandse boeren - in standsorganisaties of "zelfstandige landbouwverenigingen" of coöperaties - heeft de initiële ontwikkeling van de boerenbonden misschien wel bevorderd, de verdere ontwikkeling echter ook geremd. Bevorderd heeft zij deze in zoverre, dat de zeer snelle groei van de Drentsche Boerenbond vooral mogelijk werd gemaakt door de bijval die Smids voorstellen kregen, in januari '32, van de honderden vertegenwoordigers van plaatselijke landbouwverenigingen uit alle delen van Drenthe (zie blz. 92, 93) (668). Het resultaat was dan ook frappant: in twee maanden tijds was de Drentsche Boerenbond ongeveer even groot geworden als het DLG (zie blz. 99). De verdere ontwikkeling van de boerenbonden werd echter al spoedig gehinderd door de tegenwerking die van de kant van de grote landbouworganisaties (de standsorganisaties) werd ondervonden. L en M werd, zoals opgemerkt, als een hinderlijke concurrent beschouwd die de invloed van de gevestigde landbouworganisaties zou kunnen ondermijnen en bovendien de eenheid binnen de landbouw - door de verzuilde organisatievorm toch al verzwakt - in gevaar bracht. Daarom werd de

beweging van meet af aan bestreden of tegengewerkt, zoals hierna, in de paragraaf over sociale controle, nog uitvoeriger aan de orde zal komen.

Waar L en M wat de ledenwerving betreft succes had - vooral in Drenthe en Groningen - kon enige vorm van "samenwerking" tot stand worden gebracht (zie blz. 112, 113). Over het algemeen echter is de samenwerking met de standsorganisaties niet veel meer geweest dan een soort "antagonistische coöperatie" - en dan eigenlijk alleen nog maar in Drenthe, want elders kwam van samenwerking weinig (Groningen) of niets terecht. De tegenwerking betekende dat L en M grotendeels verstoken bleef van de "hulpbronnen" (in de wijdeste betekenis van het woord: leiding, financiële middelen enz.) waarover de georganiseerde Nederlandse landbouw kon beschikken. Evenmin kon zij daarom gebruik maken van een medium dat voor de verbreiding van haar ideeën van primair belang moest worden geacht: de landbouwbladen (zie blz. 105).

Heeft zo de heterogeniteit van boeren en boerenorganisaties de ontwikkeling van L en M nadelig beïnvloed, ook de heterogeniteit van de agrarische bevolking in ruimere zin, de landarbeiders dus meegerekend, heeft de uitgroei van L en M tot een brede agrarische beweging belemmerd. L en M heeft, zoals we hebben gezien, meer willen zijn dan alleen een *boeren* beweging, maar zij is weinig meer dan een boerenbeweging geworden. Dat had natuurlijk zeer veel te maken met haar doeleinden en ideeën - daar gaat het echter in deze paragraaf niet om -, maar ook waren er structurele beletselen die een verbreding van de beweging in de weg hebben gestaan. De heersende - en al oude - sociale tegenstellingen tussen boeren en landarbeiders, vooral in de kleistreken, maakten het bij voorbaat al onwaarschijnlijk dat deze groepen broederlijk in één agrarische beweging zouden kunnen worden samengebracht. Daarvoor was er in het verleden te veel gepasseerd. Voor zover niet in confessionele landarbeidersorganisaties ondergebracht, en daardoor voor L en M moeilijk aanspreekbaar, was een belangrijk deel van de landarbeiders door socialistische idealen bezielde. Voor deze arbeiders was niet een denken in termen van de tegenstelling stad-platteland kenmerkend, maar veeleer een denken in termen van "klassenstrijd", zoals in het socialistische kamp gepredikt. L en M werd als een anti-socialistische beweging gedoodverfd en daarom gemeden; de sociale kloof tussen boeren en landarbeiders kon ook door L en M niet worden overbrugd (zie blz. 170, 171).

5.2 STRUCTURELE SPANNING

In hoofdstuk 4 hebben wij als hypothese gesteld, dat de economische crisis van de jaren '30 de voornaamste bron van spanning vormde die tot het ontstaan van L en M heeft geleid. Zeker, ook vóór de depressiejaren waren gevoelens van onbehagen op het platteland merkbaar geweest. Wij wezen in dat verband onder andere op de opkomst van de Plattelandsbond. De boerenbevolking, een in aantal relatief afnemende bevolkingsgroep, zal geleidelijk aan sociale en culturele betekenis hebben ingeboet door de opkomst en groeiende betekenis van andere sociaal-economische groepen (o.a. de arbeidersgroep) in de samenleving. Het sociale isolement waarin een groot deel van de plattelandsbevolking in de 19de eeuw nog verkeerde, was geleidelijk verbroken en maakte mogelijk wat Hofstee de vervanging van een traditioneel door een modern-dynamisch cultuurpatroon heeft genoemd. De openheid voor veranderingen die dit met zich mee bracht, maakte het platteland gevoelig voor allerlei stedelijk-culturele invloeden die velen allerminst als een onverdeelde zegen beschouwden - waardevol geachte elementen immers van de oude plattelandscultuur werden bedreigd of aangetast. Het laat zich voorstellen dat zulke ontwikkelingen, die een bedreiging vormden voor de oude levensstijl, voor het prestige ook, of de macht, van een deel van de boeren, onlustgevoelens hebben gewekt. Wij hebben intussen niet de illusie dat het ooit mogelijk zal zijn de verscheidenheid van spanningen die in de periode vóór de Grote Crisis tot een nog weinig zichtbare ontevredenheid hebben geleid, met enige precisie te analyseren. Empirisch zijn de verschillende spanningsfactoren zozeer doorengemengd, dat het onmogelijk lijkt over de onderlinge krachtsverhouding veel zinnigs te zeggen. Daarbij komt, dat in de loop van de jaren '20 niet alleen een werkelijk of vermeend verlies van prestige of macht in het geding zal zijn geweest, maar dat ook, toen al, de economische situatie veel boeren zorgen baarde.

De scherpe prijsdaling van landbouwprodukten sedert de herfst van 1929 leidde vervolgens een catastrofale ontwikkeling in (zie blz. 83 e.v.). De bestaanszekerheid van talloze boeren werd regelrecht bedreigd. Onrust en ontevredenheid groeiden op het platteland. Oorzaak daarvan was overigens niet alleen de "absolute" deprivatie die het gevolg van de crisis was, maar vooral ook de relatieve deprivatie die alom in de landbouw werd ervaren. Het was de "wanverhouding" tussen agrarische en niet-agrarische lonen en prijzen die, zoals eerder uiteengezet, grote verontwaardiging en irritatie had gewekt. De landbouwende bevolking, aldus H.D. Louwes in december 1930, werd door de andere bevolkingsgroepen "uitgebuit" (zie blz. 76, 77, 85, 100, 101, 136).

Niet alle boeren werden overigens door de crisis gelijktijdig

getroffen en het effect van de crisis was niet voor ieder gelijk. In het najaar van '31 was vooral de nood op de zandgronden en in de veenkoloniën zeer hoog gestegen. Actiecomités en crisiscomités verreezen, zoals gezegd, als paddestoelen uit de grond en in de winter van 1932 werden de eerste boerenbonden opgericht. Toen echter in Assen, in december '31, de grote protestvergadering werd gehouden waarover wij boven hebben bericht, waren de kleiboeren, over het algemeen dus de grotere boeren, door de Tarwewet van 21 februari '31 reeds in belangrijke mate geholpen (zie blz. 86 e.v.). De zandboeren, over het algemeen dus de kleinere boeren, waren in die tijd nog verstoken van steun, wat de grote verontwaardiging van Smid had gewekt. Of hier van een bewuste verdeel-en-heers-politiek van de kant van de overheid mag worden gesproken, weten we niet - we hebben er geen aanwijzingen voor -, maar het resultaat was niettemin hetzelfde. Het gunstiger economisch perspectief dat de kleiakkerbouwers door de Tarwewet werd geboden, maakte, dat voor de acties die door de boerenbonden werden ontketend nog maar weinig sympathie kon worden opgebracht.

Concluderend willen wij opmerken, dat er weinig twijfel over mogelijk lijkt - helemaal te "bewijzen" valt het nooit - dat de economische crisis, en de daarmee gepaard gaande absolute en relatieve deprivatie, de belangrijkste spanningsfactor is geweest die tot het ontstaan van L en M heeft geleid. De eerste boerenacties ontstonden in een dieptepunt van de crisis en op plaatsen die door de crisis het zwaarst waren getroffen, zoals de zandgronden en de veenkoloniën. Het streven van de boerenbonden was bovendien aanvankelijk vrijwel uitsluitend op materiële lotsverbetering gericht en ook in later tijd bleef de actie voor inkomensverbetering, i.c. de reductie van de onrechtvaardig geachte verschillen in beloning van agrarische en niet-agrarische arbeid, de hoogste prioriteit genieten.

Behalve voor het ontstaan van L en M, lijken economische factoren ook voor de verdere ontwikkeling van de beweging mede bepalend geweest. Fluctuaties in belangstelling en enthousiasme voor L en M hielden waarschijnlijk verband met het verloop van het economisch getij. De indicaties daarvoor zijn weliswaar vrij gebrekkig, maar toch zeker vermeldenswaard. Zo leek het, dat gunstiger economische vooruitzichten, eind '33, het enthousiasme voor L en M wat kalmeerden (zie blz. 132); tegenvallende resultaten in de landbouw, in 1935, stimuleerden de belangstelling voor de landbouwpolitieke denkbelden van L en M (zie blz. 141 e.v.); de verbetering van de economische situatie tenslotte, in 1937, was waarschijnlijk van invloed op het verflauwend enthousiasme voor de agrarische beweging.

Kooy heeft indertijd de economische crisis een van de be-

langrijkste factoren genoemd die tot het ontstaan van L en M heeft geleid (669). Onze conclusie is dus gelijkluidend. Zij is tevens in overeenstemming met die talrijke onderzoeken waarin een verband tussen economische deprivatie en boerenbewegingen is geconstateerd. Wellicht ten overvloede herinneren wij er nog eens aan, dat zulks niet impliceert dat deze economische factor als een voldoende voorwaarde voor het ontstaan van L en M kan gelden. Zij is, hoe belangrijk ook, slechts een van de noodzakelijke componenten geweest in het samenstel van factoren dat voor het ontstaan van L en M bepalend was.

5.3 IDEEEN, DOELEINDEN EN IDEOLOGIE

Sociale bewegingen kunnen op oude of nieuwe ideeën zijn gebaseerd. Het proces van "toegevoegde waarde", het zij herhaald, houdt geen volgorde in van ontstaan van de determinanten in de loop van de tijd. In Smelsers model wordt slechts aangegeven welke constellatie van factoren gelijktijdig aanwezig moet zijn, wil een sociale beweging *überhaupt* tot ontwikkeling kunnen komen. Ideeën kunnen dus al langere tijd bekendheid hebben genoten of verkondigd zijn, voordat ze als determinanten van een beweging in het proces van toegevoegde waarde werden geactiveerd.

Voor een deel waren de ideeën van Smid bij het uitbreken van de crisis bepaald ook niet nieuw. Al jarenlang had hij zijn denkkeelden, overigens zonder veel merkbaar succes, in de landbouwwereld uitgedragen. In *Landbouw en Democratie*, gepubliceerd in 1922, had hij zelfs een naar eigen zeggen "complete maatschappijbeschouwing" geformuleerd. De verschillende actiegroepen die in '31 her en der op het platteland ontstonden, zullen daarvan echter weinig of geen weet hebben gehad. Zo gebrekkig als over het algemeen hun inzicht was in de achtergronden van de crisis, zo simplistisch waren de oplossingen die ter bestrijding van de economische nood werden voorgesteld, meende Smid. Ook de grote protestvergadering van december '31 in Assen, was in zijn ogen een wat gênante vertoning en een levensgroot bewijs van de economische en politieke ongeschooldheid van veel boeren in die dagen. Van de grote problemen die achter de landbouwcrisis verscholen lagen, hadden zij, aldus Smid, geen flauw benul (zie blz. 91). Door Smids toedoen kwam daar, zoals we hebben gezien, verandering in. Hij was het die de boerenbonden zowel een ideologie als programma verschaftte, die inzicht gaf in de achtergronden van de crisis en uitzicht bood op wegen van mogelijk economisch herstel. Al in Assen had Smid zijn gehoor voorgelood dat de landbouwende bevolking "recht" had op een beloning van haar arbeid die in een redelijke verhouding tot die van andere soorten arbeid zou staan. Deze verhouding was,

zoals Smid leerde, verbroken door de onverenigbaarheid van het in ons land gevoerde sociale beleid (inclusief het streven van verschillende belangengroepen) en de vrijhandelsspolitiek (zie blz. 90). Arbeiders- en ambtenarenorganisaties waren er in toenemende mate in geslaagd lonen en salarissen te stabiliseren. Een groot deel van het industriële bedrijfsleven was volgens Smid tot een belangrijke controle over de prijzen in staat. De landbouw daarentegen was aan de vrije concurrentie overgeleverd en moest daardoor, in de gegeven omstandigheden, met desastreus lage prijzen genoegen nemen. Aldus werd de agrarische bevolking, zo concludeerde Smid, "uitgebuit" door die groepen in de samenleving die dankzij de macht van hun organisaties de meeste controle over lonen en prijzen hadden weten te verwerven. In die situatie zou de boeren weinig anders resten dan een beroep op overheidsmaatregelen te doen. Langs politieke weg waren de boeren in moeilijkheden gekomen en een oplossing van de problemen zou ook alleen langs politieke weg bereikbaar zijn. Nodig was in dit verband echter, dat de boeren een grotere politieke macht zouden vormen. Een macht die bij voorkeur niet gezocht zou moeten worden in de oprichting van een boerenpartij - Smid had zijn twijfels over de kans van slagen van een dergelijke poging -, maar die ontwikkeld moest worden door een organisatie die, via een op te stellen programma van eisen, de nodige druk zou weten uit te oefenen op de bestaande politieke partijen.

Zoals gezegd, werd het beginselprogramma van de "Samenwerken-de Boerenbonden", waarin verschillende kerngedachten van *Landbouw en Democratie* herkenbaar waren, praktisch geheel door Smid vervaardigd (zie blz. 100 e.v.). Ook de voorstellen voor een andere landbouwcrisispolitiek werden door Smid geformuleerd (zie blz. 123 e.v.). Uitvoerig hebben wij in het vorige hoofdstuk aangegeven welke discussies zich in de loop der jaren rond deze voorstellen hebben afgespeeld. In dat verband maakten wij ook melding van een door de minister van Landbouw en Visserij ingestelde commissie, de commissie-Van Loon, die in een in 1936 uitgebracht rapport ruime aandacht aan de denkbeelden van L en M besteedde (zie blz. 144, 164 e.v.). Hoewel de ideeën van Smid door de commissie werden verworpen en een verplaatsing van heffingen en toeslagen naar de grens, zoals door Smid bepleit, niet wenselijk werd geacht, blijft de vraag of Smids denkbeelden voldoende naar waarde zijn geschat. Er zijn, ons inziens, aanwijzingen dat zij aan het eind van de jaren '30 in leidende kringen van de landbouw geleidelijk meer erkenning hebben gevonden (zie blz. 207 e.v.) en ook lijkt er, op hoofdpunten, veel overeenkomst te bestaan tussen de ideeën van Smid en de voorstellen inzake het in ons land te voeren landbouwbeleid, die aan het eind van de jaren 1940 door enkele prominente landbouweconomen en andere agrarische deskundigen werden uitgewerkt (670).

We hebben gezien dat in de loop van de jaren '30, en vooral na 1935, verschillende sociaal-culturele doelstellingen wat meer naar de voorgrond zijn geschoven, al bleef het primaat van de sociaal-economische doelstellingen in de praktijk volstrekt onaangetast (zie bijv. blz. 118, 128, 153 e.v., 192 e.v.). In 1937 werd zelfs een nieuw beginselprogramma opgesteld, waarmee gepoogd werd de "algehele heroriëntering" die L en M op "economisch, sociaal en cultureel gebied" beoogde, wat duidelijker vorm te geven (zie blz. 192 e.v.). Aanvankelijk werd de aandacht voor de sociale en culturele betekenis van boerenbevolking en plattelandscultuur vooral ook "van buitenaf" gestimuleerd. Men denke slechts aan de belangstelling waarvan prof. Schermerhorn destijds blijk heeft gegeven. "Ankergrond van de cultuur" werden de boeren door Schermerhorn genoemd en verschillende deugden werden hen toegedicht die in de stad verloren zouden zijn gegaan (zie blz. 129, 152 e.v.). Voor L en M waren dit argumenten te meer waarom de "steun" (een door L en M'ers overigens verfoeid woord) aan de landbouw gerechtvaardigd was, en tevens leek het culturele accent een toepasselijk middel om het aanzien van de beweging op te vijzelen. "Vaak al", zo schreven wij, "had men het verwijt gehoord een soort agrarisch marxisme te bedrijven, uitsluitend voor materiële verbetering te vechten, en kennelijk was dat, ook in die tijd van soms barre economische nood, in de ogen der critici een streven van lagere orde dan het bedrijven van politiek op zogenaamd hogere geestelijke waarden of principes gebaseerd" (zie blz. 152 e.v.). Maar buiten dit had het sociaal-culturele streven nog andere functies. Belangrijk zou zijn dat de agrarische bevolking zich beter bewust werd van de waardevolle aspecten van de eigen plattelandscultuur die door een toenemende verstedelijking werden bedreigd. En niet minder belangrijk was in de ogen van de leiding, dat de plattelander zodoende een groter gevoel van eigenwaarde zou worden bijgebracht, dat zijn zelfvertrouwen en zelfrespect zouden worden versterkt - de plattelander die tegenover "de stedeling" zo vaak met minderwaardigheidsgevoelens leek behept. Een verhoogde "weerbaarheid en strijdbaarheid", vooral van de agrarische jongeren, was nodig om de boeren "uit het diensthuis der samenleving" te leiden, aldus ook H.D. Louwes in die tijd.

Bezien we nu nader de (landbouw-)economische denkbeelden van L en M, dan lijken deze vooral de neerslag van een tweetal algemene ideologische uitgangspunten geweest. We doelen op het gematigd "agrarisch fundamentalisme", de agrarische maatschappijbeschouwing die Smid probeerde uit te dragen en die binnen L en M veel weerklank vond, en op de "liberale" denkbeelden waarop de L en M-ideologie was gestoeld. Smid liet niet na er telkens op te wijzen dat de landbouw het fundament van de samenleving was, en onophoudelijk waar-

schuwde hij voor de sociale en economische consequenties waartoe een verwaarlozing van de landbouw zou leiden. Pessimistisch leek hij gestemd over de mogelijkheden van economische groei op lange termijn. De natuurlijke hulpbronnen waren niet onuitputtelijk en een ongeremde bevolkingsgroei zou volgens Smid een ernstige bedreiging voor de welvaart vormen.

Het woord "liberaal" hebben wij tussen aanhalingstekens geplaatst om aan te geven, zoals we in het vorige hoofdstuk ook al uitvoeriger hebben gedaan, dat het, in bepaald opzicht, om iets anders ging dan om de liberale denkbeelden die in de Liberale Staatspartij (waarvan Smid overigens actief lid was) overheersend waren. L en M keerde zich met kracht tegen de dogmatische vrijhandelsideeën waarvan de landbouw in ernstige mate de dupe werd. Door Smid werd een terugkeer tot het "oorspronkelijk" liberale denken bepleit, waarvoor vrijhandel slechts een middel zou zijn geweest om de landbouwende bevolking recht te doen en aan de uitbuiting van het platteland door de stad een einde te maken (zie bijv. blz. 138). Smid stond, zoals hij eens heeft geschreven, met zijn ene been in het liberalisme en met zijn andere in het socialisme. Ook hij achtte een rechtvaardiger verdeling van inkomen en bezit, zoals nagestreefd door de socialisten, noodzakelijk. Alleen de weg die het socialisme daartoe wilde bewandelen, was niet de route die Smid wilde gaan. Volgens hem - tevens een van de belangrijke punten uit het beginselprogramma van L en M - zou het uitgangspunt van elk sociaal-economisch streven de individuele bestaansverantwoordelijkheid moeten zijn. Elke aantasting daarvan zou op den duur niet alleen de welvaartsstijging in de weg staan, maar uiteindelijk ook schadelijk zijn voor de democratie.

Wat betreft de meer centrale ideeën van L en M, die vooral op het terrein van de landbouwpolitiek betrekking hadden, lijkt er weinig reden deze als "simplistisch", "extravagant", "irrationeel" enz. te kenschetsen, gekenmerkt dus door die kwaliteiten die zo vaak als typerend voor de ideeën of ideologie van sociale bewegingen worden beschouwd (zie blz. 27 e.v.). (Let wel: het interesseert ons hier niet wat individuele L en M'ers misschien bij tijd en wijle hebben betoogd.) Een dergelijke evaluatie blijft natuurlijk altijd wat arbitrair en tegenstanders van een beweging zullen niet nalaten het simplistisch enz. karakter te accentueren. Maar noch de beschouwing over de achtergronden van de landbouwcrisis, noch de voorgestelde remedie in de vorm van het systeem-Smid, ademen naar onze mening een simplistische crisisbeschouwing. Simplistisch, welteverstaan, in vergelijking met wat door allerlei gevestigde groepen en organisaties, binnen en buiten de landbouw, aan ideeën over de crisis te berde werd gebracht.

Duidelijk komt in het streven van L en M ook tot uiting, dat naar "algemene" middelen werd gezocht om de economische misère te boven te komen. Er was geen enkele hoop dat door individuele inspanning - bijv. langs de weg van grotere rationalisatie van de landbouwbedrijven - de economische problemen oplosbaar zouden zijn, evenmin leek er uitzicht op verbetering van de toestand langs coöperatieve weg, door samenwerking dus van de boeren onderling. Nee, op politiek niveau, via wettelijke of andere maatregelen van de overheid, zou een oplossing moeten worden gezocht.

Van "kortsluiting" zoals door Smelser bedoeld en vooral kenmerkend geacht voor de "generalized beliefs" waarop sociale bewegingen zijn gebaseerd, is echter nauwelijks sprake. In vergelijking met de vigerende landbouwpolitieke denkbeelden leken die van L en M, voor zover althans in het beginselprogramma en het systeem-Smid tot uitdrukking gebracht, zeer doordacht en "sophisticated", gemeten naar de beschikbare kennis van toen.

Wat niet-economische ideeën of waarden betreft - zoals gezegd: voor L en M van secundaire betekenis -, zijn er stellig geweest die vooral in de perceptie van de buitenwacht nogal overdreven leken, door velen misschien ook als een vorm van ongepaste zelfoverschatting werden beschouwd. Met name de wijze waarop voor de herwaardering van de boerengroep werd geijverd, tot uiting komend in de accentuering van haar grote sociale en culturele betekenis, zal die indruk hebben gewekt. Zelfs H.D. Louwes werd het soms wat te bont, hoewel ook hij zich op dit punt niet onbetuigd had gelaten. Aan het eind van de jaren '30 kwam Louwes evenwel tot de conclusie, dat heel wat "wilde loten van agrarische zelfoverschatting en extremisme" in L en M zouden moeten worden afgesneden (zie blz. 220).

In welke mate deze ideologische elementen de externe relaties tussen L en M en andere groepen in haar omgeving hebben geschaad, valt niet met zekerheid te zeggen. Groter schade werd namelijk gelijktijdig aangericht door de houding ten opzichte van de NSB, een houding die L en M in de ogen van tal van groepen verdacht had gemaakt. Intern evenwel hadden deze ideologische aspecten - wij wezen er eerder al op - een belangrijke functie. Zij waren een middel om het groepsbewustzijn te versterken, het "standsbewustzijn" te vergroten zoals in L en M-kring werd gezegd. Zulks was nodig om de boeren tot grotere activiteit te bewegen en te voorkomen dat zij terug zouden vallen in de berustende houding van weleer. In dit opzicht (dus wat de inflatie van de betekenis van de eigen groep betreft) is de ideologie van L en M niet zo verschillend geweest van wat vele andere sociale bewegingen te zien hebben gegeven, zoals in hoofdstuk 3 is vermeld. Ook de andere daar genoemde ideologische kenmerken vinden we bij

L en M voor een groot deel terug. Verschillende malen hebben we reeds gewezen op de "herdefinitie" van de situatie en de middelen die ter bestrijding van de agrarische crisis werden voorgesteld. Ook door L en M werd voortdurend onderstreept, dat niet alleen het eigenbelang van de boerengroep werd nagejaagd, maar dat een verwaarlozing van de landbouw ten detrimente van welvaart en welzijn van de hele Nederlandse bevolking zou werken.

Een "samenzweringstheorie", voor vele sociale bewegingen kenmerkend, is in de strikte betekenis van het woord echter niet aanwezig geweest. Dit neemt natuurlijk niet weg dat "tegenstanders" of "vijanden" heel duidelijk werden geïdentificeerd en, zoals we in het vorig hoofdstuk hebben aangegeven, vaak met grote heftigheid werden bestreden. Deze tegenstanders - we komen er in de paragraaf over sociale controle nog op terug - opereerden grotendeels vanuit "de stad" of werden, aldus L en M, door het "stedelijk-industriële" denken beheerst (politieke partijen, organisaties van werkgevers en werknemers, grote pers enz.). Wat de beweging dan ook aan anti-stedelijke gevoelens en denkbeelden heeft geherbergd, zal daarin voor een belangrijk deel zijn verklaringsgrond vinden.

Anti-stedelijke sentimenten zijn, zoals boven gememoreerd, voor vele boerenbewegingen kenmerkend geweest (zie blz. 63 e.v.). Ook "anti-plutocratische", "anti-intellectuele" (althans in bepaald opzicht), "anti-moderne" (eveneens in bepaald opzicht) ideeën, die Barrington Moore voor het moderne "Catonisme" kenmerkend achtte, waren in woord en geschrift van L en M aanwijsbaar. Wij delen echter niet de mening van Moore, dat de agrarisch-ideologische denkwijze de sociale oorzaken van de crisis bijna per definitie zou verhullen. Integendeel, zouden we tenminste ook in het geval van L en M willen stellen. Smid heeft een zeer interessante analyse gegeven van de kritieke situatie waarin de boeren in de jaren '30 waren gebracht. En, of men het nu met deze analyse eens is of niet, moeilijk kan worden ontkend dat Smid juist de sociale oorzaken van de crisis uitdrukkelijk heeft belicht.

In hoofdstuk 3 hebben wij de hypothese geformuleerd, dat die vormen van deprivatie die verband houden met een bedreiging of aantasting van bepaalde statusaspecten (politiek, economisch, sociaal) van een groep, in eerste instantie tot een behoudende reactie zullen leiden wat doeleinden en daarmee verbonden ideeën (of ideologie) betreft: gepoogd zal worden bestaande macht, economische voordelen of sociale status te handhaven of te herstellen (zie blz. 59).

Deze hypothese wordt door het onderzoek van L en M niet weerlegd. Wat L en M in de eerste plaats beoogde was een herstel van economische status (van de sociale status overi-

gens niet los te zien). Zij beijverde zich primair voor een herstel van de verbroken verhoudingen op het gebied van lonen en prijzen, waarbij in de beginfase van de beweging vooral aan de vooroorlogse situatie werd gerefereerd; na de Eerste Wereldoorlog waren die verhoudingen scheefgegroeid, zoals de economische crisis op dramatische wijze had geaccentueerd. Wat op niet-economisch gebied werd nagestreefd - nogmaals: vooral in de tweede helft van de jaren '30 kreeg dit zogenaamde "culturele" streven van L en M iets duidelijker gestalte -, genoot binnen L en M veel geringere prioriteit, maar kan misschien evenzeer als een reactie worden beschouwd van een groep die zich in haar sociale positie bedreigd gevoelde. Verzet tegen bepaalde "stedelijk-industriële" invloeden die als verderfelijk werden beschouwd, en de gelijktijdige herwaardering van waarden en normen en materiële elementen van de oude plattelandscultuur, kunnen als een antwoord op een werkelijk of vermeend verlies van sociale status gelden.

Ook in ander opzicht lijkt het beeld van L en M in overeenstemming met wat eerder genoemde hypothesen suggereren (zie blz. 58 e.v.). Gesteld werd, dat met name in de beginfase van een boerenbeweging de eisen die door de boeren worden gesteld, betrekkelijk gematigd zullen zijn en op de eigen situatie betrekking zullen hebben. Pas in geval van voortdurende frustratie van verlangens zou radicalisering plaats vinden, en dan eerder nog wat middelen dan wat doeleinden betreft.

Over de beginfase van L en M kunnen we kort zijn. Over het algemeen waren de eisen die werden gesteld, beperkt en gematigd, zoals we hebben gezien en ook wat de gekozen middelen betreft was zulks het geval. Deze middelen zullen in de volgende paragraaf nog uitgebreid aan de orde komen.

Wat de doeleinden in de latere fasen van de beweging betreft, kan wellicht van een zekere "verbreding" worden gesproken; de pretentie was immers een "algehele heroriëntering" te bieden op "economisch, sociaal en cultureel gebied". Misschien zou men zelfs van een zekere radicalisering kunnen spreken, als bijv. op het "cultuurideaal" wordt gelet dat in het nieuwe beginselprogramma werd verwoord (zie blz. 193 e.v.). Afgezien echter van het feit dat er minder van fundamentele veranderingen dan van een andere accentuering en waardering van bestaande waarden en normen sprake is - maar in welke "radicale" of "revolutionaire" bewegingen is dat eigenlijk niet het geval? -, zijn de doeleinden bijzonder vaag en gebrekkig geformuleerd en nauwelijks operationeel gemaakt. Slechts de bewustmaking van de waarde van de oude plattelandscultuur is enigszins actief ter hand genomen, vooral in de jeugdorganisatie. Voor het overige hebben we sterk de indruk dat de visie van een nieuwe samenleving die in het

culturele programma werd gepresenteerd, het gros van de L en M'ers nauwelijks zal hebben aangesproken. Daarvoor was die visie veel te globaal en bovendien wat sociaal-structurele consequenties betreft, volstrekt onduidelijk.

5.4 ORGANISATORISCHE ASPECTEN

5.4.1 *Leiding*

De belangrijke rol die de leiders van een sociale beweging in haar ontwikkeling spelen, wordt door vele onderzoekers met recht beklemtoond. Om tenminste twee redenen lijkt de kwaliteit van de leiding van veel belang. In de eerste plaats ontwikkelt een beweging zich in een onzekere, vaak crisissachtige sfeer, waarin nieuwe oplossingen voor een problematische situatie worden gezocht en allerlei platgetreden paden worden verlaten. In de tweede plaats komt een beweging dikwijls tot ontwikkeling, zoals eerder opgemerkt, in een sociale omgeving die vijandig op haar komst zal reageren, zodat goede stuurmanskunst is vereist.

Aan de "natural history" van sociale bewegingen is vooral in het verleden nogal wat aandacht besteed en verschillende stadia van ontwikkeling worden daarbij gewoonlijk onderscheiden. Blumer bijv., in het voetspoor van Dawson en Gettys, noemt er vier: "social unrest", "popular excitement", "formalization" en de fase van "institutionalization" (671). Andere auteurs zijn in hun indelingen meer of minder uitgebreid, maar een drietal fasen wordt meestal wel onderscheiden: een beginfase van sociale onrust, een fase van actieve mobilisering en een fase van toenemende organisatie of institutionalisering. (Een dergelijke "natural history" vooronderstelt intussen dat de beweging inderdaad een geschiedenis van enige duur vertoont, dat wil zeggen, niet al in een beginstadium strandt.)

Interessant is, dat sommige onderzoekers de verschillende fasen van ontwikkeling in verband brengen met het optreden van verschillende typen van leiders. Blumer noemt de "agitator" in de fase van sociale onrust, de "profeet" of "hervormer" in de fase van "popular excitement", de "staatsman" in de fase van formalisering en de "administrator" in de eindfase van de beweging. Het is een wat schematische voorstelling van zaken, maar zij is wel belangrijk in verband met de functies van het leiderschap die onderscheiden worden. Met enige moeite zou men ook de leiders van L en M op deze wijze kunnen typeren: De Lange als "agitator", Smid als "profeet" enz., maar terecht kan men zeggen: met moeite. Verschillende leidinggevende figuren hadden zeer brede capaciteiten en hebben meerdere rollen, vaak gelijktijdig, vervuld. Smid was niet alleen de "profeet" (of ideologische leider), maar ook,

in alle eer en deugd, de agitator, zij het dan van het "kalmte", "rustige", "waardige" type dat eveneens door Blumer onderscheiden wordt. Bovendien zou men in Smid ook nog de staatsman kunnen zien, met grote invloed op het interne beleid van de beweging en bijzonder belangrijk voor het onderhoud van de externe betrekkingen van L en M. Vóór alles is Smid echter de ideologische leider van L en M geweest; anderen, zoals Oldenbanning, Ter Haar en Ruiter, waren vooral op bestuurlijk terrein actief.

De cruciale rol die Smid bij de oprichting van de boerenbonden heeft gespeeld, hebben we in het vorige hoofdstuk uitvoerig beschreven. Die rol werd in die tijd door vriend en vijand beseft. Het was Smid die de diagnose van de situatie had gegeven en een weg wees die een uitweg uit de crisis leek. Het was ook Smid door wiens "gezag" de oprichting van de boerenbonden mogelijk werd, zoals door tegenstanders is beweerd. Natuurlijk valt met geen enkele zekerheid te zeggen wat er zonder Smids optreden uit "Assen" zou zijn voortgekomen. Maar gezien de "wilde" moties die ter vergadering werden voorgesteld, is het alleszins denkbaar dat de protestvergadering niet meer dan enkele kortstondige acties zou hebben opgeleverd.

Smid was, zoals reeds gememoreerd, zeker geen figuur, die in '31 plotseling "uit het niet" te voorschijn was gekomen; ook vóór de crisisjaren was zijn naam immers in landbouwkundige kringen bekend. Maar deze voormalige ambtenaar van Landbouw, die al sinds de Eerste Wereldoorlog de "fouten" signaleerde die, naar zijn mening, aan het sociale streven en het overheidsbeleid kleefden, bleef vóór de depressiejaren een roepende in de woestijn. Men hoorde hem wel aan, maar navolging vonden zijn woorden niet. Pas toen de ernst van de crisis voor iedereen manifest werd en de overheidshulp voor een groot deel van de boeren ontoereikend bleek, vonden Smids woorden een willig gehoor. Op duidelijke wijze wordt daarmee geïllustreerd hoe het leiderschap van een sociale beweging slechts gestalte kan krijgen, wanneer ook aan andere voorwaarden voor het ontstaan van de beweging is voldaan. Ook een "grote persoonlijkheid" als Smid slaagde er vóór het begin van de crisis in de landbouw niet in veel boeren voor zijn ideeën te winnen. Pas in Assen lijkt de vonk der herkenning over te springen. Hoe dat, in die kakofonie van de protestvergadering, kon gebeuren, blijft voor de onderzoeker van vandaag enigszins raadselachtig. Maar Smid - door sommigen die hem vroeger hebben gekend in zijn optreden wel gekarakteriseerd als een "schoolmeester" (in de goede zin van het woord) -, die zijn toehoorders duidelijk, maar zonder retorisch vuurwerk de les las, maakte grote indruk. En dat ontzag voor Smid is door de jaren heen gebleven. Door velen in L en M werd hij hogelijk geëerd. Aan de juistheid van zijn uit-

spraken op economisch gebied werd veelal nauwelijks getwijfeld. Had Smid immers de crisis niet juist voorspeld? Bovendien leken zijn landbouwpolitieke denkbeelden, anders dan de onbevredigende reeks van crisismaatregelen die de overheid had getroffen, een oplossing voor de economische misère te kunnen bieden. Een "boerenapostel" was Smid indertijd door H.D. Louwes genoemd. Waar Smid het woord voerde of ook maar ter vergadering verscheen, werd hij stormachtig toegejuicht. Hij is, letterlijk, toegezongen en bejubeld, op vergaderingen, op de landdagen en in *Landbouw en Maatschappij*. Aanvallen op Smid, door tegenstanders die daartoe de "euvele moed" bezaten, wekten immer grote verontwaardiging op en werden vaak fel gepareerd. Het gaat vermoedelijk wel wat te ver om Smid een charismatisch leider te noemen - gesteld al dat we precies zouden weten wat met dat begrip wordt bedoeld. Over het algemeen werden Smid geen "bovennatuurlijke" eigenschappen toegedicht waardoor hij niet meer in de rij der gewone stervelingen zou passen. Maar zonder twijfel werd hij als een "grote persoonlijkheid" beschouwd en als een landbouweconoom van formaat; zijn invloed was dienovereenkomstig. Dat gold zowel zijn invloed via ideologie en programma van L en M, waarvan hij tenslotte goeddeels de auctor intellectualis was, als zijn invloed op het algemene beleid van L en M (ook al was Smid "slechts" adviseur van het bestuur). Smid werd niet blindelings gevolgd, maar als hij iets pertinent niet wilde, gebeurde het ook niet. Aldus, kort geformuleerd, de mening van Ter Haar. Wij veronderstellen tenslotte dat het respect voor Smid, zijn populariteit ook, alleen al daarom aanzienlijk was omdat hij, 66 jaar in 1931, de "rust van zijn oude dag" had opgeofferd om te strijden tegen het onrecht dat de boeren werd aangedaan - volkomen belangeloos, zoals herhaaldelijk in *Landbouw en Maatschappij* was te lezen.

Was Smid nu de onbetwiste ideologische leider van L en M, de andere leidende figuren van de beweging hebben vooral op het terrein van de mobilisering en organisatie van de boeren hun sporen verdiend. De belangrijkste leiders waren ongetwijfeld de drie die later het dagelijks bestuur van L en M zouden vormen: Oldenbanning, Ruiter en Ter Haar, terwijl daarnaast ook De Lange aparte vermelding verdient. De Lange was, zoals gezegd, een agitator/propagandist met bijzonder talent, die voor de werving van nieuwe leden van zeer grote betekenis is geweest (zie bijv. blz. 110, 111). De anderen hadden hun voornaamste functie op het bestuurlijk vlak, hoewel allen, in het bijzonder Ter Haar en Ruiter, ook propagandistisch - via *Landbouw en Maatschappij* of anderszins - actief zijn geweest. Allen, behalve Smid, waren zij landbouwer van beroep. Niet alleen op landelijk, maar ook op provinciaal en plaatselijk niveau was de leiding van de beweging voornamelijk in boerenhanden, al werden, incidenteel, bestuurlijke functies ook wel eens door een onderwijzer, predikant, veearts enz.

uitgeoefend, of vervulden dezen de rol van adviseur. Hoewel een beweging opkomend voor de belangen van de kleine boeren, is L en M geen kleine-boerenbeweging geweest. We hebben daar in een voorgaande paragraaf reeds op gewezen. Slechts zeer weinig "kleine" boeren ook - in die tijd boeren met rond de 5 ha - hebben van landelijke of provinciale hoofdbesturen deel uitgemaakt.

Oldenbanning (geb. in 1889) was een, naar Drentse maatstaven, grote boer uit De Wijk. Hij had een bedrijf van ongeveer 35 ha en was een befaamd veefokker. Na het behalen van zijn HBS-diploma had Oldenbanning een paar jaar aan de Rijks Hoogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool in Wageningen gestudeerd. Ruiter (geb. in 1898) was een bekende veehouder (veefokker) uit het Friese Knijpe. Zijn bedrijf was ongeveer even groot als dat van Oldenbanning, circa 35 ha. Ruiter had na zijn driejarige HBS-opleiding het diploma van de Middelbare Landbouwschool in Groningen behaald. Vóór zijn toetreding tot L en M (zie blz. 161) was hij provinciaal reeds een bekende figuur, zowel door verschillende bestuurlijke functies als door zijn journalistieke activiteiten.

Ter Haar (geb. in 1903) had een veel minder groot bedrijf dan de eerder genoemden, ongeveer 15 ha, maar had zich al jong als een bekwaam vee- en varkensfokker ontpopt. Hij was in het bezit van het diploma van de Rijkslandbouwwinterschool in Meppel; zijn vooropleiding was drie jaar HBS. Vóór zijn bestuurlijke activiteiten in L en M, had Ter Haar een belangrijke rol gespeeld bij de oprichting van de Bond van oudleerlingen van landbouw cursussen en -scholen in Drenthe (BOD).

Ongetwijfeld beschikten zij alle drie over goede leidinggevende capaciteiten en allen werden ook telkens in functie herkozen. Ruiter, vice-voorzitter van L en M, had stellig grotere bestuurlijke kwaliteiten en was zeker ook beter tegen de spanningen van het leiderschap bestand dan voorzitter Oldenbanning (zie bijv. blz. 218), maar nooit heeft zich in de top van L en M een machtsstrijd om het voorzitterschap voorgedaan en algemeen werd Oldenbanning in het hoofdbestuur als een goede voorzitter beschouwd, ook door Ruiter zelf. Buiten L en M werden Ruiters kwaliteiten eveneens erkend, wat onder andere tot uiting kwam in het feit dat hij - ondanks een belastend NSB-"verleden" - in 1939 tot voorzitter van de Friesche Maatschappij van Landbouw werd gekozen (zie blz. 215).

Telde zo het nationale hoofdbestuur van L en M een aantal leiders van formaat, provinciaal was de situatie in dit opzicht soms veel ongunstiger. Daarom was trouwens eind '33 ook gepoogd om Ruiter, toentertijd nog tegen L en M gekant, bij de beweging te betrekken (zie blz. 161). Kwaliteit en persoonlijke antecedenten van verschillende provinciale of lokale bestuurders waren soms weinig geschikt om het aanzien

van de beweging (en daarmee haar potentiële invloed) op te vijzelen en haar werfkracht te vergroten. Met name het NSB-lidmaatschap van enkele provinciale leiders zal de aantrekkingskracht van L en M nadelig hebben beïnvloed (zie bijv. blz. 107, 162).

Wij veronderstellen dan ook dat de groei van een beweging belemmerd wordt, wanneer de leiders van een beweging afkomstig zijn uit groepen van de bevolking die een gering aanzien genieten bij die groepen waaruit de beweging haar aanhang recruteert, of wanneer leiders kenmerken vertonen die door die groepen over het algemeen als ongunstig worden beschouwd.

Over het geheel genomen heeft L en M, vooral op landelijk bestuursniveau, betrekkelijk weinig wisseling van leiders gekend; de meesten zijn zeer lang op hun post gebleven. Grote bestuurlijke conflicten hebben zich verder in het hoofdbestuur van L en M niet voorgedaan - althans tot november 1940 niet. Goede persoonlijke verhoudingen tussen de leden van het dagelijks bestuur, over het algemeen ook tussen die van het hoofdbestuur, en het grote gezag dat Smid binnen L en M genoot, zullen daar gedeeltelijk voor verantwoordelijk zijn geweest. Maar daarnaast mag misschien toch ook worden gewezen op de betekenis van het feit dat de beweging niet die verscheidenheid en opeenvolging van typen van leiders heeft gekend waarop Smelser doelt - de "formulators", "promotors", "bureaucrats", "power-seekers", "prestige-seekers" -, waardoor de kans op conflict of scheuring in een beweging wordt vergroot. Leiders als Oldenbanning, vooral echter ook Ruiter en Ter Haar, zijn op meerdere fronten actief geweest; er was geen sprake van een eenzijdige preoccupatie met één bepaalde rol en het idealisme van deze leiders was aanzienlijk. Figuren die hoofdzakelijk als "statuszoekers" of "carrièrezoekers" zijn te typeren, heeft L en M in haar landelijke topfuncties niet of nauwelijks gekend en ook weinig kansen geboden. Veel prestige - behalve misschien in Drenthe - viel er aan een leidende functie in L en M niet te ontleen, veel macht ook niet en materiële voordelen nog veel minder. Daarmee is niet gezegd dat dergelijke "beloningen" voor de leiders van L en M helemaal geen rol hebben gespeeld; natuurlijk zal dat, in meerdere of mindere mate, het geval zijn geweest, want niets menselijks was deze leiders vreemd. Het komt ons echter onwaarschijnlijk voor - toegegeven: het oordeel blijft impressionistisch - dat deze "rewards" voor de L en M-leiding van overwegende betekenis zouden zijn geweest. Denkbaar is tenslotte ook dat conflicten zijn voorkomen en de stabiliteit van de beweging is vergroot, omdat al spoedig een vrij sterke mate van formele organisatie werd doorgevoerd en de beweging op democratische leest werd geschoeid. Daarmee werden procedures voor de oplossing van eventuele geschillen geregeld, evenals bijv. de wijze van verkiezing van de leiding

en de rechten en plichten van leiding en leden. Wanneer wij de beweging qua organisatie democratisch noemen, gaan we niet uit van een extreem individualistische opvatting van democratie, waarvoor een gelijke participatie van alle leden in het besluitvormingsproces maatgevend is. Voor de goede lezer is dit misschien een wat overbodige opmerking: hij zal zich uit het vorige hoofdstuk nog herinneren hoe L en M formeel en in feite werd bestuurd. De indirecte zeggenschap van de leden, althans de mogelijkheid daartoe, bleef tot in mei 1940 gehandhaafd. Daarna, in de bijzondere omstandigheden van de oorlogstijd, viel een duidelijke tendens tot oligarchisering te bespeuren: feitelijk kwam de beslissingsmacht voor een belangrijk deel in handen van het dagelijks bestuur terecht (al werden de beslissingen achteraf meestal wel door het hoofdbestuur, dat ontegenzeggelijk veel vertrouwen had in het driemanschap van het dagelijks bestuur, gefiatteerd). Gebrek aan contact en informatie tussen landelijke leiding en provinciale en plaatselijke bestuurders en leden heeft soms, vooral in de nadagen van de beweging, tot de nodige ontsteking geleid (zie bijv. blz. 223, 224, 240). Veronachtzaming van de wensen en verlangens van de gewone leden kwam L en M uiteindelijk duur te staan. Het besluit tot fusie met het Boerenfront van de NSB, in november 1940, had een massaal ledenverlies ten gevolge. Wanneer dan ook, zo veronderstellen wij, uittreding uit een beweging gemakkelijk is, weinig "kost", zullen belangrijke beslissingen van de leiding die indruisen tegen de gevoelens en denkbeelden van een groot deel van de leden, tot aanzienlijk ledenverlies leiden. De vraag rijst nu, waarom, naar verhouding, zoveel van de leidinggevende figuren van L en M de overgang naar het Nederlandsch Agrarisch Front wèl hebben meegemaakt en de fusie hebben gepropageerd. Voor de NSB'ers onder hen - op dat moment nog slechts een kleine minderheid - lijkt het antwoord vrij eenvoudig te geven. Voor de anderen is de vraag veel moeilijker te beantwoorden. Zoals gezegd (zie blz. 239), zal overigens niet naar één enkele verklarende factor moeten worden gezocht. Wij menen echter, dat een van de omstandigheden die een rol heeft gespeeld, de gehechtheid was aan een organisatie waarvoor men jarenlang geleden en gestreden had. We veronderstellen in dit verband, dat uittreding uit een beweging moeilijker zal zijn naarmate men persoonlijk meer in de beweging heeft geïnvesteerd (tijd, inspanning, geld enz.). Voor zeer veel leden van L en M heeft het lidmaatschap aan offers in tijd en geld bijna niets betekend - al willen we de affectieve gebondenheid aan de beweging niet geheel onderschatten. Sommige leiders van L en M hebben zich echter voor de beweging grote offers getroost en hun werk ook min of meer als een "roeping" beschouwd. Ook persoonlijke belangen of ambities zullen echter een rol hebben gespeeld. De uittreding uit een beweging zal, zo zou

een andere hypothese kunnen luiden, moeilijker zijn naarmate de beweging meer "schaarse waarden" (bijv. geld, macht, prestige) oplevert of, naar verwachting, zal opleveren. Voor sommige leidende figuren van L en M leek in dit opzicht, in 1940, zeker enig perspectief geboden.

De bovengenoemde tendens tot oligarchisering heeft vermoedelijk minder te maken met Michels' befaamde "ijzeren wet", dan met een andere regelmatigheid die men "nood breekt democratie" zou kunnen noemen. In zeer penibele situaties, waarin fundamentele waarden van een groep op het spel lijken te staan of het bestaan van de groep wordt bedreigd, is de kans groot dat democratische procedures door meer oligarchische beslissingsprocessen worden vervangen. Vóór de meidagen van 1940 was er binnen L en M van een toenemende oligarchisering weinig te bespeuren. Er was geen verandering van zeggenschap van de leden of consolidatie van de macht bij een handjevol leiders; er was ook geen sprake van een groeiend conservatisme, maar veeleer, in bepaald opzicht zoals we hebben gezien, van een radicaliserende tendens. Na de meidagen, in voor de beweging zeer kritieke omstandigheden, werd de feitelijke beslissingsmacht in sterker mate dan voorheen bij het dagelijks bestuur geconcentreerd.

Zoals in de beginfase van elke sociale beweging, heeft ook in L en M agitatie een belangrijke rol gespeeld. Duidelijk is echter - en dat zouden we hier willen onderstrepen - dat agitatie en propaganda in alle fasen van ontwikkeling een belangrijke rol hebben gespeeld en niet tot de beginfase beperkt zijn gebleven. Een beweging die een zo groot mogelijke aanhang tracht te verwerven, zal het instrument van agitatie moeilijk kunnen missen. En om de denkbeelden van L en M bij een groter publiek ingang te doen vinden, was ook voortdurende propaganda vereist.

We hebben uitvoerig geschetst hoe L en M met alle mogelijke middelen geprobeerd heeft de verbreiding van haar ideeën te bevorderen. De eigen krant, *Landbouw en Maatschappij*, was een van de middelen daartoe, een ander middel was de ambitieuze poging tot oprichting van de N.V. De Agrarische Pers, in 1935. De resultaten daarvan waren echter minder groot dan gehoopt. Ten dele was juist wat tegenstanders van de Agrarische Pers, binnen de landbouw, al van de aanvang af bevoerden: de eigen Pers zou via haar bladen slechts diegenen bereiken die niet meer bekeerd behoeften te worden; het grote publiek zou voor de Agrarische Pers echter onbereikbaar blijven.

De grote pers heeft, op een enkele uitzondering na, aan het streven van L en M nauwelijks aandacht besteed, zo min als de radio, eveneens een uitzondering daargelaten, de agrarische

beweging enige aandacht waardig heeft gekeurd. Het is, wanneer men terugziet, een opvallend verschil met vandaag de dag, nu bijna elke "actie" door verschillende media tot nationale proporties wordt opgeblazen - met dus alle voordelen voor de actievoerders van dien - en bekommering om "vergeten", "onderdrukte", "kansarme" enz. groepen hoogtij viert. Zelfs in grote delen van de agrarische wereld genoten de ideeën van L en M indertijd slechts geringe of oppervlakkige bekendheid. *Landbouw en Maatschappij* (later ook het *Agrarisch Nieuwsblad*) bereikte, wat tenminste de gewone lezers betreft, in hoofdzaak een groep van vaste sympathisanten en door de jaren heen is de lezerskring vrij beperkt geweest (zie blz. 217, 218).

Dat in grote delen van het land de beweging niet of nauwelijks van de grond is gekomen zal, behalve met de andere factoren die in voorgaande paragrafen reeds zijn genoemd of hierna nog aan de orde zullen komen, ook verband hebben gehouden met de beperkte reikwijdte van de beweging op het gebied van de propaganda. Het propaganda-apparaat was niet groot en sterk genoeg om alle landsdelen intensief te bewerken en schoot zelfs in de concentratiegebieden van L en M nog tekort. Allerlei omstandigheden voor het ontstaan van een beweging mogen gunstig zijn, wanneer agitatie en propaganda worden belemmerd of hinder ondervinden, lijkt een omvangrijke collectieve actie ondenkbaar. Het heeft L en M gewoonweg aan voldoende financiële middelen ontbroken om op dit terrein meer te doen dan zij gedaan heeft. Tot voortdurende teleurstelling, niet in het minst ook van Smid, bleken de meeste boeren financieel slechts weinig offervvaardig. Een euvel, dat bij het begin van de acties van L en M al door Smid was onderkend, maar aan het eind van de jaren '30 niet minder groot was geworden (zie blz. 105, 215, 216). De Lange was tot 1936 de enige volledig gesalarieerde nationale propagandist, een door vriend en vijand erkend talent, met grote verdiensten op het punt van de ledenwerving. De meeste andere pleitbezorgers van L en M die op provinciaal en plaatselijk niveau werkzaam waren en daar de rol van propagandist vervulden (en zulks grotendeels in hun vrije tijd moesten doen), waren aanzienlijk minder getalenteerd en merendeels zeker niet geschikt om de boodschap van L en M in nieuwe gebieden uit te dragen. Een boodschap die allesbehalve simpel was, want bijv. inhield, dat men aan een economisch en ook anderszins betrekkelijk ongeschoold gehoor van veehouders moest gaan uitleggen dat hoge graanprijzen (en dus hoge veevoederprijzen) uiteindelijk in hun voordeel zouden zijn.

5.4.2 *Binding aan de beweging*

Blumer heeft agitatie als een van de belangrijkste mechanismen voor de ontwikkeling van een beweging aangemerkt, maar

daarnaast op het even grote belang van de bevordering van de "esprit de corps" en het "morale" van een beweging gewezen. Door agitatie alléén zou een beweging niet tot een enigszins georganiseerde groep kunnen groeien. De activiteiten zouden ongecoördineerd en van korte duur blijven. Nee, voor een verdere consolidatie van de beweging zouden ook de ontwikkeling van een "esprit de corps" en "morale" noodzakelijk zijn. Het onderscheid tussen deze begrippen of de onderlinge relaties, worden door Blumer niet geheel duidelijk gemaakt, maar zijn beschouwing is belangrijk. "Esprit de corps" betekent bij hem de ontwikkeling van een sterk "wij-gevoel" in de groep; het gaat om de vorming van gevoelens van saamhorigheid, van onderling vertrouwen, van sympathie, affectie e.d. "Esprit de corps" draagt bij tot gevoelens van gemeenschappelijke identiteit en zou ook het zelfgevoel van individuen versterken. "*Esprit de corps* may be regarded, then, as an organization of group feeling and essentially as a form of group enthusiasm. It is what imparts life to a movement. Yet just as agitation is inadequate for the development of a movement, so is the mere reliance on *esprit de corps* insufficient" (672). In tijden van tegenspoed zou het enthousiasme gemakkelijk kunnen verdwijnen. Daarom onderstreept Blumer ook het belang van wat hij "morale" heeft genoemd. "Morale can be thought of as giving persistency and determination to a movement; its test is whether solidarity can be maintained in the face of adversity. In this sense, morale can be thought of as a group will or an enduring collective purpose" (673). Volgens Blumer is het moreel vooral gebaseerd op en voortgebracht door een heilige overtuiging van de juistheid van het doel van de beweging, een geloof ook dat de beweging uiteindelijk haar doel zal bereiken en een heilige zending te vervullen heeft.

Zo beschouwd, lijkt het onderscheid tussen "esprit de corps" en "morale" vooral door een verschil in doelmotivatie bepaald. Elke beweging zal haar twijfelende gelovigen kennen die telkens opnieuw met kunst- en vliegwerk tot actieve participatie moeten worden gebracht, aanhangers die om andere, of mede om andere, redenen dan het doel van de beweging in deze hun toevlucht hebben gezocht, of personen wier belangstelling niet uitsluitend op de beweging is gericht. Hoe echter "esprit de corps" en "morale" precies geïnterpreteerd moeten worden, beide begrippen attenderen in elk geval op de binding aan de beweging als belangrijk probleem en bovendien wijst Blumer op de middelen die ter versterking van die binding kunnen worden aangewend.

Ontwikkeling van het moreel zou vooral neerkomen, zegt Blumer, op de bevordering van een "sectarische" houding en een "religieuze" overtuiging (674). De belangrijkste middelen die daartoe dienstig zijn, zijn de ontwikkeling van een "saint cult" (men denke aan de persoonsverheerlijking van

Marx, Lenin, Hitler, Mao enz.), een "geloof" en bijbehorende "heilige literatuur", een mythe zoals die van de selecte groep of het uitverkoren volk, van de onmenselijkheid van de tegenstanders van de beweging, van het duizendjarig rijk dat werkelijkheid zal worden.

Waarschijnlijk zullen dergelijke middelen eerder geëigend zijn voor wat Smelser de "value-oriented movements" heeft genoemd, bewegingen die op fundamentele veranderingen zijn gericht en waarin charismatisch leiderschap vaak een rol speelt, dan voor bewegingen die meer beperkte veranderingen ten doel hebben. In het geval van L en M zou men slechts in zeer beperkte zin van "religieuze" middelen kunnen spreken. Er is zeker een grote bewondering geweest voor Smid, maar geen persoonlijkheidscultus; er was sprake van enige mythevorming rond de betekenis van boer en plattelandscultuur, zoals we boven hebben gezien; ook leek een kleine kern van L en M'ers bezield door een heilig geloof in de goede zaak waarvoor men streed en vervuld van de idee dat de beweging een belangrijke zending te verrichten had.

Het lijkt echter uitgesloten dat L en M, gezien de aard en het betrekkelijk beperkte karakter van haar voornaamste doel, een practisch exclusieve loyaliteit van haar leden zou hebben kunnen vragen, zoals sommige religieuze of revolutionaire bewegingen kunnen doen. Bij L en M vindt men geen "bekerings" tot een sterk verschillend waarden- en normenpatroon, noch ook is er sprake van een geheel van eisen aan de leden dat een volledige inzet vraagt. Wanneer L en M haar leden zeer zwaar zou hebben belast, zou ze naar alle waarschijnlijkheid tot een qua aantal onbeduidend groepje zijn geslonken. En dat was allerminst de bedoeling. Het streven was er tenslotte op gericht een zo groot mogelijke aanhang te verwerven en de eenwording onder de landbouwende bevolking te bewerkstelligen. De eisen die daarom aan de leden werden gesteld, de activiteiten die werden verlangd, waren vrij minimaal. We herinneren er bijv. aan hoe zelfs een betrekkelijk geringe contributieverhoging soms al een risico werd geacht dat men liever niet wilde lopen (zie blz. 216). Dat de band van de leden met andere groepen, met de beweging concurrerend of L en M zelfs vijandig gezind, zou worden verbroken, werd niet verlangd. De kans dat L en M'ers hun loyaliteit aan de oude politieke partijen zouden laten prevaleren boven die aan de beweging, was althans één van de redenen waarom L en M indertijd geen eigen politieke partij had opgericht - hoewel de aandrang in die richting bij een deel van de leden vrij groot was.

Loyaliteit aan andere waarden en normen en groepen waarin deze waren belichaamd, bleek tenslotte voor velen, in 1940, groter dan de gehechtheid aan L en M. Slechts enkele duizenden leden sloten zich, na de fusie in november, aan bij het Nederlandsch Agrarisch Front (zie blz. 241, 242). Van deze

leden kan intussen nog niet eens worden gezegd dat zij zich allen volledig, of hoofdzakelijk, met L en M hadden geïdentificeerd. Velen zullen zich in de eerste plaats NSB'er hebben gevoeld en voor hen zal de overgang naar het NAF veelal geen conflict met andere loyaliteiten hebben betekend.

Naast de genoemde middelen die vooral een moreelversterkende functie zouden hebben, heeft Blumer op een drietal andere instrumenten gewezen die voor de ontwikkeling van de "esprit de corps" van een beweging belangrijk zijn. (Trouwens ook voor het moreel zoals door Blumer omschreven, zouden we denken.) Deze andere "bindmiddelen" die hij noemt en die voor de vergroting van de toewijding en het enthousiasme van de leden van essentieel belang worden geacht, zijn: de ontwikkeling van "in-group-out-group"-relaties, "informal fellowship" en ceremonieel gedrag.

Het "in-group-out-group"-mechanisme is in ander verband, bij de bespreking van de ideologie, al even aan de orde geweest. Het is een beleidsmiddel dat in sociaal-wetenschappelijke en andere literatuur grote bekendheid geniet en daarom nauwelijks toelichting behoeft. De eigen groep wordt in dit geval als "goed" beschouwd, als een toonbeeld van voortreffelijkheid, deugdzaamheid enz., de "out-group" als "kwaad", als een bedreiging voor de doeleinden en waarden van de "in-group". Met de "out-group" als vijand ten tonele gevoerd, wordt bewerkstelligd dat de leden van de "in-group" zich hechter aaneen zullen sluiten, ter verdediging van de eigen waarden of belangen.

Niet altijd lijkt dit mechanisme door een beweging even gemakkelijk of onverhuld te hanteren, omdat de relaties tussen de beweging en de voor haar relevante sociale omgeving kunnen worden geschaad. Vooral - en we komen er straks nog op terug - wanneer strategie en tactiek van een beweging erop gericht zijn via de weg van "overreding" van bepaalde tegenstanders de doeleinden van de beweging te bereiken, kan het "in-group-out-group"-mechanisme averechts werken. De geschiedenis van L en M toont bijv. aan, hoe voortdurende agitatie en propaganda - voor de werving en het enthousiasme van de leden noodzakelijk - makkelijk op gespannen voet kunnen komen te verkeren met gelijktijdige pogingen om de relaties met andere groepen te verbeteren. Wat intern functioneel is, maakt de beweging in de ogen van die andere groepen onbetrouwbaar of verdacht. De "agitator", per definitie bijna op het aanzetten van verschillen of verscherpen van tegenstellingen gericht, veroorzaakt als het ware telkens opnieuw plooiën in relaties die door de "staatsman" van de beweging moeten worden gladgestreken. Zo werd de verhouding tussen L en M en het KNLC, zoals opgemerkt, enkele keren door "ongelukkige" uitlatingen of artikelen verstoord (waarmee we overigens niet willen zeggen dat dit de voornaamste reden was

waarom de samenwerking niet wilde lukken). Het optreden van sommige propagandisten wekte voorts meermalen irritatie op.

De vorming van informele associaties waar het gezelligheidskarakter overheerst, is door de leiding van L en M niet bewust gebruikt als middel om het enthousiasme en de onderlinge solidariteit van de aanhangers van de beweging te stimuleren. Het belang van dergelijke omgangsgroepen ziet Blumer in het feit dat mensen elkaar meer persoonlijk kunnen leren kennen, dat gevoelens van sympathie kunnen groeien, vertrouwelijk relaties kunnen ontstaan. Wij nemen echter aan - zo de gedachte al opgekomen zou zijn -, dat het bestuur van L en M dergelijke primair op gezelligheid gerichte bijeenkomsten, gezien de ernst van de situatie in de landbouw, als ongepast zou hebben beschouwd. Iets anders is natuurlijk, dat tal van samenkomsten van L en M in feite een soortgelijke functie hebben gehad. De propaganda-avonden, met opvoering van toneelstukjes en zang, de vergaderingen, de bijeenkomsten van de jeugdclubs (officieel geen "avonden van vermaak" maar "ter lering" bedoeld), zullen voor een deel hetzelfde effect hebben gehad.

Het derde belangrijke instrument dat Blumer noemt, is het ceremonieel gedrag. De functie van massabijeenkomsten, van parades, grote demonstraties en alles wat daar aan handelingen en symbolen bij te pas komt: liederen, gedichten, vlaggen, uniformen enz., wordt door de leiders van vele bewegingen terdege beseft. Individuele participanten in dergelijke evenementen weten zich opgenomen in het grote geheel van de beweging, voelen zich door velen gesteund en gesterkt en zullen zich, naar verhoopt wordt, in sterker mate met de beweging identificeren. De betekenis van dit collectieve ritueel is ook de leiding van L en M niet ontgaan. Er zal nauwelijks een bijeenkomst van L en M'ers zijn geweest waar de Boerenstrijdzang (675) niet geklonken heeft. Vooral echter de landdagen van de beweging, in later jaren op de "historische" grond van de Rolder Boerdennen gehouden, werden met het oog op deze enthousiasmerende en samenbindende functie georganiseerd. Het waren massale bijeenkomsten, ongekend van omvang in de Nederlandse agrarische wereld van die dagen, en vanaf de Boerenstrijdzang en de slogans tot het afsluitend landspel en de samenzang toe, met symboliek geladen.

5.4.3 *Strategie*

Toen Smid het woord voerde in Assen, in 1931, had hij de vergadering voorgehouden dat alleen langs politieke weg een oplossing geboden zou kunnen worden voor de economische problemen waarmee de boeren werden geconfronteerd (zie blz. 90). Daartoe was onvoldoende, zo had hij betoogd, dat door

individuele boeren, binnen de verschillende politieke partijen, voor de gewenste maatregelen geijverd werd. Nee, het was nu tijd dat de boeren zich hechter aaneen zouden sluiten en door een nieuwe organisatie een politieke macht van betekenis zouden vormen. Alleen die partijen zouden moeten worden gesteund, die bereid zouden zijn het programma van L en M te onderschrijven (676).

Zoals gezegd, werden Smids voorstellen met gretigheid aangevaard en daarmee had L en M een duidelijke keuze gedaan: niet alleen langs de weg van "overreding" of "overtuiging" zou voortaan gepoogd moeten worden het doel van L en M te bereiken, ook een "onderhandelingsmodel" werd gehanteerd. Zo'n onderhandelingsmodel is alleen effectief wanneer de tegenpartij (voortaan: doelgroep) iets geboden kan worden dat zij waardevol acht. In geval van een politieke partij kunnen dat stemmen zijn die de partij, in ruil voor bepaalde concessies, worden geboden. Het is deze strategie die Smid bij de oprichting van de boerenbonden voor ogen stond en die sindsdien - op latere wijzigingen komen we straks nog terug - door L en M is gevolgd. Een mooi voorbeeld hiervan vormden de onderhandelingen met de Liberale Staatspartij in 1933, waarbij drie kandidaat-Kamerleden, o.a. H.D. Louwes, bewogen werden om lid te worden van L en M en de doeleinden van de beweging in het parlement te steunen (zie blz. 112, 113).

We zullen vooral bij deze onderhandelingsstrategie uitvoerig stil blijven staan. De politieke partijen waren niet de enige doelgroepen van L en M, maar, met de "overheid", wèl de belangrijkste, en de keuze van de onderhandelingsstrategie was de meest opmerkelijke strategische beslissing die L en M in het begin van de jaren '30 heeft genomen.

Turner heeft vrij recent enkele interessante theoretische beschouwingen gewijd aan strategieën van sociale bewegingen, een tot voor kort eigenlijk betrekkelijk verwaarloosd aspect (677). Het belang ervan is evident, omdat hier, evenals bij een factor als sociale controle, de interactie tussen de beweging en de voor haar relevante sociale omgeving centrale aandacht krijgt. Elke beweging die iets van haar doeleinden waar wil maken, zal moeten proberen macht of invloed uit te oefenen op personen of groepen buiten de beweging. (Macht van een beweging wordt gedefinieerd als het vermogen om gewenste veranderingen tot stand te brengen.) Over het algemeen zal de macht van een beweging afhankelijk zijn van de hulpbronnen waarover de beweging beschikt, de omvang en discipline van haar aanhang en het prestige dat zij geniet.

De wijze waarop de macht wordt uitgeoefend kan verschillend zijn, er zijn verschillende strategieën mogelijk. Turner maakt het in de sociologie vrij gebruikelijke onderscheid tussen overreding (persuasion), onderhandeling (bargaining) en dwang (coercion). In het concrete geval van een sociale

beweging zullen vaak meerdere strategieën gelijktijdig worden toegepast en ook komen allerlei mengvormen voor. Voorts wordt door Turner nog een onderscheid gemaakt tussen de belangrijkste machtsdoeleinden, door ons strategische doeleinden genoemd. Een beweging kan proberen "concessies" te verkrijgen, kan proberen "controle" over een groep of samenleving te verwerven, of naar "afscheiding" streven. Duidelijk zal zijn dat de keuze van de strategische middelen niet geheel onafhankelijk is van de keuze van het strategisch doel. Wanneer een beweging bijv. controle zou willen verwerven over een groep of samenleving, zal dit vaak - niet altijd: ook coalitievorming is bijv. mogelijk - met dwangmiddelen gepaard gaan. De keuze van het strategisch doel zal in belangrijke mate bepaald worden door waarden en normen van de beweging, door falen of succes wat betreft het verkrijgen van concessies en door de machtsverhouding tussen beweging en doelgroep. Is de macht van een beweging groot in verhouding tot die van de doelgroep, dan zal bijv. gemakkelijker naar een of andere vorm van controle worden gestreefd dan wanneer een beweging over slechts weinig machtsmiddelen beschikt. Indien een beweging over betrekkelijk weinig macht beschikt, zoals L en M in de jaren '30, zal, als strategische overwegingen het denken van de leiding bepalen, over het algemeen naar concessies worden gestreefd. Dat deed ook L en M: van overheid en politieke partijen werden maatregelen verlangd die de boeren een redelijke beloning voor hun arbeid zouden garanderen. Aan controle over overheid of politieke partijen viel voor de beweging redelijkerwijs niet te denken. Voor het verkrijgen van concessies kan overreding in sommige gevallen een toereikend middel zijn, maar vaak zullen daarnaast ook sterkere strategische middelen worden gehanteerd. Overreding alléén leek, zoals gezegd, de leiding van L en M als middel onvoldoende - het had in de beginperiode van de crisis te weinig baat gebracht. Vandaar, dat ook voor het wapen van de onderhandelingen werd gekozen.

We willen in dit verband nog eens herinneren aan de onderstelling van Landsberger, dat in de beginfase van een boerenbeweging de eisen die door de boeren worden gesteld vaak vrij specifiek en gematigd zijn en tot de eigen situatie beperkt, niet gericht op veranderingen die de hele samenleving betreffen; ook wat middelen betreft zouden boerenbewegingen aanvankelijk niet "radicaal" of gewelddadig zijn. Eén van de redenen lijkt voor de hand te liggen: als men al tot drastische acties zou willen overgaan, ontbreekt daartoe gewoonlijk de macht. Maar ook andere factoren spelen een rol. Niet alleen beduchtheid voor de schade die men kan lijden door reacties van de doelgroep, ook de waarden en normen van de eigen aanhang of potentiële achterban zijn van invloed. Het gebruik van een of andere sterke vorm van dwang, bijv. ge-

weld, zou in de jaren '30, nog afgezien van de te verwachten repressieve acties van de kant van de overheid, voor het gros van de aanhang van L en M volstrekt onaanvaardbaar zijn geweest. Het zou bovendien volkomen onaanvaardbaar zijn geweest voor de andere landbouworganisaties die men te vriend wilde houden en met wie samenwerking op prijs werd gesteld. Zelfs de onderhandelingsstrategie die L en M gebruikte leek een confessionele landbouworganisatie als de CBTB al te veel op een vorm van "klassenstrijd", een "agrarisch marxisme", waartegen scherp verzet werd aangetekend (zie blz. 150, 151, 180).

In het licht van het bovenstaande lijken de volgende hypothesen van Turner interessant en toepasselijk:

1. hoe persoonlijker en intiemer de relaties tussen de beweging en de doelgroep, hoe sterker de neiging om de strategie van overreding te kiezen en dwang te vermijden;
2. hoe meer de beweging van de doelgroep afhankelijk is, hoe sterker de neiging om de strategie van overreding te gebruiken en dwang te vermijden (678).

De andere grote landbouworganisaties hebben in de jaren '30 tegenover overheid en politieke partijen duidelijk voor het overredingsmodel gekozen. (Het was het belangrijkste punt waarover door Smid en enkele voormannen van de landbouworganisaties tijdens de oprichtingsvergadering van de Drentsche Boerenbond was gediscussieerd (zie blz. 92, 93).) Verschillende motieven zullen bij die keuze een rol hebben gespeeld. In het kader van deze paragraaf is echter van belang dat het overredingsmodel van de standsorganisaties in 1931 in zoverre succes had gehad, dat met de Tarwewet van 21 februari de nood van de kleiboeren, althans ten dele, was verholpen. Het laat zich voorstellen dat de vertegenwoordigers van deze boeren, die een zeer grote invloed hadden in de georganiseerde Nederlandse landbouw en die tevens soms als Kamerlid, of anderszins, zeer nauw bij verschillende politieke partijen waren betrokken, alleen al om die redenen van de politieke activiteiten van de boerenbonden niet waren gediend. Zij hebben zich, aanvankelijk zeer openlijk, tegen de "politieke boerenbonden" gekeerd. Het meest echter zal de negatieve houding ten opzichte van L en M zijn gestimuleerd door het feit dat deze als een concurrerende organisatie werd beschouwd: concurrerend om de tijd, belangstelling enz. van de boeren, concurrerend ook wat betreft de invloed "naar buiten", op overheid, politieke partijen en publieke opinie. Daarom ook was er weinig bereidheid om met L en M samen te werken.

Naarmate de invloed van L en M, vooral door de groei van het ledental, groter werd en L en M een te duchten macht leek te vormen, konden regionaal beperkte vormen van samenwerking tot stand komen, al was er geen sprake van dat de andere landbouw-

organisaties de landbouwpolitieke denkbeelden van L en M zonder meer wilden steunen. De snelle groei van de Groninger Boerenbond noopte de GML om in '33 de strijdbijl te begraven en een soort vreedzame coëxistentie na te streven (zie blz. 111). In Drenthe werd meer bereikt, zelfs schaarde het hoofdbestuur van het DLG zich op een gegeven moment achter de landbouwpolitieke voorstellen van L en M, maar zulks was slechts mogelijk door de controlerende invloed die L en M'ers in het hoofdbestuur van het DLG hadden weten te verwerven (zie blz. 141). Die macht werd door het dagelijks bestuur van het DLG overigens als bijzonder hinderlijk ervaren en de samenwerking met L en M is dan ook nimmer "van harte" geweest (zie blz. 134). Elders in den lande lagen de machtsverhoudingen provinciaal voor L en M veel ongunstiger en het is dan ook nooit gelukt de andere provinciale landbouwmaatschappijen tot een zelfde samenwerking als in Drenthe te bewegen (zie blz. 167).

Voortdurende frustratie wat betreft het verkrijgen van concessies vergroot de kans dat naar nieuwe strategieën wordt gezocht waarvan een escalatie in de richting van controle (of afscheiding) het gevolg is. Vooropgesteld dan dat het verkrijgen van concessies van zeer wezenlijk belang wordt geacht.

Het is een veronderstelling van Turner die ook in het onderzoek van boerenbewegingen steun heeft gevonden. Landsberger immers stelde, zoals opgemerkt, dat "prolonged frustration" alle "low-status groups" zou radicaliseren, vooral wat midelen betreft. Is een dergelijke tendens ook bij L en M te bespeuren? Wij menen van wel, zoals we hier tot besluit zullen illustreren.

In de periode van snelle groei - en dus nog onvoorspelbare macht - van L en M leken enkele politieke partijen nog gevoelig voor de door L en M uitgeoefende druk (zie blz. 112, 113, 116, 117). In de loop van de jaren '30 werd het de leiding van L en M echter steeds duidelijker dat de onderhandelingsstrategie ten opzichte van de politieke partijen grotendeels was mislukt. In 1933 en 1935 werden, in adviezen aan de leden vlak voor de verkiezingen, nog betrekkelijk duidelijke oordelen uitgesproken over de verschillende politieke partijen (zie blz. 144 e.v.). In 1937 werden evenwel alleen nog maar verkapte adviezen gegeven in de vorm van een "leidraad" die de leden geboden werd en in het voorjaar van 1939 werden de verkiezingsadviezen zelfs geheel achterwege gelaten (zie blz. 182, 212). Het middel van de onderhandelingen met de politieke partijen, met het stemmenpakket van de leden als belangrijkste "ruilobject", had gefaald. Het werkte niet, zoals ook Smid uiteindelijk moest concluderen, omdat L en M te weinig leden telde om de adviezen voldoende gewicht te kunnen geven en bovendien vele leden een advies toch niet op zouden volgen als zulks een breken betekende met

de partij waartoe zij krachtens levensbeschouwelijke beginselen behoorden. Bij velen hadden de adviezen trouwens toenemend irritatie gewekt.

Een korte uitweiding lijkt hier op zijn plaats. Als verbijzondering van de bovengenoemde hypothesen van Turner zouden we het volgende willen stellen: indien een sociale beweging en de doelgroep een overlappend ledenbestand hebben, is de kans op conflicten met de eigen leden groter naarmate de strategie ten opzichte van de doelgroep verder van het overredingsmodel afwijkt. In geval van overreding is de kans het kleinst dat een positieve relatie wordt ondergraven.

Van meet af aan heeft het negatieve stemadvies ten aanzien van de socialistische partijen de leiding van L en M betrekkelijk weinig hoofdbreken gekost - al was de houding van de SDAP, per slot van rekening de op één na grootste partij in het parlement, L en M niet onverschillig. Er zullen weinig leden zijn geweest die van één van die partijen lid waren of er een stem op hebben uitgebracht. Doeleinden, normen en waarden van L en M en deze doelgroepen bleken al spoedig veruiteen te lopen. L en M telde echter wel aanhangers van confessionele politieke partijen in haar gelederen. Om hen niet voor het hoofd te stoten waren bijv. de verkiezingsadviezen ten aanzien van de ARP, ondanks de vaak negatieve houding jegens L en M, veelal bijzonder voorzichtig of onduidelijk geformuleerd (zie blz. 146, 147).

Behalve nu dat de macht van L en M, gemeten naar de omvang van haar aanhang en het vermogen die aanhang in een bepaalde politieke richting te mobiliseren, niet groot genoeg was om de politieke partijen ontzag in te boezemen, was haar invloed in de loop der jaren ongetwijfeld ernstig aangetast door het feit dat zij de NSB als partij niet had veroordeeld, ja zelfs betrekkelijk welwillend - zij het niet zonder kritiek - in beschouwing had genomen. Ook hier zal de factor van een deels overlappend ledenbestand een belangrijke rol hebben gespeeld. Evenzeer echter het feit, dat zelfs bij tegenstanders van de NSB, waaronder Smid, de gedachte leefde dat de NSB een middel zou kunnen zijn om de politieke partijen, de "democratie van lagere orde" waarvan de boeren de dupe waren geworden, tot inkeer te brengen (zie blz. 186, 204 e.v.). Die houding tegenover de NSB heeft L en M tot een prachtig mikpunt voor haar tegenstanders gemaakt. Deze hebben, vooral in de tweede helft van de jaren '30, dan ook niets nagelaten om de beweging steeds verder in diskrediet te brengen. Een en ander heeft er toe bijgedragen dat de oorspronkelijke onderhandelingsstrategie aan het eind van de jaren '30 practisch geen betekenis meer had.

In 1938 was de noodzaak van verandering van strategie binnen L en M aan de orde gesteld. Teleurstelling over het uitblijven van enig succes en een groeiende apathie bij de leden,

lijken daarvoor goeddeels verantwoordelijk. Reeds langer was er binnen L en M een aantal leden, waarschijnlijk meest aanhangers of sympathisanten van de NSB, die een scherpere strijd noodzakelijk achtten en het optreden van L en M te "slap" vonden. Duidelijk was immers, dat L en M via de beproefde politieke middelen haar doel niet zou kunnen bereiken. De inkomensachterstand van de agrarische bevolking bleef bestaan en de minister van Economische Zaken had de boeren in de herfst van 1937 duidelijk te kennen gegeven, dat de Landbouw-Crisiswet 1933 hem niet de bevoegdheid gaf om maatregelen te treffen waardoor de agrarische arbeid ruimer zou worden beloond. Bovendien, aldus de minister, was de regering niet van zins om door wijziging van de Landbouw-Crisiswet, of door andere wettelijke maatregelen, stappen in die richting te doen (zie bijv. blz. 202). Ook het overleg met verschillende politieke partijen had op dit punt weinig effect gesorteerd. Dit alles leidde in het voorjaar van 1938 dan ook tot de discussies in bestuurskringen van L en M waarvan wij al eerder melding hebben gemaakt (zie blz. 203, 204). Een minderheidsgroep in het Drentse hoofdbestuur bleek duidelijk voor "verscherping" van de acties geporteerd, voor een conflictmodel, zou men kunnen zeggen. De meerderheid van de bestuursleden wilde echter voorlopig nog langs de weg van coalitievorming met andere groepen, een vorm van onderhandelen dus, het doel van L en M bereiken. Wat het strategisch doel betreft - overigens geen doel dat L en M op eigen kracht zou kunnen bereiken - was er, althans in aanzet, van enige escalatie sprake: de meerderheid van het hoofdbestuur meende dat een meer autoritaire regeringsvorm wenselijk was, dat, met andere woorden, een grotere mate van controle over de verschillende doelgroepen moest worden nagestreefd. Dit laatste werd in '38 door L en M nog niet openlijk kenbaar gemaakt, maar nieuwe teleurstellingen brachten in de zomer van '39 ook daarin verandering. De blijvende misère in een deel van de landbouw noopte in het voorjaar van '39 tot een hernieuwd overleg met vertegenwoordigers van enkele politieke partijen, maar deze toonden zich, in de crisisachtige politieke sfeer van die dagen, weinig ontvankelijk voor de wensen van L en M (zie blz. 212). Medio '39 werd toen, mede in verband met de verflauwende belangstelling van de leden, voor het eerst in het openbaar over de eventuele wenselijkheid van staatkundige hervormingen gesproken. Ook Smid was van mening dat een scherper optreden van L en M tegenover de politieke partijen geheel gebillijkt kon worden; het waren per slot van rekening die partijen zelf geweest die L en M in die richting hadden gedrongen.

In verband met het uitbreken van de oorlog, in september '39, werden de denkbeelden over een meer "autoritaire staatsvorm" en een scherper optreden tegenover de andere landbouworganisaties, niet verder in een bepaald beleid geconcretiseerd. De

veronderstelling lijkt echter niet vergezocht dat, zoals we in het vorige hoofdstuk schreven, de relatief grote bereidheid van de meerderheid van het hoofdbestuur van L en M om na de Duitse inval, in mei 1940, met de bezettingsautoriteiten samen te werken - en later ook met de NSB -, mede door een vergaande vervreemding van de oude politieke partijen in de hand is gewerkt. De belangen van de boeren, in het algemeen trouwens van de plattelandsbevolking, waren door die partijen onvoldoende behartigd en, zo luidde de redenering, ook onder het nieuwe regime zouden de doeleinden van de beweging gerealiseerd kunnen worden.

5.5 SOCIALE CONTROLE

Sociale controle door verschillende groepen heeft de ontwikkeling van L en M belemmerd. Die controle, voor zover uitgaande van de bestaande landbouworganisaties, is ten dele preventief geweest: direct toen de eerste acties voor de oprichting van de boerenbonden werden gevoerd, werden tegenkrachten gemobiliseerd. Na de oprichting van de verschillende bonden, later in de Nationale Bond samengebracht, hebben zich meerdere groepen en organisaties tegen de opkomst van L en M verzet. Het is deze controle die voor de ontwikkeling van de beweging van verstrekkende betekenis is geweest.

De oude landbouworganisaties, verenigd in het KNLC, verwierpen de acties van de boerenbonden omdat deze zich te ver op politiek terrein hadden bewogen. Primair echter werd in L en M, zoals in de vorige paragraaf is opgemerkt, een concurrent gezien die binnen de georganiseerde landbouw verdeeldheid zou zaaien. Gevreesd werd dat het prestige, en daarmee de invloed, van de bestaande landbouworganisaties zou worden aangetast. Vooral in Drenthe, "op papier" ook in Groningen, zijn bepaalde vormen van samenwerking met de provinciale landbouwmaatschappijen ontstaan, maar elders in den lande werd L en M soms meer, soms minder openlijk, bestreden of tegengewerkt (zie bijv. blz. 112, 113, 134, 162, 167). Ook het KNLC liet, wat samenwerking betreft, verstek gaan, hoewel telkens opnieuw - vooral op initiatief van L en M - pogingen in die richting werden gedaan (zie blz. 141, 142, 167 e.v., 190 e.v., 211, 219 e.v., 231 e.v., 242).

Opvallend is dat het KNLC, aan het eind van de jaren '30, met kennelijke waardering een aantal ideeën van Smid heeft overgenomen, zonder dat het overigens in zijn houding ten opzichte van L en M toeschietelijker werd (zie blz. 207 e.v.). Eerder was het tegendeel het geval: eind '37 was men, aldus H.D. Louwes, op het punt van samenwerking verder van huis dan ooit. Dat die samenwerking, ondanks de negatieve houding van de algemene landbouworganisaties en het overkoepelende KNLC,

telkens opnieuw door L en M werd gezocht, hoeft geen verbaazing te wekken, zoals we eerder hebben opgemerkt (zie blz. 167). Zonder grotere eendracht onder de landbouwende bevolking zou de macht die L en M voor ogen stond onbereikbaar zijn. Nogmaals, in de jaren '30 kwam van die organisatorische eenheid niets terecht en na de Duitse inval, in 1940, ontbrak de vertrouwensbasis waarop die samenwerking tot stand zou kunnen komen. Zowel door de scherpere kritiek die na de meidagen op de oude landbouworganisaties werd geuit, als door de pro-Duitse koers die L en M leek te willen varen, had zij zich buiten het bestek van de samenwerking tussen de centrale landbouworganisaties geplaatst. Een samenwerking die volgens L en M trouwens volstrekt onvoldoende was. Met het KNLC had L en M althans nog dit gemeen, dat een organisatorische eenheid van de Nederlandse boeren - a fortiori nog onder de Duitse bezetting - wenselijk en noodzakelijk werd geacht. De verzuilde organisatorische opbouw van de Nederlandse landbouw werd in hoge mate betreurd. Van dit verlangen naar eenheid viel bij de confessionele landbouworganisaties in de jaren '30 niets te bespeuren; zelfs na de meidagen van 1940, onder de dreigende werking van de Duitse bezetting, was een fusie van organisaties uitgesloten.

Vanaf den beginne heeft L en M van de kant van de CBTB felle bestrijding ondervonden. Voor een deel zullen dezelfde motieven een rol hebben gespeeld als bij de algemene landbouworganisaties, versterkt nog door het feit dat L en M als een organisatie van "vrijzinnige" boeren werd beschouwd, waar "Protestants-Christelijke" boeren niet thuis zouden horen. Bovendien had de CBTB een afkeer van acties en demonstraties, van de "opstandigheid" die door L en M werd gewekt en van de waan dat er aan de maatschappelijke toestand gemakkelijk veel ten goede veranderd kon worden, van het eenzijdig accent ook dat op agrarische belangen werd gelegd, terwijl het in de politiek om veel meer, namelijk "christelijke politiek" zou gaan (zie bijv. blz. 142, 150, 151, 184, 185). Na de verkiezingsadviezen van 1935 werd L en M verder een te grote voorkeur voor de NSB verweten en in de daarop volgende jaren werd zij herhaaldelijk van fascistische sympathieën beticht. De houding van de KNBTB was in vergelijking met die van CBTB over het algemeen minder negatief, en dat valt ook wel te begrijpen. Afgezien van het feit dat enkele voormannen van katholieke boerenorganisaties de denkbeelden van L en M soms wat welwillender hebben benaderd, werd de KNBTB en zijn organisaties nauwelijks of geen concurrentie aangedaan in die zin dat uit de rooms-katholieke boeren leden werden gerecru-teerd. De katholieke zuil werd door L en M, zoals we schreven, vrijwel niet aangetast, pogingen om in het Katholieke Zuiden afdelingen op te richten werden niet ondernomen. Dit betekende echter niet, dat L en M de katholieke boerenorganisaties onverschillig kon blijven. Op landelijk niveau

konden de denkbeelden van de drie CLO's door de voorstellen van L en M worden doorkruist, wat de invloed van de centrale landbouworganisaties zou schaden. In het overleg dat in mei '35 tussen de drie CLO's en L en M werd gehouden, deelde de KNBTB dan ook mee dat hij geen behoefte had aan de politiek-economische aanvulling van L en M en voor haar ook geen taak zag weggelegd onder de katholieke boeren (zie blz. 152).

Ook andere landbouworganisaties, meer regionaal dan landelijk van betekenis, hebben zich tegen het streven van L en M verzet. We noemen nogmaals de Bond van Landpachters en Hypotheekboeren en de Bond van Kaasproducenten. De Bond van Landpachters en Hypotheekboeren, met zijn grootste aanhang in Friesland, zag in L en M een vijand van de Pachtwet, een bondgenoot van het grootkapitaal enz. (zie blz. 108, 152, 167). De Bond van Kaasproducenten, invloedrijk in het Zuid-hollands-Stichtse weidegebied, tekende voortdurend fel verzet aan tegen de landbouwpolitieke denkbeelden van L en M, zoals vervat in het systeem-Smid (zie blz. 142, 152, 167).

Niet alleen binnen de landbouw, maar ook daarbuiten, heeft L en M veel verzet tegen haar denkbeelden te verduren gehad, wat de ontwikkeling van de beweging in belangrijke mate heeft geschaad. Het uitblijven van succes wat de realisering van de belangrijkste doeleinden betreft, zal de aantrekkingskracht van de beweging niet hebben vergroot en was uiteindelijk funest voor het enthousiasme van de leden.

Wat L en M in wezen beoogde, was een correctie van de georganiseerde macht van arbeiders en bepaalde groepen van, vooral grote, ondernemers, die een aanzienlijke controle over lonen en prijzen hadden weten te verwerven. Daarvan waren niet alleen de boeren de dupe geworden, maar ook was, naar het inzicht van Smid, het economisch systeem meer ontwricht dan door de internationale ontwikkelingen onvermijdelijk was (zie blz. 100 e.v., 115 e.v.). De werkloosheid was groter geworden dan nodig was, de bestaanszekerheid van de neringdoende middenstand op het platteland werd ernstig bedreigd, de landbouw werd in extensieve richting gedreven enz. We hebben er reeds uitvoerig over geschreven.

Van socialistische zijde was vooral verzet gerezen tegen een aanmerkelijke verhoging van de landbouwprijzen die het systeem-Smid ten gevolge zou hebben, omdat de kosten van levensonderhoud daardoor onaanvaardbaar zouden stijgen. Meerdere steun aan de landbouw zou onder andere verleend moeten worden via een aantasting van het grond- en hypotheekkapitaal, maar daarvan wilde L en M niets weten. Dit grond- en hypotheekkapitaal was per slot van rekening, zoals L en M stelde, voor een belangrijk deel geen "groot"- maar "kleinkapitaal". Zonder nu onnodig in herhaling te vervallen, zal het duidelijk zijn dat

hier de basis lag van het duurzame antagonisme dat de relaties tussen L en M en bijv. de SDAP heeft gekenmerkt. Vanaf 1933 werd L en M door de SDAP niet alleen als anti-socialistisch, maar ook, en met toenemende frequentie, als fascistisch bestempeld en daardoor verder in diskrediet gebracht (zie bijv. blz. 125 e.v.). Soms leek er wel eens enige verbetering in de onderlinge betrekkingen te bespeuren - zoals in het begin van 1935 -, maar in de tweede helft van de jaren '30 raakte de verhouding alleen maar verder vertroebeld. Zowel de verschillende discussies rond het Plan van de Arbeid (zie blz. 148, 149, 184), als de betrekkelijk welwillende houding van L en M tegenover de NSB - die vooral na 1935 door verschillende politieke, kerkelijke en andere groeperingen zeer fel bestreden werd - zullen daaraan debet zijn geweest. Doeleinden, normen en waarden van L en M en de socialistische partijen lagen soms ver uit elkaar en onder de aanhangers van L en M zullen er slechts weinigen zijn geweest die op de SDAP, laat staan op een van de andere socialistische partijen, zullen hebben gestemd. Een gunstig stemadvies van L en M zal deze politieke groeperingen daarom nauwelijks een zorg zijn geweest, wat van verschillende andere partijen niet kan worden gezegd.

Supporters van L en M zullen vooral gezocht moeten worden onder aanhangers van de Liberale Staatspartij, de Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij, en - althans ten tijde van de oprichting van de boerenbonden - de Vrijzinnig-Democratische Bond, later ook van de NSB. Minder groot zal het aantal zijn geweest dat uit CHU-kring afkomstig was, nog minder groot het getal der anti-revolutionairen. Van de grotere partijen toonde de Liberale Staatspartij zich aanvankelijk het meest gevoelig voor de door L en M uitgeoefende druk, vooral in de periode waarin L en M nog een snelle groei vertoonde en haar macht niet goed te schatten was. De vrijzinnig-democraten waren veel minder ontvankelijk voor de verlangens van L en M en toonden zich, met name rond de verkiezingen van 1933, vaak uiterst kritisch. Het gevolg was een negatief stemadvies van L en M wat, zoals Oud indertijd veronderstelde, mede oorzaak was van het geringe succes van de Vrijzinnig-Democratische Bond bij de Kamerverkiezingen. In de tweede helft van de jaren '30 bleek duidelijk dat de strategie ten opzichte van de politieke partijen had gefaald. De verkiezingsstrategie van L en M was "doodgelopen", zoals H.D. Louwes had gesteld, en ook de landbouwpolitieke denkbeelden van L en M, gehuldigd in het systeem-Smid, konden in de ogen van de belangrijkste politieke partijen geen genade vinden. We hebben reeds verhaald dat het systeem-Smid, vooral in de eerste helft van de jaren '30, in kringen van verschillende politieke partijen en in het parlement met enige aandacht is bestudeerd. In '36 werd het systeem evenwel door de commissie-Van Loon gewogen en te licht bevonden, wat zonder

twijfel een ernstige tegenslag betekende voor L en M: haar jarenlange streven kon met geen praktisch succes worden bekroond. Daarbij kwam de weigering om in de discussie over parlementaire democratie of nationaal-socialisme onomwonden partij te kiezen, de agrarische beweging duur te staan. Tegenstanders van de beweging probeerden, en niet zonder succes, de indruk te vestigen dat L en M een bijwagen was van de NSB, of althans allerm minst vrij was van fascistische smetten. Een van de belangrijkste wapens die door de opposanten van L en M werd gehanteerd, was, aldus een geïrriteerde Smid in 1937, de "laster" (zie blz. 188).

Niet alleen andere landbouworganisaties of politieke partijen, ook de overheid heeft door haar gevoerde beleid de ontwikkelingskansen van L en M belemmerd. Er is de regering soms, zoals we al eerder vermeldden, een bewuste verdeel-en-heers-politiek verweten door in het begin van de crisis een deel van de boeren, vooral de klei-akkerbouwers, wel te helpen en een ander deel, onder anderen de zandboeren en veenkoloniale boeren, niet. Los echter van de juistheid van deze beschuldiging: het effect van het gekozen beleid was er niet anders om. De Tarwewet van 1931 zal grotere onvrede op de kleigronden hebben voorkomen, terwijl op de zandgronden en veenkoloniale gronden een onrust groeide die ook door de latere, meer systematische landbouwcrisisspolitiek van de regering niet kon worden weggenomen; voor velen boden de overheidsmaatregelen te weinig soelaas. Zo werd onder de boeren een verdeeldheid teweeggebracht die de door L en M noodzakelijk geachte eenheid van optreden zal hebben bemoeilijkt. Ook werd door de minister van Economische Zaken, in 1935 (zie blz. 142), het systeem-Smid van de hand gewezen, omdat het geen verbetering zou brengen in vergelijking met het vigerende landbouwcrisissysteem en bovendien de kosten van levensonderhoud te sterk zouden stijgen. Na hernieuwde bestudering werd in 1936, zoals hiervoor gememoreerd, ook door de commissie-Van Loon een negatief advies aan de minister uitgebracht.

Het lijkt nauwelijks twijfel dat het beleid van de overheid, inclusief de opeenvolgende ministeriële beslissingen, een verdere verbreiding en aanvaarding van L en M-ideeën in de weg heeft gestaan. Trouwens, als de regering al anders zou hebben gewild, zou ze vermoedelijk niet anders hebben kunnen besluiten, aldus het oordeel van sommige leiders van L en M, omdat de druk van werkgevers en werknemers, al of niet via de politieke partijen, te groot was. L en M had, zo schreven wij, zowel "socialistische" als "kapitalistische" tegenstanders. Ook de laatsten hebben zich in de jaren '30 duchtig geroerd.

De eerste landbouwcrisismaatregelen waren nog maar nauwelijks getroffen, of er werd van werkgeverskant, uit industrie en handel, al heftig tegen geageerd. Voor L en M vormde dit het zoveelste bewijs van het "onrecht" dat de boeren werd aangedaan. De lezer realiseerde zich dat het verzet reeds de door de regering genomen maatregelen gold. Alleen deze al waren voldoende voor het offensief dat door het Verbond van Nederlandsche Werkgevers, Kamers van Koophandel enz. werd ingezet. Elke kunstmatige verhoging van de landbouwprijzen, aldus de visie van het industriële bedrijfsleven, zou de Nederlandse concurrentiepositie, door een verhoging van het kostenpeil, alleen maar verder schaden. Hoeveel te meer dan een systeem van landbouwcrisismaatregelen zoals door L en M werd voorgesteld, waarvan nog aanzienlijk hogere landbouwprijzen en een ongewenste mate van agrarische autarkie het gevolg zouden zijn (zie bijv. blz. 125, 136, 137, 166).

"Laat economen en politici den landbouw beter begrijpen", luidde een van de motto's in de kop van *Landbouw en Maatschappij*. Over het geheel, aldus L en M, werd door economen onvoldoende aandacht aan de landbouw besteed. De meesten, voor zover ze *überhaupt* van de denkbeelden van L en M serieus kennis hadden genomen, waren tegen de ideeën gekant. Tot ontzetting van Smid had de heersende kritiek op de steun aan de landbouw ook in *Economisch-Statistische Berichten* de nodige bijval genoten. De eerste brochure die door L en M werd uitgegeven was daarom, zoals eerder geschreven, onder andere tegen dit economisch "onbegrip" gericht (zie blz. 124, 125).

Maar ook in landbouweconomische kring, waar de steun aan de landbouw op zich zelf zeker juist werd geacht, vonden de ideeën van L en M geen gunstig onthaal. Op het Landhuishoudkundig Congres, in september '35, werd het systeem-Smid o.a. door de Wageningse hoogleraar, G. Minderhoud, ongunstig beoordeeld, terwijl ook al een jaar tevoren, tijdens de Vde Nederlandsche Landbouwweek in Wageningen, de denkbeelden van L en M waren bekritiseerd (zie blz. 134, 143).

In de grote dagbladen werd over het algemeen aan L en M nauwelijks aandacht besteed. Grote evenementen als de landdagen werden, zoals gezegd, veelal slechts summier vermeld en zoveel is zeker, dat de grote pers, als medium voor de verbreiding van informatie over L en M, weinig waarde heeft gehad (zie blz. 159, 160). Herhaaldelijk heeft L en M de persorganen verweten, dat zij onvoldoende begrip toonden voor de noden van het platteland, te weinig besef ook van de sociale en culturele betekenis van de boerenstand. De openbare mening zou vooral worden gevormd door een pers die door het "grootstedelijk kapitaal" werd gesteund. Daartegenover kon door L en M, maar ook door de andere landbouworganisaties,

onvoldoende tegenwicht worden gevormd. Een en ander werd in '35 aanleiding tot de oprichting van de N.V. De Agrarische Pers, die echter over het geheel genomen geen groot succes is geworden (zie blz. 217, 218). Voor zover in landelijke dagbladen aandacht aan L en M werd besteed, was het veelal in negatieve zin: het systeem-Smid werd, vooral in '36, door verschillende kranten afgekraakt (zie blz. 166) en voorts werd L en M vaak als een fascistisch getinte beweging beschreven.

Tegenstand werd tenslotte ook ondervonden van de kant van de beweging Eenheid door Democratie. Deze was, zoals gezegd, kort na de Statenverkiezingen van 1935 opgericht ter bestrijding van de nationaal-socialistische en fascistische stromingen in ons land. Vooral sinds de verkiezingstijd van 1937 werden soms felle aanvallen op L en M gedaan (zie blz. 186, 188, 189). Veel bekendheid verwierf de discussie tussen prof. Schermerhorn, voorzitter van EDD, en Smid, waarvan wij boven uitvoerig gewag hebben gemaakt (zie blz. 204 e.v.).

Concluderend kan gezegd worden, dat L en M in de tweede helft van de jaren '30 in een omgeving moest opereren die deels vijandiger, deels ook onverschilliger, op haar aanwezigheid reageerde dan in de eerste helft van dat decennium het geval was. Bondgenoten met enige macht van betekenis werden niet verworven en coalities met groepen van enig belang of landelijk prestige, zijn niet tot stand gekomen. De fusie met het Boerenfront van de NSB, in november 1940, was een laatste noodsprong van een beweging die het getij ten gunste van de NSB had zien keren en geen enkele hoop meer mocht koesteren op een zelfstandig voortbestaan (zie blz. 235 e.v.). Het valt in dit onderzoek natuurlijk verder niet te staven, maar het lijkt ons plausibel dat een sociale beweging pas tot fusie zal overgaan, wanneer er geen andere wegen meer lijken open te staan om de doeleinden van de beweging te bereiken. Een beweging die zich machtig waant, zal geen coalities aangaan - in welk geval bijna altijd iets zal moeten worden "ingeleverd" of "gedeeld" en compromissen onvermijdelijk zijn - en allerminst aan fusies denken - waardoor de eigen identiteit tenslotte voor een belangrijk deel verloren kan gaan.

Een stagnerende ontwikkeling en een geringe kans om haar doeleinden te realiseren, noopten L en M aan het eind van de jaren '30 naar mogelijkheden van samenwerking met andere groepen te zoeken (zie blz. 204, 210, 211). Na de Duitse inval werden de samenwerkingspogingen geïntensiveerd, zoals we in het laatste hoofdstuk hebben geschetst. We hoeven hier dan ook niet te herhalen hoe de ene na de andere poging is mislukt. Ook de NSB had in juni 1940 voor samenwerking met L

en M geen interesse (zie blz. 223). De beweging van Mussert zal zich op dat moment sterk genoeg hebben geacht om alleen, zij het natuurlijk op Duitse kracht, verder te varen. Hulp van L en M was voor haar streven irrelevant. Hoogstens zal zij, zoals uit latere ontwikkelingen ook wel gebleken is, de aanhang van L en M hebben beschouwd als een potentieel belangrijke groep die de eigen, dunne, agrarische gelederen zou kunnen versterken. In de jaren '30 is van L en M-kant zeker nooit getracht om een of ander samenwerkingsverband aan te gaan met de NSB. Kan deze in dat geval nog wel als een "bondgenoot" gelden? In zeker opzicht misschien wel - de NSB had, wat haar agrarische denkbeelden betreft, een en ander met L en M gemeen en mogelijk ook gedachten aan het L en M-programma ontleend -, maar, indien bondgenoot, dan toch één van dubieuze waarde.

Over het geheel genomen werden de politieke partijen door L en M met één maat gemeten: de waardering voor elke partij was afhankelijk van de mate waarin met inzichten en verlangens van L en M rekening werd gehouden. Maar het "gewone" contact dat L en M ook met de NSB wilde onderhouden, was voor verschillende politieke en andere groeperingen op zich zelf al voldoende reden om afstand van L en M te nemen. Zo werden de externe relaties tussen de beweging en voor haar belangrijke groepen in toenemende mate verstoord, terwijl de innerlijke samenhang van de beweging niet louter versterkt werd. Weliswaar was door de gekozen benadering van de NSB een gerede kans op scheuring in de beweging voorkomen, maar tegelijk waren spanningen gewekt. L en M telde immers niet alleen leden of sympathisanten, maar ook tegenstanders van de NSB. Overigens was de NSB niet zonder kritiek in beschouwing genomen, zoals we boven hebben aangegeven (zie bijv. blz. 138 e.v., 146, 172 e.v., 183, 186 e.v.). Alleen moest de NSB worden toegegeven dat zij, meer dan de andere politieke partijen in diezelfde tijd, de agrarische gedachten van L en M, althans in theorie, had omhelsd. Aan bestrijding van de nationaal-socialistische beweging deed L en M evenwel niet mee. Zelfs Smid, verklaard tegenstander van het nationaal-socialisme, was niet bereid de acties tegen de NSB te steunen zolang de "fouten van de democratie" niet eveneens aan de kaak werden gesteld. De NSB was in Smids ogen niet anders dan een reactie op het falen van de democratie. Bovendien vormde de NSB, naar zijn mening, in '37 al geen enkel gevaar van betekenis meer.

5.6 SLOTOPMERKINGEN

In de voorgaande paragrafen hebben wij, voor zover de gegevens het toelieten, getracht aan te tonen welke factoren voor ontstaan en ontwikkeling van L en M belangrijk zijn geweest.

Het hoeft geen betoog dat de bewijzen veel te wensen overlaten - dat is inherent aan dergelijk historisch gericht onderzoek.

De klaarblijkelijke "sociografische" interesse van de onderzoeker voor Landbouw en Maatschappij als zodanig zal de "sociologische" belangstelling van sommige lezers niet geheel bevredigd hebben. Deze laatsten immers zullen meer in generalisaties dan in bijzondere gevallen zijn geïnteresseerd. In de inleiding van deze publikatie hebben we daar reeds op gewezen.

Niettemin zijn in dit onderzoekverslag verschillende sociologische aspecten van sociale bewegingen en diverse hypothesen aan de orde geweest, die wij hieronder, beknopt, nog eens de revue zullen laten passeren. Zij lijken ook voor voortgezet onderzoek van boerenbewegingen of sociale bewegingen van waarde te kunnen zijn. Denkbeelden van Smelser hebben, zoals op vele plaatsen is aangegeven, het globale theoretisch kader van onze analyse gevormd. Vanzelfsprekend viel in dit onderzoek van één enkele agrarische beweging Smelsers theoretisch model niet te toetsen. De door hem daartoe gesuggereerde methode van "systematic comparative illustration" is zeker interessant, maar heeft wel tot voorwaarde dat voldoende en adequaat vergelijkingsmateriaal voorhanden is. Dat laatste is nauwelijks het geval en bovendien, zoals eerder opgemerkt, is o.a. de complexiteit van Smelsers theorie zó groot dat een enigszins strenge toetsing vooralsnog onbereikbaar lijkt. Er zijn ons trouwens tot nu toe geen voorbeelden bekend van onderzoekers die dit sociologisch heksenwerk met succes ter hand hebben genomen. Een en ander neemt niet weg dat het model in hoofdlijnen, zoals we in het voorgaande trachten aan te tonen, een belangwekkende en bruikbare theoretische oriëntatie blijft. De specifieke combinatie van factoren die alle noodzakelijk en met elkaar voldoende zouden zijn om een sociale beweging te produceren, is, bij alle reeds gereleveerde kritiek, een intrigerende constructie. Zonder bepaalde vormen van structurele spanning zal geen sociale beweging ontstaan, maar spanning alléén is als voorwaarde onvoldoende: de juiste "constitutieve ideeën" moeten worden gevormd of aanwezig zijn, mensen moeten worden gemobiliseerd enz., wil een beweging van de grond kunnen komen. Zonder de ideeën van Jan Smid zou een beweging als L en M waarschijnlijk niet zijn ontstaan, maar het optreden van Smid zonder meer, hoe belangrijk hij ook was als ideologisch leider, was voor de opkomst van de beweging onvoldoende; jarenlang immers had hij bepaalde denkbeelden al verkondigd, zonder dat daaruit enige actie was geresulteerd. Enzovoorts. Slechts in combinatie met de andere factoren krijgt elke determinant in Smelsers cumulatiemodel zijn betekenis.

Zoals gezegd, het onderzoek van Landbouw en Maatschappij is geen vergelijkend onderzoek geweest op de manier die Smelser

voor ogen staat en hoogstens hebben wij de relevantie (dus niet de noodzakelijkheid enz.) van de verschillende variabelen, van structurele permissiviteit tot sociale controle, voor ontstaan en ontwikkeling van L en M kunnen demonstreren. Daar de mogelijkheid tot "systematic comparative illustration" ontbrak, hebben wij het belang van de betreffende variabelen (of subvariabelen) op andere wijze geprobeerd te illustreren. De specifieke configuratie van variabelen in Smelsers model impliceert dat deze op dezelfde plaats en dezelfde tijd werkzaam moeten zijn, wil een beweging tot ontwikkeling kunnen komen. Verbreiding van de ideeën van Smid alléén in Drenthe, structurele spanning uitsluitend in Zeeland enz., zou geen sociale beweging hebben opgeleverd. Vooral in Drenthe en omgeving waren de voorwaarden voor het ontstaan van L en M gunstig, elders was zulks minder het geval, zoals we in voorgaande paragrafen en in hoofdstuk 4 - voor zover dan het materiaal toereikend was - hebben getracht aan te geven. In het katholieke zuiden van ons land bijv. was de sociaal-structurele situatie voor de ontwikkeling van L en M bepaald ongunstig; voor veel veehouders leken de landbouwpolitieke denkbeelden van L en M direct in strijd met hun economisch belang; mobilisatie van boeren buiten de concentratiegebieden van L en M in het noorden van het land werd geremd of verhinderd door de moeilijkheden die de verspreiding van de ideeën van L en M ondervond (geen of nauwelijks toegang tot de gevestigde communicatiekanalen, beperkt propaganda-apparaat enz.). Op deze wijze hebben wij een voorzichtige poging gedaan de differentiële ontwikkeling van L en M te verklaren en de werking van de verschillende factoren aan te geven.

Ook op andere wijze nog hebben wij getracht na te gaan wat de invloed van bepaalde variabelen is geweest. L en M had haar grootste aanhang in het noorden van het land, maar, zoals reeds eerder vermeld, niet overal was de organisatiedichtheid van L en M er even groot. Door nu de organisatiegraad van L en M (als afhankelijke variabele) in de verschillende gemeenten te relateren aan verschillende verklarende variabelen, zou ook langs die weg de invloed van de betreffende variabelen kunnen worden geïndiceerd. Helaas zijn de daarvoor geschikte gegevens beperkt. We kunnen een index voor de gemeentelijke organisatiegraad van L en M construeren, maar beschikken, via de ambtelijke statistiek, slechts over enkele voor ons doel relevante onafhankelijke variabelen. Al deze onafhankelijke variabelen hebben betrekking op de heterogeniteit van de boerengroep. In bijlage 1 hebben we een uitvoerige multivariate analyse gepresenteerd van deze "ecologische" gegevens. Bij alle haken en ogen die er aan een dergelijke ecologische analyse zijn, menen wij toch te kunnen stellen dat de resultaten van de analyse over het geheel genomen de eerder gemaakte veronderstellingen steunen.

In hoofdstuk 2 hebben wij, zoals de lezer zich zal herinneren, verschillende kritische kanttekeningen bij Smelsers theorie geplaatst. Afgezien van de betrekkelijke onbepaaldheid van verschillende determinanten - wat kan er niet al onder "structurele permissiviteit" of bijv. "mobilisatie van participanten" worden geschoven -, leek voor de analyse van de *ontwikkeling* van een beweging vooral ook een accentuering van de interactie tussen de beweging en de voor haar relevante sociale omgeving, de gekozen strategieën en niet in de laatste plaats de uitgeoefende sociale controle van wezenlijk belang. Zowel in de historische analyse van Landbouw en Maatschappij (hoofdstuk 4) als meer expliciet in de voorgaande paragrafen, hebben wij er uitgebreid aandacht aan besteed. We zullen hier verder niet in herhaling vervallen.

Wel lijkt tot besluit een opsomming van die "losse" hypothesen op zijn plaats die, verspreid in dit laatste hoofdstuk, bij de bespreking van de verschillende verklarende variabelen aan de orde zijn geweest en als zodanig werden geformuleerd. De meeste zijn, zoals opgemerkt, aan ouder sociologisch onderzoek van sociale bewegingen ontleend en bleken ook in het onderzoek van L en M van waarde. Enkele werden op basis van de onderhavige studie gevormd of in iets gewijzigde vorm gegoten, hebben dus een vrij wankel empirische grondslag, maar kunnen in voortgezet onderzoek hun nut bewijzen. Het generalisatieniveau van de hypothesen verschilt: sommige hebben op boerenbewegingen betrekking, andere op sociale bewegingen in 't algemeen. Verschillende hypothesen zouden zich bovendien gemakkelijk voor verdere generalisatie kunnen lenen, ook bijv. voor gevestigde groepen of organisaties relevant kunnen zijn.

In paragraaf 1 hebben wij uitvoerig uiteengezet hoe de heterogeniteit - in verschillend opzicht - van de agrarische bevolkingsgroep de ontwikkeling van een agrarische beweging kan bemoeilijken. Op grond daarvan werd de hypothese gesteld, dat de ontwikkeling van een sociale beweging belemmerd wordt, wanneer de groep waaruit de beweging haar aanhang moet recruterende, in concurrerende of antagonistische subgroepen is verdeeld. De veronderstelling dat ontstaan en ontwikkeling van boerenbewegingen vergemakkelijkt worden wanneer boeren reeds vrij hecht in bestaande sociale verbanden (boerengemeenschappen, belangengroepen) zijn geïntegreerd, behoeft in dit verband dan ook enige verduidelijking. Zij zal slechts geldig zijn indien de bestaande boerengemeenschappen of -organisaties zelf van de beweging deel uitmaken of de beweging althans gunstig zijn gezind. Als zij de beweging als een rivaliserende groep beschouwen (wat doeleinden of wat middelen betreft), zullen ontstaan en ontwikkeling van de beweging worden bemoeilijkt.

Al in een eerder hoofdstuk (zie blz. 59) hebben wij de hypo-

these geformuleerd, dat die vormen van deprivatie die verband houden met een bedreiging of aantasting van bepaalde status-aspecten (politiek, economisch, sociaal) van een groep, in eerste instantie tot een behoudende reactie zullen leiden wat doeleinden en daarmee verbonden ideeën (of ideologie) betreft; gepoogd zal worden bestaande macht, economische voordelen of sociale status te handhaven of te herstellen.

In paragraaf 3 hebben wij deze hypothese in verband met L en M in beschouwing genomen. Niet "getoetst" kon worden de hypothese die, aan de vorige gekoppeld, eveneens in dat voorgaande hoofdstuk werd vermeld:

Die vormen van deprivatie die verband houden met een verbetering of verwachte verbetering van bepaalde statusaspecten (politiek, economisch, sociaal) van een groep, zullen tot een innoverende reactie leiden wat doeleinden en daarmee verbonden ideeën (of ideologie) betreft; gepoogd zal worden bestaande macht of economische voordelen te vergroten of een verhoging van de sociale status te bewerkstelligen.

In paragraaf 4 werden o.a. de volgende hypothesen geformuleerd:

Als leiders van een beweging afkomstig zijn uit groepen van een bevolking die een gering aanzien genieten bij die groepen waaruit de beweging haar aanhang recruteert, of wanneer leiders kenmerken vertonen die door die groepen over het algemeen als ongunstig worden beschouwd, is de kans groot dat de groei van de beweging wordt belemmerd;

Uittreding uit een beweging zal moeilijker zijn naarmate men persoonlijk meer in de beweging heeft geïnvesteerd (tijd, inspanning, geld enz.);

Uittreding uit een beweging zal moeilijker zijn naarmate de beweging meer "schaarse waarden" (bijv. geld, macht, prestige) oplevert, of, naar verwachting, zal opleveren.

In de discussie over de strategie van L en M leek een tweetal hypothesen van Turner relevant:

Hoe persoonlijker en intiemer de relaties tussen de beweging en de doelgroep, hoe sterker de neiging om de strategie van overreding te kiezen en dwang te vermijden (679);

Hoe meer de beweging van de doelgroep afhankelijk is, hoe sterker de neiging om de strategie van overreding te kiezen en dwang te vermijden.

Als verbijzondering daarvan kan de volgende hypothese gelden: Indien een sociale beweging en de doelgroep een overlappend ledenbestand hebben, is de kans op conflicten met de eigen leden groter naarmate de strategie ten opzichte van de doelgroep verder van het overredingsmodel afwijkt.

Eveneens in paragraaf 4 zijn verschillende middelen besproken

die de binding aan een beweging kunnen versterken, waaronder het "in-group-out-group"-mechanisme. In het kader van die discussie leek de veronderstelling verantwoord, dat wanneer een beweging ten opzichte van de doelgroep een strategie van overreding heeft gekozen om haar doel te bereiken, het gelijktijdig gebruiken van het "in-group-out-group"-mechanisme ten opzichte van die doelgroep averechts werkt. Immers, wat intern functioneel is, maakt de beweging in de ogen van de doelgroep onbetrouwbaar of verdacht.

Tenslotte willen wij nog een hypothese vermelden die op verschillende plaatsen in dit boek reeds te berde werd gebracht:

Met name in de beginfase van een boerenbeweging zullen de eisen die door de boeren worden gesteld vaak vrij specifiek en gematigd zijn en tot de eigen situatie beperkt, niet gericht op veranderingen die de hele samenleving betreffen en ook niet "radicaal" wat middelen betreft. Pas in geval van voortdurende frustratie van verlangens zal radicalisering plaats vinden en dan eerder nog wat middelen dan wat doeleinden betreft.

Wij menen dat deze hypothese van Landsberger (en analoog Turner e.a.) ook in het onderzoek van Landbouw en Maatschappij bevestigd werd.

Noten

Belangrijkste afkortingen in noten:

RA - Rijksarchief
ARA - Algemeen Rijksarchief
RIOD - Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
L en M - Landbouw en Maatschappij
Archief L en M - Archief Landbouw en Maatschappij

Toelichting Archief Smid/Louwes:

Het archief "Smid/Louwes" is na gebruik t.b.v. dit onderzoek door de Groninger Maatschappij van Landbouw officieel overgedragen aan het Rijksarchief in de provincie Drenthe. Het archief dat een aantal belangrijke stukken - waaronder een notulenboek van de Drentsche Boerenbond (later Afdeling Drenthe) - omvat die op Landbouw en Maatschappij betrekking hebben, is nog niet geordend en beschreven. De archivalia zijn grotendeels van J. Smid en H.D. Louwes afkomstig, zodat wij het archief gemakshalve het archief Smid/Louwes hebben genoemd.

1. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 1. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1969, blz. 253 e.v.
2. G.A. Kooy, *Het echec van een "volks" beweging; Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945*. Assen, 1964, blz. 321, 322.
3. Nadat wij met ons onderzoek waren begonnen bleek uit een publikatie van dr. L. Buning ook de interesse van historische zijde voor Landbouw en Maatschappij. Zie L. Buning, *Landbouw en Maatschappij in Drenthe*, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 91 (1974), blz. 103-134.
4. E.W. Hofstee, *Collegedictaat Differentiële Sociologie*, Derde Stuk. Wageningen, 1976, blz. 362 (niet gepubliceerd).
5. H. Blumer, *Collective Behavior*, in A. McClung Lee (ed.), *Principles of Sociology*. New York, 1966, blz. 199.
6. Zie bijv. N.J. Smelser, *Theory of Collective Behavior*. London, 1976, blz. 2, 3.
7. Blumer, blz. 168.
8. J.M. Weller en E.L. Quarantelli, *Neglected Characteristics of Collective Behavior*, *American Journal of Sociology* 79 (1973), blz. 665-685.
9. Weller en Quarantelli, blz. 668.
10. Weller en Quarantelli, blz. 672.
11. Weller en Quarantelli, blz. 670.
12. Weller en Quarantelli, blz. 670.
13. Weller en Quarantelli, blz. 682.

14. Weller en Quarantelli, blz. 680.
15. Blumer, blz. 199.
16. In het vervolg van dit boek zal het begrip groep in een zeer brede betekenis worden gebruikt, in afwijking dus van de sociologische gewoonte om aan de hand van bepaalde criteria bijv. categorieën, groeperingen en groepen van elkaar te onderscheiden, of soortgelijke classificaties te maken. In plaats daarvan prefereren wij, zo nodig, het gebruik van adjectieven om bepaalde aspecten van groepen aan te duiden. We menen dat dit niet verwarrend hoeft te werken en zien voordelen, omdat het empirisch vaak bijzonder moeilijk is grenzen tussen de verschillende onderscheiden eenheden te bepalen. Wetenschappelijk kan het verder vruchtbaar zijn te onderkennen, dat groepen of sociale eenheden bepaalde culturele of sociaal-structurele kenmerken meestal in meerdere of mindere mate bezitten, dat er dus gradaties zijn langs bepaalde dimensies.
17. Blumer, blz. 199, 200.
18. Blumer, blz. 200.
19. Blumer, blz. 201.
20. Zie bijv. R. Heberle, *Social Movements; An Introduction to Political Sociology*. New York, 1951; K. Lang en G.E. Lang, *Collective Dynamics*. New York, 1961; R.H. Turner en L.M. Killian, *Collective Behavior*. Englewood Cliffs, 1972; Smelser, *Theory of Collective Behavior*.
21. G.B. Rush en B.S. Denisoff, *Social and Political Movements*. New York, 1971, blz. 180, 181.
22. Turner en Killian, blz. 246.
23. Turner en Killian, blz. 246.
24. Smelser, blz. 270.
25. Smelser, blz. 8, 9, 71.
26. Zie P.A. Sorokin, *Sociological Theories of Today*. New York, 1966, blz. 27 e.v.
27. Turner en Killian, blz. 20.
28. D.E. Morrison en A.D. Steeves, Deprivation, Discontent, and Social Movement Participation: Evidence on a Contemporary Farmers' Movement, the NFO, *Rural Sociology* 32 (1967), blz. 432.
29. Turner en Killian, blz. 20.
30. Turner en Killian, blz. 21.
31. Turner en Killian, blz. 21.
32. Zie Turner en Killian, 1972.
33. Smelser, blz. 12.
34. Smelser, blz. 15, 16.
35. Smelser, blz. 17.
36. Smelser, blz. 327.
37. Smelser, blz. 325.
38. J.D. Hicks, *The Populist Revolt*. Minneapolis, 1955, blz. 405.
39. Smelser, blz. 280.
40. Smelser, blz. 286.

41. S.J. Buck, *The Agrarian Crusade*. New Haven, 1920, blz. 43.
42. Buck, blz. 44.
43. Smelser, blz. 287.
44. Smelser, blz. 290.
45. Smelser, blz. 343.
46. Smelser, blz. 47.
47. Smelser, blz. 49.
48. Smelser, blz. 33.
49. De voornaamste typen van "generalized beliefs" zijn: "hysterical" en "wish-fulfillment beliefs" (gericht op faciliteiten), "hostile beliefs" (gericht op mobilisatie), "norm-oriented beliefs" (gericht op normen) en "value-oriented beliefs" (gericht op waarden).
50. Smelser, blz. 67.
51. Smelser, blz. 69.
52. Smelser, blz. 71.
53. Smelser, blz. 72, 73.
54. E. Currie en J.H. Skolnick, A Critical Note on Conceptions of Collective Behavior, in J.F. Short en M.E. Wolfgang (eds.), *Collective Violence*. Chicago, 1972, blz. 60-72.
55. Smelser, blz. 271.
56. Smelser, blz. 352.
57. Smelser, blz. 20.
58. Smelser, blz. 295.
59. Zie N.J. Smelser, *Essays in Sociological Explanation*. Englewood Cliffs, 1968, blz. 92 e.v.
60. Smelser, *Theory* enz., blz. 296.
61. Smelser, blz. 355.
62. E.W. Hofstee, *Collegedictaat Differentiële Sociologie*, Derde Stuk, blz. 361 e.v.
63. N.J. Smelser, Some Additional Thoughts on Collective Behavior, *Sociological Inquiry* 42 (1972), blz. 97.
64. Smelser, *Theory* enz., blz. 297.
65. Smelser, blz. 297.
66. Smelser, blz. 298.
67. Smelser, blz. 356.
68. Turner en Killian, blz. 390.
69. Smelser, blz. 298.
70. Smelser, blz. 305.
71. Smelser, blz. 305, 306.
72. Smelser, blz. 17.
73. Smelser, blz. 364.
74. Smelser, blz. 365.

75. Smelser, *Essays in Sociological Explanation*, blz. 99.
76. C. Brinton, *The Anatomy of Revolution*. London, 1953, blz. 280.
77. Smelser, *Theory* enz., blz. 369.
78. Zie R. Brown, *Social Psychology*. New York, 1965, blz. 731.
79. Zie Smelser, *Essays* enz., blz. 92 e.v.
80. Smelser, *Theory* enz., blz. 385.
81. Zie o.a. B. Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston, 1966; E.R. Wolf, *Peasant Wars in the Twentieth Century*. New York, 1970; H.A. Landsberger (ed.), *Rural Protest: Peasant Movements and Social Change*. London, 1974.
82. D.E. Morrison (ed.), *Farmers' Organizations and Movements*. Agricultural Experiment Station, Michigan State University, Research Bulletin 24, 1970.
83. P. Sorokin en C.C. Zimmerman, *Principles of Rural-Urban Sociology*. New York, 1929.
84. C.A. Anderson, Trends in Rural Sociology, in R.K. Merton, L. Broom en L.S. Cottrell (eds.), *Sociology Today; Problems and Prospects*. New York, 1959, blz. 363.
85. Zie noot 81.
86. A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij; desoriëntatie en radikalisme onder de boeren*. Diss. Utrecht. Meppel, 1969; Kooy, *Het echec van een "volkse" beweging*.
87. Ook andere factoren spelen daarbij natuurlijk een rol, zoals een gebrekkelijk theoretisch inzicht, meetproblemen, verwaarlozing in sociologisch onderzoek van psychologische variabelen en omgekeerd, enz.
88. C.C. Taylor, *The Farmers' Movement 1620-1920*. New York, 1953, blz. 2.
89. Taylor, blz. 500.
90. Landsberger, Peasant Unrest: Themes and Variations, in H.A. Landsberger (ed.), *Rural Protest* enz., blz. 44.
91. Landsberger, blz. 54.
92. Landsberger, blz. 53.
93. A. Johnson, Agrarian Movements. Introduction, *Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol. 1, blz. 492.
94. S.M. Lipset, *Agrarian Socialism; The Cooperative Commonwealth Federation in Saskatchewan*. Garden City, New York, 1968, blz. xvii.
95. G. McConnell, *The Decline of Agrarian Democracy*. Berkeley, 1953, blz. 66.
96. Zie bijv. W.T. Angress, The Political Role of the Peasantry in the Weimar Republic, *The Review of Politics* 21 (1959), blz. 530-549; G. Wright, *Rural Revolution in France; The Peasantry in the Twentieth Century*. Stanford, 1964; H.-J. Puhle, Warum gibt es in Westeuropa keine Bauernparteien?, in H. Gollwitzer (Hg.), *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1977, blz. 603-667.
97. R. Heberle, *Social Movements* enz., blz. 188.
98. V.O. Key, *Politics, Parties, and Pressure Groups*. New York, 1958, blz. 36 e.v.; G. McConnell, blz. 145 e.v., blz. 158 e.v.
99. Key, blz. 46.

100. Lipset, blz. xxiii.
101. Landsberger, blz. 50.
102. Turner en Killian, blz. 267.
103. Zie B. Galjart, *Peasant Mobilization and Solidarity*. Assen, 1976.
104. Zie bijv. N.G. Addens, *Groninger Maatschappij van Landbouw; Gedenkboek 1837-1937*. (Groningen), 1937, blz. 160; J.J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, deel II. (Leeuwarden), 1952, blz. 73 e.v.; J. Homan, *Gedenkboek van het Drentsch Landbouw Genootschap*. (Assen, 1947), blz. 199 e.v.
105. H.A. Landsberger, The Role of Peasant Movements and Revolts in Development, in H.A. Landsberger (ed.), *Latin American Peasant Movements*. Ithaca, 1969, blz. 39.
106. Landsberger, *Peasant Unrest; Themes and Variations*, blz. 50.
107. Landsberger, blz. 39.
108. Taylor, *The Farmers' Movement 1620-1920*, blz. 58.
109. H. Gollwitzer, Europäische Bauerndemokratie im 20. Jahrhundert, in H. Gollwitzer (Hg.), *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*, blz. 20, 21.
110. Sorokin en Zimmerman, *Principles of Rural-Urban Sociology*, blz. 465.
111. Landsberger, blz. 46.
112. Spahr van der Hoek, deel II, blz. 68.
113. B. Benvenuti, *Farming in Cultural Change*. Diss. Wageningen. Assen, 1961, blz. 376 e.v.
114. Galjart, blz. 48.
115. B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*. Utrecht, 1960, blz. 210.
116. Slicher van Bath, blz. 210.
117. Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, blz. 467.
118. Moore, blz. 475.
119. Galjart, *Peasant Mobilization and Solidarity*.
120. Landsberger, blz. 46.
121. Turner en Killian, blz. 261.
122. E. Hoffer, *The True Believer; Thoughts on the Nature of Mass Movements*. New York, 1951, blz. 33.
123. Aangehaald in J.R. Gusfield, The Study of Social Movements, in *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 14, blz. 449.
124. Gusfield, blz. 450.
125. Turner en Killian, blz. 307.
126. Turner en Killian, blz. 307.
127. Vergelijk Lipset, blz. xiv.
128. Moore, blz. 457.
129. Taylor, blz. 495.
130. P.A. Munch, The Peasant Movement in Norway; A Study in Class and Culture, *The British Journal of Sociology* V (1954), blz. 63-77.

131. Landsberger, blz. 28.
132. Moore, blz. 453, 454.
133. Moore, blz. 477, 478.
134. Landsberger, blz. 29 e.v.; Gollwitzer (Europäische Bauerndemokratie enz., blz. 15) wijst er op hoe voor verschillende Europese boerenpartijen de "stad" als belangrijkste tegenstander fungeerde.
135. Johnson, *Agrarian Movements*. Introduction, blz. 490.
136. Sorokin en Zimmerman, blz. 459, 460.
137. Taylor, blz. 500.
138. Taylor, blz. 10.
139. Key, *Politics* enz., blz. 28, 33; vergelijk ook T. Saloutos en J.D. Hicks, *Agricultural Discontent in the Middle West 1900-1939*. Madison, 1951, blz. 372-451.
140. McConnell, blz. 11.
141. R. Heberle, *Landbevölkerung und Nationalsozialismus; Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918 bis 1932*. Stuttgart, 1963, blz. 118 e.v., 160 e.v. Door Heberle worden overigens ook gelijktijdig sociaal-culturele factoren ter verklaring aangevoerd.
142. C.P. Loomis en J.A. Beegle, *The Spread of German Nazism in Rural Areas*, *American Sociological Review* 11 (1946), blz. 727.
143. Lipset, *Agrarian Socialism*, blz. xvi.
144. Landsberger, blz. 20.
145. Hoffer, *The True Believer*, blz. 25.
146. Moore, blz. 220.
147. Zie bijv. Moore, blz. 474.
148. Hoffer, blz. 28.
149. Landsberger, blz. 44.
150. Taylor, blz. 500.
151. Hoffer, blz. 11.
152. Zie bijv. J. Skolnick, *The Politics of Protest*. New York, 1969, blz. 330 e.v.; C.J. Couch, *Collective Behavior: An Examination of Some Stereotypes*, *Social Problems* 15 (1968), blz. 315; R. Heberle, *Social Movements*, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 14, blz. 441.
153. Skolnick, blz. 335.
154. Landsberger, blz. 22.
155. Turner en Killian, blz. 9.
156. E.W. Hofstee, *Collegedistaat Differentiële Sociologie*, Tweede Stuk. Wageningen, 1975, blz. 158 (niet gepubliceerd).
157. Hofstee, blz. 155.
158. Vergelijk bijv. ook Taylor, blz. 159, 282; G.D. Jackson, *Peasant Political Movements in Eastern Europe*, in H.A. Landsberger (ed.), *Rural Protest* enz.; Buck, *The Agrarian Crusade*, blz. 22, 63.

159. Turner en Killian, blz. 270 e.v.
160. Turner en Killian, blz. 271 e.v.
161. Turner en Killian, blz. 271.
162. Turner en Killian, blz. 271.
163. Buck, blz. 135.
164. S.M. Lipset en E. Raab, *The Politics of Unreason; Right-Wing Extremism in America, 1790-1970*. New York, 1970, blz. 14 e.v.
165. S. Milgram en H. Toch, Collective Behavior: Crowds and Social Movements, in G. Lindzey en E. Aronson (eds.), *The Handbook of Social Psychology*, second edition, vol. 4. Reading, 1969, blz. 589.
166. Landsberger, blz. 45.
167. Landsberger, blz. 45.
168. Taylor, bijv. blz. 25 e.v., 424.
169. Galjart, blz. 20.
170. Johnson, Agrarian Movements. Introduction, blz. 492.
171. Heberle, Social Movements, blz. 443.
172. Landsberger, blz. 39.
173. Moore, blz. 480, 504.
174. Sorokin en Zimmerman, blz. 459.
175. Galjart, blz. 124.
176. Turner en Killian, blz. 272 e.v.
177. Turner en Killian, blz. 273.
178. Johnson, blz. 490, 491.
179. Moore, blz. 491 e.v.
180. Lipset, *Agrarian Socialism*, blz. xxiii.
181. Taylor, blz. 495.
182. Johnson, blz. 491.
183. Moore, blz. 241, 491.
184. Moore, blz. 491 e.v.
185. Moore, blz. 494.
186. Moore, blz. 452.
187. McConnell, *The Decline of Agrarian Democracy*, blz. 7.
188. McConnell, blz. 7.
189. McConnell, blz. 1.
190. Taylor, blz. 281 e.v.
191. Jackson, Peasant Political Movements in Eastern Europe, blz. 309.
192. Jackson, blz. 210.
193. Jackson, blz. 284; Gollwitzer, Europäische Bauerndemokratie im 20. Jahrhundert, blz. 39 e.v.
194. Jackson, blz. 310; vergelijk ook Gollwitzer, blz. 1 e.v.

195. Aangehaald in Sorokin en Zimmerman, *Principles of Rural-Urban Sociology*, blz. 97.
196. Munch, *The Peasant Movement in Norway*, blz. 71 e.v.
197. Munch, blz. 72.
198. Munch, blz. 74.
199. Landsberger, blz. 47; Ook Gollwitzer (zie *Europäische Bauerndemokratie* enz., blz. 21) wijst er op hoe tal van niet-boeren vaak vooraanstaande posities in de Europese boerenpartijen bekleedden.
200. Zie Jackson, blz. 292; zie ook A. Moritsch, *Die Bauernparteien bei den Kroaten, Serben und Slowenen*, in H. Gollwitzer (Hg.), *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*, blz. 366 e.v.
201. Moore, blz. 479.
202. A. Quijano, *Contemporary Peasant Movements*, in S.M. Lipset en A. Solari (eds.), *Elites in Latin America*. New York, 1967, blz. 301-340.
203. Landsberger, blz. 49.
204. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, blz. 210.
205. Homan, *Gedenkboek* enz., blz. 203.
206. E.W. Hofstee, *Het Oldambt*, deel I, *Vormende krachten*. Groningen, 1937, blz. 205, 206.
207. Buck, *The Agrarian Crusade*, blz. 2.
208. Taylor, blz. 337.
209. Taylor, blz. 367.
210. Taylor, blz. 407.
211. Buck, blz. 117.
212. Heberle, *Landbevölkerung und Nationalsozialismus*, blz. 159.
213. Zie ook Gollwitzer, blz. 21.
214. Taylor, blz. 197.
215. Taylor, blz. 388.
216. Taylor, blz. 375, 376, 391.
217. Taylor, blz. 264 e.v.; Buck, blz. 126 e.v.
218. Taylor, blz. 310.
219. Jackson, blz. 314.
220. McConnell, blz. 40.
221. De Grange is op dit moment nog een van de grootste boerenorganisaties in de V.S.
222. Brinton, *The Anatomy of Revolution*, blz. 280, 281.
223. Landsberger, blz. 61.
224. Moore, blz. 479.
225. Quijano, *Contemporary Peasant Movements*, blz. 319.
226. Landsberger, blz. 59, 60.
227. Landsberger, blz. 60.
228. Taylor, blz. 440.

229. Taylor, blz. 454.
230. Zie G. Minderhoud, Crisis en crisiswetgeving 1930-1940, in Z.W. Sneller e.a., *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940*. Groningen, 1943, blz. 498-522.
231. Minderhoud, blz. 506.
232. J.K. Galbraith, *The Great Crash 1929*. Hammondsworth, 1963, blz. 199.
233. Aangehaald in J.K. Galbraith, *Money: whence it came, where it went*. Hammondsworth, 1975, blz. 238.
234. P.C. van den Noort, *Omvang en verdeling van het agrarisch inkomen in Nederland*. Diss. Wageningen. Wageningen, 1965, blz. 50.
235. Van den Noort, blz. 55.
236. Van den Noort, blz. 111.
237. G. Minderhoud, De crisis in den Nederlandschen Landbouw, *Prae-adviezen over: de landbouwcrisis als element der algemeene economische depressie*. Vereniging voor de staathuishoudkunde en de statistiek. 's-Gravenhage, 1931, blz. 95-210.
238. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 1, blz. 126.
239. G.A. Kooy, *Het echec van een "volkse" beweging*, blz. 36.
240. P.J. Oud, *Het jongste verleden*, deel IV. Assen, 1949, blz. 126.
241. Galbraith, *Money*, blz. 179, 180.
242. Galbraith, *Money*, blz. 233.
243. Galbraith, *Money*, blz. 120.
244. J.K. Galbraith, *Economics and the Public Purpose*. Hammondsworth, 1975, blz. 65, 66.
245. Minderhoud, De crisis in den Nederlandschen Landbouw, blz. 35.
246. Van den Noort, blz. 113.
247. *Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 15 december 1927, no. 34, tot het onderzoeken van de vraag of en, zoo ja, in hoeverre en door welke oorzaken in den land- en tuinbouw eene wanverhouding bestaat tusschen de bodemprijzen en productiekosten eenerzijds en de opbrengst der produaten anderzijds*. 's-Gravenhage, 1933, blz. 261.
248. Minderhoud, De crisis in den Nederlandschen Landbouw, blz. 40.
249. D.A. Piers, *Wisselend Getij; Geschiedenis van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité over de periode negentienhonderd vierendertig tot en met negentienhonderd negenenvijftig*. ('s-Gravenhage, 1959), blz. 35.
250. Addens, *Groninger Maatschappij van Landbouw*, blz. 416 e.v., 425.
251. Minderhoud, Crisis en crisiswetgeving, blz. 499, 500.
252. Aangehaald in E.W. Hofstee, 75 jaar ontwikkeling van de Nederlandse landbouw, in *Driekwart eeuw plattelandsgroei 1888-1963*. Jubileum-nummer van het Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij, (1963), blz. 103.
253. J. Smid, Landbouw en Protectie, *Econ.-Stat. Berichten* (1924), blz. 836.
254. Zie ook Kooy, *Het echec van een "volkse" beweging*, blz. 317 e.v.
255. *Drentsch Landbouwblad*, 15 sept. 1921.
256. H.J. Prakke, *Deining in Drenthe*. Assen, 1969, blz. 268 e.v.

257. Prakke, blz. 278.
258. Zie ook L. Buning, Landbouw en Maatschappij in Drenthe, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 91 (1974), blz. 103-134.
259. Hofstee, 75 jaar ontwikkeling van de Nederlandse landbouw, blz. 113.
260. Addens, blz. 423.
261. Addens, blz. 424.
262. Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, blz. 128.
263. *Redevoeringen H.D. Louwes 1930 - 1941*. Groningen, 1947, blz. 41.
264. *Redevoeringen* enz., blz. 42.
Herstel van de vrijhandel leek Louwes, evenals Smid, illusoir. De grote landarbeidersstaking in het Oldambt, in 1929, waar de arbeiders met taaië volharding voor loonsverhoging hadden gestreden, had Louwes voldoende duidelijk gemaakt dat zij met nog grotere kracht tegen loonsverlaging zouden vechten. Zie *Redevoeringen* enz. blz. 36.
265. *Redevoeringen* enz., blz. 45.
266. *Redevoeringen* enz., blz. 46.
267. Minderhoud, Crisis en crisiswetgeving, blz. 509.
268. C.B.S., *Zestig jaren statistiek in tijdreeksen*. Zeist, 1959, blz. 48.
269. Het indexcijfer 83 is het indexcijfer voor akkerbouwprodukten zonder consumptieaardappelen. Door de kleine oogst van consumptieaardappelen in dat jaar was het indexcijfer 157% van het niveau 1910/'14. Het indexcijfer van akkerbouwprodukten met consumptieaardappelen bedroeg in 1930/'31 111, maar geeft een te geflatteerd beeld van de economische situatie. Zie ook tabel 14.
270. *Verslag der Staatscommissie* enz., blz. 315.
271. *Verslag der Staatscommissie* enz., blz. 315.
272. Minderhoud, Crisis en crisiswetgeving, blz. 510.
273. Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, blz. 126.
274. Vermoedelijk is het ingezonden stuk geplaatst in het *Nieuwsblad van het Noorden*. Een knipsel is aanwezig in het archief Smid/Louwes (RA Assen).
275. *Landbouw en Maatschappij* (voortaan: *L en M*), 31 dec. 1936.
276. Zie bijv. *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 dec. 1931; *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 24 dec. 1931; *Drentsch Landbouwblad*, 30 dec. 1931.
277. *Drentsch Landbouwblad*, 30 dec. 1931.
278. *Jaarverslag 1934 van den Nat. Bond "L en M"*, blz. 4, 5 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
279. *L en M*, 31 dec. 1936.
280. *Drentsch Landbouwblad*, 30 dec. 1931.
281. Addens, blz. 183.
282. Addens, blz. 183.
283. *Jaarverslag over 1932. Drentsche Boerenbond* (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
284. Addens, blz. 181.
285. Addens, blz. 182.
286. Addens, blz. 186.

287. Zie bijv. *L en M*, 10 febr. 1940.
288. Deze aantekeningen bevinden zich in het archief Smid/Louwes (RA Assen).
289. *L en M*, 10 febr. 1940.
290. Voor publikaties van Smid, zie *L en M*, 10 febr. 1940.
291. *L en M*, 31 dec. 1936.
292. *Jaarverslag over 1932. Drentsche Boerenbond*; mededelingen van Jac. ter Haar in interview.
293. Hoewel Dieters' invloed in Drenthe niet moet worden onderschat - zijn wervende kracht voor de NSB zal in later jaren ongetwijfeld vrij groot zijn geweest - moet zijn directe invloed op de leiding van de Drentsche Boerenbond en de latere Nat. Bond Landbouw en Maatschappij niet worden overschat. In Bunings beschouwing over Landbouw en Maatschappij (zie noot 258) krijgt Dieters ons inziens te veel betekenis.
294. *L en M*, 8 sept. 1932.
295. Overigens was Smid niet zo naïef dat de vaak antagonistische relaties tussen boeren en landarbeiders, vooral in de kleistreken, hem vreemd voorkwamen. Integendeel, voor de sociale tegenstellingen in bijv. de kleigebieden van Groningen had hij, zoon van een landarbeider uit Oost-Groningen, volledig oog. De diepste oorzaak daarvan was zijns inziens het ontbreken van een ruime verscheidenheid van bedrijfsgrootten, waardoor het verschil tussen rijk en arm groot en zichtbaar was. De mogelijkheid voor een landarbeider om zich op te werken tot kleine boer was beperkt. Die mogelijkheid bestond wel op de lichtere gronden - al was ook daar opklimming langs de maatschappelijke ladder bijzonder moeilijk -, zodat de landarbeider, aldus Smid, minder dan in de kleistreken in het ontmoedigend besef van de "Aussichtslosigkeit seiner Lage" leefde. Zie *L en M*, 22 sept. 1932.
296. *L en M*, 3 nov. 1932.
297. *L en M*, 22 sept. 1932.
298. *L en M*, 30 nov. 1932.
299. *L en M*, 30 nov. 1932.
300. Mededelingen van Jac. ter Haar aan schrijver; zie ook *L en M*, 15 aug. 1935.
301. *L en M*, 25 aug. 1932.
302. *Groninger Landbouwblad*, 3 sept. 1932.
303. Addens, blz. 160.
304. Brief, 12 mei 1932, van N.G. Addens aan H.D. Louwes (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
305. In het najaar van 1930 was door de Tweede Kamer een ontwerp voor een nieuwe Pachtwet aangenomen. In februari 1932 werd het ontwerp echter door de Tweede Kamer verworpen. Zie Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, blz. 208 e.v.
306. Oud, blz. 223.
307. I.B. Cohen, Crisiswetgeving, *Landbouwkundig Tijdschrift* 46 (1934), blz. 876.
308. Minderhoud, Crisis en crisiswetgeving, blz. 513.
309. De Jong accentueert dit in zijn eerste deel van *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* onvoldoende, waardoor de blij-

- vende ontevredenheid onder een groot deel van de boeren, en ook de groei van de boerenbonden, minder goed verklaarbaar wordt. Zie bijv. De Jong, deel I, blz. 124.
310. *L en M*, 18 mei 1933; A. van der Heide, N.S.B. en Boerenbond, *Socialistische Gids* 1934, blz. 661.
 311. Addens, blz. 195.
 312. Addens, blz. 195.
 313. *Redevoeringen H.D. Louwes 1930-1941*, blz. 63, 64.
 314. Zie bijv. Addens, blz. 196; *L en M*, 9 maart 1933; notitie "de V.B. landbouwcandidaten" in archief Smid/Louwes (RA Assen).
 315. Zie Addens, blz. 197; *L en M*, 6 april 1933.
 316. Brief, 24 april 1933, van H.D. Louwes aan B. Meihuizen (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
 317. *L en M*, 23 maart 1933.
 318. Oud, deel IV, blz. 208.
 319. Oud, deel V, blz. 28, 29.
 320. *L en M*, 20 april 1933.
 321. *L en M*, 23 febr. 1933; 9 maart 1933; 23 maart 1933.
 322. De Jong, deel I, blz. 75.
 323. De Jong, blz. 76.
 324. De Jong, blz. 194; Oud, deel V, blz. 28.
 325. Oud, deel V, blz. 28.
 326. *L en M*, 6 april 1933; Kooy, *Het echec van een "volkse" beweging*, blz. 46.
 327. Zie ook Addens, blz. 184.
 328. Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Nat. Bond Landbouw en Maatschappij (RIOD, Doc II - 400).
 329. *Jaarverslag 1934 van den Nat. Bond "L en M"*.
 330. Minderhoud, Crisis en crisiswetgeving, blz. 516.
 331. Mededelingen Jac. ter Haar aan schrijver.
 332. Brief, 7 oktober 1932, van minister van Financiën aan minister van Economische Zaken en Arbeid (Ministerie van Landbouw en Visserij, Archief Stichting Landbouwcrisisbureau, inv. no. 57, 1932-1933).
 333. Nota gevoegd bij genoemde brief van 7 oktober 1932.
 334. Crisispolitiek en crisisinstellingen in Nederland, *Econ.-Stat. Berichten* 20 (1935), blz. 1094.
 335. *De Landbouw-Crisiswetgeving; Beknopt overzicht van de toestandkoming en werking van de Landbouw-Crisiswetgeving in Nederland vanaf 1929, derde deel*. 's-Gravenhage, 1940, blz. 6, 8.
 336. *De Landbouw-Crisiswetgeving enz.*, blz. 2.
 337. Minderhoud, Crisis en crisiswetgeving, blz. 515.
 338. Zie bijv. Crisispolitiek en crisisinstellingen in Nederland, blz. 1095; *L en M*, 24 aug. 1933.
 339. Piers, *Wisselend Getij*, blz. 91; *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 jan. 1933.

340. Hoewel de financiering van de steunmaatregelen krachtens de Landbouw-Crisiswet 1933 uit een centraal fonds geschiedde, was toch in het algemeen het streven er zoveel mogelijk op gericht om de uitgaven ten behoeve van een bepaalde tak van landbouw te bestrijden uit inkomsten die met die tak verband hielden.
341. Ook de centrale landbouworganisaties hadden een vermindering van de veestapel bepleit. Zie *De Landbouw-Crisiswetgeving* enz., deel II, blz. 352.
342. *L en M*, 29 juni 1933.
343. Zie bijv. *Het door Landbouw en Maatschappij gepropageerde systeem van Landbouwcrisispolitiek*. Nationale Bond Landbouw en Maatschappij, brochure no. 6, tweede verbeterde druk, z.j., 15 blz.
344. Zaalberg was voormalig Directeur-Generaal van de Arbeid en verder o.m. voorzitter van de Commissie van Advies voor Werklozensteun en voorzitter van de zogenaamde Commissie-Zaalberg die de minister adviseerde over de voorstellen van de Commissie-Lovink. De Commissie-Lovink, samengesteld uit prominente vertegenwoordigers van diverse agrarische organisaties, was in mei 1930 geïnstalleerd om de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw te adviseren omtrent middelen ter bestrijding van de crisis in de akkerbouwbedrijven. Zie *De Landbouw-Crisiswetgeving* enz., deel I, blz. 16 e.v.
345. C.J.P. Zaalberg, Industrie en landbouw, *Econ.-Stat. Berichten* 18 (1933), blz. 920, 921.
346. Zaalberg, blz. 921.
347. Zie *L en M*, 23 maart 1933.
348. Zie bijv. *Econ.-Stat. Berichten* 19 (1933), blz. 929; 20 (1934), blz. 406 e.v.
349. *L en M*, 11 jan. 1934.
350. De Jong, deel 1, blz. 252.
351. *L en M*, 23 maart 1933.
352. *L en M*, 4 mei 1933.
353. Zie *Jaarverslag 1933 der Drentsche Boerenbond* (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
354. *L en M*, 27 juli 1933.
355. De Jong, blz. 296.
356. Zie *L en M*, 13 juli 1933; *Jaarverslag 1933 der Drentsche Boerenbond*.
357. *L en M*, 27 juli 1933.
358. Overigens had Smid wel veel waardering voor het door de socialisten gepropageerde idee van een algemeen ouderdomspensioen.
359. Zie *L en M*, 10 aug. 1933; 7 sept. 1933; Buning, Landbouw en Maatschappij in Drenthe, blz. 119.
360. Zie bijv. *L en M*, 30 nov. 1933; 22 febr. 1934.
361. De Jong, blz. 230.
362. De Jong, blz. 293.
363. De Jong, blz. 290.
364. De Jong, deel 1, blz. 290; deel 4, blz. 503.
365. P.J. Bouman, *Het socialisme aan den tweesprong*. Zutphen, 1933, blz. 12.

366. Bouman, blz. 16.
367. Zie bijv. *L en M*, 1 juni 1933; 21 sept. 1933; 19 okt. 1933; 16 nov. 1933.
368. Zie ook J. Smid, *L en M*, 27 juli 1933.
369. De Jong, deel 1, blz. 296.
370. Jac. ter Haar deelde ons mee dat in de beginjaren de materiële nood onder de boeren zo hoog was, "dat je met culturele zaken niet bij hen aan hoefde te komen".
371. Zie bijv. *L en M*, 14 dec. 1933; 11 jan. 1934; 22 maart 1934; 6 dec. 1934; *Jaarverslag 1933 der Drentsche Boerenbond*.
372. *L en M*, 14 dec. 1933; 11 jan. 1934.
373. *L en M*, 22 maart 1934; 29 nov. 1934; W. Schermerhorn, *De boeren in onze volksgemeenschap*. Arnhem, 1934, blz. 60 e.v.
374. Zie *Verslag over den Landbouw in Nederland over 1933*. 's-Gravenhage, 1934.
375. *Verslag over den Landbouw in Nederland over 1934*. 's-Gravenhage, 1935.
376. *Verslag over den Landbouw in Nederland over 1934*, blz. 7.
377. *Verslag over den Landbouw* enz., blz. 18.
378. *Verslag over den Landbouw* enz., blz. 17.
379. *Verslag over den Landbouw* enz., blz. 33.
380. *L en M*, 21 sept. 1933.
381. *L en M*, 22 febr. 1934.
382. Zie tabellen 15a-15h.
383. Homan, *Gedenkboek van het Drentsch Landbouw Genootschap*, blz. 245.
384. Zie ook Kooy, *Het echec van een "volkse" beweging*, blz. 48.
385. *L en M*, 27 juli 1933.
386. Piers, *Wisselend Getij*, blz. 53, 54.
387. Piers, blz. 53.
388. Homan, blz. 248.
389. In oktober 1934 werd aan de minister een nota over het systeem van *L en M* gestuurd; het verzoek om een mondelinge toelichting te mogen geven, werd niet gehonoreerd. Korte tijd later werd in de genoemde brochure, *Het door Landbouw en Maatschappij gepropageerde systeem van landbouw-crisispolitiek*, het systeem uitvoerig en cijfermatig toegelicht. Zie *L en M*, 14 maart 1935.
390. Zie bijv. *Overijsselsch Landbouwblad*, 14 juni 1934; 16 aug. 1934.
391. Cohen, *Crisiswetgeving*; G. Minderhoud, *Samenvatting der besprekingen, Landbouwkundig Tijdschrift* 46 (1934), blz. 990-994.
392. Minderhoud, blz. 990.
393. *L en M*, 9 aug. 1934.
394. *L en M*, 12 juli 1934.
In *Econ.-Stat. Berichten* schreef een der redacteuren in 1934: "Zouden niet de landbouwvertegenwoordigers zelf de uitvoering van de steun in handen hebben, de betrokkenen namen stellig geen genoegen met de normen van thans, doch zouden meer verlangen, terwijl zij zich nu, min of meer noodgedwongen, neerleggen bij hetgeen tot stand is gekomen" (zie De

Nederlandsche Landbouweek te Wageningen, *Econ.-Stat. Berichten* 19 (1934), blz. 589).

395. Zowel prof. Minderhoud als ir. J.S. Keijser, de opvolger van ir. S.L. Louwes als secretaris van de OLM, deelden ons tijdens een gesprek mee dat S.L. Louwes als de grote man achter de totstandkoming van de Tarwet moet worden beschouwd.
396. Zie bijv. *Handelingen der Staten-Generaal*, Tweede Kamer, Bijlagen, 203: 2-3, 1934-1935.
397. *L en M*, 8 febr. 1934; 22 febr. 1934; J. Smid, *Landbouw en Industrie*. Nationale Bond Landbouw en Maatschappij, brochure no. 2, z.j., 10 blz.
398. In de *Actie tegen den Landbouwsteun* had Smid geschreven dat de Nederlandse bevolking "voor ongeveer de helft van de Nederlandse landbouw en voor de andere helft van de buitenlandse landbouw" leefde. Dit laatste was mogelijk geweest door export van industriële producten, scheepvaart enz. Nu exportindustrie en scheepvaart in ernstige moeilijkheden verkeerden, zouden in de toekomst veel minder Nederlanders van de buitenlandse landbouw kunnen leven dan voorheen.
399. Smid, *Landbouw en Industrie*, blz. 5.
400. Smid, blz. 6.
401. Smid, blz. 9.
402. *L en M*, 20 sept. 1934.
403. *Jaarverslag 1934 van den Nat. Bond "L en M*.
404. *L en M*, 8 maart 1934; 5 april 1934; *De Vrijheid*, 20 febr. 1934.
405. *L en M*, 8 febr. 1934.
406. *L en M*, 3 mei 1934.
In dit verband zij vermeld dat de minister van Justitie, mr. J.R.H. van Schaik, eind '34 nog overwogen had of tegenover de NSB - er gold immers het ambtenarenverbod - niet een iets ruimere houding aangenomen kon worden. Enig bewijs van een "illegaal, revolutionair, gezagsvijandig of tegen het koningshuis gericht streven" was namelijk in 1934 niet geleverd. Van Schaik kreeg echter in de ministerraad, aldus De Jong, onvoldoende steun en de NSB bleef een voor ambtenaren verboden organisatie. Zie De Jong, deel 1, blz. 293.
407. *L en M*, 14 juli 1934.
408. *L en M*, 28 juni 1934.
409. De agrarisch expert van de NSB, ir. H.J. van Houten, schreef in de brochure *Boer en Volk* (vermoedelijk uit 1936) o.a.: "men heeft mij verweten, dat ik mij keerde tegen de boerenbonden; men sprak zelfs al van de tegenstelling: "N.S.B. contra Boerenbonden". Volgens Van Houten was dit niet juist, maar er zou wel een "onverzoenlijke tegenstelling" tussen liberalisme en nationaal-socialisme bestaan, "overall waar zij elkaar ontmoeten; en dus ook in de boerenbonden. De boerenbonden hebben hun voornaamste taak te vervullen in onze tegenwoordige maatschappij; hun uitgangspunt en hun doelstelling blijven echter beperkt, omdat zij in wezen stoelen op het liberalisme". De nationaal-socialisten zouden "niet tevreden (zijn) met wat de boerenbonden zich als doel hebben gesteld; wij weten dat ook hun streven in wezen slechts een liberaal lapmiddel is en zeer zeker de ware, diepere oorzaken van de huidige ontwrichting niet zal vermogen op te heffen" (blz. 6).
In december 1936 schreef Van Houten in een brief aan de NSB'er Von Brucken Fock, dat de "oude heer Smid" natuurlijk niets van zijn ideeën

- uit *Boer en Volk* had begrepen: "hij is en blijft een liberaal met een geestelijke instelling als die van een sociaal-democraat". De verschillpunten met L en M werden ook in dit schrijven nog eens uit de doeken gedaan. Zie brief, 31 dec. 1936, van H.J. van Houten aan mr.dr. H.J. von Brucken Fock (RIOD, Doc II-400).
410. L. Buning, *De radicale boerenbeweging en de N.S.B. in Drenthe, Spiegel Historiae* 12 (1977), blz. 310.
 411. Zie bijv. *Agrarisch Nieuwsblad*, 23 okt. 1936; *L en M*, 31 dec. 1936.
 412. Naar schatting was in die jaren zo'n 20% van de landbouwbedrijven in een boekhouding opgenomen. De kleine bedrijven op de zandgronden (bedrijven in de categorie 1-5 ha) onthaken praktisch geheel en ook voor sommige andere landbouwgebieden waren de gegevens allesbehalve representatief. Verder betreft het fiscale boekhoudingen, waarbij natuurlijk de kans bestaat dat niet alles even betrouwbaar werd opgegeven. Denkbaar is het bovendien dat over het algemeen de betere boeren bij de landbouwboekhoudbureaus waren aangesloten. Hoe dat ook zij, als indicator lijken de gegevens zeer goed bruikbaar. In ieder geval zijn het de meest nauwkeurige gegevens uit die tijd. Zie tabel 13.
 413. *De bedrijfsuitkomsten van den Landbouw in het boekjaar 1934/1935*. Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1936, no. 2, blz. 14.
 414. G.L.A. Franssen, *Actie Bouwman*. Scriptie Sociologie LH (niet gepubliceerd), 1977.
 415. *Verslag over den Landbouw in Nederland over 1935*. 's-Gravenhage, 1936, blz. 20.
Dat was vermoedelijk niet te veel gezegd. Hoe groot soms de armoë op de kleine landbouwbedrijfjes (kleiner dan zo'n 5 ha) was, vindt men o.a. uitgebreid geïllustreerd in de verschillende rapporten van de Commissie van Advies voor den Dienst Kleine Boerenbedrijven, die in juni 1936 werd ingesteld. Zelfs de voeding bijv. was in vele gevallen kwalitatief zeer slecht, vooral ook omdat de zelfvoorziening veel te wensen overliet. Ten gevolge van de crisis werd niet of onvoldoende geslacht, gebruik van boter, melk en eieren was vaak minimaal geworden enz. Kleding had men soms volstrekt onvoldoende. "In zeer behoeftige gezinnen worden zo nu en dan de kinderen uit school of kerk gehouden wegens te grote slijtage van kleding en schoeisel (-). Het komt vrij algemeen voor, dat men zakjes, welke dienen voor het verpakken van meel, rijst, kippenvoer enz. gebruikt voor het maken van kinderkleertjes" enz. (zie *Een jaar kleine boerenhulp en enkele andere onderwerpen*. Commissie van Advies Dienst Kleine Boerenbedrijven, Rapport no. 2, 1938, blz. 38). Eveneens blijkt aan "dekking en schoeisel" vaak gebrek. Zo moest de Stichting tot huishoudelijke voorlichting ten plattelande bij huisbezoek constateren, "dat de toestand der bedden vaak allerbedroevendst (was). Bij gebrek aan behoorlijke matrassen en dekens slapen ouders en kinderen vaak op stro en gedekt met lompen of met van oude zakken gemaakte dekens" (zie *De bedrijfsuitkomsten van de voorbeeldbedrijfjes in 1937/38*. Commissie van Advies Dienst Kleine Boerenbedrijven, Rapport no. 3, 1938, blz. 9). Onduidelijk is in hoeverre men deze bevindingen mag generaliseren - men heeft vaak schrijnende voorbeelden beschreven -, maar het lijdt geen twijfel dat op de kleine bedrijven vaak bittere armoë werd geleden.
 416. *Verslag over den Landbouw in Nederland over 1935*, blz. 20.
 417. Zie notulen Hb. Drentsche Boerenbond, 10 nov. 1934; notulen Db. Drentsche Boerenbond, 15 nov. 1934; notulen gecombineerde vergadering Db's DLG en Drentsche Boerenbond, 8 dec. 1934 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).

418. Zie "Kort verslag van bespreking met Nat. Bond Landbouw en Maatschappij op donderdag 3 januari 1935" en brief, 5 jan. 1935, van J.L. Nysingh aan H. Molhuysen (ARA Den Haag, Archief KNLC, 1935, 108/2²).
419. *Handelingen der Staten-Generaal*, Tweede Kamer, 1934-1935, blz. 1609.
420. Van Voorst tot Voorst was voorzitter van de ABTB en onder-voorzitter van de KNETB; Weitkamp was bestuurslid van de OLM, Bierema maakte deel uit van het dagelijks bestuur van de GML en Van Rappard was voorzitter van de G.O. Mij. van Landbouw.
421. *Handelingen der Staten-Generaal*, blz. 1675.
422. *L en M*, 21 maart 1935.
423. *L en M*, 21 febr. 1935.
424. Zie Piers, blz. 92; *L en M*, 26 sept. 1935.
425. *L en M*, 3 okt. 1935; zie ook bijlage 2.
426. *L en M*, 26 sept. 1935.
427. De commissie bestond uit de volgende personen:
Prof.mr. J. van Loon, voorzitter;
J.A. Geluk, secretaris van de Algemeene Nederlandsche Zuivelbond (F.N.Z.);
Jac. Groen, lid Tweede Kamer en voorzitter van de R.K. Tuindersvakbond (L.T.B.) in het Bisdome Haarlem;
Chr. van den Heuvel, lid Tweede Kamer en tweede voorzitter van de C.B.T.B.;
J. Hilgenga, vertegenwoordiger van de drie landarbeidersbonden;
Ir. S.L. Louwes, regeringscommissaris voor de akkerbouw en veehouderij;
J.C.M. Mensing, voorzitter van de Nederlandsche Tuinbouwraad;
J.L. Nysingh, voorzitter K.N.L.C.;
Ir. A. Roebroek, directeur-generaal van de landbouw;
H. Ruyter, lid Eerste Kamer en alg. secr. ABTB;
J. Smid, adviseur van de Nat. Bond Landbouw en Maatschappij;
F.V. Valstar, regeringscommissaris voor de groenten-, fruit- en sier-teelt;
Mr. W.P.M. van der Loo, secretaris-adviserend lid.
428. De Jong, deel 1, blz. 256.
429. *L en M*, 11 april 1935; *Jaarverslag van de Afdeling Drenthe van den Nat. Bond Landbouw en Maatschappij*, 1935 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
430. De commissie bestond uit mr. J. Linthorst Homan (tegenstander van corporatieve vertegenwoordiging), R.P. Sybesma (voorzitter) en L. Weyer. De titel van de brochure luidde: *Is corporatieve vertegenwoordiging in het belang van den boerenstand?* Het is, naar onze mening, de slechtste en meest warrige brochure die door *L en M* is uitgegeven. In de loop van 1935 raakte Sybesma, een veearts uit Friesland, lid en adviseur van de Friesche Agrarische Bond, in conflict met de Bond en medio december '35 bedankte hij als lid. In een speciaal daartoe gehouden vergadering had Sybesma gelegenheid gekregen zijn ideeën kenbaar te maken, maar nauwelijks bijval ontvangen (zie *L en M*, 19 dec. 1935; *Algemeen Handelsblad*, 18 dec. 1935; *L en M*, 9 april 1936). Naar verluidt was Sybesma sterk geporteerd voor een nauw contact met de NSB en wilde hij liefst de banden met de andere politieke partijen verbreken.
431. Ter Haar heeft dit in een gesprek met ons nog eens bevestigd. Omdat geen enkele partij geheel aan de verwachtingen van *L en M* had beantwoord, was het geven van adviezen bijzonder moeilijk. Maar vele leden, aldus Ter Haar, verlangden nu eenmaal een advies, zoals op de afdelings-

vergaderingen telkenmale was gebleken.

- 432. *L en M*, 11 april 1935.
- 433. *L en M*, 27 maart 1935.
- 434. *L en M*, 25 april 1935.
- 435. Zie bijv. G.J. Ruiter, *Wie aren*. Nationale Bond Landbouw en Maatschappij, brochure no. 13, 1937.
- 436. Zie J. Smid, *Het Sociaal-Democratische Plan van den Arbeid*. Nationale Bond Landbouw en Maatschappij, brochure no. 10, 1935, blz. 4.
- 437. Smid, blz. 8.
- 438. Smid, blz. 8.
- 439. *Is devaluatie van den gulden gewenscht?* Nationale Bond Landbouw en Maatschappij, brochure no. 5, (1935), blz. 7.
- 440. Kooy, *Het echec* enz., blz. 324 e.v.
- 441. *Ons Platteland*, 21 jan. 1932; 31 maart 1932.
- 442. Zie bijv. *Ons Platteland*, 17 mei 1935; 25 mei 1935; 19 juni 1935, 26 juni 1935.
- 443. *L en M*, 9 mei 1935.
- 444. Addens, blz. 198 e.v.
- 445. Verslag "Bespreking tussen vertegenwoordigers van de Nat. Bond Landbouw en Maatschappij en die van de centrale landbouworganisaties" (ARA Den Haag, Archief KNLC, 1935, 108/2¹⁶).
- 446. *De Landpachter*, 10 mei 1935; 1 okt. 1935; *L en M*, 14 febr. 1935; 16 mei 1935; 18 juli 1935; 12 sept. 1935.
- 447. *L en M*, 28 nov. 1935.
- 448. *L en M*, 6 april 1935.
- 449. *L en M*, 6 april 1935.
- 450. W. Schermerhorn, *Oud en Nieuw. Gisteren en morgen in het boerenleven*. Rede van prof. ir. W. Schermerhorn op de Landdag van 16 juli 1935 te Assen. Nationale Bond Landbouw en Maatschappij, brochure no. 9, 1935, blz. 2.
- 451. Vermeld zij, dat nog begin '35 door het bestuur van de Drentsche Boerenbond besloten was om, gezien de zeer moeilijke omstandigheden in de veehouderij en op de kleine bedrijven, de rede die prof. Schermerhorn aanvankelijk op 30 maart in Assen zou houden, niet door te laten gaan (RA Assen, Archief Smid/Louwes, notulen Db. Drentsche Boerenbond, 26 jan. 1935).
- 452. *L en M*, 20 juni 1935.
- 453. *Handelingen der Staten-Generaal*, Tweede Kamer, 1934-1935, blz. 1613.
- 454. Notulen Db. *Afdeeling Drenthe*, 20 nov. 1935 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
- 455. H.G.W. van der Wielen, De jongeren-organisatie ten plattelande, *Het Gemeenebest* 6 (1946), blz. 199, 200.
- 456. *Jaarverslag van de Afdeeling Drenthe van den Nat. Bond Landbouw en Maatschappij*, 1935 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
- 457. *L en M*, 4 juli 1935.
- 458. *L en M*, 4 juli 1935.

459. Notulen Db. Drentsche Boerenbond, 14 sept. 1935 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
460. "Officieele Mededeelingen voor propagandisten", dec. 1938 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
461. Notulen Db. Afdeeling Drenthe, 28 dec. 1935 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
462. *L en M*, 24 dec. 1935.
463. Informatie Jac. ter Haar.
464. De drukkerij werd gevestigd in Meppel. Voor dat doel was ter plaatse het gebouw van een failliete zakkenhandel gekocht. Twee medewerkers van de firma Boom uit Meppel, waar *Landbouw en Maatschappij* tot dan toe was gedrukt, werden aangetrokken als directeur; maar "directeur" met beperkte bevoegdheden. Art. 12 van de statuten van de N.V. De Agrarische Pers bepaalde namelijk dat de directeuren zich hadden te gedragen "naar de bevelen van het dagelijks bestuur". (Het dagelijks bestuur werd door de Raad van Commissarissen uit zijn midden gekozen en bestond uit de president-commissaris, de secretaris en een derde lid. De Raad van Commissarissen stelde de instructie van de directeur vast, die te allen tijde door de Raad kon worden gewijzigd enz.)
465. Zie Naamloze Vennootschap: N.V. de Agrarische Pers, te Meppel. Bijvoegsel *Nederlandsche Staatscourant*, 28 sept. 1936, no. 188.
466. Van anti-revolutionaire zijde werd in Drenthe moeite gedaan om mid-denstanders en boeren af te houden van het kopen van aandelen. Zulks op grond van het feit dat *L en M* aan de NSB verwant zou zijn en actie voerde tegen het kabinet-Colijn (zie *Jaarverslag van de Afdeeling Drenthe van den Nat. Bond Landbouw en Maatschappij*, 1935).
467. Zie tabellen 15a-15h.
468. Mededeling dr. P.B. de Boer aan schrijver.
469. Mededeelingen ir. J.S. Keijser en Jac. ter Haar.
470. Zie Kooy, *Het echec* enz.
471. *L en M*, 15 nov. 1935.
472. *De economische toestand van den Landbouw in 1935/1936 en andere onderwerpen*. Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1937, no. 1, blz. 19.
473. *De economische toestand* enz., blz. 6.
474. *De economische toestand* enz., blz. 6.
475. *De economische toestand* enz.; *Verslag over den Landbouw in Nederland over 1936*. 's-Gravenhage, 1937.
476. *Rapport aan Zijne Excellentie den Minister van Landbouw en Visserij*. Commissie Reorganisatie Landbouw-Crisismaatregelen. 's-Gravenhage, 1936, blz. 15, 16.
477. *Rapport* enz., blz. 13.
478. *Rapport* enz., blz. 50.
479. Zie C.H.J. Maliepaard, *De Nederlandse landbouw in de crisis voor de tweede wereldoorlog*, in Z.W. Sneller e.a., *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw*. Groningen, 1951, blz. 481.
480. G. Minderhoud, *Inleiding tot de Landhuishoudkunde*. Haarlem, 1948, blz. 216 e.v.

481. *Jaarverslag over het boekjaar 1 aug. 1935 tot en met 31 juli '36* (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
482. *L en M*, 10 dec. 1936.
483. *L en M*, 31 dec. 1936.
484. G. Brouwers, Landbouwprijzen en kosten van levensonderhoud, *Econ.-Stat. Berichten* 21 (1936), blz. 178-180;
Van de landbouw, de maatschappij en de waarheid. Uitgave Centrale Plan-
Commissie, dec. 1936.
485. Brief, 9 maart 1936, van Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotter-
dam aan de minister van Landbouw en Visserij (Min. van Landbouw en
Visserij, Archief Stichting Landbouwcrisisniveau, inv. no. 77).
486. *Geldersch Landbouwblad*, 12 juni 1936.
487. Zie verslag onderhoud met het KNLC (18 nov. 1936) (RA Assen, Archief
Smid/Louwes).
488. Brief, 26 nov. 1936, van Bureau KNLC aan Bestuur Nat. Bond Landbouw en
Maatschappij (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
489. Brief, 21 jan. 1937, van Bureau KNLC aan dag. bestuur Nat. Bond Land-
bouw en Maatschappij (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
490. Zie brief KNLC, 26 nov. 1936.
491. Zie brief KNLC, 21 jan. 1937.
492. Indrukken die door de schaarse nauwkeurige gegevens, zoals uit Winters-
wijk, niet worden weersproken en door Ter Haar in een van de interviews
werden bevestigd.
493. *Verenigt U*, 22 aug. 1936.
494. *Het arbeidsvraagstuk in den Landbouw*. Rapport van de Friesche Agra-
rische Bond (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
495. Met ruim 32.000 leden (ruwweg 10% van het totale aantal landarbeiders)
was de Nederlandsche Bond van Arbeiders in het Landbouw-, Tuinbouw- en
Zuivelbedrijf de grootste van de landarbeidersorganisaties in ons land.
496. *Verenigt U*, 19 febr. 1938.
497. Bijv. *Verenigt U*, 24 aug. 1935; 16 mei 1936; 13 juni 1936; 22 aug.
1936; 19 sept. 1936; 13 okt. 1936.
498. De Jong, deel 1, blz. 346.
499. De Jong, blz. 347.
500. De Jong, blz. 359.
501. De Jong, blz. 360.
502. De Jong, blz. 363.
503. *De Vrijheid*, 2 sept. 1936; *L en M*, 4 sept. 1936.
504. Brief, 16 aug. 1935, van G.J. Ruiter aan H.J. van Houten (RIOD, Archief
NSB, 123/82, map 441); In '37 schreef de NSB'er Kruizinga aan Van
Houten: "Het is mij bekend, dat zowel Ruiter als Brøere zich allereerst
L en M mensen voelen en niet consequent naar voren treden als nat.
socialisten". Zie brief, 26 maart 1937, van R.O. Kruizinga aan H.J. van
Houten (RIOD, Archief NSB, 123/ 82, map 450).
505. Brief, 25 nov. 1934, van H.J. van Houten aan R.P. Sybesma (RIOD, Ar-
chief NSB, 123/80 g).
506. Brief, 1 mei 1935, van H.J. van Houten aan L. Pol (RIOD, Archief NSB,

123/81, map 440).

507. Aangehaald in brief, 16 juli 1935, van H.J. van Houten aan R.O. Kruizinga (RIOD, Archief NSB, 123/81, map 440).
Ter Haar heeft overigens tegenover ons ontkend dat Holm ooit een dergelijk aantal artikelen in L en M heeft kunnen plaatsen.
508. Zie verslag "Conferentie met de leiding van de Nationaal-Socialistische Beweging", 9 nov. 1936 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
509. Conferentie met de leiding enz.
510. *L en M*, 31 dec. 1936.
511. Het *Agrarisch Nieuwsblad* was op 16 oktober 1936 voor het eerst verschenen, maar werd op 9 november 1936 voor het laatst verzonden aan lezers buiten Drenthe, Zuidoost-Groningen en Noord-Overijssel, voor zover zij zich niet op het *AN* hadden geabonneerd. Buiten genoemde gebieden ontving men toen opnieuw *L en M*.
512. De beweging Eenheid door Democratie was enige maanden na de Statenverkiezingen, die zo'n grote overwinning voor de NSB hadden opgeleverd, opgericht ter bestrijding van nationaal-socialistische en fascistische stromingen in ons land. (Zij wees overigens ook het communisme af.) Binnen twee jaar zou EDD meer dan 20.000 leden tellen. Interessant was, zoals De Jong memoreert, dat voor het eerst aanzienlijke aantallen Nederlanders uit verschillende partijen (hoewel anti-revolutionairen en katholieken zich vrijwel afzijdig hielden) in één verband bijeen werden gebracht ter verdediging van de gemeenschappelijke democratische rechten (zie De Jong, deel 1, blz. 368). Interessant is ook te vermelden dat zowel H.D. Louwes als prof. Schermerhorn in deze beweging actief zijn geweest. Schermerhorn zou in later jaren zelfs voorzitter worden van EDD.
513. *Agrarisch Nieuwsblad*, 23 okt. 1936.
514. *L en M*, 31 dec. 1936.
515. *Agrarisch Nieuwsblad*, 6 nov. 1936.
516. *L en M*, 30 april 1936.
517. *L en M*, 14 mei 1936.
518. Zie verslag "Conferentie met de leiding van de Liberale Staatspartij De Vrijheidsbond", 14 nov. 1936 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
519. Zie verslag "Conferentie met de Anti-Rev. Partij", 6 jan. 1937 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
520. *De economische toestand van den Landbouw in 1936/1937 en andere onderwerpen*. 's-Gravenhage, 1938, blz. 16.
521. "Klein" werden in die tijd meestal bedrijven kleiner dan zo'n 5 ha genoemd, al werd de oppervlakte als maatstaf voor de omvang van het bedrijf ook toen al als vrij gebrekkig beschouwd. Een andere omschrijving van het kleine landbouwbedrijf luidde: een landbouwbedrijf "waarin de ondernemer bij rationele exploitatie zonder hulp van buiten zijn gezin staande arbeidskrachten gedurende een jaar voldoende noodzakelijk werk vindt". Geschat werd dat dit bedrijfjes zouden zijn zo tussen de 4 en 8 ha. Zie Th. Platenburg, *Kleine Boeren in Nederland*. Hilversum, 1942, blz. 26.
522. *L en M*, 13 mei 1937.
523. Van den Noort, *Omvang en verdeling van het agrarisch inkomen enz.*, blz. 113.

524. Notulen Hb. Afdeeling Drenthe, 24 okt. 1937 en 6 maart 1937 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
525. Brief, 21 febr. 1935, van Bestuur der Actie tegen de bestaande Kalverteeltregeling aan de minister van Landbouw en Visserij (Min. van Landbouw en Visserij, Archief Stichting Landbouwcrisisbureau, inv. no. 77).
526. *L en M*, 13 mei 1937.
527. *L en M*, 21 jan. 1937.
528. Het opstel over de democratie was van de hand van H.D. Louwes, dat over het nationaal-socialisme was door G.J. Ruiter geschreven. Verschillende landelijke kopstukken van de NSB hadden overigens stof voor Ruiters uiteenzetting geleverd.
529. *L en M*, 4 febr. 1937.
530. *Van de landbouw, de maatschappij en de waarheid*, blz. 7.
531. Aangehaald in G.J. Ruiter, *IJle Aren*, blz. 3; *L en M*, 7 jan. 1937.
532. *L en M*, 4 nov. 1937.
533. *L en M*, 14 jan. 1937.
534. *L en M*, 20 mei 1937.
535. De Jong, deel 1, blz. 378; Kooy, blz. 336 e.v.
536. De ARP boekte, evenals de RKSP, een winst van drie zetels. De CHU verloor er twee, de VDB bleef gelijk en de Liberale Staatspartij verloor drie zetels. Door een kleine stemmenwinst kreeg de SDAP er in de Tweede Kamer één zetel bij.
537. *L en M*, 10 juni 1937.
538. Brief, 16 april 1943, van G.J. Ruiter aan U.O. Ernst (RIOD, zbV - 15 f.).
539. *L en M*, 4 nov. 1937.
540. *L en M*, 15 juli 1937.
541. *De Vrijheid*, 19 mei 1937.
542. *De Vrijheid*, 26 mei 1937; 2 juni 1937.
543. *Zie Redevoeringen* enz., blz. 267 e.v.
544. *L en M*, 18 nov. 1937; 2 dec. 1937.
545. *L en M*, 4 nov. 1937.
546. *L en M*, 18 dec. 1937.
547. *L en M*, 18 nov. 1937.
548. *Redevoeringen* enz., blz. 271. We herinneren eraan dat Louwes vroeger, in een voor de akkerbouw zeer slechte tijd, ook zelf over "uitbuiting" van de landbouwende bevolking heeft gesproken. Zie blz. 94 van dit boek.
549. *L en M*, 11 en 18 nov. 1937; 2 en 9 dec. 1937.
550. *L en M*, 2 dec. 1937.
551. *L en M*, 9 dec. 1937.
552. *L en M*, 4 nov. 1937.
553. *L en M*, 4 nov. 1937.
554. *L en M*, 4 nov. 1937.
555. *L en M*, 6 dec. 1937.

556. H.D. de Vries Reilingh, *De Volkshoogeschool*. Groningen, 1946, blz. 320.
557. De Vries Reilingh, blz. 317.
558. Vergelijk wat wij opmerkten op blz. 128, 129 en blz. 152 e.v.
559. De Vries Reilingh, blz. 413.
560. De Vries Reilingh, blz. 311.
561. *L en M*, 4 nov. 1937.
562. Mededelingen van Ter Haar aan schrijver. Smid zou de Volkshogeschool overigens wel belangrijk hebben gevonden, vooral als ontmoetingscentrum voor jongeren uit stad en platteland.
563. Mededeling van dr. P.B. de Boer aan schrijver.
564. *L en M*, 31 maart 1938.
565. *L en M*, 31 maart 1938.
566. Er kunnen ook 1682 leden zijn geweest; "ergens" is een fout in de (departementale) telling geslopen.
567. *L en M*, 24 nov. 1938; notulen Hb. Nat. Bond *L en M*, 24 sept. 1938 (RA Assen, Archief *L en M*).
568. Notulen Db. Afdeeling Drenthe, 15 dec. 1937 en 17 jan. 1938 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
569. Vergelijk ook blz. 131, 132.
570. *Rapport van de commissie ter bestudeering van de leiding der jeugdbonden* (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
571. *De economische toestand van den Landbouw in 1937/1938 en andere onderwerpen*. 's-Gravenhage, 1939.
572. Piers, *Wisselend Getij*, blz. 63.
573. Steenberghe was in het vierde kabinet-Colijn (24 juni 1937-25 juli 1939) opnieuw minister van Economische Zaken geworden. Op 15 juli 1937 werden de departementen van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en van Landbouw en Visserij weer samengevoegd tot één departement van Economische Zaken.
574. Nota minister Steenberghe aan secretaris-generaal, 3 sept. 1937 (Min. van Landbouw en Visserij, Archief Stichting Landbouwcrisisbureau, inv. no. 57, 1938).
575. *L en M*, 12 mei 1938.
576. Notulen Hb. Afdeeling Drenthe, 21 mei 1938 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
577. *L en M*, 10 nov. 1938.
578. *L en M*, 10 nov. 1938.
579. Piers, blz. 54.
580. *L en M*, 27 okt. 1938.
581. *Ordering en Landbouw*. (Den Haag), K.N.L.C., 1938, blz. 96.
582. *L en M*, 12 jan. 1939.
583. Zie brief, 25 maart 1939, van H. Molhuysen aan mevr. A.C. Wiersma-Risselada (ARA Den Haag, Archief KNLG, 1939, 106/1³).
584. *L en M*, 2 maart 1939.
585. *L en M*, 2 maart 1939.

586. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 10 febr. 1939 (RA Assen, Archief L en M).
587. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 14 juni 1939 (RA Assen, Archief L en M); zie voor Zwart Front bijv. De Jong, deel 1, blz. 386 e.v.; W. Zaal, *De Nederlandse fascistten*. Amsterdam, 1973.
588. *De Waag* was, volgens De Jong, een "verkapt-fascistisch" weekblad dat in jan. 1937 begon te verschijnen met financiële steun van de Nederlandse petroleummaatschappij Sir Henri Deterding. Zie De Jong, deel 1, blz. 392 e.v.
589. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 10 febr. 1939; 10 maart 1939; 4 mei 1939 (RA Assen, Archief L en M).
590. Minderhoud, Crisis en crisiswetgeving 1930-1940, blz. 521.
591. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 24 juni 1939 (RA Assen, Archief L en M).
592. *L en M*, 13 juli 1939.
593. *L en M*, 20 juli 1939.
594. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 31 juli 1939 (RA Assen, Archief L en M).
595. Notulen, 31 juli 1939.
596. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 9 sept. 1939 (RA Assen, Archief L en M).
597. *L en M*, 14 sept. 1939.
598. Zie tabel 15c; zie *Lijst van officiële personen, instellingen en vereenigingen op land- en tuinbouwgebied*. 's-Gravenhage, 1940, blz. 94 e.v.
599. *L en M*, 30 nov. 1939.
600. In mei '38 was in totaal nog niet meer dan ongeveer f 12.500,- ontvangen. Zie "Resultaten Strijd- en Uitbouwfonds L en M t/m 2 mei 1938" (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
601. Zie ook Kooy, *Het echec* enz., blz. 326.
602. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 31 juli 1939 (RA Assen, Archief L en M).
603. Notulen, 31 juli 1939.
604. "L en M en de organisaties ten plattelande". Rede G.J. Ruiter op de ledenvergadering van L en M (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
605. In 1937 al was, voortbouwend op suggesties uit het rapport van de Commissie-Van Loon, de gedachte aan overneming van de landbouwcrisismaatregelen door de bedrijfsgenoten uitgewerkt in een voorontwerp voor een landbouwordeningwet. De ontvangst ervan, zowel binnen als buiten de landbouw, was echter dusdanig dat van een regeling in de zin van het ontwerp werd afgezien. In 1939 trachtte de regering opnieuw de wenselijkheid van de "overneming der landbouwcrisismaatregelen door de bedrijfsgenoten" ter discussie te stellen door publikatie van een speciaal rapport, en ook werd door minister Steenberghe in een radio-rede aandacht aan dit onderwerp besteed.
606. Brief, 13 dec. 1938, van H.D. Louwes aan G.J. Ruiter (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
607. Brief (plus bijlage), 29 april 1940, van Bureau K.N.L.C. aan de leden van de Eerste Afdeling van het K.N.L.C. (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
608. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 11 maart 1940 (RA Assen, Archief L en M).
609. Zie brief Bureau K.N.L.C., 29 april 1940.
610. Posthuma was in die tijd o.a. voorzitter van de Algemeene Nederlandsche Zuivelbond (F.N.Z.) en voorzitter van de Nijverheidsraad.

611. Brief, 5 juli 1940, van alg. secr. Nat. Bond L en M aan de voorzitters van de provinciale afdelingen (RIOD, Doc II-400).
612. Zie brief, 5 juli 1940.
613. Zie brief, 5 juli 1940.
614. "Proces-verbaal van onderzoek, betreffende de fusie van Landbouw en Maatschappij met het Boerenfront van de N.S.B. in- of omstreeks het jaar 1940". Rijkspolitie Gewest Groningen, Afdeling Beilen, Groep Borger no. 737, 28 nov. 1946 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
615. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 29 juni 1940 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
616. Op 7 en 8 jan. 1939 was op het conferentieoord "Woudschoten", in Zeist, een conferentie van "nationale verontrusting" gehouden. De uitnodiging voor de conferentie was uitgegaan van een twintigtal personen, onder wie later bekende figuren als P. Lieftinck, J.E. de Quay, J.J. Schokking, J. Tinbergen, G.E. van Walsum, L.J. Hijmans van den Bergh en H.G.W. van der Wielen. Ook een viertal redacteurs van *Het Gemeenebest*, maandblad voor het Nederlands volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap, behoorde tot de ondertekenaars. De oproep tot de conferentie, waar o.a. de socioloog P.J. Bouman het woord zou voeren, "duidelijk op tekorten in de geneigdheid en mogelijkheid ener vruchtbare samenwerking in het Nederlandse volk, op gebreken in onze staatkundige en economische apparatuur en daartegenover het verlangen naar een constructief regeringsbeleid, dat niet achterom ziet naar een voorgoed verdwenen situatie doch zich geheel instelt op de structuurveranderingen die sedert de wereldoorlog niet alleen op economisch maar ook op politiek en geestelijk gebied hebben plaats gevonden" (zie Conferentie van nationale verontrusting, *Het Gemeenebest*, 1 (1938-1939), blz. 123; zie ook: P.J. Bouman, *Voor en na de zondvloed*. Amsterdam, 1970 blz. 59, 60). Onder de ruim 100 deelnemers bevonden zich o.a. W. Banning, A.H. Ingen Housz, J. Horring, P. Kuin, A.G. van Melsen, F. Philips, H.J. Reinink en W. Schermerhorn. Ook een vertegenwoordiger van L en M was ter conferentie aanwezig. Begin april werd de conferentie voortgezet - wie daaraan deelnemen is ons niet bekend - en daaruit ontstond een organisatie, De Nederlandse Gemeenschap, met zowel een studiecentrum als een activeringscomité (zie J. Linthorst Homan, *Wat zijt ghy voor een vent*. Assen, 1974, blz. 37; De Jong, deel 4, blz. 507, 508). In juni 1939 publiceerde dit comité in een aantal bladen een "Manifest tot eendracht", waarin het verlangen naar nationale eendracht en saamhorigheid werd geaccentueerd en op versterking van de defensie en opheffing van de werkloosheid werd aangedrongen.
617. De Jong, deel 4, blz. 521 e.v.
De ontevredenheid over de bestaande politieke partijen was volgens de socioloog Bouman aan het eind van de jaren '30 vermoedelijk groter dan de oppervlakkige waarnemer zou vermoeden. Daarom vond hij het een bonte bewering van de *NRC* (avondblad 25 juni 1940) dat "van een verlangen van enige importantie naar een wijziging in regeringsvorm of -stelsel bij ons volk in zijn geheel, *niets hoegenaamd* is gebleken. In een artikel in *Het Gemeenebest* wees hij er op hoe verschillende groepen van vooral jongeren bijv. al jaren met hervormingsplannen hadden rondgelopen (zie P.J. Bouman, Mogelijkheden van nationale opbouw, *Het Gemeenebest* 2 (1939-1940), blz. 244). "Waar men ook kwam, in kringen van jonge Katholieken, in de Gemeenebestgroep, in de bijeenkomsten der Nederlandse Gemeenschap, de Groninger Gemeenschap of de Volkshogescholen, overal heerste de overtuiging, dat ons staatsbestel even dringend vernieuwing behoeft als onze sociale organisatie. De verstarring van het partijwezen, de sleur en het conservatisme op ieder gebied en de halfslachtige houding der regering ten aanzien van de meest acute nood

der werkloosheid vervulden iedereen met ontzetting, die niet door het officieel optimisme in slaap was gesust". Bouman stelde verder onder meer, dat nieuwe denkbeelden steeds op verzet hadden gestuit van de oligarchieën aan de top van de politieke partijen en dat het aan het eind van de jaren '30 niet gemakkelijk was "openhartig" te zijn. "Zelfs het kernbeginsel van iedere ware democratie, de geestelijke vrijheid, leek soms een illusie. Wie kritiek uitoefende op de Nederlandse democratie anno 1939/1940 (niet *de* democratie!) was een "fascist", wie beweerde, dat wij zeer veel van Duitsland konden leren, in het oog van velen een "verrader". De kritiek van Bouman in het bewuste artikel op "decadente bestuursvormen" van voor de oorlog, impliceerde overigens niet dat hij het op een accoordje wilde gooien met groepen "die de overwinnaars van het voorjaar 1940 met te weinig reserve tegemoet" waren getreden.

618. De Jong, deel 4, blz. 522.
619. *L en M*, 4 juli 1940.
620. Zie genoemde brief van 5 juli 1940 (noot 611).
621. Het is mogelijk dat bedoeld wordt op een groep die zich begin juli rond J.H. van Lonkhuyzen had gevormd en waartoe ook Ruiter behoorde. Zie De Jong, deel 4, blz. 570.
622. Zie bijv. *L en M*, 13 en 20 juni 1940.
623. Zie "Bespreking van de positie van het landbouwbedrijf en het landbouwworganisatieven onder de huidige omstandigheden", K.N.L.C., Verslag van de bespreking van punt 3 van de agenda voor de vergadering van de Eerste Afdeling op 5 juni 1940 te Utrecht (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
624. Brief, 14 juni 1940, van G.J. Ruiter aan Secretariaat K.N.L.C. (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
625. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 29 juni 1940 (RA Assen, Archief L en M).
626. Notulen vergadering 3 CLO op 26 juni 1940 (ARA, Den Haag, Archief KNLC, 1940, 41/39²).
627. Brief, 24 juli 1940, van hoofdbestuur KNBTB aan CBTB en KNLC (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
628. "Inleiding vanwege het K.N.L.C. over de reorganisatie van den landbouw in Nederland ter vergadering van de drie C.L.O. op 31 juli 1940" (ARA Den Haag, Archief KNLC, 1940, 121/30).
629. Notulen vergadering dag. besturen van de drie CLO, gehouden op 31 juli 1940 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
630. Mededelingen van Jac. ter Haar aan schrijver.
631. *L en M*, 25 juli 1940.
632. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 27 aug. 1940 (RA Assen, Archief L en M); "vertrouwelijke notulen van de E.A. vergadering van 18 september 1940 te Utrecht" (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
633. Zie "Notities over het archief van de Nederlandsche Landstand" (RIOD, Archief Landstand).
634. Brief, 4 okt. 1940, van de alg. secr. van de Nat. Bond L en M aan de bestuursleden van de provinciale afdelingen (RIOD, Doc II-400).
635. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 27 aug. 1940; mededelingen van Jac. ter Haar aan schrijver.
636. *L en M*, 22 aug. 1940.

637. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 27 aug. 1940. In Drenthe bijv. was door het hoofdbestuur van het DLG, aldus de notulen van het hoofdbestuur van de Afdeling Drenthe van L en M, met algemene stemmen besloten om aan de opbouw van de provinciale organisatie deel te nemen. Wel zou het op prijs gesteld worden als de naam "DLG" behouden kon blijven, terwijl ook verlangd werd dat het Landbouwhuis het centrum zou worden van de provinciale beweging (zie notulen Hb. Afdeling Drenthe, 7 sept. 1940 (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
638. Brief, 11 aug. 1940, van J. Pruissen aan E.J. Roskam (RIOD, Archief Landstand, A 2 f).
639. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 27 aug. 1940.
640. In een concept-advies van het Bureau van het KNLC werd het als volgt geformuleerd: "Machtsmiddelen zouden alleen door de Duitse bezettingsautoriteiten kunnen worden toegepast; volgens de dezerzijds gedane uitlatingen ligt een dergelijk dwingend optreden in zuiver Nederlandse verhoudingen niet in het voornemen en het voegt ons zeker niet, ter doorvoering van ons "inzicht" daarop een beroep te doen". Zie advies van het Bureau van het KNLC aan de vergadering van de Eerste Afdeling inzake de reorganisatie van de Nederlandse landbouw (ARA Den Haag, Archief KNLC, 1940, 121/36).
641. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 27 aug. 1940.
642. Vertrouwelijke notulen enz., 18 sept. 1940.
643. Brief, 20 sept. 1940, van de alg. secr. van de Nat. Bond L en M aan Bureau KNLC (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
644. Brief, 28 sept. 1940, van adj. secr. KNLC aan de leden van de Eerste Afdeling (RA Assen, Archief Smid/Louwes).
645. Brief, 4 okt. 1940, aan bestuursleden van prov. afdelingen.
646. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 2 nov. 1940 (RA Assen, Archief L en M).
647. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 2 nov. 1940; Notulen Hb. Afdeling Drenthe, 9 nov. 1940 (RA Assen, Archief L en M en Archief Smid/Louwes).
648. De Jong, deel 4, blz. 567 e.v.
649. F.E. Posthuma, *Een Agrarisch Front als landbouworganisatie*. (Utrecht, 1940).
650. Brief, 14 okt. 1940, van G.J. Ruiter aan A. Mussert (RIOD, Doc II-400).
651. Het blijft steeds, ook in andere correspondentie van Ruiter uit de oorlogstijd, bijzonder moeilijk te beoordelen wat de werkelijke intenties enz. van Ruiter zijn geweest. Opportunisme, menen wij, vierde bij Ruiter vaak hoogtij, als daarmee zijn ambities en idealen - want idealistisch was hij zeker ook - konden worden gediend.
652. Zie uitnodiging, 29 okt. 1940, van Posthuma aan bestuursleden van L en M (RIOD, Archief Landstand, A Ned. Boerenfront 1d).
653. Zie notulen van de vergadering van de ledenraad van de Nat. Bond L en M, 9 nov. 1940 (RA Assen, Archief L en M). Hoewel de notulen 9 nov. als datum vermelden, heeft de vergadering waarschijnlijk op 11 en niet op 9 nov. plaatsgevonden.
654. Zie notulen ledenraad, 9 nov. 1940.
655. Zie Proces-verbaal van onderzoek, betreffende de fusie van Landbouw en Maatschappij enz.
656. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 2 nov. 1940.
657. L en M, 14 nov. 1940.

658. Notulen ledenraad, 9 nov. 1940; mededelingen van Ter Haar aan schrijver.
659. Notulen Hb. Nat. Bond L en M, 27 aug. 1940.
660. Vergelijk ledenlijsten plaatselijke afdelingen L en M (RIOD, Archief Landstand, 9 a).
661. Zie informatie over de Agrarische Pers (RIOD, Archief Perszuivering, Agrarische Pers, dossier 246 G1).
662. Gegevens in archief HSSuPF II, map 206-53 (RIOD).
663. Gegevens in archief HSSuPF II, map 206-143 (RIOD).
664. De Jong, deel 4, blz. 817.
665. Notulen ledenraadvergadering van L en M, 23 dec. 1940 (RA Assen, Archief L en M).
666. Zie Homan, *Gedenkboek van het Drentsch Landbouw Genootschap*, blz. 244.
667. Kooy, *Het echec van een "volkse" beweging*, blz. 272 e.v.
668. Mededeling van Jac. ter Haar aan schrijver.
669. Kooy, blz. 36.
670. Zie *De toekomstige Nederlandse landbouwpolitiek*. Rapport van een studiecommissie, ingesteld door de Stichting voor de Landbouw. 's-Gravenhage, 1950; zie ook bijlage 2.
671. Blumer, *Collective Behavior*, blz. 203.
672. Blumer, blz. 208.
673. Blumer, blz. 208.
674. Blumer, blz. 209.
675. Boerenstrijdzang (gezongen op wijs van Transvaals volkslied):
Kent gij dat volk vol stoere kracht,
Dat heel de wereld voedt;
Dat zwoegt en slooft bij dag en nacht,
Doch uit duizend wonden bloedt.
Komt, boeren, wilt niet langer talmen,
Sluit allen bij ons aan.
Laat overal de leus weergalmen
"Voor ons ook een bestaan!"
Op, werkers van het platteland!
Op, Nederlandsche Boerenstand!

Lang is onz' dag, kort is de nacht,
Doch schamel was ons loon.
Gesteund door steedsche overmacht
Hief onrecht zich ten troon.
Komt boeren, wilt niet langer dragen,
Dit juk der slavernij;
Helpt mee, en staat daar niet verslagen,
't Onrechte volk zijn wij;
Wij werkers van het platteland,
Wij, Nederlandsche Boerenstand!

Reeds duizendtallen telt onz' Bond
Steeds groeit ons leger aan.
Ons woord weerklinkt door heel het land,
Meer inzicht breekt zich baan.
Komt boeren, in eendrachtig streven
Voor vrouw en kind ten strijd!
Voor hen ook vragen wij een leven
Van minder zorg en leed.
Op, Nederlandsche Boerenstand!
Voor een welvarend platteland.

676. Ook wanneer het, zoals in de begintijd, de boerenbonden betreft, zullen we in deze paragraaf over "L en M" spreken ter aanduiding van de agrarische beweging.
677. Turner en Killian, *Collective Behavior*, blz. 289 e.v.
678. Turner en Killian, blz. 294.
679. Het begrip dwang wordt hier in ruime zin gebruikt. Tot de minder sterke vormen van dwang behoren het "pesten", hinderen enz. van personen of groepen, tot de sterkste vormen behoort het gebruik van geweld.

Bijlage 1

Landbouw en Maatschappij: een kwantitatieve analyse

In de tabellen 15a t/m 15h hebben we een overzicht gegeven van de ontwikkeling van het ledental van L en M in de verschillende plaatselijke en provinciale afdelingen. De gegevens zijn indertijd door de Directie van de Landbouw gepubliceerd en zijn, naar onze indruk, voor de eerste teljaren (1933 en 1935) redelijk betrouwbaar. Daarna moet, zoals eerder opgemerkt (zie blz. 198, 214, 215), met een grotere marge van onbetrouwbaarheid rekening worden gehouden, al kan vermoedelijk wel globaal worden gesteld dat L en M tot 1937 ruim 20.000 leden heeft geteld. Vooral sinds 1938 zal het ledental geleidelijk iets zijn teruggelopen, met een versnelling van de achteruitgang na mei 1940. Verder waren er bij L en M in de tweede helft van de jaren '30 zo'n 5 à 6000 jeugdleden aangesloten.

In hoofdzaak zullen wij wat onze beschouwing over L en M betreft met de kwalitatieve analyse moeten volstaan die in de laatste hoofdstukken is geboden. Sommige factoren komen überhaupt niet voor kwantificering in aanmerking, andere zouden zich, zelfs indien het geen historische situatie betrof, slechts uitermate moeilijk laten meten. Inzake enkele factoren beschikken we alleen over cijfers op gemeentelijk niveau - percentages betreffende bedrijfsgrootte, kerkelijke affiliatie en partijkeuze, die daarom slechts beperkt bruikbaar zijn. Uitsluitend voor de gemeente Winterswijk kunnen we met enige nauwkeurigheid het verband nagaan tussen bedrijfsgrootte en lidmaatschap van L en M - we komen daar dadelijk

op terug -, voor het overige leent het cijfermateriaal zich alleen voor een "ecologische" analyse. We hebben er in het voorgaande op gewezen, dat relatief meer "grotere" dan "kleinere" boeren lid van L en M zullen zijn geweest, dat L en M relatief veel liberale aanhangers telde enz. Met behulp nu van de ecologische of groeps correlaties die te berekenen zijn, kunnen deze hypothesen niet veel "harder" worden gemaakt. Wanneer we bijv. in Drenthe een positief verband constateren tussen de organisatiegraad van L en M in de verschillende "landbouwgemeenten" en het percentage stemmen dat op de NSB werd uitgebracht, mag uitsluitend op grond van deze correlatie niet worden geconcludeerd dat "dus" het percentage NSB-stemmers onder de L en M'ers groter is geweest dan het percentage NSB-stemmers onder de niet-L en M'ers. Dat kan, zal in dit geval waarschijnlijk zo zijn geweest (er zijn andere aanwijzingen voor), maar men moet zich realiseren dat groeps correlaties geen substituut voor individuele correlaties zijn: slechts zelden zullen zij gelijk, vaak echter zeer verschillend zijn (1). Het meeste dat kan worden gezegd is, dat de berekende ecologische correlaties althans geen aanleiding geven onze vermoedens omtrent de individuele correlaties te herzien. Daarmee is natuurlijk niet beweerd dat een ecologische analyse op zich zelf niet waardevol kan zijn. Bruikbaar is deze bijv. wanneer men op lokaal niveau het verband na wil gaan tussen de organisatiegraad van L en M en het percentage NSB'ers, liberalen, "grotere" boeren enz. De resultaten van een regressie-onderzoek met enkele ecologische variabelen zullen hieronder worden weergegeven. Zoals uit het voorgaande duidelijk zal zijn, hebben deze variabelen uitsluitend betrekking op de heterogeniteit, in verschillend opzicht, van de boerengroep. Maar eerst zullen we de Winterswijkse gegevens nader bezien.

Zoals gezegd, kunnen we alleen voor Winterswijk over enkele

gegevens van individuele L en M'ers beschikken. Door een toevallige samenloop van omstandigheden was het mogelijk te achterhalen wie, in de tweede helft van 1940, lid waren van L en M en hoe groot ieders landbouwbedrijf was. We bieden deze gegevens niet met de pretentie dat ze ook maar enigszins als representatief kunnen worden beschouwd voor al die gemeenten waar in de jaren '30 afdelingen van L en M gevestigd waren. We vermelden ze slechts omdat zij, voor één gemeente dan, het verband tussen bedrijfsgrootte en lidmaatschap van L en M kunnen illustreren. In tabel 1 komt duidelijk tot uiting dat de "grotere" grondgebruikers naar verhouding sterker in L en M vertegenwoordigd waren dan de "kleinere". Slechts 6% van de grondgebruikers in de categorie 1- < 5 ha was - nogmaals: in de tweede helft van 1940 - lid van L en M, in de categorie van 20 ha en meer bedroeg dat percentage 45.

Tabel 1. Bedrijfsgrootte en lidmaatschap van L en M, Winterswijk, 1940.

Bedrijfsgrootte (ha)	Lid		Niet-lid		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
1 - < 5	29	6	437	94	466	100
5 - < 10	90	15	496	85	586	100
10 - < 20	48	25	146	75	194	100
≥ 20	10	45	12	55	22	100

Bron: Tabel samengesteld uit gegevens Landbouwinventarisatie 1938, C.B.S. *Landbouwtelling 1930*, Archief Landstand (RIOD, Arch. Landstand, 9d).

Toelichting: de gegevens hebben betrekking op *alle* grondgebruikers, dus niet alleen op personen met hoofdberoep landbouwer. De cijfers moeten met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, omdat - noodgedwongen - voor de indeling van de niet-leden de bedrijfs-grootten uit de Landbouwtelling 1930 zijn gebruikt, voor de leden de Landbouwinventarisatie uit 1938.

Denkbaar is nu dat de verdeling van de bedrijfsgrootten in de jaren '30 enige verandering heeft ondergaan, al zullen zeker geen belangrijke verschuivingen hebben plaats gevonden.

In hoofdstuk 4 schreven wij dat in Winterswijk, in 1940, niet meer dan ruim 6% van de L en M-leden (ruim 4% van de agrarische L en M'ers) reeds vóór de Duitse inval lid was van de NSB. We baseren deze schatting op de ledenlijst van de NSB waarover Kooy destijds voor zijn reeds meermalen genoemde onderzoek in Winterswijk kon beschikken.

De afdeling Winterswijk van L en M telde in het najaar van 1940 - de opgave werd toen door de plaatselijke secretaris verstrekt - 193 leden. Onder die 193 bevonden zich 16 niet-agrariërs. Van de 177 grondgebruikers (practisch allen met hoofdberoep landbouwer) zijn er in totaal 30 lid geweest van de NSB; van de 16 niet-boeren waren dat er zes. Acht van die 30 die, vroeger of later, tot de NSB zijn toegetreden, hadden die stap reeds in de jaren '30 gezet - allen trouwens vóór 1935. Van de overigen zijn er vijf in de zomer of het najaar van 1940 lid geworden, 15 anderen sloten zich pas in '41 of nog later bij de NSB aan; van twee is de datum van het lidmaatschap niet bekend. Hoewel niet met zekerheid vast te stellen, lijkt het ons onwaarschijnlijk dat veel NSB'ers in de periode vóór de fusie met het Boerenfront voor L en M hebben bedankt. Het ledenverlies - zo'n 100 leden - dat de Winterswijkse afdeling in de jaren '30 en in 1940 heeft geboekt, zal voornamelijk door het uittreden van niet-NSB'ers zijn veroorzaakt. (Overigens waren in de jaren '30 niet meer dan 22 van de ongeveer 1200 landbouwers in Winterswijk lid van de NSB.) Indien deze veronderstelling juist is, is de bovengenoemde 4% een ruime overschatting van het aantal agrarische L en M'ers dat in de jaren '30 bij de NSB was aangesloten. Een en ander zegt natuurlijk niet veel over het percentage L en M-boeren

dat ooit in de jaren '30 op de NSB heeft gestemd. Daarover zijn we echter niet geïnformeerd. Bekend is wel, dat bij de Statenverkiezingen van 1935 20,3% van de stemmen in Winterswijk op de NSB werd uitgebracht, waarbij het grootste succes in de buurtschappen werd behaald (2). In 1939 was dat percentage inmiddels tot 11,6 geslonken (3). De relatief sterkste teruggang in sympathie voor Musserts beweging tekent zich dan af, aldus Kooy (4), ten plattelande: het is "stedelijk" Winterswijk waar het nationaal-socialisme uiteindelijk het diepste wortel heeft geschoten.

Boven merkten wij reeds op, dat voor een kwantitatieve analyse van de organisatiegraad van L en M slechts over enkele ecologische variabelen kan worden beschikt. In verband met onze eerdere, kwalitatieve analyse en gelet op wat de ambtelijke statistiek te bieden heeft, lijkt een drietal variabelen belangrijk: bedrijfsgrootte, godsdienst en partijkeuze. De organisatiegraad van L en M is met behulp van de volgende index berekend:

$$Y = \frac{\text{aantal L en M-leden per gemeente}}{\text{aantal grondgebruikers (> 1 ha) per gemeente}} \times 100$$

Daar ook anderen dan agrariërs lid van L en M zijn geweest, is de index niet gelijk aan het percentage grondgebruikers dat bij de agrarische beweging was aangesloten. Het aantal niet-agrarische leden was overigens over het geheel genomen vrij gering.

Vooraf in gebieden waar niet elke gemeente een afdeling van L en M kende, telden de "plaatselijke" afdelingen soms leden uit een grotere dan de gemeentelijke regio. De index van de organisatiegraad geeft in dat geval dus een overdreven beeld van de *gemeentelijke* omvang van L en M. Met name buiten de provin-

cies Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel zal zulks vaak het geval zijn geweest. Maar ook in Groningen, Friesland en Overijssel zullen enkele gemeentelijke indices een overschatting van de lokale L en M-aanhang geven. Daar de andere (onafhankelijke) variabelen alléén kenmerken van de gemeentelijke bevolking betreffen, zullen de gebieden buiten de vier genoemde provincies niet in de correlatieberekeningen worden opgenomen.

Een ander probleem is, dat de onafhankelijke variabelen - bedrijfsgrootte uitgezonderd - op de *hele* gemeentelijke bevolking betrekking hebben, niet uitsluitend dus op de agrarische bevolking die het recruteringsmilieu bij uitstek van L en M vormde. Als gemeenten nu qua samenstelling van de beroepsbevolking betrekkelijk heterogeen zijn, laat zich gemakkelijk voorstellen dat verschillende gemeentelijke kengetallen niet altijd even goede indicatoren zijn van de kenmerken van de boerengroep ter plaatse. Dat zal eerder het geval zijn, als de agrarische beroepsbevolking een hoger percentage van de totale beroepsbevolking vormt. Daarom zijn voor de verdere analyse alleen die gemeenten gekozen, waar de beroepsbevolking voor meer dan 40% agrarisch was, d.w.z. de zogenaamde "landbouwgemeenten" uit de Volkstelling 1930.

Deze keuze is natuurlijk betrekkelijk willekeurig - ook al is het criterium dan van het CBS afkomstig -, maar bij vergelijking blijkt dat verplaatsing van de grens naar bijv. 30% geen belangrijke verschillen in de hieronder gepresenteerde correlatiecoëfficiënten teweeg brengt. (In dat geval worden in Drenthe (situatie 1933) slechts drie gemeenten meer in de berekeningen betrokken (totaal 30), in Groningen vier (totaal 27) en in Overijssel één (totaal 17).)

Wordt de grens bij 50% gelegd, dan worden de verschillen duidelijk groter, vooral omdat het aantal gemeenten vrij sterk wordt gereduceerd; in Drenthe, waar dat niet het geval is, zijn ook dan de verschillen weer vrij gering.

In geval *alle* gemeenten, niet geselecteerd dus op een vrij hoog percentage agrarische beroepsbevolking, in de becijferingen worden betrokken, wordt over het geheel genomen de relatie tussen organisatiegraad en bedrijfsgrootte sterker, de

correlaties tussen organisatiegraad en de variabelen godsdienst en politieke affiliatie daarentegen worden zwakker.

Voor de agrarische gemeenten wordt het onderlinge verband tussen de verschillende variabelen aangegeven in de tabellen 2 t/m 10. Per provincie zijn telkens twee correlatiematrices bekend: één voor de situatie rond 1933, de ander voor 1935, toen de NSB met succes aan de Statenverkiezingen had deelgenomen. Dezelfde berekeningen zijn uitgevoerd voor de agrarische gemeenten in de vier noordelijke provincies tezamen; in de tabellen 2 en 3 worden de correlatiematrices vermeld. Aan de precieze significantie van de verschillende correlatiecoëfficiënten moet niet te veel betekenis worden gehecht, omdat het aantal vrijheidsgraden, door mogelijke "clustering" van gemeenten, niet nauwkeurig bekend is. De hoogte van de correlatiecoëfficiënten vormt dan ook niet meer dan een indicatie dat deze van enig belang kunnen zijn.

Voor de vier provincies te zamen - zie tabel 2 - blijkt in 1933 een zwakke positieve correlatie te bestaan tussen de organisatiegraad van L en M (y_1) en het percentage "middelgrote" bedrijven (x_3). Eveneens blijkt de organisatiegraad hoger bij toename van het percentage Hervormden (x_6) en bij afname van het percentage Katholieken (x_7) en Gereformeerden (x_8). In overeenstemming daarmee is de hogere organisatiegraad bij afname van het percentage stemmen dat op de "protestantse" partijen (x_{10}) en de katholieke partijen (x_{12}) werd uitgebracht. De organisatiegraad blijkt voorts hoger bij toename van het percentage op de liberale partijen (x_{14} , x_{20} , x_{22}) uitgebrachte stemmen en bij toename van het percentage stemmen dat in '33 door de Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij (x_{18}) werd behaald. In grote lijnen komen deze resultaten dus overeen met wat in de hoofdstukken 4 en 5 werd verondersteld.

Met behulp van een multipele regressie-analyse is vervolgens het verband tussen de organisatiegraad en enkele relevante onafhankelijke variabelen onderzocht. Statistisch gezien - verschillende onafhankelijke variabelen zijn onderling vrij sterk gecorreleerd - zijn meerdere regressievergelijkingen op te stellen die ongeveer gelijke resultaten opleveren. In de meeste gevallen, en dat geldt ook voor de provincies afzonderlijk die hierna in beschouwing genomen worden, kan met één tot drie onafhankelijke variabelen worden volstaan. Toevoeging van andere variabelen levert geen significante bijdrage meer tot de verklaarde variantie van de organisatiegraad. Sociologisch (theoretisch) gezien lijkt een regressievergelijking met de variabelen $(x_3 + x_4)$ ("grotere" bedrijven), x_{18} (% stemmen NBTMP) en x_{20} (% stemmen Liberale Staatspartij) een goede keuze. Met deze variabelen kan ongeveer de helft ($R^2 = 0,55$) van de variantie van de organisatiegraad van L en M worden "verklaard".

Men kan zich overigens afvragen of dit regressiemodel voor de vier provincies samen, ook een goed model is voor elk van de provincies afzonderlijk. Of anders gezegd: hebben de verschillende onafhankelijke variabelen (x_{18} , x_{20} en $(x_3 + x_4)$) voor elke provincie hetzelfde effect?

Met drie dummy-variabelen (D) voor de vier provincies en de betreffende onafhankelijke variabelen (X) kan een tweetal multipele regressievergelijkingen worden berekend. Het eerste regressiemodel omvat de dummy-variabelen (D), de kwantitatieve variabelen (X), plus de produkttermen van D en X; de multipele correlatiecoëfficiënt duiden we aan als $R_{D,X,DX}$.

Het tweede regressiemodel omvat alleen de additieve effecten van D en X; de multipele correlatiecoëfficiënt noemen we $R_{D,X}$. Indien de interactie tussen D en X significant is, betekent dit dat de effecten van X provinciaal verschillend zijn. De F-toets voor de interactie wordt als volgt berekend:

$$F_{54}^9 = \frac{(R_{D,X,Dx}^2 - R_{D,X}^2)/k_1 k_2}{(1 - R_{D,X,Dx}^2)/N-K-1} = 2,06 \text{ (s.)}$$

$$R_{D,X,Dx}^2 = 0,68 \quad D_1, D_2, D_3; \text{ df: } k_1 = 3$$

$$R_{D,X}^2 = 0,57 \quad x_{18}, x_{20}, (x_3 + x_4); \text{ df: } k_2 = 3$$

$$K = k_1 + k_2 + k_1 k_2$$

Zoals uit de berekeningen blijkt, is het interactie-effect significant (5). Het lijkt ons daarom zinvol hieronder - na dezelfde berekeningen voor 1935 - ook de verschillende provincies afzonderlijk in beschouwing te nemen.

We schreven reeds dat de NSB in 1935 met succes aan de Statenverkiezingen had deelgenomen. Uit tabel 3 blijkt dat er een vrij sterk positief verband ($r = 0,67$) bestaat tussen het percentage stemmen dat op de NSB (x_{19}) werd uitgebracht en de organisatiegraad van L en M. De relaties tussen de organisatiegraad en de overige variabelen verschillen niet wezenlijk van die uit 1933; slechts het verband tussen het percentage stemmen op de Liberale Staatspartij en de organisatiegraad is - ook weer: conform onze verwachtingen - geringer geworden. In 1935 kan met een drietal variabelen ongeveer de helft van de variantie van de organisatiegraad worden verklaard. Het zijn de variabelen ($x_3 + x_4$) ("grotere" bedrijven), x_{19} (% stemmen NSB) en x_{21} (% stemmen Liberale Staatspartij). Tabel 3 geeft aan dat $R^2 = 0,53$, zodat 53% van de variantie van de organisatiegraad met behulp van de drie genoemde variabelen kan worden verklaard.

Ook nu kan men zich afvragen of het gebruikte regressiemodel een goed model is voor de verschillende provincies afzonder-

lijk. Met dummy-variabelen (D) voor de verschillende provincies (Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel) en de drie onafhankelijke variabelen (X) kan op gelijke wijze als boven berekend worden of er van enige interactie tussen D en X sprake is. Zoals hierna aangegeven - we presenteren alleen de uitkomsten - blijkt de F-waarde in dit geval niet significant te zijn:

$$F_{68}^9 = \frac{(R_{D,X,Dx}^2 - R_{D,X}^2)/9}{(1 - R_{D,X,Dx}^2)/68} = \frac{(0,61 - 0,60)/9}{(1 - 0,61)/68} = 0,19 \text{ (n.s.)}$$

Vervolgens kan worden nagegaan of de provincies (D) een significant effect hebben wanneer men X controleert en omgekeerd, of X een significant effect heeft wanneer D "constant" wordt gehouden.

Voor het toetsen hiervan is nodig dat, behalve over de reeds vermelde, over nog twee andere multiële correlaties kan worden beschikt: één (R_X) berekend uit een multiële regressievergelijking met alleen de X-variabelen en één (R_D) berekend uit een multiële regressievergelijking met alleen de dummy-variabelen als onafhankelijke variabelen. R_X werd boven reeds berekend: $R_X = 0,73$ ($R_X^2 = 0,53$); $R_D = 0,62$ ($R_D^2 = 0,39$) - ook hier geven we alleen de uitkomsten van de berekeningen weer. De F-toets voor het "provincie"-effect wordt nu als volgt berekend:

$$F_{68}^3 = \frac{(R_{D,X}^2 - R_X^2)/3}{(1 - R_{D,X,Dx}^2)/68} = \frac{(0,60 - 0,53)/3}{(1 - 0,61)/68} = 4,07 \text{ (s.)}$$

Deze F-waarde blijkt duidelijk significant te zijn. Uiterst significant is bovendien het X-effect wanneer D constant wordt

gehouden, zoals uit de volgende F-waarde blijkt:

$$F_{68}^3 = \frac{(R_{D,X}^2 - R_D^2)/3}{(1 - R_{D,X,DX}^2)/68} = \frac{(0,60 - 0,39)/3}{(1 - 0,61)/68} = 12,21 \text{ (s.)}$$

Een en ander betekent dat een regressiemodel waarin zowel D als X zijn opgenomen een groter deel van de variantie (nl. ongeveer 60%) van de organisatiegraad kan verklaren dan het model met uitsluitend de X-variabelen (waarmee, zoals aangegeven, ruim 50% werd verklaard).

Zoals gezegd, lijkt het zinvol ook de verschillende provincies afzonderlijk in beschouwing te nemen.

In Groningen (zie tabel 4) blijkt de organisatiegraad van L en M hoger te zijn bij toename van het percentage "grote" bedrijven ($r_{y.4} = 0,37$; $r_{y.4a} = 0,21$; $r_{y.4b} = 0,40$). Van de overige variabelen zijn er enkele die, anders dan verwacht, geen verband met de organisatiegraad tonen. Dat kan natuurlijk - voor zover deze verwachtingen op vermoede individuele correlaties zijn gebaseerd -, omdat ecologische correlaties per slot van rekening niet met individuele correlaties hoeven te corresponderen. Bovendien gaat het bij enkele variabelen (x_7 , x_{12} , x_{18}) niet zelden om zeer geringe percentages (en absolute aantallen) per gemeente, of is de variatie in de percentages, zoals in het geval van de Liberale Staatspartij (x_{20}), voor de agrarische gemeenten betrekkelijk gering (zie tabel 16a).

Theoretisch gezien lijkt een regressievergelijking met een tweetal onafhankelijke variabelen, x_4 (% bedrijven > 20 ha) en x_{10} (% stemmen prot. partijen), een goede keuze. Toevoeging van meerdere variabelen levert geen significante bijdrage meer tot de reeds verklaarde variantie van de organisatiegraad.

Zoals tabel 4 laat zien, kan met behulp van deze twee varia-

belen ongeveer een derde deel van de variantie worden verklaard ($R^2 = 0,33$).

1935 toont ongeveer hetzelfde beeld. Het verband tussen de organisatiegraad en het percentage op de NSB uitgebrachte stemmen is zeer gering (zie tabel 5). Voor 1935 kan eveneens met een regressievergelijking met een tweetal variabelen, x_4 en x_{11} , worden volstaan. Zoals uit tabel 5 blijkt, bedraagt het kwadraat van de multipele R 0,38, zodat 38% van de variantie door beide variabelen wordt verklaard.

Voor Friesland hebben we alleen de situatie rond 1935 nader in beschouwing genomen; het aantal agrarische gemeenten met afdelingen van L en M in 1933 is namelijk zeer gering. Tabel 6 toont aan dat ook in Friesland op gemeentelijk niveau geen verband wordt gevonden tussen de organisatiegraad van L en M en het percentage stemmen dat op de NSB werd uitgebracht ($r = -0,13$). Opvallend is voor het twaalfstal Friese gemeenten het sterke verband ($r = 0,85$) tussen de organisatiegraad en het percentage "grote" bedrijven; ruim 70% van de variantie van de organisatiegraad kan daardoor worden verklaard. Toevoeging van meerdere variabelen leidt niet tot relevante bijdragen tot de reeds verklaarde variantie.

Anders dan in Groningen en Friesland wordt in Overijssel geen verband gevonden tussen de organisatiegraad van L en M en het percentage "grotere" of "grote" bedrijven.

Dat verband is overigens nog zeer duidelijk aanwezig wanneer *alle* Overijsselse gemeenten met L en M-afdelingen in beschouwing worden genomen. Beperking tot de agrarische gemeenten - een beperking die terwille van de andere variabelen is toegepast - heeft wat dit betreft dus belangrijk informatieverlies ten gevolge gehad. Voor de andere provincies geldt niet dat het verband zo drastisch wordt gereduceerd.

Zoals uit tabel 7 blijkt, wordt o.a. een duidelijk positieve relatie gevonden tussen de organisatiegraad en de variabelen

x_{18} (% stemmen NBTMP) en x_{20} (% stemmen Liberale Staatspartij). In de regressie-analyse kan met één variabele, x_{20} , worden volstaan; toevoeging van andere variabelen heeft weinig effect. De correlatie tussen de organisatiegraad en het percentage stemmen op de Liberale Staatspartij blijkt zeer sterk te zijn ($r = 0,90$). Ruim 80% van de variantie van de organisatiegraad kan daardoor dus worden verklaard.

In 1935 is van enig verband tussen het percentage stemmen uitgebracht op de Liberale Staatspartij (x_{21}) en de organisatiegraad nauwelijks meer sprake (zie tabel 8). Wel blijkt een duidelijk verband te bestaan tussen de organisatiegraad en het percentage stemmen op de Vrijzinnig-Democratische Bond (x_{23}). Enig verband, al is het niet sterk, lijkt ook te bestaan tussen y_2 en x_{19} , het percentage stemmen uitgebracht op de NSB. Ook nu kan met een eenvoudige regressievergelijking worden volstaan. Toevoeging van andere variabelen aan een vergelijking waarin x_{23} (% stemmen VDB) is opgenomen, draagt weinig meer bij tot de verklaarde variantie. Slechts x_2 - de significantie van de F-waarde enigszins relativerend - lijkt in combinatie met x_{23} nog van enige betekenis.

In Drenthe is zowel het absolute aantal L en M'ers als de organisatiegraad per gemeente, in vergelijking met de andere provincies, zeer groot. De organisatiegraad blijkt ook in Drenthe - zie tabel 9 - hoger bij toename van het percentage "grotere" bedrijven. Duidelijk positief is de relatie tussen het percentage Hervormden (x_6) - in Drenthe voor een belangrijk deel vrijzinnig hervormd (6) - en de organisatiegraad, duidelijk negatief de relatie tussen organisatiegraad en het percentage Gereformeerden (x_8) en Rooms-Katholieken (x_7). In verband daarmee zijn er ook duidelijk negatieve correlaties tussen de organisatiegraad en het percentage stemmen op de confessionele partijen (x_{10} en x_{12}). Een positieve correlatie wordt gevonden tussen de organisatiegraad en het percentage

stemmen uitgebracht op de Liberale Staatspartij (x_{20}). Eveneens is de organisatiegraad hoger naarmate het percentage stemmen uitgebracht op de Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij (x_{18}) groter is.

Gegeven deze correlaties, levert een multipele regressievergelijking met drie variabelen, ($x_3 + x_4$), x_{18} en x_{20} , een multipele R op van 0,71. Ongeveer de helft van de variantie van de organisatiegraad kan dus met behulp van deze variabelen worden verklaard. Ook nu weer geldt, dat toevoeging van andere in de correlatiematrix opgenomen variabelen geen significante bijdrage meer levert tot de verklaarde variantie.

Op dezelfde wijze als boven met betrekking tot de vier provincies is gedaan, kan in Drenthe worden onderzocht of de genoemde variabelen hetzelfde effect hebben in de vier verschillende landbouwgebieden die indertijd in Drenthe onderscheiden werden: het zandgebied, het veen- en zandgebied, de noordelijke randgemeenten en de zuidelijke randgemeenten. Eveneens kan worden nagegaan wat het "gebieds"-effect is wanneer de overige onafhankelijke variabelen constant worden gehouden enz.

Met drie "dummies" voor de vier landbouwgebieden en de kwantitatieve variabelen ($x_3 + x_4$), x_{18} en x_{20} kunnen vier verschillende regressievergelijkingen worden berekend. Vervolgens kunnen, analoog aan de eerdere analyse, de verschillende F-toetsen worden toegepast. Een en ander levert, samengevat, de volgende resultaten op:

$$R_{D,X,D\bar{X}}^2 = 0,71$$

$$\text{Dummies (D): } D_1, D_2, D_3$$

$$R_{D,X}^2 = 0,62$$

$$X : (x_3 + x_4), x_{18}, x_{20}$$

$$R_D^2 = 0,06$$

$$N = 27$$

$$R_X^2 = 0,51$$

$$1. \quad F_{11}^9 = \frac{(R_{D,X,Dx}^2 - R_{D,X}^2)/9}{(1 - R_{D,X,Dx}^2)/11} = 0,38 \text{ (n.s.)}$$

$$2. \quad F_{11}^3 = \frac{(R_{D,X}^2 - R_X^2)/3}{(1 - R_{D,X,Dx}^2)/11} = 1,39 \text{ (n.s.)}$$

$$3. \quad F_{11}^3 = \frac{(R_{D,X}^2 - R_D^2)/3}{(1 - R_{D,X,Dx}^2)/11} = 7,08 \text{ (s.)}$$

Uit de eerste F-toets ($F = 0,38$) blijkt dat er geen significant interactie-effect optreedt tussen D en X, m.a.w. X heeft voor de verschillende landbouwgebieden hetzelfde effect.

Duidelijk is ook dat, indien X constant wordt gehouden, geen significant "gebieds"-effect te constateren is ($F = 1,39$).

Alleen het X-effect blijkt duidelijk significant te zijn ($F = 7,08$).

Soortgelijke berekeningen kunnen voor de situatie in 1935 worden gemaakt. De organisatiegraad van L en M toont o.a. een sterk positief verband ($r = 0,71$) met het percentage stemmen dat op de NSB (x_{19}) werd uitgebracht en een negatieve correlatie ($r = -0,54$) met het percentage stemmen op de protestantse politieke partijen (zie tabel 10).

Een multipele regressievergelijking met een drietal verklarende variabelen, ($x_3 + x_4$) ("grotere" bedrijven), x_{11} (% stemmen prot. partijen), en x_{19} (% stemmen NSB), levert een multipele R op van 0,78 ($R^2 = 0,61$). Toevoeging van andere variabelen levert geen belangrijke bijdrage meer tot de ver-

klaarde variantie. Ook voor de verschillende landbouwgebieden van Drenthe lijkt het model adequaat, zoals onderstaande berekeningen leren.

$$R_{D,X,DX}^2 = 0,79$$

Dummies (D): D_1, D_2, D_3

$$R_{D,X}^2 = 0,69$$

X : $(x_3 + x_4), x_{11}, x_{19}$

$$R_D^2 = 0,09$$

N = 27

$$R_X^2 = 0,61$$

$$1. \quad F_{11}^9 = \frac{(R_{D,X,DX}^2 - R_{D,X}^2)/9}{(1 - R_{D,X,DX}^2)/11} = 0,58 \text{ (n.s.)}$$

$$2. \quad F_{11}^3 = \frac{(R_{D,X}^2 - R_X^2)/3}{(1 - R_{D,X,DX}^2)/11} = 1,40 \text{ (n.s.)}$$

$$3. \quad F_{11}^3 = \frac{(R_{D,X}^2 - R_D^2)/3}{(1 - R_{D,X,DX}^2)/11} = 10,48 \text{ (s.)}$$

Duidelijk is, dat er geen significant interactie-effect optreedt ($F = 0,58$), en evenmin is er sprake van een "gebieds"-effect wanneer X constant wordt gehouden ($F = 1,40$). Evenals voor de situatie in 1933 blijkt alleen het effect van X (dus: $(x_3 + x_4), x_{11}$ en x_{19}) significant te zijn.

NOTEN:

1. Zie bijv. L.A. Goodman, *Ecological Regression and Behavior of Individuals*, *American Sociological Review* 18 (1953), blz. 663-664.
2. G.A. Kooy, *Het echec van een "volkse" beweging; Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945*. Assen, 1964, blz. 64, 65.
3. Kooy, blz. 85.
4. Kooy, blz. 143.
5. Wanneer Friesland, met slechts vier gemeenten, uit de berekeningen wordt weggelaten, blijkt het interactie-effect eveneens significant indien men voor de overblijvende provincies dezelfde berekeningen uitvoert.
6. Zie bijv. P. de Jong, Zuid-Oost Drenthe en C. van Dee, Het Drentse zandgebied, in W. Banning (red.), *Handboek Pastorale Sociologie*, deel III. 's-Gravenhage, 1955, blz. 167-196, 210-234.

- y₁ = organisatiegraad L en M 1933
- y₂ = organisatiegraad L en M 1935
- x₁ = % grondgebruikers 1-<5 ha
- x₂ = % grondgebruikers 5-<10 ha
- x₃ = % grondgebruikers 10-<20 ha
- x₄ = % grondgebruikers 20 ha en meer
- x_{4a} = % grondgebruikers 20-<50 ha (Groningen)
- x_{4b} = % grondgebruikers 50 ha en meer (Groningen)
- x₆ = % Ned. Herv.
- x₇ = % R.K.
- x₈ = % Gereformeerd
- x₉ = geen kerkelijke gezindte
- x₁₀ = % stemmen uitgebracht op protestants-christelijke partijen in 1933
(d.w.z. Anti-Rev. Partij, Christ. Hist. Unie, Christ. Dem. Unie,
Herv. Geref. Staatspartij, Staatk. Geref. Partij)
- x₁₁ = % stemmen uitgebracht op prot. christelijke partijen in 1935
- x₁₂ = % stemmen uitgebracht op katholieke partijen in 1933 (d.w.z. R.K.
Staatspartij, R.K. Volkspartij)
- x₁₃ = % stemmen uitgebracht op katholieke partijen in 1935
- x₁₄ = % stemmen uitgebracht op liberale partijen in 1933 (d.w.z. Lib.
Staatspartij en Vrijz. Dem. Bond)
- x₁₅ = % stemmen uitgebracht op liberale partijen in 1935
- x₁₆ = % stemmen uitgebracht op arbeiderspartijen in 1933 (d.w.z. SDAP,
Rev. Soc. Arb. Partij, Comm. Partij Holland)
- x₁₇ = % stemmen uitgebracht op arbeiderspartijen in 1935
- x₁₈ = % stemmen uitgebracht op de Nat. Boeren-, Tuinders- en Midden-
standspartij in 1933
- x₁₉ = % stemmen uitgebracht op de NSB in 1935
- x₂₀ = % stemmen uitgebracht op de Liberale Staatspartij "De Vrijheids-
bond" in 1933
- x₂₁ = % stemmen uitgebracht op de Liberale Staatspartij "De Vrijheids-
bond" in 1935
- x₂₂ = % stemmen uitgebracht op de Vrijzinnig-Democratische Bond in 1933
- x₂₃ = % stemmen uitgebracht op de Vrijzinnig-Democratische Bond in 1935

Tabel 2. Correlatiematrix (r x 100) van 16 variabelen voor 70 agrarische gemeenten in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel, 1933.
Uitkomsten multiële regressie-analyse.

	y ₁	x ₁₄	x ₂₀	x ₂₂	x ₆	-x ₁₀	x ₁₈	-x ₈	x ₁₆	x ₉	-x ₇	-x ₁₂	x ₂	x ₃	-x ₄	x ₁
y ₁	.															
x ₁₄	60	.														
x ₂₀	62	90	.													
x ₂₂	18	56	14	.												
x ₆	51	41	42	12	.											
-x ₁₀	46	59	50	38	33	.										
x ₁₈	46	22	25	3	57	47	.									
-x ₈	32	28	22	21	55	72	45	.								
x ₁₆	19	19	8	28	-1	68	0	41	.							
x ₉	-3	2	-12	28	-44	38	-15	22	73	.						
-x ₇	35	27	21	21	24	-4	14	-22	29	21	.					
-x ₁₂	35	28	22	21	24	-4	14	-22	29	21	100	.				
x ₂	2	2	9	-13	34	3	49	38	-42	-31	-29	-28	.			
x ₃	29	27	33	-3	33	21	47	29	-28	-27	-18	-17	57	.		
-x ₄	-3	11	14	-3	36	5	40	32	-36	-34	-22	-22	86	53	.	
x ₁	-29	-4	-10	10	2	-10	-15	-5	0	-7	4	4	5	-41	44	.

y₁ = organisatiegraad 1933

x₁₄ = % stemmen lib. partijen 1933

x₂₀ = % stemmen Lib. St. partij 1933

x₂₂ = % stemmen VDB 1933

x₆ = % NH

x₁₀ = % stemmen prot. partijen 1933

x₁₈ = % stemmen NBTMP 1933

x₈ = % Ger.

x₁₆ = % stemmen arb. partijen 1933

x₉ = % geen kerkelijke gezindte

x₇ = % RK

x₁₂ = % stemmen kath. partijen 1933

x₂ = % gr. gebr. 5-<10 ha

x₃ = % gr. gebr. 10-<20 ha

x₄ = % gr. gebr. 20 ha en meer

x₁ = % gr. gebr. 1-<5 ha

Afh. var. : y₁

Onafh. var.: (x₃+ x₄), x₁₈, x₂₀

R = 0,74

R² = 0,55

F₆₆³ = 29,93 (s.)

Var.	b	s(b)	F
x ₂₀	1,81	0,30	36,52 (s.)
x ₁₈	1,41	0,39	19,88 (s.)
(x ₃ + x ₄)	0,51	0,27	10,45 (s.)

Tabel 3. Correlatiematrix (r x 100) van 16 variabelen voor 84 agrarische gemeenten in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel, 1935.
Uitkomsten multiële regressie-analyse.

	y ₂	x ₁₉	x ₆	-x ₁₁	-x ₈	x ₁₇	x ₉	x ₁₅	x ₂₁	x ₂₃	-x ₇	-x ₁₃	x ₁	x ₂	x ₃	-x ₄	
y ₂	.																y ₂ = organisatiegraad 1935
x ₁₉	67	.															x ₁₉ = % stemmen NSB 1935
x ₆	56	55	.														x ₆ = % NH
-x ₁₁	51	56	39	.													x ₁₁ = % stemmen prot. partijen 1935
-x ₈	35	38	54	75	.												x ₈ = % Ger.
x ₁₇	32	30	18	71	50	.											x ₁₇ = % stemmen arb. partijen 1935
x ₉	1	-3	-34	34	23	71	.										x ₉ = % geen kerkelijke gezindte
x ₁₅	42	29	42	52	30	34	18	.									x ₁₅ = % stemmen lib. partijen 1935
x ₂₁	38	28	40	41	26	22	0	74	.								x ₂₁ = % stemmen Lib. St. partij 1935
x ₂₃	20	13	18	32	16	26	27	66	-1	.							x ₂₃ = % stemmen VDB 1935
-x ₇	33	22	32	-12	-27	30	22	34	23	26	.						x ₇ = % RK
-x ₁₃	32	22	31	-12	-27	29	22	34	22	26	100	.					x ₁₃ = % stemmen kath. partijen 1935
x ₁	-25	-6	7	-1	1	4	-4	5	7	0	7	6	.				x ₁ = % gr. gebr. 1-<5 ha
x ₂	5	19	31	18	41	-24	-27	7	5	5	-28	-28	9	.			x ₂ = % gr. gebr. 5-<10 ha
x ₃	27	37	29	25	28	-17	-25	13	6	13	-18	-18	-35	56	.		x ₃ = % gr. gebr. 10-<20 ha
-x ₄	-1	21	33	19	34	-17	-28	12	9	8	-18	-19	54	83	50	.	x ₄ = % gr. gebr. 20 ha en meer

Afh. var. : y₂

Onafh. var.: (x₃+ x₄), x₁₉, x₂₁

R = 0,73

R² = 0,53

F₈₀³ = 30,39 (s.)

Var.	b	s(b)	F
x ₁₉	2,82	0,36	60,47 (s.)
x ₂₁	0,98	0,34	8,38 (s.)
(x ₃ + x ₄)	0,39	0,14	7,43 (s.)

Tabel 4. Correlatiematrix (r x 100) van 18 variabelen voor 23 agrarische gemeenten met afdelingen van L en M in Groningen, 1933.

Uitkomsten multiële regressie-analyse.

	y_1	$-x_8$	$-x_{10}$	x_{18}	x_{16}	x_9	x_{14}	x_{22}	x_{20}	x_6	x_4	x_{4a}	x_{4b}	$-x_2$	$-x_1$	$-x_3$	$-x_7$	$-x_{12}$
y_1	.																	
$-x_8$	48	.																
$-x_{10}$	40	87	.															
x_{18}	-5	46	44	.														
x_{16}	48	86	94	23	.													
x_9	49	65	75	14	77	.												
x_{14}	9	40	67	17	49	51	.											
x_{22}	10	45	53	29	34	37	81	.										
x_{20}	5	23	58	0	48	47	86	40	.									
x_6	19	75	53	43	54	7	20	33	3	.								
x_4	37	-3	-10	-55	8	30	-7	-19	5	-26	.							
x_{4a}	21	-35	-35	-43	-23	-2	-25	-27	-15	-47	82	.						
x_{4b}	40	31	18	-48	35	51	13	-4	24	4	83	36	.					
$-x_2$	35	-11	-19	-47	1	-2	-32	-47	-9	-10	80	75	57	.				
$-x_1$	25	6	0	-31	6	-41	3	1	4	-33	80	67	65	40	.			
$-x_3$	22	-7	-9	-53	9	13	5	-9	16	-3	59	38	59	54	5	.		
$-x_7$	-4	-19	-15	-28	3	6	4	-13	18	-1	30	25	24	36	-5	-58	.	
$-x_{12}$	-5	-22	-17	-31	1	6	5	-14	20	-5	31	26	25	36	-4	58	100	.

 y_1 = organisatiegraad 1933 x_8 = % Ger. x_{10} = % stemmen prot. partijen 1933 x_{18} = % stemmen NBTMP 1933 x_{16} = % stemmen arb. partijen 1933 x_9 = % geen kerkelijke gezindte x_{14} = % stemmen lib. partijen 1933 x_{22} = % stemmen VDB 1933 x_{20} = % stemmen Lib. St. partij 1933 x_6 = % NH x_4 = % gr. gebr. 20 ha en meer x_{4a} = % gr. gebr. 20-50 ha x_{4b} = % gr. gebr. 50 ha en meer x_2 = % gr. gebr. 5-10 ha x_1 = % gr. gebr. 1-5 ha x_3 = % gr. gebr. 10-20 ha x_7 = % RK x_{12} = % stemmen kath. partijen 1933Afh. var. : y_1 Onafh. var.: x_4, x_{10} $R = 0,57$ $R^2 = 0,33$ $F_{20}^2 = 4,83$ (s.)

Var.	b	s(b)	F
x_{10}	-0,44	0,18	5,67 (s.)

Tabel 5. Correlatiematrix (x x 100) van 18 variabelen voor 28 agrarische gemeenten met afdelingen L en M in Groningen, 1935.

Uitkomsten multipele regressie-analyse.

	y ₂	-x ₈	-x ₁₁	x ₉	x ₁₇	x ₆	x ₁₉	x ₄	x _{4b}	x _{4a}	-x ₁	-x ₂	-x ₃	x ₁₅	x ₂₁	x ₂₃	-x ₁₃	-x ₇
y ₂	.																	
-x ₈	53	.																
-x ₁₁	44	87	.															
x ₉	59	68	76	.														
x ₁₇	52	88	93	78	.													
x ₆	28	81	60	20	66	.												
x ₁₉	16	53	57	13	38	50	.											
x ₄	44	3	2	30	13	-12	-40	.										
x _{4b}	48	36	27	51	38	14	-25	79	.									
x _{4a}	24	-27	-22	1	-13	-32	-39	84	32	.								
-x ₁	29	0	6	34	6	-25	-23	80	52	76	.							
-x ₂	38	1	-9	1	10	3	-38	75	61	61	32	.						
-x ₃	31	8	1	19	16	9	-32	57	63	32	4	53	.					
x ₁₅	16	44	72	66	53	15	24	9	24	-6	28	-27	-1	.				
x ₂₁	13	29	55	56	48	3	-7	35	47	12	37	17	13	74	.			
x ₂₃	8	31	45	33	23	19	45	-27	-20	-24	-2	-60	-14	63	-5	.		
-x ₁₃	3	-14	-16	9	10	4	-34	20	12	20	3	12	39	-12	2	-20	.	
-x ₇	2	-14	-16	8	10	4	-36	20	13	19	1	15	41	-10	6	-22	100	.

y₂ = organisatiegraad 1935x₈ = % Ger.x₁₁ = % stemmen prot. partijen 1935x₉ = % geen kerkelijke gezindtex₁₇ = % stemmen arb. partijen 1935x₆ = % NHx₁₉ = % stemmen NSB 1935x₄ = % gr. gebr. 20 ha en meerx_{4b} = % gr. gebr. 50 ha en meerx_{4a} = % gr. gebr. 20-<50 hax₁ = % gr. gebr. 1-<5 hax₂ = % gr. gebr. 5-<10 hax₃ = % gr. gebr. 10-<20 hax₁₅ = % stemmen lib. partijen 1935x₂₁ = % stemmen Lib. St. Partij 1935x₂₃ = % stemmen VDB 1935x₁₃ = % stemmen kath. partijen 1935x₇ = % RKAfh. var. : y₂Onafh. var.: x₄, x₁₁

R = 0,62

R² = 0,38F₂₅² = 7,70 (s.)

Var.	b	s(b)	F
x ₁₁	-0,45	0,16	7,74 (s.)
x ₄	0,49	0,18	7,43 (s.)

Tabel 6. Correlatiematrix (r x 100) van 16 variabelen voor 12 agrarische gemeenten met afdelingen van L en M in Friesland, 1935.
Uitkomsten regressie-analyse.

	y ₂	x ₄	-x ₁	x ₃	-x ₂	-x ₉	-x ₁₇	x ₁₁	x ₈	x ₆	-x ₁₉	x ₇	x ₁₃	x ₂₁	-x ₂₃	-x ₁₅	
y ₂	.																y ₂ = organisatiegraad 1935
x ₄	85	.															x ₄ = % gr. gebr. 20 ha en meer
-x ₁	64	88	.														x ₁ = % gr. gebr. 1-<5 ha
x ₃	4	38	76	.													x ₃ = % gr. gebr. 10-<20 ha
-x ₂	26	18	-28	-65	.												x ₂ = % gr. gebr. 5-<10 ha
-x ₉	48	68	69	43	- 4	.											x ₉ = % geen kerkelijke gezindte
-x ₁₇	32	53	47	23	11	88	.										x ₁₇ = % stemmen arb. partijen 1935
x ₁₁	19	38	30	11	18	78	94	.									x ₁₁ = % stemmen prot. partijen 1935
x ₈	5	6	-10	-26	30	44	57	70	.								x ₈ = % Ger.
x ₆	31	52	73	71	-42	55	20	7	-37	.							x ₆ = % NH
-x ₁₉	13	30	46	50	-31	61	49	47	- 1	49	.						x ₁₉ = % stemmen NSB 1935
x ₇	20	32	42	36	-25	29	36	10	-35	20	45	.					x ₇ = % RK
x ₁₃	19	27	38	32	-28	28	35	10	-35	19	46	100	.				x ₁₃ = % stemmen kath. partijen 1935
x ₂₁	28	31	13	-11	36	37	13	12	39	15	15	-25	-29	.			x ₂₁ = % stemmen Lib. St. partij 1935
-x ₂₃	15	30	17	- 3	25	67	85	91	65	- 8	56	25	24	23	.		x ₂₃ = % stemmen VDB 1935
-x ₁₅	4	18	12	1	-11	53	80	87	49	-14	50	35	36	-18	92	.	x ₁₅ = % stemmen lib. partijen 1935

Afh. var. : y₂

Onafh. var.: x₄

r = 0,85

r² = 0,73

F₁₀¹ = 27,05 (s.)

Var.	b	s(b)	F
x ₄	0,43	0,08	27,05 (s.)

Tabel 7. Correlatiematrix (r x 100) van 16 variabelen voor 16 agrarische gemeenten met afdelingen van L en M in Overijssel, 1933.
Uitkomsten regressie-analyse.

	y ₁	x ₂₀	x ₁₄	x ₂₂	x ₆	x ₁₈	-x ₁₀	-x ₈	x ₁₆	x ₉	-x ₇	-x ₁₂	x ₃	x ₂	-x ₄	-x ₁
y ₁	.															
x ₂₀	90	.														
x ₁₄	60	75	.													
x ₂₂	28	42	92	.												
x ₆	38	37	32	22	.											
x ₁₈	50	51	57	47	51	.										
-x ₁₀	21	31	68	75	-15	59	.									
-x ₈	18	19	63	75	19	59	80	.								
x ₁₆	17	27	58	64	-29	36	69	50	.							
x ₉	0	2	28	28	-57	3	37	27	85	.						
-x ₇	36	35	14	-2	49	23	-40	-23	17	19	.					
-x ₁₂	36	36	15	-1	49	23	-41	-25	16	17	100	.				
x ₃	7	3	30	39	6	34	53	67	5	-5	-48	-48	.			
x ₂	31	19	25	23	25	49	19	42	39	38	45	43	32	.		
-x ₄	8	-4	-8	-9	24	20	-22	-8	10	24	54	53	-27	47	.	
-x ₁	17	14	35	40	4	36	52	57	19	6	-30	-32	89	49	-42	.

y₁ = organisatiegraad 1933

x₂₀ = % stemmen Lib. St. partij 1933

x₁₄ = % stemmen lib. partijen 1933

x₂₂ = % stemmen VDB 1933

x₆ = % NH

x₁₈ = % stemmen NBTMP 1933

x₁₀ = % stemmen prot. partijen 1933

x₈ = % Ger.

x₁₆ = % stemmen arb. partijen 1933

x₉ = % geen kerkelijke gezindte

x₇ = % RK

x₁₂ = % stemmen kath. partijen 1933

x₃ = % gr. gebr. 10-20 ha

x₂ = % gr. gebr. 5-10 ha

x₄ = % gr. gebr. 20 ha en meer

x₁ = % gr. gebr. 1-5 ha

Afh. var. : y₁

Onafh. var.: x₂₀

r = 0,90

r² = 0,81

F₁₄¹ = 59,02 (s.)

Var.	b	s(b)	F
x ₂₀	9,74	1,27	59,02 (s.)

Tabel 8. Correlatiematrix (r x 100) van 16 variabelen voor 17 agrarische gemeenten met afdelingen van L en M in Overijssel, 1935.

Uitkomsten multi-pele regressie-analyse.

	y ₂	x ₂₃	x ₁₅	x ₂₁	-x ₁₃	-x ₇	x ₆	x ₁₉	-x ₁₁	-x ₈	x ₁₇	x ₉	-x ₃	x ₁	-x ₄	x ₂
y ₂	.															
x ₂₃	65	.														
x ₁₅	60	84	.													
x ₂₁	18	12	64	.												
-x ₁₃	35	14	47	65	.											
-x ₇	37	16	49	65	100	.										
x ₆	36	43	50	29	62	64	.									
x ₁₉	31	18	34	36	54	52	44	.								
-x ₁₁	9	45	28	-12	-62	-62	-48	-19	.							
-x ₈	17	54	49	-13	-42	-39	-7	-23	79	.						
x ₁₇	35	48	65	51	19	20	-23	13	59	47	.					
x ₉	8	4	34	56	21	21	-45	-2	35	27	86	.				
-x ₃	-4	-32	-11	-24	51	50	11	12	-53	-68	-6	3	.			
x ₁	-20	-33	-17	15	39	39	11	-13	-49	-53	-12	3	84	.		
-x ₄	14	4	31	50	51	52	26	-23	-37	-2	10	29	33	50	.	
x ₂	44	31	48	43	27	28	16	15	-1	27	25	24	-22	-50	35	.

y₂ = organisatiegraad 1935x₂₃ = % stemmen VDB 1935x₁₅ = % stemmen lib. partij 1935x₂₁ = % stemmen Lib. St. partij 1935x₁₃ = % stemmen kath. partijen 1935x₇ = % RKx₆ = % NHx₁₉ = % stemmen NSB 1935x₁₁ = % stemmen prot. partijen 1935x₈ = % Ger.x₁₇ = % stemmen arb. partijen 1935x₉ = % geen kerkelijke gezindtex₃ = % gr. gebr. 10-<20 hax₁ = % gr. gebr. 1-<5 hax₄ = % gr. gebr. 20 ha en meerx₂ = % gr. gebr. 5-<10 haAfh. var. : y₂Onafh. var.: x₂₃, x₂

R = 0,70

R² = 0,48F₁₄² = 6,57 (s.)

Var.	b	s(b)	F
x ₂₃	2,92	1,04	7,80 (s.)
x ₂	1,54	1,15	1,79 (niet s.)

Tabel 9. Correlatiematrix (r x 100) van 16 variabelen voor 27 agrarische gemeenten met afdelingen van L en M in Drenthe, 1933.

Uitkomsten multiële regressie-analyse.

	y ₁	x ₁₄	x ₂₀	x ₂₂	x ₆	x ₁₈	-x ₁₀	-x ₈	x ₁₆	x ₉	-x ₇	-x ₁₂	x ₃	-x ₁	x ₄	-x ₂
y ₁	.															
x ₁₄	54	.														
x ₂₀	52	89	.													
x ₂₂	18	46	2	.												
x ₆	54	52	45	28	.											
x ₁₈	36	-14	-7	-18	47	.										
-x ₁₀	47	39	51	37	61	45	.									
-x ₈	37	20	27	-8	55	34	83	.								
x ₁₆	0	-25	-15	-27	17	8	55	54	.							
x ₉	0	-37	-34	-16	-28	8	21	36	63	.						
-x ₇	38	16	0	36	54	33	7	-3	22	12	.					
-x ₁₂	38	18	2	37	52	32	7	-3	21	14	100	.				
x ₃	35	10	19	-14	-8	15	-19	-25	-35	0	17	19	.			
-x ₁	30	-12	3	-32	-20	22	-13	-12	-22	18	1	2	90	.		
x ₄	17	22	-14	-22	-25	-8	2	12	37	61	12	13	40	55	.	
-x ₂	4	11	2	20	1	-35	5	6	41	33	34	34	-7	-22	-56	.

y₁ = organisatiegraad 1933x₁₄ = % stemmen lib. partijen 1933x₂₀ = % stemmen Lib. St. partij 1933x₂₂ = % stemmen VDB 1933x₆ = % NHx₁₈ = % stemmen NBTMP 1933x₁₀ = % stemmen prot. partijen 1933x₈ = % Ger.x₁₆ = % stemmen arb. partijen 1933x₉ = % geen kerkelijke gezindtex₇ = % RKx₁₂ = % stemmen kath. partijen 1933x₃ = % gr. gebr. 10-20 hax₁ = % gr. gebr. 1-5 hax₄ = % gr. gebr. 20 ha en meerx₂ = % gr. gebr. 5-10 haAfh. var. : y₁Onafh. var.: (x₃ + x₄), x₁₈, x₂₀

R = 0,71

R² = 0,51F₂₃³ = 7,88 (s.)

Var.	b	s(b)	F
x ₂₀	1,41	0,38	13,47 (s.)
x ₁₈	1,16	0,44	6,84 (s.)
(x ₃ + x ₄)	0,63	0,33	3,57 (niet s.)

Tabel 10. Correlatiematrix (r x 100) van 16 variabelen voor 27 agrarische gemeenten met afdelingen van L en M in Drenthe, 1935.
Uitkomsten multiële regressie-analyse.

	y ₂	x ₁₉	x ₆	-x ₁₁	-x ₈	x ₁₇	x ₉	-x ₁₃	-x ₇	-x ₁	x ₃	x ₄	-x ₂	x ₁₅	x ₂₁	x ₂₃	
y ₂	.																y ₂ = organisatiegraad 1935
x ₁₉	71	.															x ₁₉ = % stemmen NSB 1935
x ₆	57	50	.														x ₆ = % NH
-x ₁₁	54	62	65	.													x ₁₁ = % stemmen prot. partijen 1935
-x ₈	43	60	55	86	.												x ₈ = % Ger.
x ₁₇	12	33	25	63	59	.											x ₁₇ = % stemmen arb. partijen 1935
x ₉	6	24	-28	23	36	61	.										x ₉ = % geen kerkelijke gezindte
-x ₁₃	39	21	55	11	-4	24	9	.									x ₁₃ = % stemmen kath. partijen 1935
-x ₇	39	22	54	11	-3	26	12	100	.								x ₇ = % RK
-x ₁	41	31	-20	-15	-12	-18	18	10	1	.							x ₁ = % gr. gebr. 1-<5 ha
x ₃	41	24	-8	-21	-25	-32	0	17	17	90	.						x ₃ = % gr. gebr. 10-<20 ha
x ₄	29	25	-25	-1	12	34	61	8	12	55	40	.					x ₄ = % gr. gebr. 20 ha en meer
-x ₂	3	-2	1	2	6	36	33	30	34	-22	-7	56	.				x ₂ = % gr. gebr. 5-<10 ha
x ₁₅	22	3	49	23	20	-13	-22	25	24	-36	-12	-36	15	.			x ₁₅ = % stemmen lib. partijen 1935
x ₂₁	19	3	41	38	37	3	-10	7	7	-35	-17	-28	16	81	.		x ₂₁ = % stemmen Lib. St. partij 1935
x ₂₃	10	0	25	15	-19	-26	-24	33	31	-13	4	-23	3	57	-3	.	x ₂₃ = % stemmen VDB 1935

Afh. var. : y₂

Onafh. var.: (x₃+ x₄), x₁₁, x₁₉

R = 0,78

R² = 0,61

F₂₃³ = 12,14 (s.)

Var.	b	s(b)	F
x ₁₉	1,34	0,62	4,68 (s.)
(x ₃ + x ₄)	0,84	0,36	5,39 (s.)
x ₁₁	-0,58	0,32	3,39 (niet s.)

Bijlage 2

Enkele aanvullende opmerkingen over de landbouw-politieke denkbeelden van Smid

In hoofdstuk 4 zijn reeds verschillende aspecten van het systeem van L en M de revue gepasseerd. We willen hier met enkele aanvullende opmerkingen volstaan die betrekking hebben op denkbeelden die Smid in de commissie-Van Loon nog eens extra heeft beklemtoond. Wij menen dat deze ideeën, meer dan in de jaren dertig, in de jaren veertig en vijftig weerklank hebben gevonden. We stellen dit overigens met de nodige voorzichtigheid omdat we hier duidelijk ons sociologisch boekje te buiten gaan, maar economisch gezien lijkt het onderwerp interessant en het risico van een lichte ontsporing waard.

Het is opmerkelijk dat de meest uitgebreide beschouwing die na de oorlog aan Smids ideeën werd gewijd, in de eerste druk (1948) van Minderhouds *Inleiding tot de Landhuishoudkunde*, aan het systeem van L en M onvoldoende recht heeft gedaan. Minderhoud concludeerde, dat het denkbeeld van Smid erop neerkwam "dat men de crisismaatregelen sterk zou kunnen vereenvoudigen, dat men vooral de gehate beperkingsmaatregelen voor de teelt van kalveren en varkens zou kunnen missen, dat men een leger van ambtenaren en stapels verordeningen overbodig zou kunnen maken, en de boeren veel effectiever zou kunnen steunen, indien men wilde overgaan tot zó hoge invoerrechten op graan en ander veevoeder (veekoeken), dat de graanteelt in het binnenland automatisch lonend zou worden. Voor de veehouders zou dan het krachtvoeder, dat zij moesten aankopen, duurder worden, doch deze veehouders zouden geholpen kunnen worden door de opbrengsten van de genoemde invoerrechten onder hen te verdelen" (zie Minderhoud, blz. 216). Hierbij kunnen de volgende kanttekeningen worden gemaakt.

In de eerste plaats meende Smid dat door invoering van het systeem van L en M zeker een vereenvoudiging van allerlei crisismaatregelen mogelijk zou zijn, al beweerde hij niet dat alle administratieve regelingen, kenmerkend voor het vigerende systeem van crisismaatregelen, zouden kunnen verdwijnen. Smid stelde uitdrukkelijk dat, als zijn systeem al in 1930 ingevoerd zou zijn, met een veel eenvoudiger crisisapparaat volstaan had kunnen worden (zie *Rapport aan Zijne Excellentie den Minister van Landbouw en Visscherij. Commissie Reorganisatie Landbouw-Crisismaatregelen. 's-Gravenhage, 1935, blz. 102*).

Na die tijd was er echter veel scheefgegroeid (o.a. door het goedkope veevoer) dat eerst weer rechtgezet moest worden, en daarvoor waren bepaalde regelingen nodig. Belangrijk was echter, naar de mening van Smid, dat door het systeem van L en M onmiddellijk al allerlei binnenlandse heffingen zouden kunnen vervallen. Hij beschouwde het als een ernstige leemte in het rapport van de commissie-Van Loon, dat onvoldoende aandacht werd besteed aan hetgeen handel, industrie en middenstand door de landbouwcrisismaatregelen was aangedaan. Als men, aldus Smid, eens een lijst had samengesteld van alle voorschriften "die duizenden en nog eens duizenden buiten de landbouw staande bedrijven in verband met de maatregelen hebben op te volgen", dan zouden de voordelen van het systeem van maatregelen aan de grens zeker in een helder licht zijn gesteld (zie *Rapport* enz., blz. 102).

In de tweede plaats moet worden opgemerkt dat het Smid (en L en M) primair te doen was om "lonende prijzen" en pas daarna om vergroting van de bedrijfsvrijheid van de boeren, zoals hij in zijn minderheidsnota nog eens uitdrukkelijk onderstreepte (zie *Rapport* enz., blz. 103).

Tenslotte merken wij op, een essentieel punt, dat Smid niet alleen over invoerrechten op "graan en ander veevoeder" sprak, maar, zoals in hoofdstuk 4 al vermeld, een veel groter scala van produkten op het oog had. "Doordat wij veel meer landbouwprodukten in ons land nodig hebben dan we kunnen verbouwen, is het mogelijk de prijs daarvan aan de grens te regelen door een invoerrecht te heffen op granen, vetten, veevoerders en andere agrarische produkten alsmede alle andere artikelen, welke met deze agrarische produkten in concurrentie zullen treden. Dit invoerrecht moet zo hoog gesteld worden, dat de graanbouw automatisch lonend wordt, waardoor in het algemeen een lonend prijspeil voor de akkerbouwprodukten kan worden verkregen. De opbrengst moet worden besteed om de prijs van de dierlijke produkten te doen corresponderen met de hogere voederprijzen en tevens de omvang van de dierlijke produktie aan te passen bij de gewijzigde omstandigheden" (zie *Rapport* enz., blz. 119). Zo stond het in de brochure van L en M over het gepropageerde systeem van landbouwcrisispolitiek. Het is opvallend dat Minderhoud in zijn bespreking van de ideeën van Smid hieraan voorbijgaat, zoals hij dat ook al had gedaan op het Landhuishoudkundig Congres in 1935, waar Smid zijn denkbeelden ter discussie had gesteld. Te meer, omdat Minderhoud zelf in een voetnoot constateerde: "Voorstanders van hoge heffingen aan de grens hebben ook wel betoogd, dat de opbrengst van hoge invoerrechten op voor *menselijke consumptie* bestemd graan eveneens *aan de veehouders* diende te worden uitgekeerd. Sommigen wilden ook andere, *niet* voor de veehouderij bestemde produkten, aan hoge invoerrechten onderwerpen om de opbrengst aan de veehouders te schenken. Inderdaad zou men dezen op die

wijze een sluitende rekening hebben kunnen bezorgen. Aan de mogelijkheid van verwezenlijking van dit denkbeeld zullen echter maar weinigen geloofd hebben!" (Minderhoud, blz. 222). Welnu, dit was wel het geloof, althans de hoop, van Smid en zijn aanhangers in L en M. Dat de politieke weerstand ertegen - het zou een verhoging van de kosten van levensonderhoud betekenen - groot zou zijn, hebben zij terdege beseft. Ook daaraan hebben wij in hoofdstuk 4 uitvoerig aandacht besteed. Maar Smid was ervan overtuigd dat in de heersende omstandigheden, ten einde een redelijke beloning voor de landbouw- arbeid te kunnen bereiken, naar een nationaal prijspeil moest worden gestreefd dat, zo schreef hij, als volgt moest worden gerealiseerd: door heffingen aan de grens moesten de prijzen van de produkten "die wij hier minder produceren dan verbruiken, automatisch zover boven het peil der wereldmarkt worden opgeheven, dat zij in overeenstemming zijn met het binnenlandse loon- en kostenpeil. De opbrengst der heffingen wordt dan gebruikt om op de prijs van hetgeen moet worden uitgevoerd, een zodanige toeslag te geven als nodig is, om de producent een prijs te doen ontvangen, die eveneens in overeenstemming is met het binnenlandse loon- en kostenpeil" (*Rapport* enz., blz. 97, 98). Het resultaat van een en ander zal zijn, aldus Smid, dat "de prijzen der artikelen, welke wij minder produceren dan wij nodig hebben, automatisch op een vast peil komen. Deze vaste prijs vormt de basis voor de prijs der artikelen, die wij meer voortbrengen dan wij nodig hebben. Deze prijzen dienen zich bij deze basisprijzen aan te passen met behulp van de toeslagen en een zoveel mogelijk door de wet van vraag en aanbod tot stand gebrachte regeling der produktie. Daar de opbrengst der heffingen belangrijk groter zal zijn dan de benodigde toeslagen, zal er een aanzienlijk bedrag beschikbaar zijn, om aan de moeilijkheid, die deze aanpassing voor bepaalde produkten mocht opleveren tegemoet te komen" (*Rapport* enz., blz. 98).

In 1954 schreef Minderhoud: "Zoals de zaken omstreeks 1935 lagen, zou men aan de opbrengst van de monopolieheffingen op *voedergranen* niet voldoende hebben gehad om de veehouders schadeloos te stellen. Wel zou dit mogelijk zijn geweest als men ook de opbrengst van de heffingen op *broodgraan* en die op *veekoeken*, alsmede die op *oliezaden*, die tot *veekoeken* worden verwerkt, ter beschikking had gehad. Zie G. Minderhoud, *Inleiding tot de Landhuishoudkunde*. Haarlem, 1954, blz. 241.

Zoals gezegd, zou in het begin aan bepaalde administratieve, produktiebeperkende maatregelen niet ontkomen kunnen worden, vooral niet ten aanzien van de melkveehouderij en de tuinbouw (*Rapport* enz., blz. 99). Maar de voorstellen van Smid verschilden hierin van die van de meerderheid van de commissie,

dat deze laatste ter regeling van de produktie de nadruk op administratieve maatregelen had gelegd, terwijl Smid voor de exportprodukten alleen een basis wilde scheppen waarop de wet van vraag en aanbod werkzaam zou zijn. "Wat ik wil", aldus Smid, "is de meest gematigde vorm van gedirigeerde economie, n.l. het scheppen van een nationaal prijspeil en met dit nationale prijspeil als basis de bedrijfsvrijheid voor de afzonderlijke bedrijven en daarmee de individuele bestaansverantwoordelijkheid zoveel mogelijk in stand te houden" (*Rapport* enz., blz. 100).

Keren wij nu terug naar wat Minderhoud over het systeem van L en M heeft geschreven, dan zien we dat deze de volgende punten van het systeem van L en M als juist beschouwde. Juist was, dat bij niet rendabele graanteelt de hele akkerbouw in enkele jaren onrendabel dreigde te worden (Minderhoud, 1948, blz. 217). Juist was ook dat de boeren hun goedkope akkerbouwprodukten in sterkere mate dan voorheen aan koeien en varkens gingen vervoederen, zodat de melk- en vleesproduktie, die toch al te groot was om tegen lonende prijzen te kunnen worden afgezet, op onnatuurlijke wijze werd vergroot. (Smid had er bovendien op gewezen dat door de zeer lage prijzen van aangekocht veevoer een enorme uitbreiding van de dierlijke produktie was ontstaan, waardoor de afzet in hoge mate belemmerd werd. Door de lage prijzen van dierlijke produkten werden de produktiekosten (waaronder dus ook die van het zelf verbouwde voer) bij lange niet gedekt.) Juist was volgens Minderhoud dat hoge graanrechten voordelig zouden zijn voor diegenen die bodemprodukten op de markt brachten en dat de omzetting van grasland in bouwland daardoor bevorderd kon worden. Juist was misschien ook, dat een ongebreidelde invoer van goedkoop graan de pachtwaarde van bouwland en op den duur die van grasland, zou doen dalen en aan akkerbouwers zowel als veehouders schade zou berokkenen. De vraag was echter, zo betoogde Minderhoud, of hoge graanrechten een remedie konden vormen tegen deze misère; of de veehouders ermee gebaat zouden zijn en of de crisismaatregelen een sterke vereenvoudiging hadden kunnen ondergaan. Minderhoud meende een en ander ontkennend te moeten beantwoorden.

Aan één van de uitgangspunten van Smids denken heeft Minderhoud ons inziens echter onvoldoende aandacht besteed: export van landbouwprodukten (vooral vlees en zuivel) was in de gegeven omstandigheden slechts mogelijk tegen verliesgevende prijzen, zodat de veehouderij, en vooral ook het "nevenbedrijf" dat dierlijke produkten voortbracht met behulp van aangekocht voer, diende te worden ingekrompen. Herhaaldelijk had Smid erop gewezen dat de inheemse bodemexploitatie lonend moest worden gemaakt en dat een eerste voorwaarde voor het inkrimpen van de dierlijke produktie het lonend maken van de akkerbouw moest zijn. Vandaar de hoge heffingen die door L en M werden voorgesteld. Minderhoud concludeerde echter dat "duur

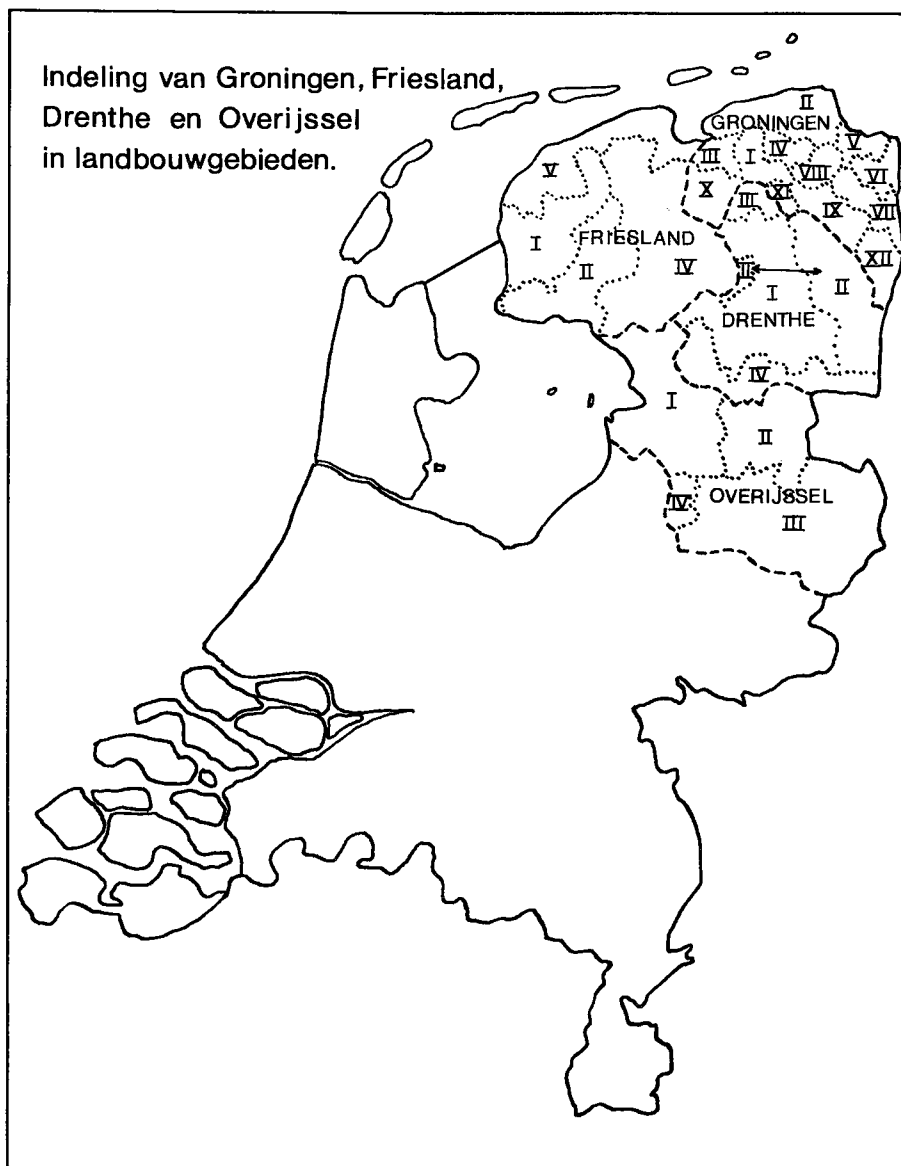
veevoeder" niet in het belang van de veehouders zou zijn. Ook Minderhouds beschrijving van het door L en M voorgestane systeem van heffingen en toeslagen is niet geheel juist. Op één ding hebben we al gewezen, namelijk dat het niet alleen om hoge invoerrechten op voedergranen (en ander veevoer) ging. Een ander punt betreft het feit dat Smid alleen restitutie van invoerheffingen bij de export van dierlijke produkten op het oog had, geen volledige restitutie dus van de invoerheffingen op alle in dierlijke produkten verwerkt veevoeder.

Dat het systeem van L en M extra lasten voor de consumenten zou betekenen, werd door Smid niet ontkend. Wel wilde hij de vaak gehoorde mening bestrijden dat door landbouwcrisismaatregelen "onrechtmatige lasten" waren gelegd op het Nederlandse volk ten behoeve van de landbouw. Het ging, aldus Smid, uitsluitend om het scheppen van een "gelijkwaardige beloning voor gelijkwaardige arbeid". "Als die gelijkwaardigheid bestaat, is er van het opleggen van een last ten bate van de een en ten koste van de ander geen sprake. Thans bestaat die gelijkwaardigheid niet doordien de beloning van de landbouwarbeid te laag is in verhouding tot die van andere bevolkingsgroepen" (*Rapport* enz., blz. 103).

Tot zover deze korte aanvullende beschouwing over de landbouwpolitieke denkbeelden van Smid. Samenvattend willen wij stellen dat deze ideeën op een aantal essentiële punten overeenkomst vertonen met de voorstellen voor een nieuwe landbouwpolitiek die in de jaren veertig en vijftig werden geformuleerd. Wij wijzen in dit verband op het door prof. Horryng geschreven rapport voor een studietoelichting onder voorzitterschap van prof. Minderhoud. Deze commissie bracht in 1950 advies uit over de te voeren Nederlandse landbouwpolitiek. Men vergelijke *De toekomstige Nederlandse landbouwpolitiek*, Rapport van een studietoelichting, ingesteld door de Stichting voor de Landbouw, 's-Gravenhage, 1950; zie ook J. Horryng, De nieuwe koers in de landbouwpolitiek, *Econ.-Stat. Berichten* 34 (1949), blz. 188-190.

Bijlage 3

Kaart en tabellen

LIJST VAN GEMEENTEN IN GRONINGEN, FRIESLAND, DRENTHE EN OVERIJSSSEL, GERANG-SCHIKT NAAR LANDBOUWGEBIEDEN.

GRONINGEN

I *Centrale weidestreek*

1. Winsum
2. Ezinge
3. Aduard
4. Adorp
5. Hoogkerk
6. Groningen
7. Noorddijk

II *Noordelijke bouwstreek*

8. Ulrum
9. Kloosterburen
10. Leens
11. Eenrum
12. Baflo
13. Warffum
14. Usquert
15. Uithuizen
16. Kantens
17. Middelstum
18. Uithuizermeeden
19. Stedum
20. 't Zandt
21. Loppersum
22. Bierum
23. Appingedam

III *Noordelijk Westerkwartier*

24. Oldehoeve
25. Grijskerk
26. Zuidhorn

IV *Centrale bouwstreek*

27. Bedum
28. Ten Boer

V *Klein-Oldambt*

29. Delfzijl
30. Termunten

VI *Nierow-Oldambt*

31. Nieuwolda
32. Midwolda
33. Finsterwolde
34. Beerta
35. Nieuwe-Schans

VII *Oud-Oldambt*

36. Noordbroek
37. Zuidbroek
38. Scheemda

39. Meeden
40. Winschoten
41. Wedde
42. Bellingwolde

VIII *Woldstreek*

43. Slochteren

IX *Veenkoloniën*

44. Hoogezand
45. Sappemeer
46. Muntendam
47. Veendam
48. Wildervank
49. Oude-Pekela
50. Nieuwe-Pekela

X *Zuidelijk Westerkwartier*

51. Grootegast
52. Oldekerk
53. Marum
54. Leek

XI *Goorecht*

55. Haren

XII *Westerwolde*

56. Onstwedde
57. Vlagtwedde

FRIESLAND

I *Kleiweidestreek*

1. Leeuwarden
2. Leeuwarderadeel
3. Baarderadeel
4. Hennaarderadeel
5. Wijmbritseradeel
6. Sneek
7. IJlst
8. Wonseradeel
9. Bolsward
10. Workum
11. Hindeloopen
12. Stavoren

II *Veerweidestreek*

13. Hemelumer c.a.
14. Doniawerstal
15. Sloten
16. Gaasterland

(vervolg lijst van gemeenten)

- 17. Lemsterland
- 18. Haskerland
- 19. Utingeradeel
- 20. Rauwerderhem
- 21. Idaerderadeel

III *Eilanden*

- 22. Schiermonnikoog
- 23. Ameland

IV *De Wouden*

- 24. Dantumadeel
- 25. Tietjerksteradeel
- 26. Achtkarspelen
- 27. Smallingerland
- 28. Opsterland
- 29. Heerenveen
- 30. Ooststellingwerf
- 31. Weststellingwerf

V *Kleibouwstreek*

- 32. Kollumerland c.a.
- 33. Oostdongeradeel
- 34. Dokkum
- 35. Westdongeradeel
- 36. Ferwerderadeel
- 37. 't Bildt
- 38. Menaldumadeel
- 39. Franeker
- 40. Franekeradeel
- 41. Barradeel
- 42. Harlingen

DRENTE

I *Zandgebied*

- 1. Norg
- 2. Vries
- 3. Assen
- 4. Rolde
- 5. Westerbork
- 6. Zweeloo
- 7. Sleen
- 8. Oosterhesselen
- 9. Beilen
- 10. Dwingeloo
- 11. Diever
- 12. Vledder
- 13. Ruinen

II *Veen- en zandgebied*

- 14. Zuidlaren
- 15. Anloo
- 16. Gieten
- 17. Gasselte

- 18. Borger
- 19. Odoorn
- 20. Emmen
- 21. Smilde

III *Noordelijke randgemeenten*

- 22. Eelde
- 23. Peize
- 24. Roden

IV *Zuidelijke randgemeenten*

- 25. Schoonebeek
- 26. Coevorden
- 27. Dalen
- 28. Hoogeveen
- 29. Zuidwolde
- 30. de Wijk
- 31. Ruinerwold
- 32. Havelte
- 33. Nijeveen
- 34. Meppel

OVERLIJSSEL

I *Weidegebied*

- 1. Oldemarkt
- 2. Kuinre
- 3. Blankenham
- 4. Blokzijl
- 5. Steenwijkerwold
- 6. Steenwijk
- 7. Giethoorn
- 8. Wanneperveen
- 9. Stad-Vollenhove
- 10. Ambt-Vollenhove
- 11. Zwartsluis
- 12. Staphorst
- 13. Nieuwleusen
- 14. Dalfsen
- 15. Heino
- 16. Zwollerkerspel
- 17. Zwolle
- 18. Hasselt
- 19. Genemuiden
- 20. Grafhorst
- 21. IJsselmuiden
- 22. Wilsum
- 23. Kampen
- 24. Kamperveen
- 25. Zalk en Veecaten

II *Zand- en veengebied*

- 26. Avereest
- 27. Ommen
- 28. den Ham

(vervolg lijst van gemeenten)

- 29. Vriezenveen
- 30. Ambt-Hardenberg
- 31. Stad-Hardenberg
- 32. Gramsbergen

III *Zandgebied*

- 33. Raalte
- 34. Hellendoorn
- 35. Diepenveen
- 36. Deventer
- 37. Bathmen
- 38. Holten
- 39. Markelo
- 40. Diepenheim
- 41. Goor
- 42. Rijssen
- 43. Wierden
- 44. Almelo
- 45. Tubbergen
- 46. Ootmarsum
- 47. Denekamp
- 48. Losser
- 49. Oldenzaal
- 50. Weerselo
- 51. Borne
- 52. Ambt-Delden
- 53. Stad-Delden
- 54. Hengelo
- 55. Enschede
- 56. Haaksbergen

IV *IJsselstreek*

- 57. Wijhe
- 58. Olst

Tabel 11. Bedrijven met bedrijfshoofd met hoofdberoep landbouwer naar bedrijfs-grootte; Nederland, 1930, 1921, 1910.

Bedrijfs-grootte (ha)	1930		1921		1910	
	N	%	N	%	N	%
1 - < 5	58295	33,3	60610	37,2	55366	37,2
5 - < 10	50832	29,0	44468	27,3	37331	25,1
10 - < 20	39814	22,7	33076	20,3	29411	19,8
20 - < 50	23572	13,5	22182	13,6	23331	15,7
50 - < 100	2356	1,3	2529	1,6	3214	2,2
≥ 100	156	0,1	210	0,1	191	0,1
Totaal	175025	100	163075	100	148844	100

Bron: *Het grondgebruik in Nederland in 1930, gevolgd door een beschrijving der landbouwgebieden*. Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1935, no. 3, blz. 13.

Tabel 12. Gemiddelde grootte der bedrijven (1 ha en meer) van bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer voor verschillende groepen van landbouw-gebieden; Nederland, 1930.

Groepen van land- bouwgebieden	Gemiddelde grootte (ha) in		
	totale groep	gebied met hoogste gemiddelde	gebied met laagste gemiddelde
Zeeklei met akker- bouw en gemengd bedrijf	18,32	Nieuw-Oldambt: 42,22	Walcheren: 10,57
Rivierklei met gemengd bedrijf	8,92	Kleigebied van de Kromme Rijn: 19,72	Bommelerwaard: 6,45
Weidestrecken	14,34	Noordelijk klei- en veengebied: 19,35	Friese eilanden: 9,90
Zandgronden	8,16	Westerwolde: 12,81	Oostelijke Veluwe: 5,70
Veenkoloniën	15,13	-	-

Bron: *Het grondgebruik in Nederland in 1930, gevolgd door een beschrijving der landbouwgebieden*. Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1935, no. 3, blz. 14.

Tabel 13. Bedrijfsuitkomsten voor groepen van landbouwgebieden in verschillende jaren.

	Netto-opbrengst (= arbeidsinkomen van het gezin) in gld/ha					
	Zeeklei met akkerbouw en gemengd bedrijf	Rivierklei met gemengd bedrijf	Weidestreken	Zandgronden	Veenkoloniën	Gewogen gemiddelde
1927/'28	20,90	- 6,24	23,91	22,35	65,78	23
1928/'29	75,55	-10,99	52,13	41,76	98,33	48
1929/'30	- 4,09	- 7,82	38,62	40,51	14,02	23
1930/'31	-30,05	-59,26	1,22	7,36	-24,15	-10
1931/'32	-48,33	-99,60	-66,64	-82,16	-86,72	-73
1932/'33	-22,51	-79,74	-20,72	-34,99	-18,90	-28
1933/'34	33,07	9,39	15,51	10,93	32,46	18
1934/'35	49,30	- 7,06	4,05	- 4,91	42,56	11
1935/'36	18,81	2,21	23,55	13,86	41,95	17
1936/'37	59,07	43,85	57,73	60,38	43,31	57
1937/'38	47,19	36,90	70,49	62,12	56,63	58
1938/'39	57,82	12,41	23,80	32,53	46,55	35

Bronnen: *Verslag over den Landbouw in Nederland over 1932.* 's-Gravenhage, 1934, blz. 78, 79;
De economische toestand van den Landbouw in 1938/1939 en andere onderwerpen.
 's-Gravenhage, 1940, blz. 16.

Tabel 14. Landbouwprodukten en enkele kostenfactoren, prijsindexcijfers, 1910/'11 - 1913/'14 = 100.

Producten en productiemiddelen											Coefficiënten 1920/'21- 1928/'29
	1910/ '14	1920/ '21	1921/ '22	1922/ '23	1923/ '24	1924/ '25	1925/ '26	1926/ '27	1927/ '28	1928/ '29	
Tarwe	100	253	150	129	126	153	151	156	133	122	7
Rogge	100	284	179	135	128	181	129	156	163	138	4
Gerst	100	226	147	116	120	154	124	131	143	120	3
Haver	100	216	151	139	124	142	132	127	156	127	6
Veldbonen	100	197	154	134	135	137	132	140	139	141	1
Erwten	100	135	157	139	147	117	110	149	186	124	4
Vlas	100	280	169	177	168	208	131	114	161	140	4
Koolzaad	100	223	196	-	149	172	177	157	152	178	0,2
Karwijzaad	100	86	133	379	369	132	90	135	137	138	0,5
Geel mosterdzaad	100	108	132	169	146	160	239	139	125	141	0,2
Lijnzaad	100	109	131	97	132	112	78	87	99	92	1,1
Stambonen	100	136	210	162	174	137	94	91	175	240	1
Consumptieaardappelen	100	-	315	76	239	190	128	165	237	120	21
Fabrieksaardappelen	100	178	148	68	127	133	123	117	139	108	4
Stro	100	210	57	152	150	196	116	126	113	119	3
Suikerbieten	100	259	186	121	176	162	156	123	147	147	14
<u>Index akkerbouwprodukten</u>	100	227	203	116	174	166	134	149	175	129	
Rundvlees	100	241	187	153	142	141	137	114	120	120	50
Varkensvlees	100	270	169	180	135	146	165	126	118	138	30
Schapenvlees	100	258	149	162	154	145	148	110	116	134	5
Boter	100	-	157	155	149	176	158	141	150	154	40
Kaas	100	-	180	164	151	184	165	134	148	148	25
Eieren	100	-	198	132	144	156	153	144	151	156	25
<u>Index veeteeltprodukten</u>	100	246	177	157	144	158	153	129	135	140	
<u>Index landbouwprodukten</u>	100	240	184	145	153	161	148	135	146	137	
Maïs	100	222	154	147	153	172	143	126	152	161	
Lijnkoeken	100	193	169	129	123	136	131	117	130	135	
Stikstof (chilisalpeter)	100	197	135	122	122	118	114	114	101	95	
Stikstof (zwavelzure ammoniak)	100	195	126	132	103	96	86	79	70	69	
Fosforzuur (superfosfaat)	100	282	171	129	112	116	116	106	104	109	
Fosforzuur (thomasmee)	100	341	207	141	115	111	131	111	87	118	
Kali (kainiet)	100	153	93	93	87	89	91	93	98	99	
Arbeidsloon	100	259	244	219	208	200	204	204	204	204	

Tabel 14. (vervolg)

Producten en productiemiddelen													Coëfficiënten	
	1910/ '14	1929/ '30	1930/ '31	1931/ '32	1932/ '33	1933/ '34	1934/ '35	1935/ '36	1936/ '37	1937/ '38	1938/ '39	1939/ '40	1929/'30- 1935/'36	1936/'37- 1939/'40
Tarwe	100	116	74	113	119	119	110	100	97	99	107	117	19	83
Rogge	100	94	66	71	56	83	100	97	114	98	102	119	9	8
Gerst	100	94	63	72	57	83	99	86	96	85	88	101	7	4
Haver	100	83	76	79	58	68	82	81	94	81	84	100	17	7
Veldbonen	100	110	89	77	63	-	-	63	78	100	100	110	2	1
Erwtan	100	82	66	80	94	62	68	62	62	67	69	72	17	13
Vlas	100	111	69	58	53	53	58	62	73	76	78	106	14	2
Koolzaad	100	189	98	86	97	100	70	62	88	92	73	103	2	1
Karwijzaad	100	130	94	71	71	93	63	73	77	78	83	110	6	3
Geel mosterdzaad	100	122	106	76	94	66	96	62	73	84	84	125	1	1
Lijnzaad	100	88	52	41	-	37	37	36	43	46	45	55	2	1
Stambonen	100	100	57	50	55	57	75	71	69	75	152	101	4	2
Consumptieaardappelen	100	83	157	107	46	130	122	89	101	120	77	97	90	45
Fabrieksaardappelen	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	78	16	17
Stro	100	137	60	47	39	39	37	27	40	63	39	93	8	7
Suikerbieten	100	129	113	83	79	89	81	81	81	83	83	91	40	29
<u>Index akkerbouwproducten</u>	100	94	111	89	64	98	96	82	91	96	90	102		
Rundvlees	100	127	123	93	73	71	68	59	77	92	87	98	140	113
Varkensvlees	100	143	91	63	54	65	61	69	79	104	90	110	128	185
Schapenvlees	100	148	134	96	58	64	61	63	76	85	76	83	8	6
Boter	100	139	113	85	80	82	80	86	91	98	100	108	170	144
Kaas	100	140	114	86	80	76	69	74	75	86	84	89	104	80
Eieren	100	138	119	87	74	79	63	65	74	83	87	92	90	135
<u>Index veeteeltproducten</u>	100	137	112	83	72	75	69	71	80	94	90	101		
<u>Index landbouwproducten</u>	100	125	112	85	70	81	76	74	82	95	90	101		
Maïs	100	125	80	57	54	66	74	71	98	108	117	119		
Lijnkoeken	100	120	91	68	59	60	60	58	78	86	83	84		
Stikstof (chilisaalpeter)	100	86	85	64	54	50	51	49	49	51	51	56		
Stikstof (zwavelzure ammoniak)	100	63	60	29	29	30	31	32	32	32	32	35		
Fosforzuur (superfosfaat)	100	114	95	77	71	69	62	69	78	85	73	98		
Fosforzuur (thomasmee)	100	118	104	76	93	90	76	68	87	81	100	101		
Kali (kainiet)	100	100	101	96	98	53	46	61	65	70	69	70		
Arbeidsloon	100	204	202	190	168	150	144	141	138	140	150	157		

Bronnen: Verslag over den Landbouw in Nederland over 1924; idem over 1933, 1935, 1940 (Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw).

Tabel 15a. Ledental L en M in plaatselijke afdelingen van de Afdeling Groningen (vroegere naam: Groninger Boerenbond) in 1933, 1935, 1937 en 1938*.

Afdeling	Ledental in				Afdeling	Ledental in				Afdeling	Ledental in			
	1933	1935	1937	1938		1933	1935	1937	1938		1933	1935	1937	1938
Alterveer		23	23	28	Meedhuizen	50	50	50	45	Slochteren-Kolham	120	121	121	118
Baflo	12	15	25	30	Middelstum	31	31	31	40	Stadskanaal	148	152	152	125
Beerta	49	49	49	53	Midwolda (W)	65	65			Stedum	15	18	18	31
Bellingwolde	58	58	58	58	Midwolda (O)	44	44			Stootshorn	32	32	32	34
Blijham	48	48	48	49	Midwolda			44	44	Ten Post-Ten Boer	29	29	29	38
Borgercompagnie	40	40	40	42	Midwolde			72	62	Ter Apelkanaal	84	84	84	62
Bourtange	53	53	53	45	Muntendam	31	31	36	42	Tripscompagnie	33	33	33	32
Enrum	45	45	45	48	Musselkanaal	59	59	59	46	Uithuizen				33
Ekamp	45	45	45	52	Nieuw-Beerta	29	49	49	48	Veele en Wessinghuizen	40	46	46	48
Feerwerd		32	32	29	Nieuw-Scheemda	25	31	31	37	Veelerveen	16	26	26	30
Finsterwolde	24	24	24	26	Nieuw-Pekela	127	127	127	115	Veendam	58	64	64	52
Fozham		38	43	37	Nieuwe-Schans	16	19	22		Vlagtwedde	106	126	126	137
Garmerwolde	34	34	34	38	Nieuwolda	25	28	28	29	Vriescheloo	43	43	43	49
Garsthuizen	52	52	52	50	Noordbroek	35	39	41	50	Wagenborgen	27	29	29	29
Groningen				28	Noorddijk	113	113	113	95	Warffum	49	55	55	55
Grootevast		28	28	32	Oldehove		35	35	43	Wedde	60	62	62	62
Griepkerk	24	43	51	49	Oldekerk-Niekerk		31	31	31	Wedderveer	15			
Haren	37	37	37	37	Ommelanderswijk	40	42	42	43	Welte en Hebrecht	40	41	41	41
Harkstede-Scharmer	70	75	75	85	Onstwedde	71	75	75	76	Westerbroek	17	19	19	22
Holwierde			22	16	Oosterhoek-Woldendorp	66	70	70	62	Westerlee	42	42	42	40
Hoogezand-Sappemeer	52	53	55	49	Opende		29	29	28	Wildervank	74	92	92	98
Hoogkerk	24	24	24	38	Oude-Pekela	80	89	94	102	Winschoten	28	38	42	38
Jipsinghuizen	70	70	76	93	Overschild	22	22	22	22	't Zandt	37	37	47	48
Kielwinderwee	62	62	62	62	Roodeschool	34	34	34	30	Zevenhuizen	64	68	68	72
Kropswolde-Wolfsbarga	56	59	64	67	Scheemda	43	43	43	39	Zuidbroek	46	46	51	63
Leens		34	34	36	Schildwolde			45	50	Zuidwending	47	49	49	53
Marum a.o.	132	132	132	118	Sellingen	28	28	28	36					
Maeden	34	34	34	35	Siddeburen	22	28	28	30	Verspreide leden	16	19	37	38
										Totaal	3363	3790	3952	4023

* Vermoedelijk hebben de cijfers op 1938 en niet op 1939 betrekking, maar zekerheid daaromtrent hebben we niet.

Bron: samengesteld uit *Lijst van officiële personen, instellingen en verenigingen op land- en tuinbouwgebied* (Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1934 no. 2; 1936 no. 1; 1938 no. 2; 1940 no. 1).

Tabel 15b. Ledental L en M in plaatselijke afdelingen van de Friesche Agrarische Bond in 1933, 1935, 1937 en 1938*.

Afdeling	Ledental in				Afdeling	Ledental in			
	1933	1935	1937	1938		1933	1935	1937	1938
Aengwirden			25	38	Koudum		22		
Arum		34	37	26	Langweer			7	12
Baarderadeel		82	93	90	Leeuwarderadeel			123	135
Bakkeveen-Siegerswoude		52	58	55	Leeuwarderadeel Noord		100		
Barradeel		44			Marrum		35	42	49
't Bildt	40	82	92	83	Menaldumadeel			65	60
Blija		33	36	39	Noordwolde	65	65	57	53
Buitenpost				19	Nijega (Sm)		42	50	87
Drachten		40	56	68	Oldeberkoop		36	26	26
Ferwerd			51	40	Oostdongeradeel			77	80
Ferwerderadeel	56				Oosterwolde			33	30
Franekeradeel Noord		39			Quatrebas		41	53	54
Gaasterland		67	66	64	Stiens	100			
Gorredijk				32	Ternaard		32		
Goutum			18	22	Tjalleberd		22		
Hallum		28	53	71	Trijnwalden			114	103
Hardegarijp				24	Trijnwouden		46		
Haskerhorne	55	60			Ureterp-Siegerswoude	60	55	58	40
Haskerland			49	51	Warns		24	25	33
Herbayum		27	19	28	Witmarsum		20		19
Holwerd		21	73	61	Workum		51	44	
Kimswerd		45	44	42					
Knijpe		38	53	58	Verspreide leden	368	536	375	370
Kollum			78	70	Totaal	744	1819	2050	2132

* Zie tabel 15a.

Bron: Zie tabel 15a.

Tabel 15c. Ledental L en M in plaatselijke afdelingen van de Afdeeling Drenthe (vroegere naam: Drentsche Boerenbond) in 1933, 1935, 1937 en 1938*.

Afdeling	Ledental in				Afdeling	Ledental in				Afdeling	Ledental in			
	1933	1935	1937	1938		1933	1935	1937	1938		1933	1935	1937	1938
Anderen	50	52	52	52	Emmen	28	135	135	138	Nijveen	94	103	103	96
Anloo	54	54	54	60	Erica	44	44	44	64	Odoorn	120	128	128	134
Annen	137	137	137	139	Exloërmond	35	37			Oosterhesselen	140	154	154	160
Annerveen	64	64	64	72	1e Exloërmond			37	38	Oranjedorp	49	49	49	51
Annerveensche Kanaal	44	44	44	47	2e Exloërmond		57	57	66	Orvelte			46	37
Assen	284	302	302	342	Exloo	106	103	103	110	Oud-Schoonebeek	43	38	38	30
Beilen	90	106	106	112	Gasselte	64	64	64	68	Peize	189	187	187	187
Borger	180	180	170	173	Gasselternijveen		45	45	47	Pesse	57	57	57	57
Bovensmilde	81	81	81	75	Gasteren	54	54	54	63	Roden	234	234	234	234
Broekstreek	55	57	57	60	Gieten-Bonnen	166	170	170	178	Rolde	259	289	289	289
Buinen	92	96	96	102	Gieterveen-Bonnerveen	136	126	126	104	Roswinkel	64	64	64	56
Buinerveen	66	68	68	62	Grollo	122	129	129	132	Ruinen	294	312	202	262
Bunne-Winde			72	70	Havelte	270	272	272	259	Ruinerwold	320	302	292	298
Coevorden	87	93	93	101	Hollandscheveld			43	40	Schipborg		34	34	40
Dalen	162	192	182	175	Hoogersmilde	63	63	63	50	Schoonoord-Odoornerveen	60	61	61	61
Dalerveen	58	58	58		Hoogeveen	124	123	55	37	Slaen	258	273	273	286
Dalerveen-Stieltjeskanaal				105	Hooghalen	56	56	56	57	Smilde (Midden)			40	50
Diever	114	115	110	135	Hijken	63	62	62	65	Stieltjeskanaal	45	45	45	
Donderen			68	73	Ide-De Punt			110	123	Tinaarloot			93	82
Drouwen	60	60	60	60	Klazienaveen	29	29	29	32	Uffelte	140	140	140	142
Drouwenermond	45	45	45	40	Koekange				126	Valthermond	88	90	90	96
Drouwenerveen	42	42	42	32	Langelo	45	45	45	45	Vledder	43	43	43	50
Dwingeloo	296	296	286	245	Meppe	130	143	143	136	Vries	385	592	95	83
Echten			100	98	Nieuw-Amsterdam	137	137	137	168	Wachtum	67	67	67	61
Eelde	98	98	98	92	Nieuw-Buinen	87	87	87	90	Wapse	101	103	103	105
Eext	94	97	97	86	Nieuw-Dordrecht			25	32	Waperveen	128	128	128	128
Eexter-Zandvoort		28	28	28	Nieuw-Weerdinge	47	47	47	53	Weerdinge	34	34	34	40
Eexterveen	57	59	59	60	Nieuweroord	51	52	52	41	Westerbork	140	141	128	122
Ekehaar-Amen		31	31	52	Nieuwlande	39	37	37		Westervelde	52	52	52	62
Elp	60	59	59	72	Norg	157	157	157	180	de Wijk	375	379	339	204

Tabel 15c. (vervolg)

Afdeling	Ledental in			
	1933	1935	1937	1938
Wijster	158	152	152	147
Zeegse			59	71
Zeyen			68	97
Zuidbarge	35	34	34	41
Zuidlaarderveen	46	47	47	57
Zuidlaren	156	156	156	142
Zuidwolde	228	235	235	229
Zweeloo	198	198	198	229
Zwiggelte	68	68	68	66
Totaal	9091	9777	9728	9944

* Zie tabel 15a.

Bron: Zie tabel 15a.

Tabel 15d. Ledental L en M in plaatselijke afdelingen van de Afdeling Overijssel (vroegere naam: Overijsselsche Boerenbond) in 1933, 1935, 1937 en 1938*.

Afdeling	Ledental in			
	1933	1935	1937	1938
Aadorp	46	20	22	24
Balkbrug	305	250	238	223
Bathmen	319	300	264	243
Bergentheim	85	100	81	76
Dedemsvaart	70	70	67	71
Diepenveen	15	50	28	34
Giethoorn	70	110	87	86
Gramsbergen	147	115	115	115
Hasselt	75	60	48	54
Heemse		60	60	62
Heino	14	15		
Holten	100	125	105	98
Hoogeweg		60	46	49
Hulst den	261	140	132	138
Kallenkote			28	30
Lemelerveld	60	80	39	48
Lutten	50	65	35	36
Markelo	76		17	26
Olst	45	80	65	70
Ommen	40	80	83	78
Raalte		35		
Radewijk	57	100	87	63
Steenwijkerwold		15	15	
Usselo	30	30	58	69
Vroomshoop	12	25	15	26
Wanneperveen	40	30	30	32
Wierden	32	35	35	35
Zwollerkeraspel			45	48
Verspreide leden	150	65	43	45
Totaal	2099	2115	1888	1879

* Zie tabel 15a.

Bron: Zie tabel 15a.

Tabel 15e. Ledental L en M in plaatselijke afdelingen van de Afdeling Gelderland (vroegere naam: Zuidelijke Agrarische Bond) in 1933, 1935, 1937 en 1938*.

Afdeling	Ledental in			
	1933	1935	1937	1938
Beesd	45	53	53	54
Bommelerwaard		19	19	
Brakel	17			
Brummen			96	98
Dieren	24	35		
Dinxperlo			39	36
Doetinchem			34	36
Eibergen				34
Geldermalsen	66	85	85	84
Henmen			43	48
's-Hertogenbosch	24	24		
Hummelo			94	98
Nijbroek				36
Spankoren			57	63
Steenderen			38	45
Vaassen				22
Vught			24	26
Winterswijk	290	295	295	287
Verspreide leden	150	176	86	85
Totaal	616	687	963	1052

* Zie tabel 15a.

Bron: Zie tabel 15a.

Tabel 15f. Ledental L en M in plaatselijke afdelingen van de Afdeeling Noordholland (vroegere naam: Noordhollandsche Boerenbond) in 1933, 1935, 1937 en 1938*

Afdeling	Ledental in			
	1933	1935	1937	1938
Abcoude		14	14	16
Anna Paulowna	12	17	27	28
Assendelft		17	23	22
Beemster		95	95	102
Benningbroek			24	30
Berkhout			32	32
Bodegraven		29	29	
Edam		98	98	102
Haarlemmermeer	49	52	68	79
Heerhugowaard	23	33	43	73
Krommenie			38	48
Middelie				38
Nw. Niedorp			38	
Purmer		49	57	63
Schermer			74	72
Stompvoren	18	60		
Twisk				22
Vinkeveen	23	29	35	
Warder			40	43
West Graftdijk		34	49	56
Westzaan			27	24
Wieringerwaard	35	50	58	49
Wijdewormer			32	36
Zuiderwoude			46	54
Verspreide leden	100	65	23	29
Totaal	260	642	970	1018

* Zie tabel 15a.

Bron: Zie tabel 15a.

Tabel 15g. Ledental L en M in plaatselijke afdelingen van de Afdeeling Zuidholland in 1937 en 1938*

Afdeling	Ledental in			
	1933	1935	1937	1938
Bodegraven				27
Putten				40
Rozenburg				31
Vinkeveen				35
Voorne e.o.			64	56
IJsselmonde en Hoeksche Waard				37
Verspreide leden			45	43
Totaal			109	269

* Zie tabel 15a.

Bron: Zie tabel 15a.

Tabel 15h. Ledental L en M in plaatselijke afdelingen van de Afdeeling Zeeland in 1935, 1937 en 1938*

Afdeling	Ledental in			
	1933	1935	1937	1938
Biggekerke			44	46
Noord-Beveland				19
Noordwelle				28
Schouwen-Duiveland			108	112
Tholen		23	45	80
West Zeeuwsch-Vlaanderen			60	62
Westkapelle		34	34	36
Wouw (N.Br.)				42
Zoutelande			27	33
Zuid-Beveland		85	114	107
Verspreide leden		35	18	23
Totaal		177	450	588

* Zie tabel 15a.

Bron: Zie tabel 15a.

- y_1 = organisatiegraad L en M 1933
- y_2 = organisatiegraad L en M 1935
- x_1 = % grondgebruikers 1-<5 ha
- x_2 = % grondgebruikers 5-<10 ha
- x_3 = % grondgebruikers 10-<20 ha
- x_4 = % grondgebruikers 20 ha en meer
- x_{4a} = % grondgebruikers 20-<50 ha (Groningen)
- x_{4b} = % grondgebruikers 50 ha en meer (Groningen)
- x_5 = % agrarische beroepsbevolking
- x_6 = % Ned. Herv.
- x_7 = % R.K.
- x_8 = % Gereformeerd
- x_9 = geen kerkelijke gezindte
- x_{10} = % stemmen uitgebracht op protestants-christelijke partijen in 1933
(d.w.z. Anti-Rev. Partij, Christ. Hist. Unie, Christ. Dem. Unie,
Herv. Geref. Staatspartij, Staatk. Geref. Partij)
- x_{11} = % stemmen uitgebracht op prot. christelijke partijen in 1935
- x_{12} = % stemmen uitgebracht op katholieke partijen in 1933 (d.w.z. R.K.
Staatspartij, R.K. Volkspartij)
- x_{13} = % stemmen uitgebracht op katholieke partijen in 1935
- x_{14} = % stemmen uitgebracht op liberale partijen in 1933 (d.w.z. Lib.
Staatspartij en Vrijz. Dem. Bond)
- x_{15} = % stemmen uitgebracht op liberale partijen in 1935
- x_{16} = % stemmen uitgebracht op arbeiderspartijen in 1933 (d.w.z. SDAP,
Rev. Soc. Arb. Partij, Comm. Partij Holland)
- x_{17} = % stemmen uitgebracht op arbeiderspartijen in 1935
- x_{18} = % stemmen uitgebracht op de Nat. Boeren-, Tuinders- en Middenstands-
partij in 1933
- x_{19} = % stemmen uitgebracht op de NSB in 1935
- x_{20} = % stemmen uitgebracht op de Liberale Staatspartij "De Vrijheids-
bond" in 1933
- x_{21} = % stemmen uitgebracht op de Liberale Staatspartij "De Vrijheids-
bond" in 1935
- x_{22} = % stemmen uitgebracht op de Vrijzinnig-Democratische Bond in 1933
- x_{23} = % stemmen uitgebracht op de Vrijzinnig-Democratische Bond in 1935

Tabel 16a. Enkele kengetallen voor gemeenten met afdelingen van L en M in Groningen.

Gemeente	y ₁	y ₂	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅	x ₆	x ₇	x ₈	x ₉	x ₁₀	x ₁₁	x ₁₂	x ₁₃	x ₁₄	x ₁₅	x ₁₆	x ₁₇	x ₁₈	x ₁₉	x ₂₀	x ₂₁	x ₂₂	x ₂₃
Nieuwe-Schans	84,2	99,9	26,3	0,0	5,3	68,4	13,8	62,6	1,2	6,9	26,9	19,7	18,3	0,5	0,6	21,5	19,6	51,8	54,5	0,6	5,9	3,9	6,9	17,6	12,7
Oude-Pekela	67,2	74,8	40,3	7,6	21,8	30,3	14,6	53,5	7,0	10,1	19,3	20,7	22,4	6,7	7,1	13,8	10,4	54,2	54,0	1,4	6,0	6,3	4,0	7,6	6,4
Winschoten	19,4	26,4	44,4	18,8	12,5	24,3	6,7	47,3	3,3	10,8	28,5	24,6	24,9	3,0	2,8	24,6	19,9	43,3	41,9	0,4	10,1	7,7	7,2	17,0	12,6
Zuidbroek	56,1	56,1	24,4	15,9	25,6	34,1	25,6	50,6	0,2	9,7	37,4	18,1	17,9	0,7	0,7	21,3	19,2	51,0	7,3	2,2	14,8	5,9	3,2	15,4	16,0
Sappemeer	28,1	28,8	54,0	7,2	15,8	23,0	15,8	27,7	10,7	8,0	48,5	15,5	15,5	10,3	10,1	19,0	19,1	46,0	46,3	0,9	6,3	4,2	2,1	14,8	17,0
Meeden	30,4	30,4	59,8	8,0	8,0	24,1	48,9	54,0	0,2	32,1	11,4	32,7	37,0	0,5	0,9	19,7	18,8	40,8	35,4	0,5	4,1	13,5	10,9	6,2	7,9
Hoogkerk	17,6	17,6	27,2	20,6	27,2	25,0	16,6	40,8	1,8	29,1	24,9	44,6	48,8	2,3	2,3	11,3	8,4	38,1	34,4	0,3	4,9	4,9	3,0	6,4	5,4
Noorddijk	67,3	67,3	27,4	17,9	32,1	22,6	37,9	71,3	2,2	10,2	13,0	25,1	27,4	1,4	0,5	16,3	12,2	38,4	37,7	11,7	18,6	7,9	6,5	8,3	5,7
Vlagentwede	40,6	43,7	39,7	20,7	27,0	12,6	52,0	58,6	16,1	10,9	10,8	30,6	31,9	12,5	12,0	15,8	16,1	30,7	24,1	5,7	15,6	5,0	0,9	10,8	15,2
Onstwedde	28,1	30,5	41,1	19,3	22,6	17,1	33,2	49,1	11,0	17,0	14,5	66,6	51,0	0,1	10,5	9,7	7,8	12,1	24,1	2,7	6,5	2,3	1,4	7,4	6,4
Bellingwolde	33,6	35,2	55,2	9,9	8,6	26,3	53,5	74,8	0,4	5,3	16,2	17,4	19,9	1,0	0,3	15,0	13,5	57,9	55,3	4,9	10,7	6,0	6,4	9,0	7,0
Wedde	41,3	36,9	54,4	12,4	8,7	24,5	45,9	83,8	0,4	4,1	7,4	19,9	22,1	0,7	0,4	22,7	16,5	47,2	45,3	5,2	15,5	11,0	10,2	11,6	6,3
Nieuwe-Pekela	69,4	75,4	20,8	10,9	36,1	32,2	34,3	42,9	7,5	12,9	19,2	45,1	43,8	8,3	6,9	8,4	6,8	30,6	29,0	5,2	13,3	4,9	1,7	3,5	5,1
Wildervank	80,0	90,8	9,2	3,2	28,1	59,5	13,0	55,2	2,6	15,3	20,3	30,4	28,9	3,1	2,9	18,9	12,7	39,9	41,7	3,2	13,6	5,9	3,7	12,9	9,0
Hoogezand	47,6	60,4	32,0	13,3	26,6	28,1	20,8	50,0	7,1	6,1	33,5	14,4	14,7	8,0	7,6	21,4	13,9	48,2	50,0	3,4	12,6	8,4	4,3	13,0	9,6
Veendam	66,5	70,7	18,4	8,4	23,4	49,8	15,2	57,0	6,4	9,5	19,8	21,5	21,8	6,5	6,0	19,9	14,7	46,4	45,5	2,3	11,6	7,8	4,4	12,2	10,3
Muntendam	72,6	72,6	31,1	4,7	19,8	44,3	27,3	79,0	1,1	4,0	10,0	21,7	23,8	1,3	0,9	10,1	6,4	58,1	57,9	4,5	10,0	3,3	1,8	6,8	4,5
Scheemda	55,0	58,0	43,0	14,0	9,0	34,0	43,6	69,9	0,3	16,2	9,6	42,8	41,3	0,8	0,4	16,6	16,5	36,0	30,9	1,1	10,3	5,1	3,9	11,5	12,6
Beerta	73,6	92,5	14,2	5,7	1,9	78,3	58,1	55,4	0,1	1,2	41,2	10,2	9,6	0,4	0,1	28,2	27,2	58,1	54,8	0,6	7,2	14,2	17,9	13,9	9,3
Finstewolde	38,5	38,5	36,1	18,9	12,3	32,8	59,0	59,1	0,3	1,7	37,8	14,1	11,7	0,1	0,3	21,6	29,1	59,2	52,5	1,6	5,6	10,7	16,9	11,0	12,2
Midwolda	86,8	86,8	41,1	7,3	14,6	37,1	46,9	67,7	0,0	22,5	4,8	61,7	63,0	0,3	0,1	10,6	8,2	23,6	22,4	0,9	6,2	3,1	3,9	7,5	4,3
Noordbroek	59,8	63,4	37,5	9,8	16,1	36,6	45,2	63,8	0,0	1,5	30,5	13,8	15,8	0,6	0,1	22,0	20,5	45,3	48,9	8,5	13,3	8,7	7,8	13,2	12,7
Nieuwolda	28,1	31,5	25,8	4,5	3,4	66,3	48,2	70,4	0,1	13,7	13,4	41,0	39,6	0,3	0,1	16,3	17,0	37,4	35,8	2,0	7,1	8,6	10,7	7,7	6,3

Tabel 16a. (vervolg)

Gemeente	y ₁	y ₂	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅	x ₆	x ₇	x ₈	x ₉	x ₁₀	x ₁₁	x ₁₂	x ₁₃	x ₁₄	x ₁₅	x ₁₆	x ₁₇	x ₁₈	x ₁₉	x ₂₀	x ₂₁	x ₂₂	x ₂₃
Termonden	50,8	54,1	45,4	9,8	9,3	35,5	43,4	61,2	0,3	19,3	17,0	33,7	39,4	0,4	0,0	14,3	13,1	45,8	40,9	2,0	5,9	5,2	3,1	9,1	9,9
Delfzijl	21,3	21,3	37,9	11,1	17,0	34,0	17,5	56,7	3,0	13,1	22,8	31,7	28,2	2,6	2,4	17,2	27,3	43,6	35,6	0,9	4,4	4,9	2,1	12,2	25,2
Uithuizermeeden	18,5	18,5	37,0	7,1	6,5	49,5	53,5	56,8	0,5	38,4	2,3	71,7	78,6	0,8	0,5	11,6	9,4	13,3	9,2	0,8	2,2	2,4	2,8	9,2	6,5
Warffum	60,5	67,9	38,3	6,2	6,2	49,4	45,2	53,2	0,1	28,5	16,4	36,9	55,1	0,0	0,1	20,8	13,3	38,3	27,4	0,5	3,6	10,6	7,8	10,2	5,5
Baflo	9,8	12,3	32,0	9,0	9,8	49,2	51,9	42,0	0,2	44,3	12,7	57,3	63,8	0,2	0,0	14,0	14,2	23,8	18,6	0,7	2,7	7,5	8,6	6,6	5,6
Renrum	38,8	38,8	31,0	10,3	14,7	44,0	54,7	62,5	3,7	20,4	11,2	25,9	31,1	3,0	2,8	25,3	19,9	42,4	39,3	0,0	5,8	11,3	11,6	14,0	8,2
Oldehove	24,5	22,4	9,1	7,7	60,8	56,9	41,0	0,1	50,7	7,1	57,6	55,9	0,1	0,0	18,8	16,7	20,3	18,9	0,7	7,8	7,7	7,0	11,1	9,7	
Grijskerk	12,8	23,0	44,9	16,6	4,8	33,7	43,7	33,5	0,3	56,5	6,0	66,9	65,1	0,2	0,1	18,5	17,3	9,3	10,2	1,8	7,0	8,5	7,2	10,0	10,1
Grootegast	7,1	54,9	23,2	14,1	7,8	60,0	36,6	0,2	47,0	6,3	71,8	78,3	0,3	0,0	10,8	8,5	13,3	8,9	1,6	4,2	2,8	1,7	7,9	6,8	
Marum	20,5	20,7	56,8	24,1	13,4	5,7	60,7	69,5	0,1	29,1	9,6	39,5	45,7	0,3	0,1	24,4	22,4	28,9	24,1	3,8	7,5	10,4	6,4	14,0	16,0
Leek	4,0	4,2	55,8	21,9	16,4	5,9	56,0	59,6	0,3	31,8	6,3	44,0	46,5	0,5	0,2	22,8	18,0	24,2	21,5	4,7	13,0	9,3	6,6	13,5	11,4
Oldekerk	16,7	42,5	14,0	24,2	19,4	58,9	39,9	0,0	57,6	1,8	66,6	64,3	0,1	0,1	16,4	15,3	12,1	12,7	2,7	7,3	9,4	9,1	7,0	6,2	
Ezinge	30,8	16,3	18,3	17,3	48,1	50,6	51,6	0,1	34,0	13,3	42,8	43,2	0,1	0,0	28,0	25,5	25,5	24,4	1,3	6,5	12,8	10,4	15,2	15,1	
Leens	20,7	42,7	6,1	11,6	39,6	45,3	44,9	10,8	35,6	6,4	42,7	46,4	9,3	9,3	24,9	20,9	18,4	16,3	0,3	6,7	12,0	15,0	12,8	6,1	
't Zandt	23,6	23,6	40,1	5,1	7,6	47,1	55,3	63,6	0,2	26,6	6,9	45,1	55,4	0,2	0,1	19,0	15,1	30,5	24,4	1,2	4,7	8,0	7,2	11,0	7,9
Slochteren	24,2	25,4	36,5	16,4	23,9	23,2	48,5	65,4	1,3	15,9	13,0	31,8	36,9	1,3	1,1	16,6	16,3	38,6	35,0	6,3	8,9	9,0	12,3	7,5	4,1
Ten Boer	18,4	18,4	40,4	7,9	15,5	36,3	51,7	56,9	0,1	37,3	4,9	47,6	54,5	0,1	0,0	19,7	15,2	27,4	26,1	2,7	3,8	10,3	9,2	9,5	6,0
Stedum	68,4	71,4	43,9	3,1	5,1	48,0	58,4	51,0	0,0	43,6	3,9	67,1	74,7	0,3	0,0	9,4	7,6	19,6	13,0	0,9	4,6	5,1	3,7	4,3	3,9
Middelstum	28,2	28,2	25,5	9,1	19,1	46,4	42,2	34,8	0,2	57,5	5,6	65,1	74,4	0,4	0,2	13,3	9,1	18,4	12,7	0,6	3,5	6,2	6,9	7,1	2,2
Haren	9,6	9,6	39,6	28,1	19,0	13,3	31,4	56,9	1,5	19,2	17,9	43,6	43,9	1,3	1,2	25,8	20,1	21,1	22,2	2,4	10,9	12,5	8,8	13,3	11,4

Bronnen: C.B.S., *Landbouwtelling 1980*; C.B.S., *Statistiek der gemeenten, Statistisch overzicht verkiezingen 1933*; idem 1935; Statistische gegevens vakgroep Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.

Tabel 16b. Enkele kengetallen voor gemeenten met afdelingen van L en M in Friesland.

Gemeente	y ₁	y ₂	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅	x ₆	x ₇	x ₈	x ₉	x ₁₀	x ₁₁	x ₁₂	x ₁₃	x ₁₄	x ₁₅	x ₁₆	x ₁₇	x ₁₈	x ₁₉	x ₂₀	x ₂₁	x ₂₂	x ₂₃
Franekeradeel		17,7	33,9	22,0	13,7	30,4	57,5	59,8	3,7	17,7	14,8	49,2	46,8	4,3	4,0	16,7	17,0	28,6	29,3	0,2	2,9	6,0	2,7	10,7	14,3
Leeuwarderadeel	18,7	18,7	33,3	17,0	16,9	32,8	26,8	42,9	6,4	18,0	27,5	32,2	31,7	5,4	5,8	19,0	17,7	38,7	40,3	1,4	4,5	6,9	4,6	12,1	13,2
Wonseradeel		10,9	28,8	18,5	18,3	34,3	47,2	48,0	10,6	24,8	13,6	55,8	56,5	8,2	8,3	11,9	12,8	22,0	19,6	0,8	2,9	6,5	6,4	5,4	6,4
Workum		40,8	12,8	24,0	22,4	40,8	27,5	45,6	22,8	18,6	6,8	56,1	58,3	22,6	22,4	9,0	9,5	7,6	8,6	0,1	1,2	2,1	3,3	7,0	6,2
Hemelum Oldephaert		13,0	21,5	19,8	22,1	36,5	45,5	62,0	4,2	21,5	4,7	79,5	78,9	3,2	3,2	7,1	7,8	9,4	8,8	0,2	1,2	1,3	0,9	5,8	7,0
Gaasterland		14,3	29,1	23,3	18,4	29,3	49,2	50,5	21,0	20,9	4,1	68,8	67,7	20,3	20,0	5,0	6,8	4,3	4,2	1,0	1,3	2,2	1,2	2,9	5,6
Weststellingwerf	3,5	3,5	52,5	22,0	16,9	8,6	51,7	46,6	9,9	6,5	33,7	25,8	24,3	9,1	9,2	18,1	21,1	42,8	43,2	2,2	2,2	2,8	1,0	15,4	20,1
Ooststellingwerf		2,2	51,8	22,2	15,9	10,1	60,5	49,4	0,3	16,4	32,8	37,1	33,1	0,4	0,2	19,1	25,2	35,8	35,5	5,1	6,0	2,0	0,6	17,1	24,5
Opsterland	3,0	5,4	50,1	23,7	15,9	10,4	51,2	40,5	0,1	19,2	37,4	35,2	35,4	0,2	0,2	19,3	19,9	39,6	41,9	2,4	2,6	5,3	3,5	13,9	16,5
Heerenveen		4,2	52,4	19,6	14,1	14,0	38,0	41,8	3,1	10,6	40,2	24,7	29,8	5,1	3,0	16,5	21,0	46,7	42,7	1,3	3,5	4,5	2,7	12,1	18,3
Haarlerland	17,2	18,8	23,8	20,9	25,6	29,7	30,8	51,6	10,3	11,5	20,6	47,0	56,1	10,7	8,7	13,7	10,9	25,9	21,7	1,1	2,6	3,6	1,6	10,1	9,3
Baarderadeel		21,1	18,5	20,3	20,1	41,1	47,6	63,3	4,2	13,3	14,5	29,2	27,4	3,8	3,2	30,2	31,8	34,5	34,2	0,9	3,4	9,3	7,7	20,9	24,1
't Bildt	6,5	13,3	63,5	14,1	5,7	16,7	60,0	21,9	0,1	28,2	37,7	46,2	45,9	0,1	0,0	18,1	15,8	31,5	32,8	1,4	5,6	5,4	2,2	12,6	13,6
Smallingerland		8,1	51,7	21,3	17,0	10,0	39,8	38,1	0,1	35,0	20,5	49,3	51,7	0,2	0,2	13,3	16,1	31,3	30,7	2,6	1,3	1,5	0,6	11,8	15,5
Tietjerksteradeel		7,1	41,9	23,8	19,9	14,4	48,6	53,8	0,2	32,1	9,8	60,4	60,7	0,4	0,3	14,4	15,2	22,3	21,7	1,1	2,1	6,5	4,8	7,9	10,4
Westdongeradeel		9,3	53,3	16,1	10,2	20,4	58,1	51,6	0,6	32,9	8,1	65,8	65,9	0,6	0,4	15,2	15,0	15,9	17,1	0,5	1,8	7,7	9,5	7,5	5,5
Ferwerderadeel	10,1	17,3	39,1	20,2	15,1	25,6	58,2	37,6	0,1	51,8	5,9	71,7	73,4	0,1	0,1	12,7	11,5	13,0	11,7	1,4	3,3	6,5	5,2	6,2	6,4

Bronnen: Zia tabel 16a.

Tabel 16c. Enkele kengetallen voor gemeenten met afdelingen van L en M in Drenthe.

Gemeente	Y ₁	Y ₂	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	X ₁₀	X ₁₁	X ₁₂	X ₁₃	X ₁₄	X ₁₅	X ₁₆	X ₁₇	X ₁₈	X ₁₉	X ₂₀	X ₂₁	X ₂₂	X ₂₃
Meppel	119,3	131,2	27,5	38,5	31,2	2,8	5,0	32,9	3,1	13,4	18,7	48,1	51,5	2,3	1,8	19,9	19,3	26,0	23,6	0,9	3,6	6,8	9,1	13,1	10,1
Nijevann	40,9	44,8	18,7	37,8	40,0	3,5	82,2	73,2	0,4	24,1	0,7	60,3	57,8	0,4	0,0	19,7	23,1	6,4	6,5	11,8	7,0	10,5	7,9	9,1	15,2
Ruinerwold	83,1	78,4	25,7	25,7	39,0	9,6	78,6	75,8	0,2	21,2	2,3	37,5	33,7	0,3	0,2	40,2	38,0	11,9	12,3	8,4	14,9	24,9	15,8	15,3	22,2
de Wijk	83,3	84,2	47,3	28,4	20,0	4,2	66,0	79,7	0,1	18,5	1,1	40,0	31,6	0,4	0,2	39,5	44,2	13,1	14,2	5,4	9,2	13,3	12,3	26,2	31,9
Zuidwolde	32,3	33,1	56,3	27,2	12,7	3,8	81,2	73,0	0,8	19,3	4,0	52,5	48,3	1,1	0,8	18,9	22,8	17,6	14,1	8,4	8,0	5,7	4,5	13,3	18,4
Hoogeveen	16,3	16,0	72,5	20,0	6,0	1,4	37,4	55,3	0,7	29,2	6,3	70,1	70,6	0,8	0,8	7,7	6,5	18,1	19,4	0,5	1,8	2,3	2,3	5,4	4,3
Oosterhesselen	39,1	43,0	39,1	24,3	27,4	9,2	75,2	65,0	0,0	29,9	4,5	39,0	39,2	0,3	0,5	26,0	19,5	27,2	26,2	6,3	6,5	19,9	6,9	6,0	12,6
Dalen	64,7	70,6	40,4	27,7	24,2	7,8	78,8	84,4	10,1	4,2	0,7	12,3	13,0	8,2	8,4	48,9	20,3	23,2	19,3	4,6	13,6	43,2	9,2	5,7	11,1
Coevorden	26,9	28,8	40,6	32,5	18,3	8,7	24,3	52,8	23,2	12,2	7,9	29,1	28,0	19,1	18,9	24,0	18,1	24,2	24,1	0,7	9,7	17,4	13,7	6,6	4,3
Schoonebeek	11,5	10,2	41,6	38,6	17,4	2,4	64,9	46,6	35,8	16,1	1,2	42,1	40,9	30,6	32,9	11,7	8,7	12,6	10,4	1,0	5,4	9,7	7,1	1,9	1,7
Emmen	31,3	38,4	48,4	20,2	21,6	9,8	20,7	49,6	17,0	13,4	14,7	35,8	32,5	12,6	15,2	11,7	10,0	30,4	29,6	2,3	10,5	4,8	3,9	7,0	6,1
Sleen	55,7	58,8	47,2	25,9	22,1	4,8	71,1	76,6	0,1	12,1	9,5	29,9	26,1	0,3	0,7	25,0	29,4	29,0	28,6	9,9	9,2	19,6	25,4	5,4	4,0
Odoorn	53,2	62,5	28,9	18,0	27,5	25,6	49,1	64,2	5,9	8,4	15,7	31,6	29,1	5,2	6,5	16,4	14,5	32,3	34,2	6,9	13,4	10,7	10,0	5,7	4,5
Zweeloo	68,3	68,3	33,8	37,9	24,5	3,8	85,7	74,0	0,2	22,8	1,7	29,8	26,5	0,2	0,0	34,8	10,8	18,6	15,6	14,7	5,5	27,5	8,1	7,3	2,7
Westerbork	58,8	59,3	44,8	21,9	23,4	9,9	77,3	77,2	0,5	15,4	4,7	25,5	22,6	1,7	0,8	17,1	6,9	35,1	31,4	17,6	6,7	11,5	3,1	5,6	3,8
Beilen	31,5	32,5	46,5	25,4	20,5	7,6	64,4	64,3	0,7	20,5	5,5	46,2	45,8	0,8	0,6	19,5	9,9	25,6	23,6	5,7	5,3	11,4	4,2	8,1	5,8
Ruinen	48,9	51,4	53,9	26,3	17,1	2,6	80,1	89,8	0,6	6,5	1,3	25,6	22,1	0,5	1,0	35,5	38,6	25,9	24,7	9,4	12,2	22,0	32,4	13,4	6,2
Dwingelo	65,3	65,3	53,9	21,6	20,8	3,8	74,6	86,1	0,1	12,7	0,2	21,2	20,3	0,5	0,4	43,6	37,9	20,5	22,6	10,8	17,4	28,2	22,5	15,4	15,4
Havelte	102,1	102,5	48,6	24,5	20,3	6,6	76,8	88,6	1,1	2,7	4,4	13,1	10,1	0,9	1,1	43,4	46,8	25,0	27,2	14,5	14,0	31,4	37,6	11,9	9,3
Diever	58,1	58,9	46,5	30,3	19,5	3,8	72,0	72,4	2,6	20,3	3,0	27,3	26,3	2,4	1,6	21,6	22,9	32,3	33,2	13,4	11,8	14,0	14,9	7,6	8,0
Vledder	14,0	14,0	54,2	24,0	16,2	5,5	67,9	67,7	6,9	8,4	15,2	18,8	24,9	6,0	6,5	32,1	36,1	38,1	37,8	2,6	3,8	18,9	28,1	13,2	8,0
Smilde	41,0	40,8	42,4	23,6	23,6	10,5	55,1	61,7	0,1	27,5	7,8	57,5	57,6	0,3	0,1	11,9	14,0	18,7	17,8	8,0	9,2	1,5	3,9	10,3	10,1
Rolde	85,6	100,9	28,8	38,2	25,4	7,6	74,9	81,7	0,9	2,5	13,7	12,3	7,6	0,8	0,6	18,9	18,6	26,4	29,1	38,0	28,0	13,2	8,5	5,7	10,1
Borger	77,0	77,8	31,4	22,6	27,7	18,3	55,3	58,8	2,0	12,8	21,8	33,3	29,4	1,7	2,5	18,6	11,0	37,3	37,7	6,7	17,2	11,8	3,7	6,7	7,3
Gasselte	31,2	53,2	28,8	20,0	25,4	23,9	49,5	71,4	0,5	12,6	12,6	33,8	31,3	0,5	1,4	14,9	12,4	41,2	43,4	5,7	9,7	6,5	4,4	8,4	8,0
Gieten	91,2	89,4	35,0	24,2	25,1	15,7	57,5	73,4	0,5	4,9	16,8	23,0	19,7	0,4	0,7	28,9	26,5	34,2	33,2	9,2	18,2	16,3	15,6	12,6	10,8
Anio	99,6	112,1	31,5	26,8	28,2	13,5	72,3	90,9	0,3	2,1	6,0	12,0	4,1	0,7	0,6	34,9	18,8	34,3	36,8	13,6	38,8	29,0	12,3	5,9	6,6
Assen	65,0	69,1	43,0	23,8	24,0	9,2	14,4	48,9	4,2	14,9	24,0	29,8	27,8	3,3	3,2	25,7	24,9	33,6	34,1	3,2	8,8	8,8	5,7	16,9	19,3
Norg	48,9	48,9	38,3	30,3	22,3	9,2	36,2	73,0	12,3	9,3	4,3	24,9	22,9	1,7	2,1	19,9	21,7	25,4	26,5	22,8	13,6	9,8	10,9	10,1	10,7
Vries	54,1	83,1	32,4	28,8	28,4	10,4	66,9	84,1	0,2	7,4	7,5	14,6	11,1	0,6	0,4	19,1	15,4	25,1	30,3	34,2	27,2	11,0	7,4	8,1	8,1
Zuidlaren	72,7	73,0	42,1	21,6	25,2	11,2	38,1	60,9	0,4	21,0	15,8	29,8	26,3	0,3	0,4	28,9	35,7	26,4	25,3	10,6	11,3	10,3	9,7	18,6	26,0
Elde	33,2	33,2	52,2	29,5	14,9	3,4	48,4	77,9	1,0	3,0	16,2	16,4	5,3	0,9	0,8	20,4	24,4	40,8	45,5	13,5	18,1	8,5	10,2	11,9	14,2
Peize	56,4	55,8	53,4	30,7	14,0	1,8	70,3	92,6	0,1	2,3	4,0	16,8	7,6	1,6	0,2	15,1	20,8	44,9	51,9	15,6	13,0	7,8	8,1	7,4	12,6
Roden	39,3	39,3	56,3	23,4	13,4	6,9	55,2	76,7	0,2	15,4	6,8	35,0	32,1	0,2	0,2	21,3	23,8	29,9	31,7	9,3	10,1	9,7	7,5	11,6	16,3

Bronnen: Zie tabel 16a.

Tabel 16d. Enkele kengetallen voor gemeenten met afdelingen L en M in Overijssel.

Gemeente	y ₁	y ₂	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅	x ₆	x ₇	x ₈	x ₉	x ₁₀	x ₁₁	x ₁₂	x ₁₃	x ₁₄	x ₁₅	x ₁₆	x ₁₇	x ₁₈	x ₁₉	x ₂₀	x ₂₁	x ₂₂	x ₂₃
Hardenberg (Stad-)		29,6	53,2	33,0	13,3	0,5	34,9	54,6	0,9	42,1	1,3	62,4	60,5	0,7	0,5	16,4	16,9	18,5	16,0	0,7	6,1	10,4	13,4	6,0	3,4
Hasselt	197,4	157,9	28,9	15,8	44,7	10,5	7,8	68,6	5,2	20,4	3,2	69,5	70,6	5,6	5,2	9,8	7,1	12,2	10,6	0,7	6,1	3,5	3,9	6,3	3,2
Steenwijkerveld		1,9	52,5	23,3	19,6	4,6	62,5	54,5	17,3	8,3	15,7	45,3	42,8	16,8	16,9	11,4	11,4	22,8	24,2	1,8	4,7	5,4	8,9	6,0	2,6
Giethoorn	26,0	40,9	42,0	40,1	17,1	0,7	62,3	27,8	0,4	2,7	36,5	22,0	22,9	1,2	0,2	15,2	20,6	50,0	51,2	8,1	5,2	4,5	14,1	10,7	6,5
Wanneperveen	19,5	14,6	49,3	35,1	13,7	2,0	69,4	83,6	0,4	10,9	2,7	66,5	65,0	0,7	0,5	11,1	14,3	12,4	15,8	6,3	3,5	3,7	10,3	7,5	4,0
Staphorst	12,0	6,5	43,8	33,3	21,7	1,2	75,2	80,6	0,2	13,9	2,5	77,1	75,1	0,4	0,4	9,9	13,0	6,5	5,9	4,8	5,5	4,0	10,1	5,9	2,8
Avereest	55,2	47,1	46,7	29,2	16,1	8,1	42,2	62,2	10,8	20,3	4,5	57,2	56,3	9,9	9,5	13,2	12,1	15,2	16,5	2,8	5,4	8,9	8,8	4,3	3,2
Hardenberg (Ambt-)	13,1	22,1	53,9	29,3	11,8	5,0	68,2	48,9	14,0	33,2	1,5	63,5	62,4	12,6	11,9	7,3	7,8	13,7	11,6	1,2	6,1	4,9	6,0	2,4	1,8
Gramsbergen	33,8	26,4	33,8	32,6	17,7	15,9	71,3	66,4	3,2	27,6	1,3	71,3	67,5	3,2	2,3	8,6	7,4	13,1	11,7	2,3	11,0	5,1	6,6	3,5	0,8
Ommen	6,8	11,7	45,6	33,0	16,2	5,1	65,8	58,5	9,4	28,2	2,2	72,1	69,7	8,2	8,5	6,3	5,7	9,8	8,7	1,8	6,0	2,6	3,1	3,7	2,6
Dalfsen	3,2	4,2	41,5	28,2	22,4	8,0	71,7	56,0	30,8	11,3	1,1	54,3	53,6	29,9	30,2	4,4	4,6	9,9	9,3	0,7	2,2	1,3	2,6	3,1	2,0
Nieuwlouven	25,1	13,4	51,0	33,3	13,2	2,5	74,6	84,5	0,3	11,6	2,3	65,3	61,3	0,5	0,2	12,1	16,5	15,0	12,6	4,4	9,2	5,7	13,6	6,5	2,9
Heino	4,9	5,3	35,4	31,6	24,2	8,8	66,7	41,8	52,7	4,9	0,7	34,2	32,0	50,3	50,7	5,9	4,1	8,3	10,1	0,4	3,1	1,3	1,6	4,6	2,5
Raalte		3,2	36,3	31,8	21,9	10,0	67,0	25,7	72,4	0,5	0,5	17,7	16,2	69,4	69,9	3,9	4,3	7,2	8,0	0,9	1,2	1,6	2,5	2,3	1,7
Olst	9,1	16,3	40,9	26,8	19,5	12,8	40,9	66,6	25,4	1,9	5,3	13,9	10,7	24,3	25,1	23,9	22,3	30,7	32,6	5,6	6,0	5,5	6,7	18,4	15,7
Diepenveen	2,5	8,2	34,9	29,3	24,7	11,2	46,2	59,7	32,7	1,2	4,3	19,4	20,5	28,5	28,7	16,7	12,7	20,3	21,2	13,1	8,6	4,9	5,4	11,7	7,3
Batimen	121,8	114,5	38,5	36,3	21,4	3,8	71,5	94,4	2,6	0,5	0,4	21,5	38,2	2,3	3,9	25,4	24,3	21,8	23,0	27,2	7,3	12,2	5,9	13,2	18,4
Holten	19,2	24,0	40,3	37,4	20,5	1,7	70,6	84,7	2,2	11,1	0,4	65,1	58,3	1,6	2,3	12,8	20,2	15,8	12,8	3,0	5,0	3,4	8,3	9,4	11,9
Markelo	9,5		37,5	38,8	21,0	2,8	81,6	90,8	4,9	2,0	1,7	28,5	23,6	5,7	5,7	10,9	28,8	22,8	21,0	28,2	9,5	3,7	19,4	7,2	9,4
den Ham	2,0	4,2	67,1	21,7	7,3	3,8	45,2	61,6	8,4	28,2	1,4	73,7	67,9	7,1	6,7	4,5	4,0	12,1	9,2	0,9	4,3	2,1	3,2	2,4	0,8
Vriesenveen	7,3	3,2	64,2	24,6	9,9	1,3	24,5	84,1	6,3	7,0	1,0	70,7	57,9	7,3	7,2	2,6	2,0	16,3	13,6	0,6	5,7	1,1	1,0	1,5	1,0
Wierden	3,2	3,5	54,0	30,1	12,8	3,1	37,7	53,3	28,2	12,9	1,6	56,9	54,7	27,1	27,6	3,3	2,4	10,7	8,3	0,6	2,9	1,1	0,8	2,2	1,6
Enschede	2,8	2,8	38,1	32,2	23,4	6,2	6,3	39,5	27,1	6,4	22,2	21,3	19,4	20,2	19,7	11,8	11,2	38,5	38,1	2,0	11,3	6,9	5,5	4,9	5,8

Bronnen: Zie tabel 16a.

Personenregister

- Addens, N.G., 80, 94, 293, 297-300
 Addens, N.H.H., 236
 Albarda, J.W., 125
 Anderson, C.A., 38, 292
 Angress, W.T., 292
 Arendt, H., 46, 47
- Bakker, J., 147
 Banning, W., 313
 Beegle, J.A., 51, 294
 Benvenuti, B., 44, 293
 Berg, P.W.J. van den, 199, 200
 Bierema, S.E.B., 83, 112, 126, 142, 144, 185, 189, 212, 305
 Blumer, H., 6, 7, 10-12, 50, 258, 259, 265, 266, 268, 269, 289, 290, 316
 Boer, P.B. de, 161, 170, 193, 199, 210, 307, 311
 Bon, G. le, 27
 Bontkes, T.E., 89, 173
 Bos, W.P.C., 162
 Bosch, J., 93
 Bospoort, D. van de, 128
 Bouman, P.J., 127, 301, 302, 313
 Bouwman, A., 140, 211
 Braat, A., 82, 89-91
 Breure, A., 119, 172, 173, 236, 308
 Brinton, C., 36, 71, 292, 296
 Brouwers, G., 308
 Brown, R., 36, 292
 Brucken Fock, H.J. von, 303, 304
 Bruggen, A. van, 107, 119, 120
 Buck, S.J., 22, 43, 45, 291, 294-296
 Buning, L., 140, 289, 298, 299, 301, 304
- Cohen, I.B., 134, 299, 302
 Colijn, H., 113, 117, 121, 150, 185, 212, 307, 311
 Couch, C.J., 294
 Currie, E., 27, 291
- Darré, W., 128
 Davids, G., 93, 99
 Deckers, L.N., 144, 165
 Dee, C. van, 334
 Denisoff, B.S., 290
 Deterding, H., 312
 Dieters, G., 87, 89, 92, 99, 120, 127, 150, 173, 187, 299
- Dijt, M.D., 222
 Douma, J.K., 105, 107
- Ebels, E.H., 92, 186
 Ebels, F.E.H., 79, 86, 142, 144
 Eggink, W.E.M., 188, 193, 200, 219
 Ernst, U.O., 188, 310
 Everitt, J.A., 69
 Evers, A., 199, 216, 231
- Fikse, A., 89, 90
 Fischböck, H., 227
 Franssen, G.L.A., 304
 Frost, J., 81
- Galbraith, J.K., 77, 79, 209, 297
 Galjart, B., 42, 44, 45, 60, 61, 293, 295
 Geluk, J.A., 305
 George, M., 69
 Gollwitzer, H., 43, 292, 293-296
 Goodman, L.A., 334
 Gresham, N., 69
 Groen, J., 305
 Grote, F., 227, 228, 233, 236
 Gusfield, J.R., 46, 293
- Haan, J.R., 236
 Haar, J. ter, 91-93, 96, 99, 105, 110, 117, 119, 120, 126, 133, 137, 154, 156, 158, 160, 162, 165, 169, 172, 173, 175, 184, 188, 190-192, 216, 218, 221-223, 228, 234-236, 259-262, 299, 300, 302, 305, 307-309, 311, 314, 316
 Hamming, H.J., 87, 89, 92, 93, 119, 204
 Hateren, R. van, 93, 107
 Heberle, R., 6, 41, 51, 60, 290, 292, 294-296
 Heide, A. van der, 111, 300
 Heuff, N.D., 119
 Heuvel, C. van den, 84, 113, 150, 167, 202, 305
 Hicks, J.D., 20, 290, 294
 Hiemstra, P., 144
 Hijmans van den Bergh, L.J., 313
 Hilgenga, J., 305

- Hitler, A., 75, 127, 128, 236, 267
 Hodža, M., 66
 Hoffer, E., 46, 52-54, 293, 294
 Hofstee, E.W., 2, 30, 55, 68, 83,
 249, 289, 291, 294, 296-298
 Holm, J.H., 128, 174, 199, 309
 Homan, J., 68, 134, 293, 296, 302,
 316
 Horring, J., 313, 349
 Houten, H. van, 142
 Houten, H.J. van, 173, 174, 303,
 308, 309
 Huisman, T.P., 207

 Ingen Housz, A.H., 313

 Jackson, G.D., 66, 70, 294-296
 Jefferson, T., 43, 64
 Johnson, A., 40, 49, 60, 63, 292,
 294, 295
 Jong, L. de, 1, 76, 116, 125-127,
 145, 171, 172, 223, 236, 242,
 289, 297, 299, 300-303, 305,
 308-310, 312-316
 Jong, P. de, 334
 Jongbloed, A.P., 92, 93, 99

 Kamp, A.W., 155
 Kamphuis, J.M., 119, 120
 Kelley, O.H., 69
 Key, V.O., 41, 51, 292, 294
 Keynes, J.M., 75
 Keyser, J.S., 162, 303, 307
 Killian, J.M., 12, 14-16, 18, 32, 42,
 45-47, 55-57, 62, 247, 290, 293-
 295, 317
 Kok, D.W., 200
 Kooy, G.A., 1, 39, 76, 145, 150, 162,
 246, 250, 289, 292, 297, 302,
 306, 307, 310, 312, 316, 321,
 322, 334
 Kruizinga, R.O., 308, 309
 Kuin, P., 313

 Landsberger, H.A., 38, 40, 42, 44, 48,
 49, 52, 53, 55, 57, 59, 72, 246,
 271, 273, 288, 292-296
 Lang, G.E., 290
 Lang, K., 290
 Lange, J. de, 89, 91, 93, 110, 111,
 120, 133, 157, 161, 199, 212,
 216, 258, 260, 265
 Lease, M.E., 56
 Leeuw, F. de, 120
 Leij, G. van der, 157
 Lenin, V.I., 43, 267
 Liefstinck, P., 313
 Linthorst Homan, J., 147, 157, 180,
 223, 240, 305, 313
 Lipset, S.M., 40, 42, 51, 57, 62, 292
 293-295
 Loftus, G.S., 69
 Lonkhuyzen, J.H. van, 314
 Loo, W.P.M. van der, 305
 Loomis, C.P., 51, 294
 Loon, J. van, 144, 164, 252, 279,
 280, 305, 312, 345, 346
 Louwes, H.D., 84, 85, 87, 89, 90,
 94, 111, 112, 121, 123, 128,
 129, 135, 140, 144, 154, 157,
 167, 178-180, 183, 185, 190-
 192, 196, 199, 211, 220, 224-
 227, 232-235, 240, 242, 249,
 253, 255, 260, 270, 276, 279,
 289, 298-301, 304, 306-315
 Louwes, S.L., 121, 136, 162, 303,
 305
 Lovink, H.J., 84, 147, 301
 Lunzen, H. van, 205

 Maliepaard, C.H.J., 307
 Mao Tse-Toeng, 43, 67, 267
 Marchant, H.P., 114
 Marx, K., 190, 219, 267
 McConnell, G., 41, 51, 64, 65, 71,
 292, 294-296
 Meihuizen, B., 105, 119, 120, 128,
 300
 Meijeringh, H., 89
 Melsen, A.G. van, 313
 Mensing, J.C.M., 305
 Meyer, A., 211, 223
 Meyer, J., 119
 Michels, R., 264
 Milgram, S., 295
 Minderhoud, G., 75, 79, 120, 122,
 134, 143, 207, 212, 281, 297-
 300, 302, 303, 307, 345-349
 Molhuysen, H., 305, 311
 Moore, B., 38, 45, 47, 48, 52, 61-64,
 66, 68, 72, 256, 292-296
 Moritsch, A., 296
 Morrison, D.E., 14, 38, 51, 290, 292
 Mulder, K., 93, 99
 Munch, P.A., 48, 66, 67, 293, 296
 Mussert, A., 139, 146, 150, 175, 187,
 223, 229, 231, 236, 237, 283, 315

 Nagyatádi-Szabó, I., 68
 Noort, P.C. van den, 75-77, 79, 297,
 309
 Nooij, A.T.J., 39, 51, 292
 Nysingh, J.L., 169, 305

 Oldenbanning, E.Z., 92, 93, 119, 120,
 152, 169, 176, 188, 189, 204,
 218, 222, 234-236, 239, 240,
 243, 259-262
 Oortwijn Botjes, J., 149, 207, 208
 Otterman, W., 158, 219, 238

- Oud, P.J., 76, 84, 113, 114, 117,
279, 297-300
- Piers, D.A., 133, 207, 297, 300,
305, 311,
- Philips, F., 313
- Platenburg, Th., 309
- Pol, L., 308
- Posthuma, F.E., 221, 222, 225, 228-
230, 233, 237-239, 312, 315
- Pot, K., 87
- Prakke, H.J., 82, 297, 298
- Pruissen, J., 315
- Puhle, H.-J., 292
- Quarantelli, E.L., 7-10, 15, 16, 36,
289, 290
- Quay, J.E. de, 313
- Quijano, A., 68, 72, 296
- Raab, E., 57, 295
- Radić, A., 67
- Radić, S., 67
- Rappard, A.G.A. van, 112, 142, 167,
169, 185, 305
- Reinink, H.J., 313
- Rispens, S.D., 242
- Robinson, J., 75
- Roebroek, A., 305
- Roskam, E.J., 229, 231, 238
- Ruiter, G.J., 107, 161, 172, 173, 184,
187, 188, 190, 191, 197, 210, 213,
215, 218-223, 225, 227-237, 259-
262, 306, 308, 310, 312, 314, 315
- Rush, G.B., 290
- Ruys de Beerenbrouck, Ch.J.M., 84, 99,
108
- Ruyter, H., 305
- Saloutos, T., 294
- Schaik, J.R.H. van, 303
- Schaper, J.H.A., 126
- Schermerhorn, W., 128, 129, 153, 154,
157, 196, 204-206, 253, 282, 302,
306, 309, 313
- Schilthuis, J., 185
- Schmidt, F., 227, 228, 236
- Schokking, J.J., 313
- Schouten, J., 180
- Schut, J.R.J., 217
- Seyss-Inquart, A., 233, 243
- Siebring, A., 119
- Skolnick, J.H., 27, 291, 294
- Slicher van Bath, B.H., 44, 68, 293,
296
- Sluis, J.B. van der, 162
- Sluis, W. van der, 141, 144
- Smelser, N.J., 3, 7, 12, 13, 17-37,
39, 40, 44, 53, 54, 56, 60, 69,
71, 251, 255, 262, 267, 284, 286,
289-292
- Smid, J., 77, 85, 88-221, 230, 239,
245, 247, 250-254, 256, 258-260,
262, 265, 267, 269, 270, 272-
276, 278-284, 289, 297-315, 345-
349
- Snijders, C.J., 125
- Sorokin, P.A., 38, 43, 49, 50, 61,
290, 292-296
- Spahr van der Hoek, J.J., 293
- Steenberghe, M.P.L., 141, 142, 202,
203, 311, 312
- Steeves, A.D., 14, 51, 290
- Stroink, G.W., 162
- Sybesma, R.P., 174, 305, 308
- Taylor, C.C., 38, 39, 41, 43, 47,
50, 51, 54, 60, 69, 73, 292-
297
- Taylor, J., 65
- Taylor, W., 45
- Thomas, W.I., 77
- Tiemens, H., 93
- Tinbergen, J., 313
- Toch, H., 57, 295
- Townley, A.C., 73
- Turner, R.H., 12, 14, 15, 16, 18, 32,
42, 45-47, 55-57, 62, 83, 247,
270-274, 287, 288, 290, 293-295,
317
- Valstar, F.V., 305
- Vellinga, S., 119
- Verschuur, T.J., 109
- Vervoorn, C., 142
- Vorst tot Voorst, L.F.J.M. van,
108, 142, 144, 305
- Vos, H., 184
- Vries Reilingh, H.D. de, 193-195,
311
- Walsum, G.E. van, 313
- Weber, M., 32
- Weitkamp, J., 108, 117, 142, 144,
185, 212, 305
- Weller, J.M., 7-10, 15, 16, 36,
289, 290
- Wessels, G., 119
- Westerman, W.M., 142
- Weyer, L., 120, 133, 149, 200, 210,
222, 305
- Wielen, H.G.W. van der, 155, 170,
193, 195, 211, 221, 222, 306,
313
- Wiersma-Risselada, A.C., 311
- Wijnen, A. van, 143, 152, 167
- Witos, W., 68
- Wolf, E.R., 38, 292
- Wright, G., 292

Zaal, W., 312
Zaalberg, C.J.P., 124, 301
Zapata, E., 67
Zimmerman, C.C., 38, 292-296

Summary

In the early 1930s a farmers' movement began in the northern parts of the Netherlands, which also extended to the national level. The 1920s had been a decade of no prosperity for agriculture. The Great Depression became in the early thirties a catastrophe. Discontent was widespread. In 1931, action groups and crisis committees were springing up in many rural areas. Out of these scattered actions crystallized the farmers' movement "Landbouw en Maatschappij" ("Agriculture and Society"), which is subject of this study.

The movement is analyzed from its emergence in 1931 to its decline and end in 1940, after the German invasion in the Netherlands. In November 1940, a fusion occurred between Landbouw en Maatschappij and the agrarian organization of the N.S.B., the Dutch national-socialist movement. This does not mean, however, that the movement should be characterized as an extremist "political" movement from its very beginning. On the contrary, it did not radicalize until the end of the thirties, after continuous frustration of its rather moderate demands.

The movement rose in those areas - such as the sandy soils and the peat-colonies - which were hit most severely by the economic crisis and least supported by government policies for agriculture. It centered in the province Drenthe and adjacent areas. Farmers were not only disgruntled and articulate because of the economic distress, but also because of the relative deprivation they experienced.

In 1922, prices of farm products were about half the 1920 level. From 1928 on, they were halved again within a few years. Farm prices fell more rapidly and much more severely than did prices of industrial products, and in 1931, dropped below the 1910-1914 level. Wages still averaged at that time about twice the pre-war level. According to Jan Smid, agricultural economist and the well-known ideological leader of Landbouw en Maatschappij, this disparate movement of prices and wages was largely due to the controlling power of the large industrial enterprises over prices and the power of the unions to resist wage reduction. Farmers, lacking such power, were facing the extremely low and unstable world prices. Further rationalization of individual farms would offer no

solace, as Smid pointed out, and farmers' cooperatives, another form of self-help, would not solve the economic problems. The goal of Landbouw en Maatschappij was, therefore, aimed at influencing legislation affecting farm prices. Political parties were to be supported only in so far as they would endorse the goals of the movement. The movement's program was formulated by Smid. He diagnosed and explained the economic malaise and sketched the outlines for a new farm policy. Several of his ideas won rather general acceptance by the end of the 1940s, although in the thirties they were heavily criticized. Landbouw en Maatschappij had "socialistic" as well as "capitalistic" adversaries, but the three large farm organizations in the Netherlands also opposed its "political" activities. The movement was considered a rivaling group that might further divide the farm population, and could harm the position and influence of the established organizations.

In spite of a promising start, the movement did not succeed in overcoming the religious, socioeconomic, and political divisions of the farm population and in uniting farmers in a kind of powerful "green front". The bargaining strategy, directed toward the political parties with the votes of the members as exchangeable value, had some success in the early thirties, but failed afterwards. Membership of the movement was not large enough and the movement could not command a total loyalty, as soon became clear.

A parity income in agriculture was not realized in the 1930s - so to that date the movement did not achieve an appreciable measure of success. Certainly, it stimulated the political awareness of many farmers; it re-evaluated the worth of the farm population by emphasizing its social and cultural importance; and it enhanced the self-esteem of many farmers. However, the movement could not do without any economic success. This was clearly realized by its leaders, and indicated by the calming of enthusiasm and the stabilization and later decline of the movement's membership in the second half of the 1930s.

Failure to achieve some tangible success and an increasing alienation from the established political parties contributed, as noted earlier, to the radicalization of the movement. It should be mentioned also, that, already in the thirties, the movement was severely discredited by the charge of having "fascist sympathies". After the fusion with the agrarian organization of the N.S.B., in November 1940, Landbouw en Maatschappij lost the greater part of its memberships. Several of its most important leaders, however, sooner or later joined the national-socialist movement.

The book gives a detailed analysis of conditions influencing the rise and development of Landbouw en Maatschappij.

The global theoretical framework of the analysis, outlined and evaluated in the first chapters, is mainly based on ideas developed by Smelser in his *Theory of Collective Behavior*. Notwithstanding all criticism that might be leveled - and is leveled - against Smelser's theoretical model, his discussion of the major determinants of a social movement: structural conduciveness, structural strain, growth and spread of a generalized belief, mobilization of participants for action, operation of social control, is highly interesting. Theoretically fruitful is the idea of the value-added process, as a means for organizing the determinants into an explanatory model. Of course, the model - as perhaps all important theoretical models in sociology - falls short in explanatory power when the study of a concrete social movement is attempted. It is too abstract and static, the variables are too global. As a theoretical orientation, however, the model is very useful, particularly when the sociologist (or historian) is interested in the differential development of a movement. The analysis of Landbouw en Maatschappij is based on the determinants mentioned, situationally specified. More than Smelser, the author emphasizes the relevance of the movement's strategy for its course of development. The interaction between the movement and its relevant social environment is extensively dealt with. Several specific hypotheses, mainly derived from studies of Turner and Landsberger, were tested, others, very tentatively formulated. (Needless to say, in this "case-study" of a movement no vigorous testing of hypotheses is possible.)

The study indicates the importance of a "diachronic" analysis of a movement for a better understanding of the factors influencing its development.

Smelser's theoretical approach implies that the several determinants should be present at the same place and the same time for a movement to occur. The present analysis cannot demonstrate that those factors are all necessary and together constitute the sufficient condition for the emergence of a movement. This proposition, in view of the global character of the variables, can scarcely be tested. In spite of this, it was possible to show how the presence of a combination of different factors facilitated the rise and development of the movement, and how the absence of certain conditions has prevented its development into a truly national movement. In Drenthe and surrounding areas, conditions were favorable for the emergence and development of Landbouw en Maatschappij; elsewhere they were much less conducive to its growth. The analysis of the movement is based mainly on a variety of qualitative data. Only for one variable, the heterogeneity of the farmers' group, could some reliable statistical information on group (i.e. municipality) level be applied. Heterogeneity here refers to differences in farm size, religion, and

political affiliation; all variables that in the preceding qualitative analysis seemed pertinent to the differential development of the movement. With these quantitative variables and an index for the degree of organization of Landbouw en Maatschappij, an ecological analysis was performed. Although the group correlations, also worthwhile in themselves, cannot be used as substitutes for individual correlations, the results of the regression analysis generally correspond with the conclusions of the earlier qualitative analysis.

Curriculum vitae

Op 14 april 1940 werd schrijver dezes in Biggekerke geboren. In 1958 voltooide hij zijn gymnasium- β opleiding aan het Stedelijk Gymnasium in Haarlem. Sindsdien studeerde hij aan de Landbouwhogeschool in Wageningen waar hij in 1966 het ingenieursdiploma behaalde.

Sinds 1968 is hij als agrarisch-socioloog verbonden aan de vakgroep Sociologie van de westerse gebieden van de Landbouwhogeschool.

